

V I S N Y K
OF THE LVIV
UNIVERSITY

**Philosophical
Political studies**

Issue 29

Scientific journal

Published since 2011

Ivan Franko
National University of Lviv

В І С Н И К
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

**Філософсько-політологічні
студії**

Випуск 29

Збірник наукових праць

Видається з 2011 року

Львівський національний
університет імені Івана Франка

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

ЗАСНОВНИК: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Включено до переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
з філософських та політичних наук (спеціальності: 033 «Філософія», 052 «Політологія»)
відповідно до Наказу МОН України від 14.05.2020 № 627 (Додаток 2).
Друкується за ухвалою Вченої Ради
Львівського національного університету імені Івана Франка
№ 86/7 від 03.07.2020 р.

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща).

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and institutions in Ukraine were analysed.

Редакційна колегія:

Андрущенко Т. В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичної психології та соціально-правових технологій, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Дорош Л. О., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка» (головний редактор); Батрименко О. В., доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Івасечко О. Я., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Карівець І. В., доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії, Національний університет «Львівська політехніка»; Мельник В. В., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та психології, Горлівський інститут іноземних мов, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»; Неліпа Д. В., доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри державного управління, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Глухман Василь, доктор філософських наук, професор, Інститут етики і біоетики, Пряшівський університет (Словацька Республіка); Макарієв Пламен, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, Софійський університет Святого Климента Охридського (Болгарія); Прокоп М. В., кандидат політичних наук, доцент, інститут міжнародних відносин та публічної політики, факультет права та суспільних наук, Університет Яна Кохановського в Кельцах (Кельце, Польща); Шипунов Г. В., доктор політичних наук, доцент, в. о. завідувача кафедри теорії та історії політичної науки, Львівський національний університет імені Івана Франка (голова ред. ради).

Адреса редколегії: Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, кім. 204, 79000, Львів, Україна, тел.: (38) (032) 2394462

Editorial office address: Ivan Franko National University of Lviv, Universytetska Str., 1, room 204, 79000, Lviv, Ukraine, tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Д. КАРПИН
Редактор (англ. анотацій) С. БЕКАР
Технічний редактор С. ВОЗНЯК
Комп'ютерний макет С. БЕКАР
Коректор Д. КАРПИН

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.

Підписано до друку: 09.07.2020 р.
Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 21,45.
Тираж 100 прим. Зам. 0820/210

© Львівський національний університет імені Івана Франка, 2020

ISSN 2307-1664

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

<i>Андрій Абдула, Галина Балута</i> БРИТАНСЬКА АНАЛІТИЧНА ТРАДИЦІЯ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ АКСІОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ВІТЧИЗНЯНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ.....	9
<i>Ніна Авер'янова, Тетяна Воропасва</i> НІВЕЛЯЦІЯ СЕЦЕСІОНІСТСЬКИХ РУХІВ ТА ДЕСЕПАРАТИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ.....	19
<i>Вікторія Білоус</i> ЗМІНИ ПОТРЕБ ОСОБИСТОСТІ ПІД ВПЛИВОМ СУЧАСНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У НЕСТАБІЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	27
<i>Олександр Гавва</i> ДІАЛОГ ЯК ІСТОРИЧНИЙ І ЛОГІЧНИЙ ПОЧАТОК ФІЛОСОФІЇ.....	33
<i>Віталія Готинян-Журавльова</i> СИСТЕМНО-ПАРАМЕТРИЧНИЙ АНАЛІЗ ДВОЗНАЧНОСТІ ТРАКТУВАННЯ ПОНЯТТЯ «КЛАСИФІКАЦІЯ».....	40
<i>Георгій Григоров</i> РОЛЬ ШКОЛИ І ЗМІ В СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ.....	47
<i>Дмитро Дзвінчук</i> РОЛЬ БЕЗПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ В СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ.....	53
<i>Andriy Kobetyak</i> AUTOCERHALIC PRINCIPLE OF THE CHURCH-ADMINISTRATIVE STRUCTURE OF THE EARLY CHRISTIAN PERIOD.....	61
<i>Юлія Ковальчук</i> БЕРНАРД КЛЕРВОСЬКИЙ ТА АНСЕЛЬМ КЕНТЕРБЕРІЙСЬКИЙ: ДВА ВЧЕННЯ ПРО ЛЮБОВ У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ.....	69
<i>Nataliia Kovtun, Iryna Vitiuk, Liudmyla Shkil</i> INTENTIONALITY AND AKRASIA IN THE CONTEXT OF CLASSICAL RATIONALITY CRITICS.....	75
<i>Олександра Легеза</i> СОЦІАЛЬНА КОНЦЕПЦІЯ МІФУ Б. МАЛИНОВСЬКОГО.....	84
<i>Ірина Ломачинська, Богдан Ломачинський</i> РОЛЬ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ У РЕГУЛЮВАННІ СОЦІАЛЬНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ.....	90
<i>Ореста Лопуга</i> ОСОБЛИВОСТІ ДУХОВНО-ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ.....	98
<i>Олена Моргун</i> ІННОВАЦІЙНО-ТЕХНОЛОГІЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ НОО-МЕНТАЛЬНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ТВОРЧИХ СУБ'ЄКТІВ.....	106

<i>Марина Москальчук, Наталія Ярмолицька</i> МОРАЛЬ РЕЛІГІЇ ТА СВОБОДА СОВІСТІ В АТЕЇСТИЧНОМУ ПРОБЛЕМНОМУ ПОЛІ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРЕДСТАВНИКІВ КИЇВСЬКОЇ ШКОЛИ НАУКОВОГО АТЕЇЗМУ В. ТАНЧЕРА ТА О. ОГНЄВОЇ.....	112
<i>Іванна Ніколасва</i> ФІЛОСОФІЯ ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМУ ЯК НАЙБІЛЬШ ОСОБИСТІСНО ОРІЄНТОВАНА ТЕЧІЯ ХХ СТОЛІТТЯ.....	120
<i>Оксана Онищук, Олеся Паньків</i> РАЦІОНАЛЬНО-ІРРАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ МЕРЕЖІ.....	126
<i>Світлана Пилипенко</i> ЗЕМЛЯ: СУЧАСНИЙ ПРОЄКТ ТЕХНОЛОГІЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ.....	132
<i>Костянтин Райхерт</i> «КРИТИЧНА ТЕОРІЯ» РЕЯ БРЕДБЕРІ В РОМАНІ «451 ГРАДУС ЗА ФАРЕНГЕЙТОМ».....	139
<i>Катерина Рассудіна</i> У ПОШУКАХ ДЖЕРЕЛ ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ.....	147

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

<i>Олег Барабаш</i> ЛОКАЛЬНІ ТА ГЛОБАЛЬНІ ПІДТЕКСТИ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ І ПОШУКИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ХАРАКТЕРУ В КРАЇНАХ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ ТА КАРИБЬСЬКОГО БАСЕЙНУ.....	154
<i>Андрій Гарбадин</i> ФАКТОРИ ОБМЕЖЕННЯ САМОКОНТРОЛЮ У ПОВЕДІНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ Р. ТАЛЕРА.....	163
<i>Євгенія Горюнова</i> САНКЦІЇ США ТА ЄС ПРОТИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ДЕОКУПАЦІЇ КРИМУ.....	169
<i>Ольга Завадська</i> КОМУНІКАТИВНА ПОЛІТИЧНА РЕАЛЬНІСТЬ У РОЗРІЗІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ.....	176
<i>Богдан Калініченко</i> ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНА ОСНОВА ОСМИСЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОТИБОРСТВА.....	183
<i>Олексій Кокорєв</i> ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ЯКОСТІ ДЕМОКРАТІЇ ДЕРЖАВ БАЛТІЇ ТА ЇЇ ВІДПОВІДНОСТІ ВИМОГАМ ЧЛЕНСТВА В ЄС.....	192
<i>Ольга Моргунок</i> ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ, СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ РУХИ ТА ПОЛІТИЧНІ АСОЦІАЦІЇ У ПРОЦЕСІ КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ. ПРОБЛЕМА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ.....	200

<i>Вікторія Муха</i> ВЕЛИКА БРИТАНІЯ ПІСЛЯ ВРЕХІТ: НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНІ ТЛУМАЧЕННЯ ПЕРСПЕКТИВ РОЗВИТКУ.....	207
<i>Наталія Окша</i> ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОВЕДЕННЯ ПУБЛІЧНИХ КОНСУЛЬТАЦІЙ В УКРАЇНІ.....	216
<i>Катерина Остапчук</i> ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ ІНСТИТУТУ ПРОБАЦІЇ В УКРАЇНІ.....	224
<i>Катерина Савон</i> АНАЛІЗ ПОЗИЦІЙ УКРАЇНИ В МІЖНАРОДНИХ РЕЙТИНГАХ ЗА 2019–2020 РОКИ.....	230
<i>Марія Світлакова</i> ПРОБЛЕМИ НЕЛЕГАЛЬНОЇ МІГРАЦІЇ У ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ШВЕЦІЇ.....	237
<i>Наталія Стеблина</i> ЦИФРОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС УКРАЇНИ ТА БІЛОРУСІ (КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ВИБОРІВ ПРЕЗИДЕНТА).....	245
<i>Саломе Сунгурова</i> КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА ФЕНОМЕНА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ.....	251
<i>Юлія Філіппова</i> РОЛЬ СПОРТУ В РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА: МІЖНАРОДНО-ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНА.....	257

CONTENTS

PHILOSOPHY SCIENCE

<i>Andrii Abdula, Halyna Baluta</i> THE BRITISH ANALYTICAL TRADITION IN THE CONTEXT OF THE AXIOLOGICAL PRINCIPLES FORMATION OF THE UKRAINIAN EDUCATIONAL PARADIGM.....	9
<i>Nina Averianova, Tetiana Voropayeva</i> MITIGATING OF SECESSIONIST MOVEMENTS AND DESEPARATIZATION OF UKRAINIAN SOCIETY.....	19
<i>Viktorii Bilous</i> CHANGES IN THE NEEDS OF THE INDIVIDUAL UNDER THE INFLUENCE OF MODERN TECHNOLOGIES IN AN UNSTABLE SOCIETY.....	27
<i>Oleksandr Havva</i> DIALOGUE AS THE HISTORICAL AND LOGICAL PRINCIPLE OF PHILOSOPHY.....	33
<i>Vitaliya Gotynyan-Zhuravlyova</i> SYSTEM-PARAMETRIC ANALYSIS OF THE AMBIGUITY OF THE CONCEPT'S OF "CLASSIFICATION" INTERPRETATION.....	40
<i>Heorhii Hryhorov</i> ROLE OF THE SCHOOL AND MEDIA ROLE IN THE MODERN EDUCATIONAL PROGRAMME.....	47
<i>Dmytro Dzvinchuk</i> THE ROLE OF LIFELONG LEARNING IN THE STRATEGY OF HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT.....	53
<i>Andriy Kobetyak</i> AUTOCEPHALIC PRINCIPLE OF THE CHURCH-ADMINISTRATIVE STRUCTURE OF THE EARLY CHRISTIAN PERIOD.....	61
<i>Yulia Kovalchuk</i> BERNARD OF CLERVOUX AND ANSELM OF CANTERBURY: TWO THEORIES ABOUT LOVE IN MEDIEVAL PHILOSOPHY.....	69
<i>Nataliia Kovtun, Iryna Vitiuk, Liudmyla Shkil</i> INTENTIONALITY AND AKRASIA IN THE CONTEXT OF CLASSICAL RATIONALITY CRITICS.....	75
<i>Oleksandra Legeza</i> B. MALINOWSKI'S SOCIAL CONCEPT OF MYTH.....	84
<i>Irina Lomachinska, Bohdan Lomachynsky</i> THE ROLE OF INFORMATION CULTURE IN THE REGULATION OF SOCIAL INFORMATION SYSTEMS.....	90
<i>Oresta Lopuha</i> FEATURES OF SPIRITUAL VALUE-ORIENTATION OF PERSONALITY.....	98

<i>Olena Morhun</i> INNOVATION AND TECHNOLOGICAL IMPLEMENTATION NOO-MENTAL ABILITIES OF CREATIVE SUBJECTS.....	106
<i>Marina Moskalchuk, Nataliia Yarmolitska</i> MORLITY OF RELIGION AND FREEDOM OF CONSCIENCE IN THE ATHEISTIC PROBLEM FIELD OF RESEARCH OF REPRESENTATIVES OF THE KYIV SCHOOL OF SCIENTIFIC ATHEISM V. TANCHER AND O. OGNEVA.....	112
<i>Ivanna Nikolaieva</i> THE PHILOSOPHY OF EXISTENTIALISM AS THE MOST PERSONALLY ORIENTED PROGRAM OF THE XX CENTURY.....	120
<i>Oksana Onyshchuk, Olesia Pankiv</i> RATIONAL-IRRATIONAL ASPECT OF THE NETWORK.....	126
<i>Svitlana Pylypenko</i> EARTH: A MODERN PROJECT OF TECHNOLOGICAL REALITY.....	132
<i>Konstantin Rayhert</i> RAY BRADBURY'S "CRITICAL THEORY" IN THE NOVEL "FAHRENHEIT 451".....	139
<i>Kateryna Rassudina</i> IN SEARCH OF SOURCES OF HUMAN DIGNITY.....	147

POLITICAL SCIENCE

<i>Oleh Barabash</i> NATIONAL-REGIONAL AND GLOBAL SUBTEXTS OF POLITICAL PROCESSES AND CONSTITUTIONAL SEARCH IN LATIN AMERICA AND THE CARIBBEAN.....	154
<i>Andriy Garbadin</i> MAIN FACTORS OF LIMITATION OF SELF-CONTROL IN R. H. THALER'S BEHAVIORAL ECONOMICS.....	163
<i>Yevheniya Horiunova</i> US AND EU SANCTIONS AGAINST RUSSIAN FEDERATION IN THE CONTEXT OF CRIMEA DE-OCCUPATION.....	169
<i>Olha Zavadska</i> COMMUNICATIVE POLITICAL REALITY IN THE CONTEXT OF INFORMATION SECURITY.....	176
<i>Bohdan Kalinichenko</i> THE CONCEPTUAL AND CATEGORICAL BASIS FOR UNDERSTANDING THE PROBLEM OF INFORMATION CONFRONTATION.....	183
<i>Oleksii Kokoriev</i> THE REFLECTION IN HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM OF THE QUALITY OF DEMOCRACY IN THE BALTIC STATES AND ITS COMPLIANCE WITH THE REQUIREMENTS OF EU MEMBERSHIP.....	192

<i>Olha Morgunyk</i> POLITICAL PARTIES, SOCIAL MOVEMENTS AND POLITICAL ASSOCIATIONS IN THE DEMOCRACY CONSOLIDATION PROCESS. THE PROBLEM OF CONCEPTUALIZATION.....	200
<i>Victoria Mukha</i> GREAT BRITAIN AFTER BREXIT: RESEARCH AND JORNALISTIC INTERPRETATIONS OF THE PROSPECTS OF DEVELOPMENT.....	207
<i>Nataliia Oksha</i> LEGAL BASIS OF PUBLIC CONSULTATIONS IN UKRAINE.....	216
<i>Kateryna Ostapchuk</i> THE FORMATION OF PROBATION INSTITUTE POLICY IN UKRAINE.....	224
<i>Kateryna Savon</i> ANALYSIS OF THE STATUS OF UKRAINE IN THE INTERNATIONAL RANKINGS IN 2019–2020 YEARS.....	230
<i>Mariia Sviatlakova</i> PROBLEMS OF ILLEGAL MIGRATION IN THE PROGRAM DOCUMENTS OF POLITICAL SWEDISH PARTIES.....	237
<i>Nataliia Steblyna</i> UKRAINIAN AND BELARUSSIAN DIGITAL POLITICAL DISCOURSES (COMPARATIVE ANALYSIS OF PRESIDENTIAL ELECTIONS’ REPRESENTATION)....	245
<i>Salome Sungurova</i> CONCEPTUAL APPROACHES TO THE STUDY OF THE CONCEPT AND PHENOMENON OF INFORMATION WAR.....	251
<i>Yuliya Philippova</i> THE ROLE OF SPORT IN THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN COOPERATION: INTERNATIONAL ORGANIZATIONAL EXPERIENCE AND UKRAINE.....	257

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 141.7:316.3]:37.013(410+477)
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.1>

БРИТАНСЬКА АНАЛІТИЧНА ТРАДИЦІЯ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ АКСІОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ВІТЧИЗНЯНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ

Андрій Абдула

*Криворізький державний педагогічний університет,
кафедра філософії
пр. Гагаріна, 54, 50086, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область, Україна*

Галина Балута

*Криворізький державний педагогічний університет,
кафедра філософії
пр. Гагаріна, 54, 50086, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область, Україна*

У статті шляхом порівняння досліджується британська філософська освітня традиція, зокрема філософські ідеї А.Н. Уайтхеда і К.Р. Поппера з метою вдосконалення вітчизняної освітньої перспективи, її ціннісних соціальних орієнтирів та актуальних пріоритетів. Специфіка проблематики вимагає проектно-конструктивної орієнтованості, з долученням системного аналізу, аналогії; порівняльного, типологічного, герменевтичного, феноменологічного методів. Новизна дослідження полягає у спробі розв'язання актуальних освітніх проблем шляхом конструювання елементів сучасної вітчизняної парадигми з включенням у неї окремих інваріантів британської філософії освіти, що дозволяє сформулювати такі висновки, які зберігають практичну значущість: освітні ідеї А.Н. Уайтхеда і К.Р. Поппера можна розглядати як релевантні щодо проблем вітчизняної освіти; результатом теоретичного синтезу освітніх концепцій А.Н. Уайтхеда та К.Р. Поппера постає освітній зразок, що за своєю суттю є близьким вітчизняній антропології, витісненій марксистською педагогічною доктриною; обґрунтовано прототип універсальної методології, орієнтованої на формування моральної, критично мислячої еліти; на прикладі філософської аргументації А.Н. Уайтхеда і К.Р. Поппера здійснюється спроба усунення розриву між освітою і соціальною динамікою шляхом демонстрації зв'язку між освітою, її цінностями й успішними соціокультурними практиками; запропоновано оригінальну освітню концепцію з перспективою включення її компонентів, предметних змістів у освітні програми. Практична цінність дослідження полягає також у започаткуванні тенденції до кардинальної трансформації вітчизняної освітньої культури, спробі конструювання цілісного прототипу освітньої перспективи. Проводиться думка, що освітня політика, як вважали і А.Н. Уайтхед і К.Р. Поппер, повинна бути зведена до виважених та виправданих рішень, послідовних системних змін, які зберігають кращі надбання педагогічного досвіду, шляхом критичного перегляду та збагачення актуальними контекстами сучасної освітньої теорії і практики. Практична успішність британської освітньої доктрини є передумовою для актуалізації несправедливо забутої вітчизняної традиції і її потужного ренесансу в сучасних умовах.

Ключові слова: філософія освіти, ціннісні засади освіти, аналітична філософія, відкрите суспільство, українська освітня парадигма, реформа освіти, критичний раціоналізм.

Постановка проблеми. Філософський перегляд змісту освіти, її результатів, спричинений змінами в соціальній конфігурації, виокремлює філософію освіти в розряд найбільш актуальних і затребуваних філософських дискурсів. Ідея розвитку філософії освіти як окремого дискурсу, незалежно від його ідентифікації, корелює з розумінням її як сенсу

філософії взагалі, про що міркували Я. Коменський, Ж. Піаже, Дж. Дьюї. Вітчизняна освіта все ще уникає активного залучення філософської культури, зберігає помітний елемент традиційної парадигми «відтворення»: накопичення інформації, педагогічного монолізму як прояву «авторитарної педагогіки», на відміну від західної традиції, яка сформувалася на перетині різних освітніх традицій та філософських ідей. На жаль, актуалізація особистісно-орієнтованої освіти ще не означає її практичної реалізації. Зусилля прогресивної педагогічної спільноти наштовхуються на прихований опір традиції, що є природним, оскільки традиційна парадигма є історично стійкою, прогнозованою, сформованою, на відміну від поліфонії новаторських тенденцій. Однак постає питання: чи не вичерпує традиція свій потенціал на фоні сучасних освітніх проблем і продиктованих ними пріоритетів? Наразі вітчизняна філософська спільнота опиняється перед викликом творення власної освіти з урахуванням кращих освітніх надбань.

Вищезазначеній проблемі присвячені дискусії, статті, монографії, серед яких заслуговують на особливу увагу праці С. Клепка «Філософія освіти в європейському контексті» [1], І. Нечитайло «Зміна суспільства через зміну освіти: ілюзія або реальність» [2] та ін., в яких актуалізовано питання вітчизняної освітньої політики, визначається оптимальний шлях її розвитку. Як зауважує С. Клепка, постає проблема «з'ясування одного із варіантів пошуку українською філософією освіти кращої системи освіти в Україні з урахуванням європейського досвіду і світового досвіду» [1, с. 10]. Зазначимо, що у світовій освітній культурі успішно функціонують її різні типи, стилі. Моделі освіти умовно поділяють на європейську, американську, радянську і японську; також виокремлюють англо-американську і німецько-російську модель [1, с. 23]. Зрозуміло: подана типологія є спрощеною і має дискусійні змісти. На наш погляд, неправомірно грубо ототожнювати освітні типи, зокрема британську та американську моделі, адже очевидно, що між ними існують помітні відмінності, які є предметом окремого аналізу. Підкреслимо лише, що американську освіту в загальних рисах можна схарактеризувати як продукт освітнього інструменталізму Дж. Дьюї, В. Кілпатріка, освітньої рефлексії Дж. Брунера, М. Ліпмана та ін., тоді як британська освіта формувалася на ґрунті платонізму, емпіризму Ф. Бекона, Дж. Локка, соціального прогресивізму Дж. Ст. Міля, Г. Спенсера, новаторства С. Редді, Б. Рассела, його вчителя А.Н. Уайтхеда та представника критичної просвітницької лінії К.Р. Поппера.

Не применшуючи значення і впливовості американської та інших освітніх стратегій, ми б хотіли звернутись до засад саме британської філософії освіти в руслі концепцій А.Н. Уайтхеда та К.Р. Поппера з огляду на те, що британська освіта втілює розумний баланс між традиційним і новаторським та зберігає власну унікальність, що видається особливо актуальним у контексті проблематики вітчизняної філософії освіти. Іншими словами, британська парадигма може розглядатись як один із *методологічних орієнтирів* вітчизняного соціального конструювання, постійного перегляду кращих зразків педагогічного досвіду.

Актуалізує дослідження у цьому напрямку й те, що «філософія феномену європейської освіти залишається малодослідженою не лише в Україні, а, власне і в самій Європі» [1, с. 10]. Погоджуємося з думкою С. Клепка: дослідження в цій галузі не можуть претендувати на повноту і вичерпність [1]. На наш погляд, головним їхнім недоліком є концентрація уваги на відомих, однак уже в достатній мірі досліджених іменах. Прикладом такого роду «дослідницької концентрації» можуть бути дослідження філософії освіти І. Канта, М. Монтессорі, Дж. Дьюї, Р. Штейнера, М. Ліпмана, специфіка яких активно обговорюється, але часто без огляду на те, що є цінним, актуальним у тій чи іншій концепції для розвитку вітчизняної освіти; чи співвідносна вона з особливостями, цінностями, надбанями вітчизняної традиції, соціокультурними практиками; чи можемо ми запропонувати

вітчизняний підхід, беручи до уваги елементи інших парадигм без негативних наслідків подібної рецепції?

Нами здійснюється спроба інтерпретації британської аналітичної освітньої традиції з метою вдосконалення вітчизняної освітньої перспективи, її ціннісних соціальних орієнтирів з урахуванням вищезазначених дослідницьких пріоритетів.

Специфіка проблематики вимагає проектно-конструктивної орієнтованості, з долученням системного аналізу, аналогії; порівняльного, типологічного, герменевтичного, феноменологічного методів. Постає завдання, що вносить елемент новизни в систему філософсько-освітніх досліджень: по-перше, з'ясувати, що помітного, цінного запровадили мислителі в теорію і практику британської та світової освіти; по-друге, проаналізувати зазначені освітні моделі, методологію А. Уайтхеда і К. Поппера шляхом порівняння та зіставлення; по-третє, спробувати визначити, яка з моделей є корисною, релевантною і може бути успішно використаною задля вдосконалення вітчизняної освіти.

Дослідницька традиція. Однією з особливостей певного сегменту британської освіти є елітарний «платонівський» підхід, який розвивав метафізик А.Н. Уайтхед – британський філософ, логік, математик, а також класик британської освітньої культури, який обґрунтував картину реальності, відому як «метафізика процесу». Однак на відміну від досліджень Дж. Дьюї – іншого відомого класика філософії освіти – філософія освіти А.Н. Уайтхеда залишається малодослідженою. Водночас в аналітичній британській філософії представлена й інша, егалітарна природничо-наукова модель К.Р. Поппера, на протиположність естетизму та елітаризму А.Н. Уайтхеда.

Карл Поппер був помітною фігурою британської філософії науки, що не завадило йому задати тональність впливового соціального дискурсу. На відміну від А. Н. Уайтхеда, К. Поппер критикував платонізм, а також гуманітарні дискурси, вважаючи їх застарілими, оскільки «літературна освіта», на його думку, неспроможна прищепити студентам принаймні інтелектуальну чесність [3, с. 643]. Як співіснують ці моделі? Чи можуть вони успішно взаємодіяти, незалежно від соціокультурних контекстів? Які витоки вони мають?

Дослідження філософії А. Уайтхеда представлені у класичних працях В. Лоу (V. Lowe), Ч. Хартхорна (Ch. Hartshorne) П.А. Шильппа, (P.A. Schilpp); К. Робінсона (K. Robinson), С. Шавіро (S. Shaviro), І. Стенгерс, (I. Stengers), Ф. Ріфферта (F. Riffert); М.А. Киссея, Т.С. Бушуєвої, Н.С. Юліної, С.Г. Сичової, М.В. Локосової, С.С. Неретіної та ін. При цьому філософія А.Н. Уайтхеда, її різні напрями зберігають відкритість для подальшої інтерпретації. Охопити думкою метафізику Уайтхеда нелегко, оскільки в її структурі 49 категорій [4]. Філософ тяжів до культуро-орієнтованої, гуманістичної освіти, заявивши про себе у такій якості після публікації збірки «Цілі освіти та інші нариси» (The Aims of Education and Other Essays) [5]. «Культура полягає в активності думки, сприйнятті краси і людяності почуття. Уривки інформації не мають до цього ніякого відношення», – пише він [5, с. 1].

Філософію К. Поппера варто розглядати як цілісну раціоналістичну методологію пізнання, діяльності, освіти. Його увага зосереджується передовсім на епістемологічній, а з іншого боку – на соціально-політичній, освітній проблематиці: змісті освіти, її цілей, цінностей, реформування. На такому ґрунті формуються оригінальні гносеологічні та соціально-філософські концепції І. Лакатоса, В.В. Бартлі, Х. Альберта, які вже самі можуть претендувати на те, щоб вважатися класичними, а також сучасні дослідження Я. Джарві (I. Jarvie), Ф. Ейдліна (F. Eidlin), Дж. Воткінса (J. Wankins), З. Паруснікової (Z. Parusniková), А. Масгрейва (A. Musgrave) та інших дослідників. Що стосується освітньої проблематики, то вона розкривається у спробах розбудови: цілісної теорії освіти Р. Бейлі (R. Bailey), анти-

догматично- та творчо-зорієнтованих моделей освіти Дж. Агассі (J. Agassi) та Дж. Суонн (J. Swann); формуванні проблематики політичної освіти та політичного виховання К. Саламуна (K. Salamun), синтезу національних освітніх цінностей з принципами критичного раціоналізму Ч. М. Лама (C. M. Lam) тощо. К. Поппер збагатив методологічний потенціал британської філософії інструментами критичного раціоналізму. Однак цей раціоналізм має яскраво виражений гуманістичний та моральний відтінок: раціональність розглядається передусім як наслідок діяльності спільноти людей, результат їхнього морального вибору.

Платон чи Сократ? Уайтхед і Поппер про освітні стилі. Платонізм А.Н. Уайтхеда підкреслюється в його відомому вислові про те, що європейська філософія виросла з діалогів Платона. Високо цінувалася мислителем також філософія Ф. Бекона. А.Н. Уайтхед не погоджується з позитивізмом щодо критики метафізики: метафізичне світорозуміння розвиває мислення, вдосконалює моральну вдачу і є важливою цивілізаційною засадою, без якої було б неможливим її існування. Постійна апеляція до чуттєвого сприйняття як джерела пізнання відмежувала мислення від реальності; «видимість є надзвичайно спрощеним вираженням реальності» [6, с. 615]. Пізнання, орієнтоване на емпіричну реальність, її факти, притаманне об'єктивізму як ключовому принципу традиційної освіти в більшості її варіантів, може бути помилковим. Філософ включає в пізнавальний горизонт метафізику, аксіологію, мову, етику, естетику, релігію, мистецтво, математику та інші форми культурного досвіду.

На відміну від А. Уайтхеда, взірцем для філософських пошуків К. Поппера постає не Платон, а Сократ. Поппер не приховує скепсису стосовно платонівської доктрини, яка значно вплинула на формування європейської освіти і підкреслює «принципову розбіжність у поглядах Сократа і пізнього Платона» [3, с. 626]. У варіації вирішення «проблеми Сократа», яку пропонує К. Поппер, Сократ постає палким захисником демократії та її цінностей, втіленням інтелектуальної скромності та чесності, тоді як «псевдораціоналіст» Платон – прибічник тиранії, яку намагався обґрунтувати на засадах зверхнього, догматичного раціоналізму [3, с. 433–435]. Інтелектуальній традиції, яка йде від Платона до Гегеля та Маркса (до неї Поппер також зараховує і Уайтхеда), філософ протиставляє іншу традицію – від Сократа до Канта, продовженням якої і є, на його думку, критичний раціоналізм. Поппер вважає, що філософія Уайтхеда багато в чому завдячує ідеям Гегеля, який також вважав себе раціоналістом [3, с. 451]. Однак це суттєво інша форма раціоналізму, протилежна кантівській традиції, на яку спирається Поппер. Тому, як зазначає філософ, хоча А. Уайтхед не був догматиком, але він прийняв відповідний (гегелівський) метод, закладений в основу його філософії [3, с. 452]. Відзначимо, що вітчизняна освіта все ще не може позбутися гегелево-марксистських світоглядних настанов, критика яких є провідною темою в знаковій праці «Відкрите суспільство та його вороги» [3].

Епістемологія А.Н. Уайтхеда та К. Р. Поппера й освітні практики. Епістемологія А. Уайтхеда є наслідком метафізичного проекту, в якому здійснюється спроба продемонструвати систему ідей і їхні емпіричні кореляції. М.В. Локосова пов'язує вчення А.Н. Уайтхеда з відродженням інтересу до побудови нових видів онтологій [4]. Онтологічна модель Уайтхеда відома як «онтологія процесу», згідно з якою світ складається з актуальних сутностей-подій, які є унікальними, але при цьому мають спільну природу і відкриті для пізнання [4]. Як розуміє знання А.Н. Уайтхед? Основними джерелами фактів, які відображують людський досвід, є мова, соціальні інституції та дія (інтерпретація) [7, с. 69]. Філософ виокремлює два типи пізнання: пряме – очевидне, безпомилкове, і символічне [8, с. 68]. І це нагадує символізм Г. Сковороди, відомий у вітчизняній культурі. Істина мислиться як загальне відношення, кореляція видимого (часткового) і реальності. Для ілюстрації А.Н. Уайтхед використовує платонівський термін співучасть «metexis» – відношення деякого складного

факту до часткових структур як його елементів. Істина є відповідністю видимості реальності, родовою якістю, що володіє різними ступенями і видами [6, с. 643]. Уайтхед трактує істину як універсальний феномен, що поєднує емпіричні, логічні та аксіологічні критерії.

Філософ обґрунтовує різні типи «істинного» відношення, різні шляхи «відкритості» істини, обстоює методологічний плюралізм на засадах «розуміння» як знання особливого типу. Що ж таке розуміння? – запитує А. Уайтхед. «Наприклад, у математиці, у звичайному її розумінні, ідеальний факт виокремлюється як самоочевидний», – пише він [6, с. 374]. Таким чином, виокремлюються особливості педагогічної епістемології А.Н. Уайтхеда: «математичне» відчуття ідеалу, всезагальної гармонії, розумності, єдності, доцільності співвідносно зі зростанням «знання як розуміння». Епістемологія А.Н. Уайтхеда помітно тяжіє до раціонального інтуїтивізму. У формуванні розуміння такого типу філософ підкреслює роль математичного пізнання, орієнтуючись на Платона, який протягом життя підтримував почуття важливості математичної думки для пошуку ідеалу [6, с. 322].

К.Р. Поппер відомий як автор еволюційної концепції пізнання, яка тісно корелюється з онтологічною моделлю «трьох світів». На відміну від А. Уайтхеда, для К.Р. Поппера епістемологія – перш за все теорія природничо-наукового пізнання, яка зосереджує увагу на проблемах істинності та хибності. Еволюцію наукового знання Поппер розглядає як процес «природного добору», за якого наявність проблем породжує спроби їх вирішення, які підлягають критичному аналізу та пошуку помилок [9, с. 57–58]. Запропонована К.Р. Поппером модель зростання наукового знання інтерпретується деякими дослідниками також і як «теорія навчання» – процес вирішення проблем «методом спроб та помилок» [10, с. 192]. Зважаючи на те, що критика відіграє ключову роль у фальсифікаційній методології Поппера, зрозуміло, що його евристика розглядається як корисний ресурс для розвитку критичного мислення [11, с. 171]. Водночас у контексті освітньої практики зазначена модель характеризується як така, що зумовлює конструктивістський підхід, тобто передбачає настанову на заохочення учнів до активної участі в процесі навчання, конструювання власних знань як вміння відкривати, обговорювати та оцінювати нові знання. На учасників освітнього процесу покладаються певні моральні зобов'язання: здійснювати вибір на користь розуму, вміння вислуховувати критику та вчитись на власних помилках [10, с. 191]. У цьому нами вбачаються елементи сучасного компетентнісного підходу.

Соціально-етичні ідеали А.Н. Уайтхеда і К.Р. Поппера в контексті освітніх цінностей. А.Н. Уайтхед вважав, що «здоров'я суспільства» забезпечується моральними нормами та релігійними переконаннями. «Суспільство можна назвати цивілізованим, якщо його члени користуються п'ятьма якостями – істиною, красою, пригодою, мистецтвом і умиротворенням», – пише він [6, с. 690]. Таким чином, як критерії існування «здорової» цивілізації філософ розглядає п'ять цінностей: Істину, Красу, Пригоду, Мистецтво та Умиротворення (Peace) – якість мислення чи зразок, на який має орієнтуватися освітня практика. *Істина* втілює «правильність» мислення, сприяє естетичному формотворенню, варіюється за своїм ступенем, видами та значущістю. Цінність істини полягає у відчутті краси, досконалості, гармонії як реальної ідеї, що сприяє розширенню можливостей пізнаючого суб'єкта. Істина усуває все непотрібне, надмірне [6, с. 671]. *Краса* інтерпретується багатозначно: як ідеал – ідея «досконалості в гармонії», позитивне переживання, системотворчий конструкт. Дієвість краси пов'язана з відчуттям, «що вона дає ключ до скарбів, прихованих у природі речей» [6, с. 690]. Таким чином, пізнавальний досвід поєднує раціональний та інтуїтивний горизонти. Зрештою стає зрозумілим, що аксіологічне пізнання неможливе без *математики*. У чому полягає практична цінність високих взірців у навчальних практиках? Як показує досвід, естетичний зразок, включений у структуру пізнання

пізнавальних, призводить до відтворення її якісних практичних результатів. Велика увага приділяється також *мистецтву*, яке відкриває істину про природу речей, реалізує терапевтичну функцію, розвиває уяву, яку особливо цінує мислитель як вимір свободи. Отже, фундаментальною засадою освіти є «платонівська тріада», а виховним орієнтиром – особливий внутрішній стан індивідуальності, якій властива «гармонія стійких речей».

«Цивілізація, позбавлена пригоди, приходиться до занепаду» – вважає А.Н. Уайтхед [6, с. 685]. Що є *«пригодою»* з точки зору філософа? Ментальний задум, пошук нових ідеалів – «нової досконалості», що призводить до зміни, вдосконалення соціальної конфігурації. Високоенергійні суспільства зберігають свою енергію завдяки особистостям, наділим особливою рисою – *умиротворенням*, яке «заспокоює руйнівні пристрасті і прикрашає цивілізацію» [6, с. 690]. Це особлива форма духовної зрілості, яка полягає у звільненні від егоїстичної зацикленості, стоїчній мудрості, здатності поступатися особистим благом заради високих цілей. Зворотною рисою є «егоїстична жага слави», слабкість, яка спотворює соціальний імпульс [6, с. 694]. Філософ розглядає умиротворення також як порядок і любов – освітню цінність, в якій вгадується шляхетний утилітаризм, що не є наслідком педагогічного контролю, а з'являється як особливий дар унаслідок розширення кола інтересів, поля уваги, «духовності», на відміну від поверхневої гри шкільних дискурсів.

Важливу роль у розвитку освітніх інституцій відіграє *держжава*. Роль держави полягає в тому, щоб давати загальну оцінку діям різних установ: чи сприяють вони позитивному розвитку людських здібностей? «Законна влада держави повинна обмежуватися, коли вона нав'язує свої рішення тих питань, які знаходяться у сфері компетенції науки чи професійних інститутів» [6, с. 455]; «Можлива лише одна інстанція, що вирішує такі питання, – це спільна професійна думка» [6, с. 455].

К.Р. Поппер пропонує інший підхід. Деякі орієнтири його філософії співзвучні ідеям А.Н. Уайтхеда, проте він прямує до них принципово іншим шляхом. *Раціональність, толерантність, відкритість, свобода* – ключові конструкти філософії К.Р. Поппера. В основу соціальної філософії та епістемології, етики та філософії освіти Поппер закладає загальні принципи: критики, потенційної помилковості, егалітаризму, що розглядаються як вимоги, соціальні та моральні зобов'язання, які бере на себе кожна розумна людина, і які можуть бути втілені у «відкритому суспільстві». Реагувати на критику, вчитись на власних помилках, захищати соціальну свободу та право на свободу думки, бути відповідальною та гуманною особою – все це вимоги розуму, який не є для людини чимось трансцендентним, адже своїм існуванням він завдячує комунікації та спільній діяльності тієї частини людства, яка здійснила свій вибір на його користь [3, с. 430–463]. Метафізичні побудови платонівського чи гегелівського типу (зокрема, представлені у філософії А.Н. Уайтхеда), в яких розум та мораль набувають ізотеричного забарвлення, розуміються Поппером як такі, що замість ствердження сили розуму сприяють його послабленню. Ця розбіжність у розумінні раціональності постає настільки гострою, що К.Р. Поппер характеризує А.Н. Уайтхеда як «одного з найвпливовіших авторитетів ірраціоналізму» [3, с. 451]. Подібна характеристика засовується й до теорії моралі Уайтхеда [3, с. 452].

Системі платонівського типу дослідник намагається протиставити власну егалітарну модель, підкреслюючи, що демократичне суспільство та освітні інституції не можуть орієнтуватися на платонівські ідеали. Держжава, на думку Поппера, не повинна авторитарно втручатись в освітні процеси чи намагатися розбудувати систему освіти таким чином, щоб виховувати громадян під жорстким контролем «обраних» інтелектуальних та моральних «аристократів», оскільки це суперечить сократівському духу критики, сприяє догматизації освіти [3, с. 123]. Втручання держави, стверджує філософ, має бути обмеженим й спрямо-

ваним на те, щоб сприяти самовдосконаленню, саморозвитку та вільному вибору власного шляху. У цьому, власне, і полягає мета освіти [3, с. 481]. Також критично К. Поппер ставиться до включення в систему освітніх орієнтирів «романтичних» ірраціональних цінностей, поширення серед молоді холістичних ідеалів, які б суперечили егалітаризму, свободі та гуманізму [3, с. 637]. Ще одна важлива тема, до якої звертається К. Поппер, – проведення реформи освіти, яка повинна бути зрозумілою та передбачуваною, виходити з наявних проблем таким чином, щоб люди могли підготуватись до змін, адже безсистемні, непослідовні реформи породжують відчуття ірраціональності, незахищеності та страху [3, с. 340].

Зазначені аспекти окреслюють у тому числі й перспективи пошуку розумного балансу в освіті між раціональним та ірраціональним, свободою та раціональним контролем. Тому загальною рисою освіти, її стрижнем, якщо слідувати Попперу, повинна стати природничо-наукова орієнтація: науку необхідно викладати як швидке зростання сміливих гіпотез, контрольованих за допомогою експерименту і критики, як складову частину історії, передусім «природничої філософії», історії проблем та ідей. Лише за таких умов можлива «нова університетська освіта», вільна від догматизму та влади авторитетів [3, с. 643].

Погляди на відкрите суспільство, запропоновані К. Поппером, сприяли формуванню подальших інтерпретацій критико-раціоналістичної освітньої парадигми. Так, Дж. Соунн, актуалізуючи проблематику творчості та свободи в освіті, зазначає, що сучасна освіта здебільшого обслуговує інтереси держави таким чином, що її суб'єкти повинні слідувати вузько спрямованим формальним стандартам [12, с. 380–386]. У свою чергу, розвиваючи ідеї К. Поппера в цьому напрямку, Ч.М. Лам підкреслює, що «на рівні освіти дві основні задачі держави – гарантувати досягнення мети розвитку необхідних знань, навичок і цінностей у всіх дітей для участі у відкритому суспільстві й застерігатися радикально проводити утопічні реформи або бездумно приймати масові зміни» [11, с. 174]. Також актуалізується проблематика політичної освіти, мета якої – «навчитись усвідомлювати антидемократичні тенденції в ідеологічних шаблонах мислення» [13, с. 88]. Акцентується також увага на епістемології, технології формування критичного мислення.

Британська філософія освіти в контексті української традиції: перспектива синтезу. Нами було розглянуто два напрями в аналітичній британській філософії, в межах яких були сформовані відповідні освітні концепти. Багато в чому ці напрями є контроверсійними, адже належать до різних філософських традицій, однак це не заважає виокремити їх у «спільний дискурс». Педагогічна епістемологія А.Н. Уайтхеда включає аксіологічний (етико-естетичний) горизонт як рівноцінний і так само значущий як математичний, раціонально-логічний. Він розглядається як рівень, на якому формується сфера автономії особистості, яка здатна зберігати стійкі етичні принципи та продукувати оригінальні ідеї. У свою чергу філософія освіти К.Р. Поппера орієнтується на демократичні цінності й раціоналістичну методологію, провідними компонентами якої є антидогматизм та критичний дискурс. За взірць науки та мету освіти беруться природничо-наукове знання і науковий пошук, що розглядаються як своєрідна квінтесенція позиції розумності.

Чи можна брати до уваги окреслену рецепцію? Однією з характерних рис вітчизняної філософії є тяжіння до світоглядної толерантності та синтетизму, що дає змогу: *по-перше*, діалектичного поєднання протилежних позицій, принаймні їхніх окремих значущих компонентів; *по-друге*, перегляду і переоцінки значущості вітчизняної спадщини, орієнтованої на високі етико-естетичні зразки, «сократівський» педагогічний стиль, культивованій Г. Сковородою, В. Сухомлинським та іншими представниками прогресивної вітчизняної освіти, яка багато в чому є аналогічною британським освітнім засадам.

Як відомо, педагогічна антропологія Г. Сковороди тяжіє до синтезу платонізму: картини реальності, ідеї «природовідповідності» та сократівської діалектичної стилістики. Як справедливо зауважується: «Філософське мислення Г. Сковороди є синтетичним у своїй основі. Його специфіка у значній мірі залежить не лише від змісту ідей, що розвиваються філософом, але й від форми та стилю, вибраних ним» [14, с. 47]. Однак прогресивні паростки потужної, соціально плідної традиції так і залишилися нерозвиненими у належній мірі, в силу багатьох причин. У сучасному українському суспільстві сформувався запит на становлення *моральної еліти*, яка, на відміну від еліт іншого типу, є взірцем «духовної зрілості» – «умиротворення» (А.Н. Уайтхед). Саме вона зберігає національні інтереси, використовує інтелект, критичне мислення задля накопичення соціального капіталу. Поставлене завдання вимагає, з одного боку, залучення освітнього ресурсу, запропонованого А.Н. Уайтхедом, з іншого – К. Поппером з їхнім прагненням до високих ідеалів та подолання тоталітарної педагогіки шляхом опанування раціональної «культури критики», спрямованої на істину, самостійність і рівноправність думки; розвиток і вдосконалення, на відміну від емоційного знищення і духовного збіднення як руйнівних плодів педагогічної схоластики. Впровадження «критичних стратегій» є можливим шляхом культивування «методу спроб і помилок», «методу Сократа» – теоретично обґрунтованої і успішної освітньої практики, яка набуває все більшого поширення. Таким чином, культуро-орієнтовані та критично-орієнтовані дискурси повинні набути статусу повноцінних навчальних дисциплін, розрахованих на опанування протягом тривалого часу.

Висновки. Вищезазначений дискурс дозволяє сформулювати такі *висновки*, що зберігають практичну значущість:

- освітні ідеї А.Н. Уайтхеда і К.Р. Поппера можна розглядати як релевантні щодо проблем вітчизняної освіти;
- результатом теоретичного синтезу освітніх концепцій А.Н. Уайтхеда та К.Р. Поппера постає освітній зразок, що за своєю суттю є близьким вітчизняній антропології, яка витіснена марксистською педагогічною доктриною;
- на окреслених засадах вимальовується прототип універсальної методології, орієнтованої на формування моральної, критично мислячої еліти;
- філософська аргументація А. Уайтхеда і К. Поппера дозволяє здійснити спробу усунення розриву між освітою і соціальною динамікою шляхом демонстрації зв'язку між освітою, її цінностями й успішними соціокультурними практиками;
- запропонована концепція має перспективу включення її компонентів, предметних змістів у освітні програми.

Духовна місія освіти, знецінена тоталітарною ідеологією, завжди виправдовувала себе на прикладі кращих традицій освітньої культури та її сприятливих наслідків. Отже, практична цінність дослідження полягає також у започаткуванні тенденції до кардинальної трансформації вітчизняної освітньої культури, у спробі конструювання цілісного прототипу освітньої перспективи. Освітня політика, як вважали і А.Н. Уайтхед і К.Р. Поппер, повинна бути зведена до виважених та виправданих рішень, послідовних системних змін, які зберігають кращі надбання педагогічного досвіду шляхом критичного перегляду та збагачення актуальними контекстами сучасної освітньої теорії і практики. «Духовна криза», моральна деградація як наслідки тоталітарної педагогіки є викликом, який актуалізує цінність «платонівської тріади», мистецтва та критичних освітніх практик, орієнтованих на формування моральної еліти та захист демократичних цінностей. Практична успішність британської освітньої доктрини є передумовою для актуалізації несправедливо забутої вітчизняної традиції і її потужного ренесансу в сучасних умовах.

Список використаної літератури

1. Клепко С.Ф. Філософія освіти в європейському контексті. Полтава : ПОППО, 2006. 328 с.
2. Нечитайло И.С. Изменение общества через изменение образования: иллюзия или реальность. Харків : НУА, 2015. 552 с.
3. Popper K. The Open Society and Its Enemies: New One-Volume Edition. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2013. 808 p.
4. Локосова М.В. Хитросплетение категорий: анализ основных понятий философии процесса А.Н. Уайтхеда. *Вопросы философии*. 2017. № 1. С. 154–168.
5. Whitehead A.N. The Aims of Education and Other Essays. New York : Free Press, 1967.
6. Уайтхед А. Избранные работы по философии : пер с англ. / сост. И.Т. Касавин ; общ. ред. и вступ. ст. М.А. Киссея. Москва : Прогресс, 1990. 716 с.
7. Бушуева Т.С. Философия науки А.Н. Уайтхеда : монография. Екатеринбург : Банк культурной информации», 2006. 96 с.
8. Сычева С.Г. Проблема символа в философии. Томск : Изд-во Том. ун-та, 2000. 197 с.
9. Эволюционная эпистемология и логика социальных наук: Карл Поппер и его критики / сост. Д.Г. Лахута, В.Н. Садовский, В.К. Финн. Москва : Эдиториал УРСС, 2000. 464 с.
10. Chitpin S. Leading school improvement: using Popper's theory of learning. *Open Review of Educational Research*. 2016. Vol. 3. № 1. P. 190–203.
11. Lam C.M. Childhood, Philosophy and Open Society: Implications for Education in Confucian Heritage Cultures. Singapore : Springer, 2013.
12. Swann J. Popperian Selectionism and Its Implications for Education, or 'What To Do About the Myth of Learning by Instruction from Without?' *Rethinking Popper*. Boston : Springer Science + Business Media B.V., 2009. P. 379–389.
13. Salamun K. Critical Rationalism and Political Education: Karl Popper's Advice How to Neutralise Anti-Democratic Thought-Patterns. *Critical Rationalism and Educational Discourse*. Amsterdam, 1999. P. 83–93.
14. Сковорода Г. Сочинения : в 2 т. Москва : Мысль, 1973. Т. 1. 511 с.

**THE BRITISH ANALYTICAL TRADITION IN THE CONTEXT
OF THE AXIOLOGICAL PRINCIPLES FORMATION
OF THE UKRAINIAN EDUCATIONAL PARADIGM****Andrii Abdula**

*Kyryvi Rih State Pedagogical University,
Department of Philosophy,
Gagarin Avenue, 54, 50086, Kyryvi Rih, Dnipropetrovsk region, Ukraine*

Halyna Baluta

*Kyryvi Rih State Pedagogical University,
Department of Philosophy,
Gagarin Avenue, 54, 50086, Kyryvi Rih, Dnipropetrovsk region, Ukraine*

The article examines the British philosophical educational tradition, in particular comparing the philosophical ideas of A. N. Whitehead and K. R. Popper to improve the national educational perspective, its social value orientations and current priorities. The specific character of the problems requires a project-constructive orientation, with the addition of system analysis, analogy; comparative, typological, hermeneutic, phenomenological methods. The novelty of the study lies in the attempt to solve current educational problems, constructing elements of the modern national paradigm with the inclusion

of individual invariants of the British philosophy of education, which allows us to settle the following conclusions that retain practical significance: the educational ideas of A. N. Whitehead and K. R. Popper can be considered relevant to the problems of Ukrainian education; the result of the theoretical synthesis of the educational concept of A. N. Whitehead and K. R. Popper is an educational model, which is close in its nature to national anthropology, displaced by Marxist pedagogical doctrine; the paper shows the prototype of the universal methodology focused on the formation of moral, critically thinking elite; on the example of the philosophical argument of A. Whitehead and K. Popper, the article makes an attempt to bridge the gap between education and social dynamics, demonstrating the connection between education, its values, and successful socio-cultural practices; the authors also offer the original educational concept with the prospect to include of its components, subject contents in the syllabi. The practical value of the research lays in the attempt to start the initial trends of radical transformation the national educational culture and to construct a holistic prototype of the educational perspective. The authors outline the idea that according to A. N. Whitehead and K. R. Popper, the educational policy should be reduced to balanced and justified decisions consistent systemic changes that keep the best of pedagogical experience, by critically reviewing and enriching the current contexts of modern educational theory and practice. The practical success of the British educational doctrine is a precondition for bringing back of the unjustly forgotten national tradition of education and its powerful renaissance in modern conditions.

Key words: philosophy of education, values of education, analytical philosophy, open society, Ukrainian educational paradigm, education reform, critical rationalism.

УДК 323.173:316.32(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.2>

НІВЕЛЯЦІЯ СЕЦЕСІОНІСТСЬКИХ РУХІВ ТА ДЕСЕПАРАТИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

Ніна Авер'янова

ORCID: 0000-0002-1088-2372

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, Центр українознавства
вул. Володимирська, 60, 01601, м. Київ, Україна*

Тетяна Воропаєва

ORCID: 0000-0001-8388-7169

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, Центр українознавства
вул. Володимирська, 60, 01601, м. Київ, Україна*

У статті аналізуються важливі проблеми сепаратизму, сецесії і сецесіоністських конфліктів. У багатьох країнах вони часто актуалізуються під впливом різних чинників: історичних, політичних, економічних і культурних. Автори на основі інтегративного підходу розглядають сецесіоністські конфлікти і сепаратистські рухи в Україні. Визначаються причини і наслідки утворення невизнаних самопроголошених квазідержав – Донецької Народної Республіки та Луганської Народної Республіки. Ці невизнані республіки, вибираючи шлях сецесії, не врахували основні деструктивні наслідки своїх дій – невизнання у світі, тривалий збройний конфлікт, людські жертви, зруйновану промисловість та інфраструктуру. Автори підкреслюють, що військова, політична, інформаційна та фінансово-економічна підтримка Російською Федерацією квазідержав Донецької Народної Республіки та Луганської Народної Республіки ще більше загострює російсько-український конфлікт. А західні санкції, застосовані до Росії, суттєво не вплинули на її агресивний зовнішньополітичний курс та на вирішення питання щодо припинення міждержавного збройного конфлікту на Донбасі.

Доведено, що сепаратизм та сецесія несуть об'єктивну загрозу територіальній цілісності й національній безпеці держави. Сецесія не вирішує накопичених проблем і конфліктів, вона лише посилює їх, загострюючи міжгрупові відмінності та створюючи при цьому нові суперечності й конфлікти. Українська конституція забезпечує відокремлення певних територіальних одиниць зі складу України. Це дає можливість урегулювати вимоги права на самовизначення народів засобами, які виключають сецесію. Наголошується на необхідності ефективного забезпечення територіальної цілісності України. Для цього потрібно залучити оптимальний комплекс заходів (політико-правових, військових, соціально-економічних, гуманітарних та ін.), спрямованих на захист власних національних інтересів.

Ключові слова: сецесія, сепаратизм, сецесіоністські конфлікти, Україна, Російська Федерація, Донецька Народна Республіка, Луганська Народна Республіка.

Постановка проблеми. У ХХІ ст. проблеми політичного сепаратизму, автономії та сецесії одержали новий імпульс для їх осмислення, адже прагнення суб'єктів отримати політичну незалежність шляхом сецесії стало далеко не поодиноким випадком на міжнародній арені. Сьогодні багато держав світу відчують на собі деструктивний вплив сепаратизму та сецесії, останні з'являються не лише в країнах із внутрішніми конфліктами, а й у державах, які прийнято вважати стабільними та успішними.

Невирішені сецесіоністські конфлікти стають причиною появи нових невизнаних або лише частково визнаних держав, які в реальності не вважаються повноправними суб'єктами міжнародних відносин (наприклад, Турецька Республіка Північного Кіпру, Вазиристан, Республіка Косово, Придністровська Молдавська Республіка, Республіка Південна Осетія, Республіка Абхазія та ін.). На жаль, сепаратистські та сецесіоністські рухи продовжують набирати обертів, останнім часом до цієї когорти невизнаних республік приєдналися Автономна Республіка Крим, яку ООН і ЄС сприймають як українську територію, тимчасово окуповану Росією; Донецька Народна Республіка та Луганська Народна Республіка – невизнані самопроголошені квазідержавні утворення в окремих районах Донецької і Луганської областей України. Саме тому інтерес до вивчення процесів сепаратизму і сецесії у нашій країні зростає, бо безпосередньо торкається української держави.

Досліджуючи сецесіоністські конфлікти і проблеми сепаратизму, варто застосувати інтегративний підхід, який дозволяє вивчати різні виміри конфліктних процесів у їхній системній цілісності. Для інтегративного підходу характерний науковий пошук, спрямований «крізь», «через» кордони кількох наукових дисциплін, який виходить за їхні межі на більш високий, метадисциплінарний рівень. Саме такі дослідження характеризуються холистичним баченням предмета вивчення. Інтегративний підхід сприяє не тільки перетину дисциплінарних кордонів, а й «перенесенню» наукових схем, категорій, стратегій і практик з однієї дисциплінарної області в іншу. Дане дослідження має інтегративний характер і проводиться на перетині таких дисциплін, як соціальна філософія, політологія, конфліктологія та історія.

Інтегративний підхід дозволяє виокремити основні виміри конфліктів, що виникли на пострадянському просторі (дані виміри перебувають у тісних діалектичних взаємозв'язках): 1) територіальний вимір; 2) геополітичний вимір; 3) політико-ідеологічний вимір; 4) неоімперський вимір; 5) енергетичний вимір; 6) міжцивілізаційний вимір; 7) економічний вимір; 8) військовий вимір; 9) інформаційний вимір; 10) внутрішньо-політичний вимір; 11) зовнішньо-політичний вимір; 12) безпековий вимір [1].

Аналіз публікацій. Різні аспекти сепаратизму та сецесії вивчали вітчизняні дослідники: В. Андріяш, В. Дівак, О. Косілова, В. Лісовський, К. Литвиненко, В. Наконечний, І. Рафальський, В. Рахмайлов, Н. Романюк, І. Філоненко, О. Цебенко та ін.; а також зарубіжні вчені: Т. Амброзіо, Дж. Бертілсон, А. Б'юкенен, А. Гераклідес, Д. Горовіц, Д. Квон, Д. Копп, М. Мареш, Р. Нуруллін, Ф. Попов, К. Пузирьов, Дж. Рейникайнен, А. Рібаков, М. Стрміска, П. Фіала та ін. Однак, незважаючи на значний дослідницький інтерес до феномену сецесії та сепаратизму, багато аспектів залишаються недостатньо вивченими та проаналізованими, зокрема ті, які безпосередньо торкаються теми цієї статті, що й зумовило її **мету** – проаналізувати специфіку сецесіоністських конфліктів та запропонувати шляхи нівеляції сецесіоністських рухів і десепаратизації українського соціуму в умовах збройної агресії РФ.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на величезну кількість визначень поняття «сецесія», у всіх них є спільне смислове ядро – виокремлення частини території зі складу держави. «Сецесія (лат. secession; від *secedo* – відходжу) – вихід частини держави або (етно)регіону зі складу однієї держави з метою утворення нової держави або приєднання до іншої держави» [2, с. 354]. Варто зауважити, що досить часто українські науковці сецесію розглядають як форму сепаратистського руху, окрім якої виділяють ще такі форми сепаратизму, як іредентизм, енозис і деволуцію [3, с. 48]. Проте поняття «сепаратизм», «іредентизм» «сецесія» тощо цілком не усталені в офіційних документах, тому вони стають інструментами політичної казуїстики. Їх тлумачення мають значні від-

мінності не тільки у представників різних національних шкіл, але й серед українських науковців [4; 5, с. 162].

Оскільки сецесія, як правило, передбачає гострий конфлікт між тими, хто відокремлюється та «материнською» державою, що призводить не лише до політичних змін, а й до людських і економічних втрат, то більшість діючих державних конституцій не визнають право на сецесію. Сецесія завжди створює протиріччя. З одного боку, вона реалізує право народів на самовизначення, а з іншого – розглядається як порушення територіальної цілісності та загроза державному ладу. У будь-якому випадку сецесіоністські дії спрямовуються проти етнонаціональної та економічної політики «материнської» держави, яка, на думку організаторів відокремлення, утискає та пригнічує їхні права.

Дональд Горовіц, послідовно критикуючи ідею сецесії як способу вирішення етнічних конфліктів, з думкою якого ми погоджуємося, зазначав, що хоча теоретики дискутують про можливі варіанти права на самовизначення, допускаючи при цьому сецесію як у цілому, так і її можливість лише в разі виконання певних умов, всі вони розглядають самовизначення як реакцію на проблему етнічного конфлікту та насильства. Проте сецесія майже ніколи не вирішує цих проблем, а навпаки – може поглиблювати їх. Прихильники сецесії аргументують свою позицію потребою створення успішних гомогенних держав, але сецесія не сприяє утворенню таких держав. Сецесія, незважаючи на утворення нових країн, не зменшує ступінь конфлікту, насильства чи пригнічення меншин [6, с. 189]. У більшості випадків сецесіоністські конфлікти залишаються політично невирішеними та переходять у стан «заморожених». Досить часто на території, де відбуваються конфлікти, утворюються квазідержави, які домоглися фактичної сецесії, але не юридичної. Квазідержави мають власні управлінські структури (уряд, армію, поліцію та ін.), вони контролюють відокремлену від «материнської» держави територію, проте юридично на міжнародній арені не мають визнання або визнаються обмеженою кількістю країн. До таких утворень сміливо можна віднести ДНР і ЛНР – самопроголошені структури, сформовані в результаті військової агресії Російської Федерації. Як наслідок, на території України впродовж шести років триває міждержавний збройний конфлікт неоколоніального типу [7].

У процесах створення сучасних квазідержавних утворень на Сході України простежується намагання кремлівських кураторів реанімувати історію виникнення Донецько-Криворізької Радянської Республіки (ДКРР). Вона існувала трохи більше місяця на початку 1918 р. та знаходилась на території Харківської і Катеринославської губерній, частини Херсонської губернії та промислових районів області Війська Донського. «У результаті фактично сепаратистських поглядів і підходів на етнічних українських землях виникли державні утворення, характерною ознакою яких була недооцінка або відкрите ігнорування національних інтересів» [8, с. 147]. Після проголошення УНР зі столицею в Києві більшовики донбаського регіону виступили проти включення південно-східних промислових районів до складу України. А питання відокремлення зазначених регіонів від української держави та їх приєднання до радянської Росії не обговорювалось населенням краю і навіть рядовими членами-більшовиками [9, с. 79]. ДКРР як частина радянської Росії була утворена в Харкові 12 лютого 1918 р. на IV обласному з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів Донецького і Криворізького басейнів. Також на цьому з'їзді обговорювалось питання щодо необхідності застосування засадничого принципу для організації радянських республік – чи економічного, чи національного. Передбачалося, що новоутворена радянська держава з часом стане федерацією економічних областей, а не національних утворень. Проте вже на II Всеукраїнському з'їзді Рад (17–19 березня 1918 р.) було прийнято рішення про єдиний радянський уряд України та юридично було затверджено

входження ДКРР до складу радянської України. Після цього з'їзду ДКРР припинила своє існування. Створюючи ДКРР, її засновники не лише не враховували національні інтереси, а й спирались переважно на власні амбіції. ДКРР так і не була визнана ні незалежною республікою, ні частиною радянської Росії. Як бачимо, сучасні квазідержави ДНР і ЛНР не мали автономії ні під час існування СРСР, ні після його розпаду, також їхні кордони не збігаються з кордонами ДКРР. Самопроголошені республіки не є її утвореннями, які б мали окрему етнічну та лінгвістичну основи.

На жаль, очільники квазідержав ДНР і ЛНР, вибираючи під впливом кремлівських кураторів шлях сецесії, зовсім не враховували його деструктивних наслідків – довготривалий збройний конфлікт, значні людські жертви, зруйновану промисловість, невизнання у світі й ін. Так, за оцінками ООН, конфлікт на Донбасі – один із самих смертоносних у Європі з часів Другої світової війни. За період його існування загинуло 13 тис. людей і 30 тис. осіб поранено [10, с. 60]. Станом на 18 травня 2020 р., за даними Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб, взято на облік 1 млн. 446 тис. 689 осіб-переселенців з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей і Автономної Республіки Крим [11]. Окрім цього, українське суспільство продовжує підтримувати позицію боротьби з сепаратизмом на Донбасі. Та й у самій РФ, яка підтримує ДНР і ЛНР, існують сумніви щодо успішної сецесії цих самопроголошених квазідержавних утворень. Олексій Токарев підкреслює, що ДНР і ЛНР так і не змогли визначитися зі своєю зовнішньополітичною стратегією. «З високою ймовірністю ми припускаємо, що в разі редукції значення факторів могутності держави-патрона і спільності кордону з ним сецесія завершиться провалом» [12, с. 115]. Економічна, військова та політична підтримка РФ сепаратизму на території української держави загострює російсько-український конфлікт.

Росія, яка завжди маніпулювала різноплановими конфліктами заради власного імперського панування, сприяє поширенню сецесіоністських конфліктів на всьому пострадянському просторі. Сецесіоністські конфлікти є наслідком не стільки внутрішніх суперечностей конфліктуючих сторін, скільки результатом провокативних дій РФ. Посилення «радянзації» та КДБізації російської політичної системи в останні роки призвело до того, що Нові незалежні держави небезпідставно побоюються неоімперських амбіцій Росії і все більше потерпають від втручання РФ у внутрішні справи, від дестабілізації та хаотизації власних соціумів. Імперське домінування, неоімперський реваншизм, неоколоніальна гібридна політика Росії спрямовані насамперед на Україну, Грузію та Молдову. РФ фінансово, економічно та політично підтримує сепаратистські рухи не лише на пострадянському просторі, а і в Європі. Дестабілізація в європейських державах дає їй можливість впливати та тиснути на ЄС, що може забезпечити низку перемог – послаблення антиросійських санкцій і створення перешкод для євроінтеграційних процесів у країнах пострадянського простору. Сама ж Росія, зважаючи на вибудовану вертикаль влади та зміцнення силових структур в останні роки, не допускає сепаратизму на своїх територіях і сецесія в Росії малоімовірна [13].

Упродовж десятиліть РФ активно проводить політику подвійних стандартів, що засвідчують її декларативні твердження про пріоритет права народів на самовизначення. Адже коли свого часу постало питання про виокремлення зі складу Росії Чеченської Республіки як незалежної держави, то пріоритет права народів на самовизначення був Росією повністю відкинутий. Сьогодні, як відомо, після довготривалих жорстоких чеченських війн Чеченська Республіка стала суб'єктом РФ. Якщо говорити про суб'єктність Криму після його анексії та окупації РФ, то вона постійно нівелюється: Автономну Республіку Крим Росія спочатку перейменувала на Республіку Крим (2014 р.), включила до складу Півден-

ного федерального округу (28 липня 2016 р.), а потім – до складу Північно-Кавказького економічного району (1 квітня 2018 р.). А в березні 2019 р. депутат Держдуми Російської Федерації Володимир Жириновський запропонував перейменувати окупований Крим на «Таврическую область» та запровадити російську мову як єдину державну. Цікаво те, що сенатор від Криму Сергій Цеков у Раді Федерації підтримав ініціативу Жириновського [14]. Важливо підкреслити, що Крим, перебуваючи у складі України, мав автономію, він не включався ні до районів, ні до округів, а кримськотатарська, російська і українська мови мали однаковий статус [15].

Оцінюючи сучасні відносини Києва та Москви, аналітики зазначають, що нині недоречно говорити про мінімізацію російсько-українського конфлікту. «Росія продовжує воєнну, політичну, економічну, енергетичну, інформаційну агресію проти України. Тривають бойові дії низької інтенсивності на Донбасі, зусилля міжнародної дипломатії щодо зупинення війни на Сході України залишаються безрезультатними. Водночас ситуація довкола анексованого Криму перебуває в «замороженому» стані і перетворюється на довгострокову «відкладену» проблему» [16, с. 11]. Тому більшість громадян України (59%) вважають, що українська держава повинна проводити щодо Росії політику, або спрямовану на зменшення співпраці і впливу Росії на Україну, або в цілому на припинення співробітництва з РФ [17, с. 87].

У грудні 2019 р. Рада Європейського Союзу погодила рішення лідерів держав-членів ЄС про продовження економічних санкцій проти РФ до 31 липня 2020 р. На жаль, західні санкції суттєво не вплинули на агресивний зовнішньополітичний курс Росії та на вирішення питання щодо припинення міждержавного збройного конфлікту на Донбасі. Складні проблеми в самому ЄС – міграційна політика (зростання нелегальної міграції, ізолявані іммігрантські етнічні спільноти, що стають джерелом міжкультурного протистояння і конфліктів у ЄС, біженці з країн Сходу) – відволікають увагу країн Західної Європи від урегулювання російсько-українського збройного конфлікту. Зменшується кількість країн, які виступають на підтримку нашої держави, особливо в питанні, яке стосується Автономної Республіки Крим. Водночас скорочується і зовнішня економічна допомога Україні від країн-союзниць, країн-членів ЄС, насамперед це пов'язано зі світовою пандемією COVID-19, наслідки якої нині непередбачувані. Також останнім часом у ЄС висувуються пропозиції щодо відновлення партнерства з РФ, зазначені тенденції посилилися після допомоги Росії окремим країнам Європи в боротьбі з COVID-19. Тобто РФ поступово знаходить методи і засоби посилення свого впливу на європейському напрямі. Зазначені тенденції дають чіткі підстави нашій державі створювати стратегію політики, розраховану переважно на власні сили та можливості.

На жаль, сформована стратегія політики не завжди є збалансованою та обґрунтованою і не завжди відповідає національним інтересам України. Зокрема, у червні 2020 р. у рамках реформи децентралізації Кабінет міністрів України заново поділив Україну на райони. За цим поділом кількість районів зменшується майже в чотири рази (129 замість 490). Урядовці стверджують, що такий адміністративно-територіальний поділ необхідний для оптимального функціонування влади та відсутності дублювання функцій. Однак експерти запевняють, що зазначена реформа значно ускладнить життя населенню і погіршить задоволення його потреб, при цьому не виключаються конфлікти між новоствореними органами на рівні районів і громад, а також активізація сепаратистських настроїв у Південно-Західному регіоні України.

На відміну від нинішньої української реформи адміністративно-територіального устрою, яка може сприяти етнізації регіонів, політизації етнічності та провокувати сепара-

тистські тенденції та сецесіоністські конфлікти, адміністративно-територіальна реформа в РФ спрямовувалась на деетнізацію регіонів, деполітизацію етнічності, що суттєво ускладнило сепаратистські рухи.

Відомо, що у 1993 р. в Росії була прийнята нині чинна Конституція, за якою в РФ налічувалося 89 суб'єктів. Після об'єднання регіонів у 2003–2008 рр. їхня кількість зменшилася до 83-х, а з 18 березня 2014 р., після анексії Кримського півострова, суб'єктів стало 85. При цьому в 13-ти з 85-ти суб'єктів РФ частка етнічних росіян у складі населення становить менше 50% (у 1918–1992 рр., суб'єктами РРФСР були тільки національні утворення (республіки)). До федеративної реформи можливість виходу зі складу РФ згадувалася в конституціях деяких республік, зокрема, в Конституції Туви. На даний момент у РФ є 8 федеральних округів: Центральний, Південний, Північно-Західний, Далекосхідний, Сибірський, Уральський, Приволзький та Північно-Кавказький. Під час «нарізки» цих округів ураховувався етнонаціональний склад відповідних регіонів і робилось все для того, щоб етнічні росіяни були якомога більш пропорційно розподілені по всіх округах, щоб у кожному окрузі їх було більше 80%. Але така мета не була досягнута, оскільки на території Далекосхідного федерального округу проживає близько 78% етнічних росіян, на теренах Приволзького – трохи більше 66%, на території Північно-Кавказького – трохи більше 30%.

Через це сепаратистські тенденції в РФ і в Україні мають різні рівні прояву. У РФ будь-які сепаратистські рухи відразу нівелюються, а їхні ініціатори караються. Відомо, що в грудні 2013 р. Держдума РФ прийняла закон про введення кримінальної відповідальності за публічні заклики до поділу Росії. Покарання за порушення цього закону – штраф у розмірі до 300 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, обов'язкові роботи на строк до 300 годин або позбавлення волі на строк до трьох або й до п'яти років (якщо сепаратистські заклики здійснювалися з використанням Інтернету). В Україні впродовж усіх років незалежності безперешкодно функціонують активні осередки сепаратизму, іноземні політтехнологи підігривають сепаратистські настрої, представники п'ятої колони толерують і територіальний, і етнічний сепаратизм, українські ЗМІ тиражують кремлівські ідеологеми тощо. Отже, Україна потребує ефективної десепаратизації, для цього варто застосувати передусім політико-правові та інформаційно-психологічні інструменти.

Таким чином, інтегративний аналіз специфіки розгортання, перебігу російсько-українського збройного конфлікту та виходу з нього має не тільки теоретичне, але й велике практичне значення, оскільки він дозволяє визначити найоптимальніші шляхи деконфліктизації, деокупації, десепаратизації та реінтеграції спільнот, які постраждали в процесі цього збройного конфлікту. Інтегративний підхід передбачає використання стратегії розумної сили [1], орієнтованої на довгострокову перспективу. Ця стратегія дозволяє ефективно нівелювати сепаратистські тенденції та сецесіоністські рухи, зміцнювати міжнародну проукраїнську коаліцію, вдосконалювати державну етнонаціональну та інформаційну політику, запобігати новому насильству, встановлювати мир і забезпечувати міжнародну й національну безпеку.

Висновки. Сецесіоністські конфлікти стали вогнищами нестабільності на просторах колишнього СРСР, вони підривають як регіональну, так і глобальну безпеку, стабільність і сталий розвиток багатьох країн. Інтегративний підхід до вирішення сецесіоністських конфліктів і проблем сепаратизму на пострадянському просторі дозволив чітко пов'язати їх з неоколоніальною політикою Росії, спрямованою на збереження контролю над цим простором. Нині сецесіоністські рухи й сепаратизм найчастіше розглядаються

як інструменти реалізації не тільки геополітичної та гео економічної, але й неоімперської та неоколоніальної стратегії РФ.

Будь-яка держава на своїй території намагається призупинити сецесіоністські рухи та мінімізувати ризики їх появи, десепаратизувати соціум, що є логічним і раціональним рішенням. Та головне – незважаючи на вимоги окремих груп щодо використання права на сецесію (досить часто зазначені вимоги слугують інтересам певних політичних сил), таке право дотепер не визнається міжнародним співтовариством. Українська конституція забезпечує відокремлення певних територіальних одиниць зі складу України, а це дає можливість урегулювати вимоги права на самовизначення народів засобами, які виключають сецесію. Нині в Україні триває міждержавний збройний конфлікт неоколоніального типу, інспірований РФ. Його припинення, нівеляція сецесіоністських рухів і десепаратизація українського соціуму є важливими завданнями для всього світового співтовариства, адже збереження незалежності й відновлення територіальної цілісності України – один із визначальних чинників підтримання стабільності й безпеки у Європі та світі.

Список використаної літератури

1. Авер'янова Н.М., Воропаєва Т.С. Стратегія «розумної сили» як основа для припинення збройного конфлікту в Україні та реінтеграції окупованих територій. *Гілея*. 2019. Вип. 147. № 8. Ч. 2. С. 7–13.
2. Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори). Енцикл. словник-довідник. Львів : «Новий Світ – 2000», 2015. 492 с.
3. Цебенко О. Форми вияву сепаратизму: теоретико-методологічний аспект. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Збірник наук. праць*. 2014. Вип. 26. С. 44–51.
4. Нуруллин Р.М. Понятие сепаратизма в политической науке. *Ученые записки Казанского государственного университета*. 2010. Том 152: «Гуманитарные науки». Кн. 1. С. 212–221.
5. Лісовський В. Виникнення сепаратизму та його роль у внутрішньополітичних процесах поліетнічних держав. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2020. № 1 (7). С. 148–165.
6. Горовиц Д. Разрушенные основания права сепаратизма. *Власть*. 2013. Том. 21. № 11. С. 189–191.
7. Авер'янова Н.М., Воропаєва Т.С. Міждержавний збройний конфлікт на теренах України: неоколоніальний вимір. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 145. № 6. Ч. 2. С. 7–11.
8. Шабельніков В.І. До питання про утворення Донецько-Криворізької Республіки: історико-регіональний аспект. *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 2 (52). С. 145–151.
9. Ревагук В.Я. Соборність українських земель: теорія та практика місцевих більшовицьких організацій (квітень 1917 – квітень 1918 років). *Історична пам'ять*. 2010. № 1. С. 72–88.
10. Європейська інтеграція України: російський фактор. *Національна безпека і оборона*. 2020. № 1–2 (181–182). С. 2–65.
11. Обліковано 1 446 689 внутрішньо переміщених осіб / Міністерство соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/18668.html>
12. Токарев А.А. Сравнительный анализ сепаратизма на посткоммунистическом пространстве: квантификация факторов влияния. *Polis. Political Studies*. 2017. № 4. С. 106–117.
13. Власенко Р. Інтереси Російської Федерації у сепаратистських тенденціях Європи. *Вісник Львівського університету. Серія Філософсько-політологічні студії*. 2020. Випуск 28. С. 125–133.

14. Владимир Жириновский предложил переименовать Крым в Таврическую область. Как идея? *Крым Press. Информационная платформа*. URL: <https://crimeapress.info/vladimir-zhirinovskij-predlozhit-pereimenovat-krym-v-tavrisheskiju-oblast-kak-ideja/>
15. Averianova N.M., Voropayeva T.S. Features of secessionist conflicts: socio-philosophical aspects (Особливості сецесіоністських конфліктів: соціально-філософські аспекти). *Modern engineering and innovative technologies*. Karlsruhe, Germany, 2019. Issue № 8. Part 3. P. 116–123.
16. Україна 2019–2020: широкі можливості, суперечливі результати (аналітичні оцінки). Київ : Центр Разумкова, 2019. 264 с.
17. Ситуація у «трикутнику» Україна – ЄС – Росія: оцінки експертів. *Національна безпека і оборона*. 2020. № 1–2 (181–182). С. 85–96.

MITIGATING OF SECESSIONIST MOVEMENTS AND DESEPARATIZATION OF UKRAINIAN SOCIETY

Nina Averianova

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Center for Ukrainian Studies
Volodymyrska Street 60, 01601, Kyiv, Ukraine*

Tetiana Voropayeva

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Center for Ukrainian Studies
Volodymyrska Street 60, 01601, Kyiv, Ukraine*

The article analyzes the important problems of separatism, secession and secessionist conflicts. In many countries, they are often updated under the influence of various factors: historical, political, economic and cultural. The authors use an integrative approach to consider secessionist conflicts and separatist movements in Ukraine. The causes and consequences of the formation of unrecognized self – proclaimed quasi-states – the Donetsk People’s Republic and the Luhansk People’s Republic – are determined. These unrecognized republics, choosing the path of secession, did not take into account the main destructive consequences of their actions – non-recognition in the world, a long armed conflict, human losses, destroyed industry and infrastructure. The authors emphasize that the Russian Federation’s military, political, informational, and financial and economic support for the quasi-states of the Donetsk People’s Republic and the Luhansk People’s Republic further escalates the Russian-Ukrainian conflict. And the Western sanctions applied to Russia did not significantly affect its aggressive foreign policy and the decision to end the inter-state armed conflict in Donbass.

It is proved that separatism and secession pose an objective threat to the territorial integrity and national security of the state. Secession does not solve the accumulated problems and conflicts, it only strengthens them, exacerbating inter-group differences and creating new contradictions and conflicts. The Ukrainian Constitution does not allow the separation of certain territorial units from Ukraine. This makes it possible to settle the requirements of the right to self-determination of peoples by means that exclude secession. It is noted that it is necessary to effectively ensure the territorial integrity of Ukraine. To do this, we need to attract an optimal set of measures (political, legal, military, socio-economic, humanitarian, etc.) aimed at protecting our own national interests.

Key words: secession, separatism, secessionist conflicts, Ukraine, Russian Federation, Donetsk People’s Republic, Luhansk People’s Republic.

УДК 101

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.3>

ЗМІНИ ПОТРЕБ ОСОБИСТОСТІ ПІД ВПЛИВОМ СУЧАСНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У НЕСТАБІЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Вікторія Білоус

*Національна металургійна академія України,
гуманітарний факультет, кафедра філософії та політології
пр. Гагаріна, 4, 49600, м. Дніпро, Україна*

З того часу, коли в існуванні людства особистість увійшла в категорію ціннісних орієнтацій, світ поступово почав замислюватись над потребами тієї самої особистості. З часом стало безпосередньо зрозуміло, що будучи суб'єктом суспільства, особистість значною мірою взаємодіє із суспільством і має із суспільством взаємний вплив на зміни та трансформацію один одного, існуючи деколи як єдиний організм, а деколи як щось явно вороже до один одного. Історично доведено, що майже всі прояви буття, розвитку і змін мають фундаментальні суперечності, діалектичну скерованість, і це вже скоріш норма, ніж виключення з правил. Великих змін суспільство і буття зазнало з розвитком технологічного прогресу, змінилось багато соціальних засад, і комунікативний простір не став виключенням, а саме інтернет-комунікація. Глобальне інформаційне суспільство привносить певні інтегративні зміни в економічне, політичне, духовне життя людей. Збільшуються можливості людини, змінюються нетрадиційні системи цінностей, умови і характер взаємодії окремих людей. Був час, коли використання цих інноваційних подарунків технологічного прогресу не було вимушеною необхідністю, але той час пройшов. Вимоги сьогодення – мобільність, обмеження ресурсу часу, постійна потреба в отриманні великої кількості інформації – майже не залишили нам вибору. Цю потребу (залежність) людства добре закріпили сучасні проблеми суспільства: гібридна війна, пандемія. Але й щодо цього продукту еволюції і прогресу в сучасному суспільстві сформувалась нова, дуже актуальна суперечка, яка розділила суспільство на два табори. Одні вважають Інтернет корисним, інші – суцільним злом, бо, як майже в усьому, що існує в нашому життєвому просторі, є позитивні й негативні сторони. Чи не робить людству такий формат комунікації «медвежу послугу»? Чи не формує нездатність до соціалізації та чи не уповільнює розвиток соціальних навичок така зона комфорту? Така актуальна і неоднозначна тема вимагає ретельного дослідження та хоча б аналізу задля більшого розуміння такої важливої потреби сучасного суспільства.

Ключові слова: суспільство, особистість, комунікація, адикція, цінності, потреба, суб'єкт, Інтернет, технологічний прогрес, людство, буття.

Вступ. Людина протягом свого життя вирішує для себе проблему задоволення своїх потреб, від потреб існування до потреб досягнення цілей життя. Чому така різноманітність і безмежність, що спонукає людину ставити перед собою такі завдання (цілі), приймати рішення, що формує її поведінку і спрямованість у суспільстві? Людина як особистість не може існувати відокремлено від соціуму, і її потреби протягом життя, від формування до втілення, визначаються можливостями їх реалізації в суспільстві. Поряд із потребами існування й інтересами особистості важливе значення мають життєві цілі. Вони відображають корінні, головні інтереси особистості, спрямовують її на вирішення найсуттєвіших для неї завдань і реалізуються протягом людського життя. Чим більше особистість усвідомлює свої життєві цілі, тим більше вони починають впливати на формування її потреб та інтересів. Важливе значення для особистості як суб'єкта суспільних відносин і власного життя

мають переконання як певні знання, у правильності і життєвій важливості яких людина глибоко впевнена, і які служать їй керівництвом до дій. Кожне суспільство надає майже всім своїм членам деякий особливий досвід, особливі культурні взірці, які інші суспільства запропонувати не в змозі. Із соціального досвіду, єдиного для всіх членів певного суспільства, виникає характерна особистісна конфігурація, типова для багатьох членів суспільства [1, с. 6]. Сьогоднішня нестабільна суспільства нашої країни змінюють життєві цілі в напрямі виживання, тобто потреби існування.

Постановка завдання. Сучасне людство знаходиться на такому етапі, що воно більше не може собі дозволити йти шляхом розвитку, трансформацій та змін на осліп, не аналізуючи без прагматизму. Чекаючи на непередбачені результати – недозволена розкіш для сучасного суспільства. Ми зіштовхуємося з багатьма викликами, які фундаментально впливають на устрій суспільства, на потреби особистості й на взаємодію одного з другим, а від цього залежить якість нашого життя і та кількість викликів, проблем, перед якими постає сучасна особистість. Тож, аналіз теперішнього стану потреб особистості й чинників, які впливають на формування цих потреб, – надважлива задача для сучасної людини, яку буде розкрито в даному дослідженні.

Виклад основного матеріалу. Протягом усієї історії людства відмічається трансформація, а іноді й різка, кардинальна зміна потреб особистості. Варто відмітити той факт, що початок ця еволюція бере в той час, коли особистість, а тим більше її потреби, взагалі не були ціннісною орієнтацією того часу, а людство тільки починало замислюватися про буття світобудови. Революційним став період, коли античні філософи розділили матеріальне буття і сферу духовного. З того часу філософія буття зазнала багато змін світогляду, цінностей, вірувань, ідеалів. Відбулася фундаментальна зміна в понятті користі, воно перестало розумітись як духовна користь, а перейшло в розряд користі матеріальної. Таким чином, сформувалась головна філософська суперечка пошуку щастя, яке вбачалося то в задоволенні гедоністичної потреби особистості, то в повній альтруїстичній віддачі особистості суспільству. Як показав досвід людства, находячись у пошуку свободи та щастя як за допомогою радикального гедонізму, так і через сувору дисципліну і працю, ми приречені на деструктивність, бо маємо схильність до глибокої залежності, навіть одержимості цими суперечливими проявами.

Аналіз людської життєдіяльності, характерною рисою якої виступають одночасно все більш високі – творчі і все більш низинні – аддиктивні прояви, показує, що специфіка людської активності безпосередньо пов'язана з прагненням до граничного, екстремального розвитку. У нашому суспільстві поряд з активною патріотичною позицією (прагнення захищати Батьківщину, допомога воякам, пораненим, сім'ям загиблих, допомога під час пандемії) активно конкурує жага «заробити по-легкому». Таким чином, саме тяга до межі, абсолюту багато в чому визначає психологію людської поведінки. У цьому контексті стає очевидною роль екстремальних принципів розвитку, за допомогою яких реалізується процес максимізації і мінімізації різних параметрів життєдіяльності людини, їхній зв'язок із законами саморозвитку і самоорганізації [2, с. 301].

Особистість у досягненні своїх потреб вибирає своїх спільників за допомогою комунікації, яка активована інформаційним інтернет-простором. Комунікація як невід'ємний елемент взаємодії людей, у ході яких здійснюється передача і взаємопередача інформації, відчуттів, оцінок, значень, сенсів, цінностей, посідає чільне місце у сфері соціальних процесів, зміни напряму своїх потреб особистістю. Водночас роль людського фактора в новому комунікаційному просторі стає все більш значущою. Глобальне інформаційне суспільство привносить певні інтегративні зміни в економічне, політичне, духовне життя

людей. Збільшуються можливості людини, змінюються нетрадиційні системи цінностей, умови і характер взаємодії окремих людей. З дитинства (шкільний вік) вплив поведінки батьків як зразка конкурує з впливом Інтернету. Тому існує реальна небезпека поглинання або розмивання традиційної системи цінностей суспільства зі збільшенням потоків інформації. О. Висоцька зазначає, що сучасне інформаційне суспільство є суспільством загальної комунікації, яка відбувається за допомогою та завдяки засобам комунікації, що формують не тільки наші уявлення про світ, а й фактично є цим «світом», тобто тією «реальністю», крізь призму якої ми сприймаємо самих себе, свої власні дії та наше оточення. Із цим важко погодитись, оскільки в сучасному світі засоби та форми комунікації виступають своєрідним «дзеркалом» світосприйняття людини, яке, однак, ніколи не відбиває уявлення про світ у його цілісності, а обмежене «рамками» своїх комунікативних можливостей. Тому питання впливу засобів комунікації на характер відносин у суспільстві є одночасно складником проблеми самоідентифікації людини у світі як певного способу побудови уявлень про світ-у-собі та світ-для-себе [3].

В останні роки у зв'язку з технологічним прогресом і поширенням його в усіх сферах життя в сучасному суспільстві сформувалась нова, дуже актуальна суперечка, яка розділила суспільство на два табори. Одні вважають Інтернет корисним, бо він знищив проблему кордонів і об'єднав людей з усього світу, допомагає обміну культурними, науковими і ментальними цінностями, що, безперечно, сприяє світовому розвитку. В умовах обмеження пересування для людей з особливими потребами або в нашій карантинній реальності Інтернет допомагає реалізовувати потребу в спілкуванні з друзями, рідними, абсолютно незнайомими людьми, підтримувати такий необхідний соціальний зв'язок. Допомагає працювати і вчитись, бо тепер будь-коли і будь-де є можливість отримати доступ до необхідної інформації. Але, звичайно, є і деструктивна сторона цього сучасного феномену прогресу, яку і відзначає негативно налаштована частина суспільства. Що Інтернет є носієм великої кількості фейкової інформації, що він викликає тяжкі деструктивні залежності, розповсюджує і пропагує насильство, що віддаляє людство від гуманістичного шляху розвитку.

У молоді взагалі спостерігається залежність від Інтернету. Працюючи в центрі лікування адикцій, на ґрунті спостережень ми сформували поки що неофіційний перелік імовірних симптомів такої залежності: нав'язливе бажання перевірити електронну пошту, постійне очікування наступного виходу в мережу, багатогодинне «зависання» в Інтернеті і витрачання великих коштів на нього, почуття задоволення від спілкування в мережі межує з ейфорією, відсутність доступу до неї викликає неспокій, агресію, роздратування в разі вимушених відволікань, невміння спланувати час закінчення сеансу роботи в мережі, забування про домашні справи, навчання чи службові обов'язки, важливі особисті й ділові зустрічі, небажання сприймати критику такого способу життя, готовність миритися з руйнуванням сім'ї, невміння нормально адаптуватися в суспільстві, втрата кола живого спілкування, нехтування власним здоров'ям, уникання фізичної активності, нерегулярне харчування, пропускання прийомів їжі, нехтування особистою гігієною, спроби відмовитися користувача від Інтернету чи хоча б проводити у ньому менше часу викликають «ломку», як під час якогось фізичного захворювання, погіршується самопочуття, враження нервових стовбурів руки через тривале перенапруження м'язів, оніміння пальців руки, що тримає «мишку», сухість та різь в очах, головні болі за типом мігрені, спазми судин мозку, гіпертонія, болі у спині і у всьому тілі, адже порушується кровообіг, розлади сну, зміна режиму сну, часті депресивні стани. До 90% інформації вони беруть з цієї мережі, і цього насамперед вимагає не їхня залежність, а наша сучасність, а саме інтерактивні методи навчання, але зручне не означає корисне. Щодо головного, до необхідної для нас комунікації, то саме

сучасність диктує саме таку комунікацію: зручну, без перешкод і з більшими можливостями формування нових соціальних груп за інтересами з абсолютно незнайомими людьми.

Таким чином, потреби особистості формуються в результаті спілкування незнайомих людей, які поділяють чи не поділяють її потреби. Для Ю. Габермаса категоричний імператив – це пропозиція для колективного обговорення. Тільки у цьому випадку моральні норми набувають зв'язку з особистим інтересом, який у свою чергу на форумі громадськості одержує оцінку з боку інших осіб. Ю. Габермас відкидає трактування соціальних процесів на основі відносин між суспільними класами як колективними суб'єктами дії. З його точки зору соціальні сили є анонімними. Допоміжною силою подолання хімічної залежності є групи анонімних залежних і співзалежних людей. В умовах введення карантину під час пандемії коронавірусу COVID-19 спілкування в таких групах, як форма комунікації, психологічна підтримка, виявилось найціннішим, а для деяких – єдиним. Такий різновид медичної допомоги, як телемедицина, дає змогу людям з невротичними проблемами, панічними атаками, тривожними розладами, які спричинив страх через пандемію, отримувати медичну та психологічну допомогу, мати змогу спілкування з лікарями, не виходячи з дому, і не наражати себе на інфікування. Але знову ж достеменно невідоме, бо поки ще не досліджено, чи не робить людству такий формат допомоги «медвежу послугу»? Чи не формує ще більшу нездатність до соціальності у вразливої категорії населення? Чи не уповільнює розвиток соціальних навичок така зона комфорту? Колись таку категорію людей називали однойменно оповіданню А.П. Чехова «людина у футлярі», тепер буде справедливо змінити визначення на «людина в Інтернеті», як у тому ж футлярі.

Своєрідною онтологічною основою теоретичних побудов комунікативної теорії є принцип розрізнення двох практик, який запропонував Ю. Габермас. «Наголошуючи на двох аспектах відношення людей до світу (до природи і один до одного), Ю. Габермас виводить із них два аспекти людської діяльності: працю, або цілераціональну дію, і комунікативну дію, або символічно опосередковану інтеракцію, розглядаючи їх рівноцінними видами діяльності.

Категорії комунікації та діалог починають розглядатися в числі центральних для філософії як одні з основ людської життєдіяльності: засоби інформаційного обміну, мислекомунікації у межах соціальної дії (Габермас) й основи екзистенціальних відносин між людьми (Ясперс). Отже, комунікація є тим механізмом трансляції соціального в логічне, тим соціальним інститутом, який забезпечує взаємини людей в їхній спільній життєдіяльності, в тому числі й функціонування самих комунікативних систем. У такому контексті комунікація створює передумови для поглибленого розуміння рушійних сил розвитку особистості й суспільства [4, с. 32] в задоволенні своїх потреб.

У період ведення гібридної війни наше суспільство, за офіційними даними, отримало 370 тис. учасників бойових дій, вимушених переселенців близько 1,5 млн, 11 тис. інвалідів, і це ще не кінець. Характерна особливість цієї гібридної війни – це саме телевізійна та інтернет-інформаційна атака, велика кількість фейку та викривлення інформації, залякування і формування саме невротичних відхилень у населення. В пошуку полегшення суспільство починає шукати добрі новини, бажання полегшення перетворюється на справжню одержимість. Не маючи змоги відстежити, як потяг до полегшення чимось позитивним трансформується в залежність від переживання негативних емоцій, негативне мислення і негативні емоції стають дуже сумнівною, але хворобливою потребою особистості. Як потреби особистості впливають на їхнє подальше життя? Комунікація звужується до груп суспільства зі схожими потребами. Поведінка набуває екстремального розвитку. Адиктивний, дивіантний потенціал матеріалізується у впадіння в крайні емоційні стани,

компульсивні дії, компенсаторні форми, безпорадність. Більшість учасників бойових дій у результаті контузії мають енцефалопатію різних ступенів, їм найважче адаптуватись у суспільному середовищі, яке сприймає їх, як «інших», як потенційну загрозу, спираючись на факти адитивної, дезадаптивної, дивіантної поведінки. Згідно зі спостереженнями однієї родини, де батько – учасник бойових дій, він має поведінку, споріднену з поведінкою хімічно залежного сина (від агресії до розсіяної уваги, різка зміна емоцій, інтересів, уподобань і прояви ігрової залежності). Потреби знижуються до отримання задоволення від існування: наявності їжі, домівки, роботи для отримання грошей на виживання. Наявні повна недовіра до суспільства та влади, незадоволення інтерактивних потреб.

Висновки. Задоволення інтерактивних потреб є найбільш напруженою сферою людського буття, оскільки тут важко застосовувати стереотипи, тут завжди є небезпека нечесних стосунків, взаємного використання, експлуатації. Інтерактивні потреби – це потреби в обміні власне людськими цінностями, а тому на перше місце в цих процесах виходить адекватність та еквівалентність предметів обміну. У партнера, котрий постійно вкладає у стосунки більше іншого, виникає почуття незадоволеності, а іноді душевної порожнечі. Інтерактивні потреби особистості поступово трансформуються в потребу стосунків із Вчителем, Богом, Абсолютом [5, с. 48].

Отже, в нестабільному суспільстві важко залишатись автономною особистістю, оскільки потреби в здоровій комунікації не задовольняються. Взаємодія людей є конструктивною тоді, коли вона є не тільки взаємовигідною, а ще й взаєморозвивальною, оскільки вона базується на конструктивних для людини способах задоволення потреб [5, с. 51].

Здорова людина може звільнитися від впливу фіктивних надій і побачити життя і майбутнє такими, якими вони є насправді. Водночас для невротиків це неможливо, і розрив між реальністю і фікцією ще більше підсилює їхню напругу. Тому важко переоцінити вклад психокорекції для людей, які у стані стресу всього суспільства прагнуть отримати допомогу з боку спеціалістів-психологів.

Список використаної літератури

1. Можаровський В.А. Особистість як об'єкт і суб'єкт соціальних відносин : збірник наукових праць. Ірпінь : Вид-во Національного університету ДПС України, 2014. 286 с.
2. Томалинцев В.Н. Личность: иллюзии и реальность : материалы межвузовской научно-практической конференции студентов, аспирантов и преподавателей «Акмеологические проблемы субъектности: интерпретация и диагностика», Санкт-Петербург, 23 апреля 2009 г. Санкт-Петербург, 2009. С. 299–305.
3. Висоцька О.Є. Засоби та форми комунікації як «дзеркало» світосприйняття людини. *Філософські проблеми гуманітарних наук* : зб. наук. пр. Київ, 2009. 500 с. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11498.html>
4. Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем : монографія / О.Г. Данильян та ін. ; за ред. О.Г. Данильяна. 2-ге вид., перероб. та допов. Харків : Право, 2017. 416 с.
5. Ліщинська О. Інтерактивні потреби особистості як чинник автономності або залежності. *The Pedagogical Process: Theory and Practice (Series: Psychology)*. 2016. № 3 (54). P. 47–51.

**CHANGES IN THE NEEDS OF THE INDIVIDUAL UNDER THE INFLUENCE
OF MODERN TECHNOLOGIES IN AN UNSTABLE SOCIETY****Viktoriia Bilous***National Metallurgical Academy of Ukraine,
Faculty of Humanities, Department of Philosophy and Political Science
av. Gagarin, 4, 49600, Dnipro, Ukraine*

From the time when in the existence of mankind the individual entered the category of value orientations, the world has been thinking gradually about the needs of this individual. Over time, it has become clear that as a subject of society, the individual interacts significantly with society and has a mutual influence with society on change and transformation of each other. They sometimes exist as a single organism, and sometimes as something clearly hostile to each other. It has been historically proven that almost all manifestations of existence, development and change have fundamental contradictions, dialectical orientation, and this is the norm rather than the exception to the rules. Society and life have undergone great changes with the development of technological progress, many social principles have changed. And the communication space is no exception, specifically Internet communication. The global information society brings certain integrative changes to the economic, political and spiritual life of people. Human capabilities are increasing, non-traditional value systems, conditions and nature of interaction of individuals are changing. There was a time when the use of these innovative gifts of technological progress was not a necessity, but that time has passed. Today's requirements – mobility, limited resources, the constant need to obtain a large amount of information – left us with almost no choice. This humanity need (dependence) is well enshrined in modern problems of society: hybrid war and pandemic. But even this product of evolution and progress in modern society has formed a new, very relevant controversy, which has divided society into two camps. Some people consider the Internet to be useful, the others consider it to be a complete evil, because as in almost everything, that exists in our living space, there are positive and negative sides. Doesn't this format do humanity a disservice? Doesn't such a zone of comfort form an inability to socialize and slow down the development of social skills? Such an actual and ambiguous topic requires careful research and at least analysis for a better understanding of such an important need of modern society.

Key words: society, personality, communication, addiction, values, need, subject, internet, technological progress, humanity, being.

УДК 165.63:316.354.4

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.4>

ДИАЛОГ ЯК ІСТОРИЧНИЙ І ЛОГІЧНИЙ ПОЧАТОК ФІЛОСОФІЇ

Олександр Гавва

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,
факультет соціології і права, кафедра філософії
пр. Перемоги, 37, 03056, м. Київ, Україна*

Статтю присвячено проблемі зародження філософії як форми суспільної свідомості в контексті взаємозв'язку моделей комунікації та матеріальних основ життя суспільства на прикладі стародавньої Греції. Обґрунтовується необхідність діалогу як способу продукування філософських ідей та як основоположної моделі філософської комунікації. Виходячи з принципу збігу логічного та історичного в теорії розвитку, дослідження розвиває думку про те, що будь-який плідний філософський осередок неодмінно базується на діалозі як на наріжній для філософії моделі комунікації.

Дослідження зробило спробу розглянути ключові обставини, за яких філософія формувалася як форма суспільної свідомості в давньогрецькому суспільстві, під кутом зору зміни моделі комунікації. Автор посилається на свідчення, які дав давньогрецький історик філософії Діоген Лаєртський, а також на праці українських та іноземних філософів, таких як Дж. Реале та Д. Антісері, Ж.-П. Вернан, М. Петров, Е. Ільєнков, В. Босенко. У статті підкреслено, що найважливішим принципом філософії є діалог, який у свою чергу є конфліктом і боротьбою думок. Дослідження виходить із того, що філософія історично починається з вирішення суперечностей суспільного розвитку, і робила це протягом усієї своєї історії, представляючи результати свого прогресу в розвитку логіки. Свідоме використання розробленої логіки виявляється необхідною умовою не лише для розвитку власне філософського знання, але й для конструктивного соціального діалогу в сучасних реаліях. Вироблення адекватного способу мислення набуває особливої актуальності в епоху загострення суперечностей глобального суспільного розвитку, коли сам характер проблем, з якими стикається суспільство, потребує свідомої мобілізації всіх творчих суспільних сил.

Подальші розвідки в цій галузі залишаються перспективними в контексті досліджень конкретних історичних моделей філософської комунікації, що в різні часи набували різного вигляду, як-от філософські школи й академії, гуртки, салони, клуби, різноманітні ком'юніті тощо. У наш час вони все частіше утворюються в умовах цифрового мережевого зв'язку з використанням новітніх комунікаційних технологій у реаліях глобального спілкування та мультикультуралізму.

Ключові слова: діалог, модель комунікації, філософський клуб, логос, поліс, давньогрецька філософія.

Проблема відшукання витоків філософії хвилює дослідників чи не від самого початку її виникнення. Перші дослідження даної тематики знаходимо вже у Діогена Лаєртського, який стверджував, що вся давньогрецька філософія виходила із двох шкіл – мілетської та італійської, і примітно, що навіть у II-III ст. відомий історик філософії усвідомлював, що філософія є саме колективним продуктом, а не витвором розуму окремих мислителів [1, с. 58]. Відтоді у всіх крупних філософів класичної доби ми знаходимо думки щодо «фундаменту» філософії, як його іменував, зокрема, Фейєрбах услід за Декартом, полемізуючи з ним, тим не менш, щодо того, чи є філософія необхідністю чи свободою, базується вона на сумніві чи на догматі [2, с. 138]. Так чи інакше, вже в самій постановці цього питання очевидна його діалогічність як зовнішня (суперечність між поглядами Фейєрбаха

і Декарта, хід і результати якої також є наповненням філософії), так і внутрішня (і сумніви, і догмати є моментами мислення, що взаємозумовлюють один одного). Гегель, викладаючи своє бачення історії філософії (наприклад, у малій «Науці логіки»), доводив, що принципом і початком філософії є роздум, міркування [3, с. 91], яке здійснює «живий дух» [3, с. 99], тобто здійснює людство. Водночас умовивід як необхідний етап роздумів [3, с. 406] сам є єдністю поняття і судження в протиріччі [3, с. 365]. Тобто відповідь на питання про те, яким саме чином у філософії з'являються поняття і судження, містить у собі сам дух, який є об'єктивним і суб'єктивним. Суперечність наповнює дух на всіх стадіях його сходження, і тут у першому розгляді неважливо, чи виникає вона в окремому індивіді, чи між індивідами – це все рівно протиріччя, боротьба думок, а плідна боротьба думок – це і є діалог.

Пізніше у філософії сформувався навіть окремий напрям – комунікативна філософія, що продовжила традиції герменевтично-прагматично-лінгвістично-семіотичного повороту в післягегелевській філософії. Розробники комунікативної філософії (К.-О. Апель, Ю. Габермас та ін.) досліджували комунікацію як парадигму філософствування взагалі, й закладений ними напрям зараз відкриває нові перспективи, адже відшукання консенсусу стало чи не найголовнішим викликом для теперішнього глобального світу. Проблема налагодження плідного діалогу має пряме практичне значення, і її теоретичні підвалини розробляються сьогодні дуже різноманітно.

У сучасній українській філософській думці проблеми діалогу, комунікації, інтерсуб'єктивності досліджуються в працях А. Єрмоленка, М. Поповича, В. Малахова, Г. Ковадло, а також А. Лоя, Л. Ситніченко, О. Ведрова, І. Муратової та інших. Особливо важливими є тут пошуки в царині публічного діалогу як аргументативного дискурсу, пов'язані із сучасними вимогами до широкого залучення громадськості до вирішення задач суспільного співжиття. З огляду на це автор вбачає за потрібне звернутися в цій роботі до головних аспектів виникнення філософії у Давній Греції, де філософія як культура діалогу та спільного виробництва рішень поставала невідривно від соціально-економічних перетворень і демократизації суспільства, припускаючи також, що вихід із проблеми знаходиться там же, де і вхід до неї.

Отже, як було сказано, шляхів до розв'язання проблеми зародження філософії надзвичайно багато. Нас же – відповідно до теми нашого дослідження – цікавить у цій проблемі радше виявлення тих специфічних моделей комунікації, що уможливають філософію як форму суспільної свідомості. Кажучи мовою Гегеля, дух у своєму поступі відкриває для себе потребу «мислити мислення», і з цього власне і бере початок філософія як спосіб такого мислення. Хоча ця відповідь на питання є дуже абстрактною, вона одразу наводить на плідне для нас питання про те, як саме дух віднаходить для себе цю потребу, та яким чином він її задовольняє.

Питання в такій постановці є плідним вже тому, що відповідати на нього необхідно, виходячи з того засновку, що у філософії не може бути якийсь свій окремий «дух», тобто що форми філософської комунікації не утворилися якось окремо від суспільних відносин у цілому, які у свою чергу є відносинами суспільного виробництва. Так, той же Гегель у вступі до «Історії філософії» зазначає: філософія виникає лише за умови, що «мислення має існувати для себе, отримати існування у своїй свободі, відірватися від природного і вийти зі свідомої заглибленості; вона повинна, як вільна, увійти в себе і таким чином досягти свідомості свободи» [4, с. 143]. «З практичного боку з цим пов'язаний розквіт дійсної політичної свободи; остання з'являється лише там, де самостійний індивідуум, як індивідуум, знає себе всезагальним і суттєвим, де він володіє нескінченною цінністю, або, інакше кажучи, там, де суб'єкт досяг свідомості особистості і, отже, хоче без подальшого бути визнаним самим по собі» <...> «Внаслідок цього спільного зв'язку політичної сво-

боди зі свободою думки філософія виступає в історії лише там і остільки, де й оскільки утворюється вільний державний лад» [4, с. 144]. Оскільки «мислити означає взагалі втілити дещо у форму всезагальності», для філософствування необхідний такий індивід, що вже перебуватиме в опосередкованому відношенні до цього «дещо», так що індивіду потрібно буде відновлювати цю цілісність світу у своєму мисленні, в якій індивід хоча і так фактично перебуває, але тепер у позиції суб'єкта стосовно предмета. За Гегелем, такий індивід, держава і свобода постають спершу лише в Давній Греції.

З матеріалістичної точки зору питання можна поставити так: які саме зміни в соціальному бутті людини призвели до того, що філософія взагалі змогла виділитися, вичленилася у суспільній свідомості у свою власну форму? І, звідси – як саме людьми твориться ця форма свідомості, в якій суспільні відносини виробництва вони вступають, щоб можна було сказати, що люди «роблять філософію»?

Вже Гегель вказує на те, що для цього необхідно, аби виник специфічний вільний державний устрій; далі й разом – відповідного рівня розвитку сім'я та відносини приватної власності, тобто особливим способом влаштований розподіл праці, якого не було до того. Власне приватна власність і розподіл праці – це є повні синоніми, з тією лише різницею, що в першому випадку йдеться про суспільні відносини, які складаються щодо виробленого продукту, а в другому – щодо самого процесу виробництва. Отже, був необхідний чіткий і зафіксований розподіл праці на фізичну та розумову, аби мислення про спосіб мислення могло утворити собою предмет теоретичних пошуків.

Як пише Михайло Петров, у тому, що склалося таке характерне для класичної Греції становище, коли «один розумно рухає, залишаючись нерухомим, інший розумно рухається, залишаючись нерозумним» [5, с. 169] (що і є у свою чергу розподілом праці на розумову та фізичну, а також складником відносин між рабом і паном, які не виключали свободи в грецькому суспільстві, а саме робили її можливою), велику роль зіграло передове мореплавання з його жорстким розподілом праці на керівну та керовану, «рушійну» та «рухому». «Багатovesельний корабель із досить значною озброєною командою забезпечував незаперечний авторитет центральної влади, цілісність розкиданої по островам соціальності, надійне функціонування внутрішніх комунікацій», і водночас – «багатovesельний корабель є, по суті справи, плаваючий острів, який можна порівняти за силою з природним островом або ділянкою узбережжя. Античність прекрасно розуміла цю силову особливість корабля» <...> [5, с. 164] «Як не менш потужне знаряддя в руках антисоціальних елементів, піратів, він розкладає традиційну соціальність, відчужуючи на свою користь зростаючу частку товару, що за традиційною нормою призначається зовсім для інших цілей: для збереження державності і для розвитку через множення професій, у тому числі й управлінських» [5, с. 165]. Кінець кінцем, кожен громадянин античного суспільства тепер вимушений вчитися бути кваліфікованим воїном (ким він раніше опинявся лише за обставинами, а не перед обличчям постійних вимог нових реалій життя), аби протидіяти піратам (чи самому ставати піратом), і в цьому Петров убачає визначну роль такого корабля як «учителя філософії». Ця «палубна ситуація», де неодмінно є «капітанський місток», і де «діло» завжди спрямовується чийось «словом», на думку Петрова, зіграла видатну роль у подальшому розвитку полісу як форми суспільного устрою. Слово стає законом самого діла, а разом вони становлять логос: суть усіх проявів життя давнього грека класичної доби, в тому числі такого прояву, як філософія, адже логос є і відображенням, і втіленням, і змістом всезагальних законів (і законів мислення також). Водночас кожен грек є вільним тією мірою і так, якою і як він живе в цьому логосі як у просторі власної необхідності – свободи, тобто рухається відповідно до своєї природи, «логіки» як складової частини логосу.

Жан-П'єр Вернан у відомій роботі «Походження давньогрецької думки» прямо вказує на зв'язок між соціальними та економічними зрушеннями в тогочасній Греції та виникненням філософії як форми мислення, відповідної до полісу – мілетської школи «фізики»: «Основна мудрість (sōfia) грецьких мислителів полягала в міркуваннях із приводу політики та моралі. Вони прагнули визначити основи нового людського світопорядку, який замінив би владу монарха або знаті писаним законом, обов'язковим для всіх. У результаті місто набуло форми колоподібного і маючого центр космосу: кожен громадянин, що є подібним до всіх інших, підкоряючись і пануючи, повинен був хронологічно послідовно займати і залишати всі симетричні положення, що складають громадський простір. Саме цей образ соціального космосу, регульованого рівним для всіх законом (isonomia), на світанку філософії ранні грецькі мислителі перенесли на фізичний всесвіт» [6, с. 15–16]. Там же Вернан відзначає і те, що цей новий порядок життя і думки вимагав відповідної свободи громадян, «звеличення» слова до інструменту вільної дискусії та діалогу, критики та боротьби точок зору, примату закону над традицією. Продуктується саме той вільний для філософії індивід, про якого говорив Гегель: вільний у тому, що він був громадянином, а не рабом (тобто вільний економічно) і вільний до рівноцінної з іншими участі в громадському житті (вільний політично). При цьому, зауважимо вслід за Д. Антісері та Дж. Реале, що «виникнення» філософії саме у віддаленому Мілеті теж було характерним: «філософія народилася не в метрополії, а в колонії (на сході Малої Азії, в Мілеті), потім відразу ж у західній частині південної Італії, і лише потім – у Греції. Спочатку на віддалі від центру процвітаючі колонії створювали вільні інститути, які досягли пізніше небувалого зростання в Афінах. Так столиця грецької філософії стала і столицею грецької свободи» [7, с. 10–11].

У розвитку Давньої Греції як морської торгової держави, її активних зносинах із іншими державами та культурами слід вбачати реальний поштовх до зародження філософії. Саме таке міжкультурне спілкування похитнуло грецькі традиційно-міфологічні уявлення про світобудову. «Що стосується генези філософії в Стародавній Греції, то вона формується в той період (VI ст. до н.е.), коли колишні традиційно-міфологічні уявлення античного суспільства виявляють свою недостатність, перестають виконувати свою світоглядну функцію». <...> «Коли і чому такий сумнів стає можливим? Мабуть, тоді, коли в суспільному житті й у суспільній свідомості виникають серйозні протиріччя і конфлікти, які не піддаються вирішенню за допомогою традиційних переконань і вірувань, пов'язаних із грецькою міфологією. Тут і з'являється потреба розрізнення того, що загальноприйнято (думка), і того, що істинно насправді (знання). Це розрізнення народжується разом із філософією, і не дивно, що філософія від самого початку виступає як критика звичаю, звичаєвого права, буденної свідомості, традиційних норм моральності і традиційних цінностей» [8, с. 8–9]. Відомо, що сама ця «критика звичаю» стала можливою в давньогрецькому суспільстві не «зсередини», а «зовні», коли давньогрецька культура зіштовхнулася з традиціями, міфологією інших культур, через що потрібно було виробити новий спосіб взаємодії з ними, їхнього осмислення, включення їхнього досвіду у свій і, таким чином, також і протидії цьому досвідові. Відбувається запаморочливо діалектична річ: філософія водночас є явним кроком уперед у суспільному розвитку, але водночас її характер видається регресивним, «охранительським»: його суть полягає у збереженні грецького світу в нових реаліях, а не у руйнуванні його. Втім, для наукової діалектики цей момент є не «запаморочливим», а просто звичайним, адже їй давно відомо, що регрес – це теж розвиток [9, с. 112].

Наша думка полягає в тому, що філософія Давньої Греції містить у знятому вигляді всі ті форми діяльності, що підводили суспільство до такого зіткнення зі «звичаями»: саме ці форми діяльності на початку і виступають «першопричинами всіх речей», їхньою речо-

виною, якій приділяли так багато уваги давні філософи. Скажімо, для Фалеса, який сам був мореплавцем, такою речовиною була вода, для Геракліта «війна – батько всіх речей» і т.п. Йдеться не про речовину, з якої «все зроблено», а про ту, яка сама може перетворюватися в усі інші речі: війна все руйнує, але водночас і все створює. У Анаксагора далі ми вже бачимо не ті чи інші першоречовини типу вогню чи води, а гомеомерії – неоднорідні та невизначені нерухомі матеріальні часточки, які приводяться в рух розумом; цей погляд, вочевидь, є результатом поглиблення суспільного розподілу праці, коли діяльність мислення виокремлюється не просто в самостійну форму, а навіть стає «першоречовиною» світу. Очевидно, для давнього грека тієї доби ця діяльність дійсно стала першоречовиною, або радше першоосновою чи першопричиною світу – грецького світу – адже без мислення, без уміння працювати із суперечностями суспільного розвитку, які доставляли йому інші культури, грецька культура була би приреченою на загибель, грецький світ зробився би неможливим. Подальше сходження давньогрецької філософії до ідеалізму загальновідоме, за такого розгляду воно є закономірним етапом як розвитку власне філософії, так і розвитку відносин суспільного виробництва, поглибленням розподілу праці на розумову та фізичну.

Тобто виникнення філософії у свій час стало питанням життя і смерті, реальної суспільної боротьби з її порою трагічними наслідками для окремих філософів: згадаймо хоча б Сократа. І саме в цій боротьбі, варто вважати, й виникає діалог як власна форма продукування філософських ідей, спосіб самого життя філософії, специфічна модель комунікації індивідів; діалог зовсім не виключає, а вимагає боротьби. Найбільші, найреволюційніші давньогрецькі філософи – насамперед Платон і Арістотель – виявляються також і найбільшими реакціонерами, які слушно вбачали в розвитку відносин приватної власності головний чинник загибелі полісу. Поліс зруйнувало саме те, від чого він виник. Відомий популяризатор науки, енциклопедист Джон Бернал називав Сократа, Платона і Арістотеля «філософами реакції»; зокрема, він пише, що «задача <...>, якою абсолютно свідомо зайнявся Платон, полягала в тому, аби перешкоджати світу змінитися, принаймні в напрямку до демократії» [10, с. 112], а демократія загалом і є формою влади для розвинених товарних відносин, через що її, як і самі ці відносини, критикують Арістотель і Платон. Урахування всіх точок зору в ході мислення зовсім не виключає потребу в їхньому подоланні, адже без цього неможливе саме філософське мислення: як же тоді опиратися власній традиції, що не витримує випробування часом, і разом із тим «спростовувати» традиції чужі? Як вирішувати суперечності, тим паче доведені до антагонізму?

Відомий філософ Е.В. Ільєнков писав про це так: «Демократична полеміка, відкрите зіткнення думок, що групуються завжди навколо альтернативних полюсів, – ось та атмосфера, в якій тільки і народжується справді теоретичне мислення і дійсна, яка заслуговує цієї назви, філософія». <...> «У формі філософії людина тому вперше починає критично, як би з боку, спостерігати свою власну діяльність із побудови образів дійсності, самий процес усвідомлення фактів, щодо яких виник спір. Іншими словами, предметом спеціального розгляду виявляються всі ті загальні уявлення та поняття, на які спираються думки, що зіштовхуються». <...> «Такий оборот мислення «на себе», на форми своєї власної роботи і є умовою, без якої немає і не може бути ані діалектики, ані теоретичного мислення взагалі» [11, с. 336].

У того ж Ільєнкова зустрічаємо інше цікаве міркування, викладене ним в одному з газетних інтерв'ю щодо того, як організувати відкритий філософський клуб. Цікаве воно тим, що у світлі вищесказаного воно стосується не лише створення філософського клубу «з нуля», а в знятому, логічному вигляді відтворює і процес історичного зародження філософії. Ільєнков наполягає на тому, що філософія не може починатися з готових проблем, «задачок», які нібито покликані «трювати» мислення: такий спосіб роботи не вчить ставити питання,

а через це він «самостійне мислення виробити не в змозі». А ясна річ, що для філософування необхідне самостійне мислення, що у свою чергу є і строго логічним, інакше індивід просто не в змозі буде утворити сторону в діалозі, – байдуже, чи цей діалог відбуватиметься безпосередньо з візаві, який озвучуватиме в ньому продукти мислення своєї голови, чи такий діалог відбуватиметься в голові того самого мислячого індивіда «наодинці із собою», зі своїм внутрішнім візаві. «Всяка реальна проблема, що потребує застосування «розуму», – стверджує Ільєнков, – «завжди та всюди формулюється у вигляді протиріччя і виявляється для людей у вигляді ситуації «одні кажуть так, інші – сяк», і невідомо, хто з них правий. Ось ця ситуація тільки і пробуджує в людині самостійний розум, оскільки диктує їй: «Спробуй розібратися сам» <...> Якщо такого роду ситуація не виникає, в людині не прокидається навіть потреба в самостійному мисленні, і її інтелект орієнтується просто-напросто на дії за вже готовими, уторованими доріжками, за завченими схемами» [12].

Іншими словами, без такого діалогу, який є специфічною моделлю комунікації «боротьби думок», неможливим був не лише історичний початок філософії, але й подальший її поступ, взятий у будь-якому своєму моменті, тим паче утвореному штучно, як-от публічний філософський клуб, тобто «фабрика думки», простір для діалогу. Адже відтворити в окремому колективі історію розвитку філософії, тим самим навчивши його членів мислити за найпередовішим способом мислення, можна лише в тому разі, коли буде відтворено логіку сходження цього способу мислення. Філософія ж починалася не з досужого розв'язання «задачок», її породила «гостра й нагальна потреба раціонально розібратися в найгостріших проблемах, що постали перед суспільством. Саме тому філософія і не має на перших порах вигляду задумливого монологу мудреця, що в гордій самоті споглядає світ. Навпаки, вся вона в диспуті, в пристрасному полемічному діалозі із системою релігійно-міфологічних поглядів на світ і життя» [11, с. 329].

У наш час, коли суперечності суспільного розвитку стають дедалі гострішими та потопають у своїй невіршеності, так само гостро стоїть і питання вироблення відповідного способу мислення, покликаного плідно працювати з такими суперечностями. Світ сьогодення є глобальним світом, де все пов'язано між собою настільки тісно та міцно, що індивіду потрібно мислити так само глобально, оскільки в інакшому разі його часткові дії можуть мати неочікувані для нього глобальні наслідки. Будь-які спроби вирішувати сучасні суперечності суспільного розвитку лише з позиції збереження «звичаїв» окремої культури загрожує знищенням усього людства. Варто вважати, що без моделювання відповідних моделей комунікації, заснованої на діалозі, які від самого початку існування філософії утворювали її основу, цю проблему неможливо вирішити інакше, окрім як фатально для людства.

Таким чином, у даній статті ми продемонстрували взаємозв'язок моделей комунікації та матеріальних основ життя суспільства стародавньої Греції в часи переходу від архаїчного до демократичного періоду. Діалог обґрунтовувався нами як визначальний спосіб продукування філософських ідей та як основоположна модель філософської комунікації, що є притаманним філософії від самого її зародження. Подальші розвідки в цьому напрямі залишаються перспективними в контексті досліджень конкретно історичних моделей філософської комунікації, що в різні часи набували різного вигляду, а в наш час дедалі більше набувають мережевого характеру з використанням новітніх технологій зв'язку, в умовах діджитальної комунікації та мультикультуралізму.

Список використаної літератури

1. Лаэртский Д. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. Москва : АСТ: Астрель, 2011. 570 с.

2. Фейербах Л. История философии: в 3 т. Москва : Мысль, 1974. Т. 3. 486 с.
3. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук : в 3 т. Москва : Мысль, 1974. Т. 1: Наука логики. 452 с.
4. Гегель Г.В.Ф. Лекции по истории философии. Санкт-Петербург : Наука, 2006. Книга 1. 349 с.
5. Петров М.К. Язык, знак, культура. Москва : Едиториал УРСС, 2004. 328 с.
6. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли. Москва : Прогресс, 1988. 224 с.
7. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Санкт-Петербург : ТОО ТК «Петрополис», 1997. Т. 1: Античность. 336 с.
8. Гайденко П.П. История греческой философии в ее связи с наукой. Москва : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. 264 с.
9. Босенко В.А. Всеобщая теория развития. Киев : ИД А+С, 2001. 469 с.
10. Бернал Дж. Наука в истории общества. Москва : Издательство иностранной литературы, 1956. 735 с.
11. Ильенков Э.В. У истоков философии. *Общественное сознание и его формы* / под общ. ред. В.И. Толстых. Москва : Политиздат, 1986. С. 329–339.
12. Ильенков Э.В. Клуб философов и философы в клубе. *Читая Ильенкова*. URL: <http://caute.ru/ilyenkov/texts/int/club.html> (дата обращения: 16.06.2020).

DIALOGUE AS THE HISTORICAL AND LOGICAL PRINCIPLE OF PHILOSOPHY

Oleksandr Havva

*National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute",
Faculty of Sociology and Law, Philosophy Department
Peremohy av., 37, 03056, Kyiv, Ukraine*

The article deals with the problem of the emergence of philosophy as a form of social consciousness in the context of the interconnection of communication models and the material foundations of society in the example of ancient Greece. The necessity of dialogue as a way of producing philosophical ideas and as a fundamental model of philosophical communication is substantiated. Based on the principle of coincidence of logical and historical in the theory of development, the study develops the view that any fruitful philosophical community is inevitably based on dialogue as a cornerstone of philosophical model of communication.

The research made an attempt to consider the key circumstances in which philosophy was formed as a form of social consciousness in ancient Greek society. The author refers to the information given by the ancient Greek historian of philosophy Diogenes Laërtius, as well as further works by Ukrainian and foreign philosophers such as G. Reale and D. Antiseri, J.-P. Vernant, M. Petrov, E. Ilyenkov, V. Bosenko. The article emphasizes that the essential principle of philosophy is dialogue, which, in turn, is a conflict of opinions. The development of an adequate way of thinking acquires special relevance in an era of sharpening the contradictions of global social development. Thus, philosophy historically begins with the resolution of social development contradictions, and has been doing this throughout its history, presenting the results of its progress in the development of logic. The conscious using of the developed logic turns out to be a necessary condition for a constructive social dialogue in modern realities: the development of an adequate way of thinking becomes especially relevant in an era of exacerbation of the contradictions of global social development, when the very nature of the problems facing society requires the conscious mobilization of all creative social forces.

Further researches in this area remain promising in the context of studies of specific historical models of philosophical communication, which at different times have become different in appearance, such as schools and academies, coteries, salons, clubs and others. Nowadays they are increasingly becoming networked using the latest communication technologies, in the conditions of digital communication and multiculturalism.

Key words: dialogue, communication model, philosophy club, logos, polis, ancient Greek philosophy.

УДК 167.7

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.5>

СИСТЕМНО-ПАРАМЕТРИЧНИЙ АНАЛІЗ ДВОЗНАЧНОСТІ ТРАКТУВАННЯ ПОНЯТТЯ «КЛАСИФІКАЦІЯ»

Віталія Готинян-Журавльова

*Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
факультет історії та філософії, кафедра філософії
вул. Дворянська, 2, 65082, м. Одеса, Україна*

У статті розглядається можливість двозначного трактування терміна «класифікація». Класифікацію розуміють і як поділ родового поняття на види за тією чи іншою підставою, і як розподіл предметів по класах. Інколи, щоб уникнути двозначності в трактуванні поняття «класифікація», розрізняють класифікацію і класифікування. Причому термін «класифікування» теж є багатозначним. Зазвичай як класифікування розуміють і процес створення класифікації, і використання вже створеної класифікації. У межах параметричної загальної теорії систем (далі – параметричної ЗТС) існує двоїсте визначення поняття «система». Системна модель може бути системою з атрибутивним концептом та реляційною структурою або ж, навпаки, системою з реляційним концептом і атрибутивною структурою. Класифікація і класифікування (у розумінні використання вже створеної класифікації) представлені як системні моделі з атрибутивним концептом і реляційною структурою та реляційним концептом і атрибутивною структурою відповідно.

Спосіб створення класифікації відігравав ключову роль для створення обох системних моделей. У випадку системної моделі «класифікація» спосіб створення класифікації відігравав роль реляційної структури. У випадку системної моделі «класифікування» спосіб створення відігравав роль реляційного концепту. Підкреслимо, що спосіб створення може бути як дедуктивним, так й індуктивним. Якщо спосіб створення класифікації є дедуктивним, то йдеться про поділ родового поняття на види. При цьому класифікаційні чарунки наповнюються абстрактними структурами, поняттями. Якщо спосіб створення класифікації буде індуктивним, то йдеться про сортування предметів. При цьому класифікаційні чарунки наповнюються реальними предметами. У рамках параметричної ЗТС двоїсті визначення поняття «система» є також додатковими поняттями. Вони описують різні системні моделі, але дають повний і всебічний опис того чи іншого явища. А тому перспективами подальшого дослідження буде аналіз додатковості системних моделей класифікації і класифікування. Класифікація і класифікування мають спільну мету, базуються на різних процесах, описують різні процеси, але вони мають спільну особливість – спосіб створення.

Ключові слова: двоїсте значення, класифікація, класифікування, системні моделі, концепт, структура, субстрат.

Сьогодні класифікація є найпоширенішим і найвикористовуваним методом пізнання. Важко уявити, що може існувати «якась» галузь сучасної науки, яка б не використовувала цей метод пізнання. Майже кожна галузь сучасної науки володіє величезним шаром інформації, а тому намагається систематизувати, а разом і класифікувати отримані знання. Класифікація успішно використовується як у природничих, так й в гуманітарних науках. Коло її застосування широке: від астрономії та фізики до психології і лінгвістики. Крім відомих природних класифікацій рослин та тварин, хімічних елементів, класифікацій зірок, існують анатомо-терапевтично-хімічна класифікація, генеалогічна класифікація мов, класифікація людських рас, класифікація цінних паперів, класифікація мінералів, міжнародна класифікація хвороб і багато-багато інших. Якщо в XVII – XVIII століттях природна класифікація

вважалася найбільшою метою вивчення природи і вінцем наукового пізнання, самоціллю, то в XIX – XX століттях уявлення про класифікацію дещо змінилася, і класифікація стала одним із найбільш використовуваних методів пізнання.

Але, як відомо, те, що, на перший погляд, здається таким звичайним і зрозумілим, насправді може містити у собі багато питань. А що ми знаємо про класифікацію? Чим насправді є класифікація – послідовним поділом родових понять на видові поняття за певними підставами або сортуванням речей по певних класах за певною ознакою? А з цього випливає таке поняття: що повинні містити в собі класифікаційні чарунки – поняття або ж реальні речі? Наприклад, якщо ми аналізуємо класифікацію зірок або класифікацію рослин, то що повинні містити в собі класифікаційні чарунки: зірки, рослини або ж гербарій чи поняття «зірка», поняття «рослини»? У рамках логіки немає однозначного уявлення про класифікацію, а тому чи можна проаналізувати класифікацію не лише за допомогою логічного аналізу, а й за допомогою іншого виду аналізу, наприклад, системного?

Аналіз поняття «класифікація» ретельно проведено в роботах провідних вітчизняних логіків та методологів науки, таких як І. Чупахін, С. Розова, А. Субботін, Г. Челпанов, О. Гетманова, І. Хоменко. Основи системно-параметричних уявлень представлені в роботах засновника школи системного аналізу А. Уйомова та його учнів і послідовників – А. Цофнаса, І. Сарасевої, Л. Сумарокової, Л. Терентьєвої, Л. Леоненка, Д. Ляшенка та ін.

Тому **метою статті** є системно-параметричний аналіз двоїстого визначення поняття «класифікація», з визначенням того елементу, того системного дескриптору, за яким різняться ці два виду визначень поняття «класифікація», і який впливає на зміст класифікаційних чарунків, а також пошук взаємозв'язку між двоїстими визначеннями поняття «класифікація» і двоїстим визначенням поняття «система».

Первинний системно-параметричний аналіз поняття «класифікація» був проведений у роботі [1]. Продовжимо аналіз цієї проблеми і пригадаємо, що вперше уявлення про класифікацію як про результат процесу поділу родового поняття на видові за тією чи іншою підставою, яка може змінюватися від одного ступеню поділу до іншого, йде від відомого «древа Порфирія». Таку назву має схема багатоступінчатого поділу, й отримала вона її завдяки прикладу, який у своїй роботі, в коментарі до «Категорій» Аристотеля, навів Порфирій. У цьому прикладі категорія «субстанція» була найвищим родовим поняттям, яке за ознакою «тілесне» дихотомічно поділялася на два види: «тілесна субстанція» (або тіло) та «безтілесна субстанція». Продовжуючи далі, Порфирій поняття «тілесна субстанція» розглядає як родові поняття і дихотомічно поділяє його за ознакою «має душу» на «таких, хто має душу» (тобто організми) та «на таких, хто не має душі». Далі поняття «організм» за наявністю або відсутністю ознаки «відчуває» поділявся на «тварин» і «нетварин». Поняття «тварина» у свою чергу поділялося Порфирієм на такі види: «розумна істота» (або людина) та «нерозумна істота». Саме така схема на довгі роки стала методологічною основою для створення нових класифікацій. Але з часів Порфирія минуло багато часу, і сучасна наука сягнула у своєму розвитку далеко вперед, і з того часу термін «класифікація» набув декілька значень. Тепер він розглядається принаймні в трьох значеннях: як процедура створення класифікації, як сама класифікація і як процедура використання вже створеної класифікації.

Якщо термін має декілька значень, а йдеться про термінологію, в якій не може бути двозначності, то, на думку багатьох методологів, термін «класифікація» доцільно використовувати як найменування вже існуючої класифікації, а для позначення процесу створення класифікації слід використовувати термін «класифікування». Так, термін «класифікування», на думку методолога С.С. Розової, «можна розуміти і як процес створення, і як

процес використання вже створеної класифікації» [2, с. 6]. Класифікування можна розглядати як «процес віднесення класифікованого об'єкту до певного підрозділу будь-якої класифікації, що проводиться на підставі визначення наявності або відсутності заданої ознаки» [2, с. 7]. Але найчастіше в науковій літературі все ж таки, всупереч з'ясованим розбіжностям, використовується один термін – «класифікація». Ця тризначність використання одного терміна породжує багато питань. Якщо під класифікацією розуміти вже створену класифікацію, то тоді ми можемо стверджувати, що вона дійсно відповідає класичному уявленню про класифікацію як поділ понять. Але якщо як класифікацію ми будемо розуміти процес створення класифікації, то він може відбуватися як дедуктивним шляхом, тобто шляхом поділу родових понять на видові, так й індуктивним шляхом, який засновано в тому числі й на сортуванні елементів певного класу. А тому виникає питання: чим насправді є класифікація – поділом понять або сортуванням речей?

У цьому питанні думки провідних логіків і методологів науки розділилися. Так, провідний український логік І.В. Хоменко визначає класифікацію як «багаторівневий, послідовний поділ обсягу поняття з метою систематизації, поглиблення та отримання нових знань стосовно членів поділу» [3, с. 71]. Відомий логік А.Д. Гетманова розглядає класифікацію як «різновид поділу понять, який являє собою вид послідовного поділу і утворює розвинену систему, в якій кожний її член (вид) поділяється на підвиди» [4, с. 49]. Логік Є.А. Іванов розглядає класифікацію як «логічну операцію, за допомогою якої розкривається обсяг поняття. Це стає можливим завдяки виокремленню в родовому понятті видів (не менше ніж два), які його складають» [5, с. 81].

Таким чином, багато хто з логіків та методологів науки вважає класифікацію послідовним багатоступінчастим поділом даного подільного поняття на видові, підвидові поняття і т.п. Пригадаємо, що поділом є логічна операція, яка розкриває обсяг родового поняття через перелік його видів за тією чи іншою підставою. Завданням поділу є показати всі види, які сумісно становлять обсяг даного подільного поняття, а обсягом поняття є предмети думки, які охоплюються даним поняттям. Якщо йдеться про предмети думки, то при цьому класифікаційні чарунки будуть містити в собі абстрактні поняття.

Іншу думку висловлює відомий логік Г.І. Челпанов, розуміючи класифікацію як розподілення речей згідно з подібностями між ними [6]. На нашу думку, тут йдеться скоріше про класифікування, ніж про класифікацію. Подібної думки дотримується інший відомий логік М.І. Кондаков, який зазначає, що класифікацією називається «розподіл предметів будь-якого роду на класи згідно з найбільш суттєвими ознаками, які належать предметам даного роду і мають відмінність від предметів інших родів, при цьому кожен клас займає в здобутій класифікації певне постійне місце і у свою чергу поділяється на підкласи» [7, с. 373]. Крім того, пригадаємо, що відомий український логік А.І. Конверський визначає класифікацію як «систематизацію предметів на основі угоди чи певних практичних міркувань і на основі ознак, що впливають із природи систематизованих предметів» [8, с. 155].

Отже, на нашу думку, в цій групі визначень поняття «класифікація» воно розглядається саме як класифікування, тобто розподіл, систематизація предметів, термінів за певними підрозділами та за певними правилами. А це створює уяву того, що ми маємо справу з реальними предметами, і класифікаційні чарунки будуть наповнюватися реальними предметами.

Якщо вже існує певна двоїстість щодо використання терміна «класифікація», завдяки якій ми виокремлюємо класифікацію і класифікування, то спробуємо порівняти її з іншою двоїстістю, яка досить давно існує у філософії, а саме з двоїстим визначенням поняття «система» в межах параметричної загальної теорії систем (параметричної ЗТС).

У межах параметричної загальної теорії систем будь-який об'єкт може бути представлений як системна модель. Кожна системна модель базується і характеризується трьома системними дескрипторами – концептом, структурою і субстратом. Концепт – це фактично зміст даної системи, якій можна порівняти з деякою умовною системою відліку, яка відома ще до створення системної моделі. Як правило, дослідник заздалегідь знає, в якому сенсі цікавить його вибраний для дослідження об'єкт.

Структура системи являє собою відношення, які виникають між елементами системи, її субстратом. Серед багатьох відношень, що існують між елементами, вибирають одне – таке, яке буде відповідати заданому концептові. Структура системи строго підпорядкована концептові.

Субстратом системної моделі є набір елементів, які необхідно вибрати таким чином, щоб на ньому можна було б реалізувати структуру, яка б чітко відповідала заздалегідь вибраному концептові. Структура і субстрат залежать від концепту конкретної системи.

Концепт системної моделі може бути атрибутивним чи реляційним. Атрибутивний концепт – це та сама заздалегідь визначена властивість, це той самий зміст, якому повинно відповідати відношення в системі. Відношення, що відповідає атрибутивному концепту, має назву реляційної структури. Якщо концепт є певним відношенням, яке чітко визначено заздалегідь, то він має назву реляційного концепту. Такому концепту відповідає атрибутивна структура, яка являє собою набір властивостей або одну властивість, що відповідає реляційному концепту.

Поняттю «система» було дано два визначення. Проаналізуємо одне з цих визначень: «будь-який об'єкт є системою за визначенням, якщо на цьому об'єкті реалізується якийсь відношення, що відповідає визначеній властивості» [9, с. 37]. У даному визначенні мається на увазі певна, заздалегідь задана, яку можна назвати системоутворюючою властивістю, і яка утворює атрибутивний концепт. При цьому «концепт системи визначає собою цілий клас відношень, що задовольняють властивості, яка виражена цим концептом» [10, с. 37]. Слід підкреслити, що кожне з відношень цього класу буде «системоутворюючим у тому значенні, що, якщо його абстрагувати від деяких об'єктів, воно утворить із цих об'єктів систему» [10, с. 37]. Невизначене відношення, яке задовольняє цій властивості, буде мати назву реляційної структури. Сам об'єкт, на якому реалізується структура, буде субстратом системи. Таке визначення системи називається визначенням системи з атрибутивним концептом і реляційною структурою.

Інше визначення поняття «система» можна одержати, якщо, керуючись принципом двоїстості [10], «поміняти місцями» поняття «властивість» і поняття «відношення». У результаті визначення поняття «система» стане таким: «будь-який об'єкт є системою за визначенням, якщо в цьому об'єкті реалізуються деякі властивості, що знаходяться в заздалегідь заданому відношенні» [9, с. 42]. У даному визначенні концептом є заздалегідь задане відношення, яке має назву системоутворюючого відношення. Це і є реляційний концепт даної системної моделі. Це системоутворююче відношення «має місце не безпосередньо між елементами субстрату, а між властивостями, що характеризують об'єкт дослідження» [10, с. 129]. Системоутворююче відношення реалізується на наборі «деяких», ще не визначених властивостей, які утворюють атрибутивну структуру. Субстратом системної моделі буде той об'єкт, якому належить атрибутивна структура.

Представимо класифікацію як системну модель. В інших наших роботах, зокрема в роботі [11], нами було проаналізовано багато визначень поняття «класифікація». Більшість із них розкриває те, чим, на думку авторів, є класифікація, але не всі вони зазначають, для чого вона потрібна. Але в підручнику з логіки І. Хоменко знаходимо, що класи-

фікація – це «багаторівневий, послідовний поділ обсягу поняття з метою систематизації, поглиблення та отримання нових знань стосовно членів поділу» [3, с. 71]. На нашу думку, концептом системної моделі «класифікація» може бути мета її створення, а саме – поглиблення і систематизація знань. Це буде атрибутивний концепт нашої системної моделі. Реляційною структурою буде спосіб створення класифікації, а він може бути як дедуктивним, так і індуктивним. За дедуктивного способу створення класифікації буде використовуватися логічна операція поділу найбільш загального поняття на класи за певною ознакою. За індуктивного способу створення класифікації будуть аналізуватися окремі об'єкти, які можна об'єднати в клас на основі подібності або відмінності в їхніх ознаках. Субстратом даної системної моделі буде зміст класифікаційних чарунок, а саме поняття (абстрактні ідеальні конструкції), якщо спосіб створення класифікації дедуктивний, або реальні елементи світу, реальні речі, якщо спосіб створення класифікації індуктивний.

Представимо як системну модель класифікування. Основним принципом цього процесу є порівняння об'єктів, які аналізуються, із заданими зразками, еталонними представниками класів. Тобто класифікування – це процес «зарахування об'єкту, що класифікується, до певного підрозділу будь-якої класифікації, який відбувається на основі наявності або відсутності заданої ознаки (ознак) в об'єкта, що класифікується» [2, с. 7]. Оскільки класифікування – це передусім процес створення класифікації, процес зіставлення і порівняння об'єктів, один з яких є об'єктом, що класифікується, а інший виконує роль умовного зразку (квазіеталону), або ж деякий спосіб «розподілу множини цих об'єктів на їхні підмножини» [2, с. 7], то, на нашу думку, концептом даної системної моделі може бути спосіб створення класифікації – дедуктивний або індуктивний. А тому дану системну модель слід розглядати як системну модель з реляційним концептом.

Якщо спосіб створення класифікації буде індуктивним, тобто будуть аналізуватися окремі об'єкти, які треба віднести до певного класу відповідно до подібностей або відмінностей між ними, то для цього, на нашу думку, слід сформулювати набір ознак і виокремити еталонний зразок, який відповідав би всім цим ознакам, або зіставляти даний об'єкт з уже існуючим еталонним зразком, що повністю відповідає ознакам. Таку ж ключову роль відіграє набір ознак за дедуктивного способу побудови класифікації, оскільки в разі поділу поняття необхідно дотримуватися певної ознаки – логічної підстави поділу. За будь-якого (дедуктивного або ж індуктивного) способу створення класифікування ключову роль відіграють ознака або декілька ознак, які вибираються відповідно до способу класифікування. Тобто дана системна модель є моделлю з атрибутивною структурою. Субстратом даної системної моделі будуть поняття (або ж абстрактні конструкції) за дедуктивного способу створення системної моделі або реальні об'єкти, речі за індуктивного способу створення системної моделі.

Таким чином, класифікація і класифікування були представлені як системні моделі. Класифікація розглядалася як системна модель з атрибутивним концептом і реляційною структурою, а класифікування було представлено як системна модель з реляційним концептом та атрибутивною структурою відповідно. Субстратом в обох випадках були як поняття, так і реальні речі, відповідно до способу створення системної моделі «класифікація» або системної моделі «класифікування». Отже, нами проаналізовано два з трьох значень терміна «класифікація»: як вже створена класифікація і як процес створення класифікації (класифікування). Кожному з цих значень відповідають способи створення системної моделі, адже концепт є не лише змістом системної моделі, не лише певною системою відліку під час її створення, а й інколи задає спосіб створення системної моделі. Так відбулося з нашими системними моделями. Спосіб створення класифікації не лише визначав, чим

будуть наповнені класифікаційні чарунки, а й відігравав роль одного із системних параметрів, за якими створюється системна модель. А отже, і два класи визначення поняття «класифікація» теж певною мірою залежать від способу створення класифікації: дедуктивного, коли йдеться про поділ родового поняття на види, або ж індуктивного, коли йдеться про розподіл, систематизацію предметів. Слід підкреслити, що в межах параметричної ЗТС двоїсті визначення поняття «система» є й додатковими поняттями, що хоч і описують різні системні моделі, але дають повний і всебічний опис явища. А тому перспективами подальшого дослідження цього питання буде аналіз того, чи будуть результати класифікації і класифікування додатковими поняттями, як і двоїсті визначення поняття «система»?

Список використаної літератури

1. Готинян-Журавльова В.В. Двоїсте визначення поняття «система» і двоїсте значення терміна «класифікація». *Slovak international scientific journal*. 2018. Vol. 1. № 24. Р. 44–47.
2. Розова С.С. Классификационная проблема в современной науке. Новосибирск : Наука, 1986. 224 с.
3. Хоменко І. Логіка : підручник для вищих навчальних закладів. Київ : Абрис, 2004. 256 с.
4. Гетманова А.Д. Логика : учебник для студентов высших учебных заведений. Москва : Омега-Л, 2006. 416 с.
5. Иванов Е.А. Логика : ученик. Москва : Издательство БЕК, 2002. 368 с.
6. Челпанов Г.И. Учебник по логике. URL: <http://litvak.ru/knigi/chelpanov>
7. Кондаков Н.И. Логика. Москва : Издательство Академии Наук СССР, 1954. 512 с.
8. Конверський А.С. Логіка : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Четверта хвиля, 1998. 272 с.
9. Уёмов А., Сараева И., Цофнас А. Общая теория систем для гуманитариев : учебное пособие ; под общей ред. А.И. Уёмова. Wydawnictwo “Universitas Rediviva”, 2001. 276 с.
10. Уёмов А.И. Системный подход и общая теория систем. Москва : Мысль, 1978. 272 с.
11. Готинян В.В. Вплив двоїстості трактування терміна «класифікація» на проблему визначення безеталонного вимірювання. *Учёные записки Таверического национального университета им. В.Т. Вернадского. Серия: Философия. Культурология. Политология. Социология*. 2011. Том 24 (63). № 1. С. 223–228.

SYSTEM-PARAMETRIC ANALYSIS OF THE AMBIGUITY OF THE CONCEPT'S OF “CLASSIFICATION” INTERPRETATION

Vitaliya Gotynyan-Zhuravlyova

*Odessa I. I. Mechnikov National University,
Faculty of History and Philosophy, Department of Philosophy
Dvoryanskaya str., 2, Odessa, 65082, Ukraine*

In this article we describe the possibility of ambivalent value of term “classification”. The classification is understood as the division of a generic concept into kinds at one basis or another, and as the distribution of objects by classes. Sometimes the classification and the process of classification are distinction to avoid ambiguity at the interpretation of the concept of “classification”. Moreover, the term “classification” is also ambiguous. Also the determination of concept “system” is ambivalent within the parametrical general theory of systems. A system model can be the system with the attributive concept and the relational structure or the relational concept and the attributive structure. The classification and the process of classification (in the sense of using the already created classification) are examined as systems models with the attributive concept

and the relational structure and the relational concept and the attributive structure accordingly. In the case of creating both system models, the method of creating the classification was very important. The method of creating a classification is a relational structure in the case of the system model “classification”. The method of creation is a relational concept at the case of the system model of “process of classification”. This method can be deductive method or inductive method. If the method of creating a classification is deductive method, it was a division of the generic concept to the kinds. The classification cells are filled with abstract structures, concepts. If the method of creating a classification is inductive method, then it was a matter of sorting objects. In this case, the classification cells are filled with real objects. Within the framework of parametrical theory of system, dual definitions of the term “system” are additional concepts. The additional concepts are describing the different system models. This describing is a complete and comprehensive description of a phenomenon. Therefore, the prospects for further research will be the analysis of the additionally of systemic models “classification” and “process of classification”. Classification and the process of classification are the different process. They are describing different processes. The method of creation is the common feature of the classification and the process of classification.

Key words: ambivalent determination, classification, process of classification, systems models, concept, structure, substratum.

УДК 37.01

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.6>

РОЛЬ ШКОЛИ І ЗМІ В СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

Георгій Григоров

*КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради»,
кафедра природничо-математичної освіти
вул. Володимира Антоновича 70, 49000, м. Дніпро, Україна*

У статті піднімаються питання про можливість плідної спільної роботи засобів масової інформації та сучасних освітніх установ. Позначена роль засобів масової інформації у формуванні певних знань і навичок у представників молодого покоління. Проаналізовано поняття медіаосвіти як компонента системи безперервної освіти. Розкрито суперечності в питанні впровадження засобів масової інформації в навчальну практику.

Серед тенденцій, які виникли в останні роки, одне невідворотно – вимога того, що освіта повинна сприймати інші думки в засобах масової інформації, враховувати зміст і достовірність контенту, постійне поширення обсягу повідомлень, які він передає, і вчитися тому, як перетворювати засоби масової інформації, методи і технології на свою користь.

Незважаючи на зусилля, які були зроблені і з боку класичної освіти, і в області медіакультури, враховуючи різні приклади використання сучасних можливостей медіапростору, зв'язок між відомостями, які було отримано в засобах масової інформації, і навчанням, яке відбувається в школі, залишається незначним або навіть суперечливим.

Найкращий спосіб навчити дітей і підлітків адаптуватися в цьому новому багаторівневому інформаційному світі – це прищепити їм навички сприйняття універсальної мови медіапростору, можливості читати і писати на ньому. Важливо, щоб молодих людей вчили правильно використовувати засоби комунікації та засоби масової інформації.

Необхідно налагодити нові відносини між освітою і засобами масової інформації з тим, щоб розробити й оновити раціональний план дій і збалансовану взаємодоповнюваність між двома установами в освітній сфері. Ми повинні більш систематично, ніж у минулому, віддавати перевагу шляхам і засобам, органічно і гармонійно поєднувати цілі, види діяльності, виробництва і методи здійснення як освіти, так і сучасних комунікаційних технологій.

Думки і досвід, накопичені за останні роки, що відображають зусилля всього міжнародного співтовариства, дозволяють нам якщо не бачити основні напрямки синтезу засобів масової інформації та централізованої освіти, то, крайньою мірою, відзначити важливі тенденції розвитку в даній сфері, що досить життєздатні.

Ключові слова: засоби масової інформації, контент, безперервна освіта, медіаосвіта, інформаційне поле, навчальний процес, концепція освіти.

Сучасна освіта вже не є ізольованою системою закритого типу виключно на внутрішніх компонентах, на неї впливає багато процесів, які призводять до змін у суспільстві і знаннях.

Виявлення тенденцій, які входять у повсякденний контент, і рішення про те, як він може сприяти розвитку освіти, є пріоритетним завданням для планувальників і осіб, що приймають рішення, національних дослідницьких органів і тих регіональних або міжнародних організацій, для яких освіта є інституційною областю компетенції.

Розроблення довгострокових наслідків тенденцій та їх адаптація до освітньої політики і програм, безсумнівно, допомагає наблизити існуюче суспільство і сучасні знання й дозволяє шкільним навчальним програмам наздогнати розвиток знань [1; 2; 3]. Серед

тенденцій, які виникли в останні роки, одне невідворотно – вимога того, що освіта повинна сприймати інші думки в засобах масової інформації, враховувати зміст і достовірність контенту, постійне поширення обсягу повідомлень, які він передає, і вчитися тому, як перетворювати засоби масової інформації, методи і технології на свою користь.

Постійно збільшується вплив комунікації та інформації, всюдисущість їхніх засобів у повсякденному житті, останнім часом змушують людей усвідомлювати позитивні аспекти, а іноді й сумні наслідки такого стану речей як для окремих індивідів, так і для суспільства в цілому. Сучасна людина губиться в щільному павутинні повідомлень та інформації всіх видів і різноманітного походження, які вона не завжди може контролювати. Преса, радіо, телебачення, кіно, плакати тощо – це не просто засоби комунікації. Вони являють собою справжнє середовище; вони зумовлюють думку і дуже часто детермінують поведінку. Здається все більш очевидним, що системи освіти повинні бути чітко визначені перед лицем цих явищ і їхнього розвитку, який однозначно буде тривати і поглиблюватися. Яким чином освіта може використовувати, експлуатувати й освоювати незлічені повідомлення і предмети інформації, зробити їх по-справжньому освітніми і водночас виконувати свою роль, коли це необхідно, для протидії будь-якому несприятливому впливу на дітей і підлітків? Це, за загальним визнанням, складне питання, яке заслуговує на увагу зараз, і ми повинні готувати дітей до цього [4].

Звичайно, навчальні заклади вже використовують такі засоби масової інформації, як радіо, телевізійні та мультимедійні системи, причому все частіше, але проблема не в цьому [5; 6]. Проблема в тому, що в усьому світі співіснують два джерела інформації і знань для дитини й підлітку. Існує традиційна школа – книга, окремі теми якої організовані поетапно від одного класу й одного рівня до іншого. А також перед учнями виникає всюдипроникна, «паралельна школа» засобів масової інформації, чії техніки, операції, режими відображення і навіть змісту повністю відрізняються від тих, які існують у школі, які підпорядковують інтелект, емоції і моральне виховання істотному впливу, що не завжди відповідає цілям, які переслідуються освітою.

Незважаючи на зусилля, які були зроблені і з боку класичної освіти, і в області медіакультури, враховуючи різні приклади використання сучасних можливостей медіапростору, зв'язок між інформацією, отриманою в засобах масової інформації, і навчанням, даним у школі, залишається незначним або навіть суперечливим. Справа в тому, що співіснування двох інститутів навряд чи можна назвати мирним. Боротьба йде відкрито або завульовано, оскільки ЗМІ за своїми властивостями – економічними, фінансовими та технологічними, а також ступенем їх розповсюдження і впливу – ставлять школу в оборонну позицію і дуже часто викликають її занепокоєння. Школа, зі свого боку, симулює незнання специфічної мови засобів масової інформації та демонструє очевидний факт, що знання, цінності інтелекту й чутливості, прищеплені дитині своїм учителем через усне слово, дошку і читання, є лише невеликим островом у потоці інформації та актуалізації уваги до неї, у вигляді звуків і образів, які сприймаються дитиною.

Безсумнівно, очікувати від засобів масової інформації того, щоб відмовитися від свого впливу і пристосуватися до школи, неможливо. Не можна також занадто сподіватися на здатність сім'ї пробуджувати свідомість і формувати світогляд своїх дітей. Тільки школа теоретично і практично здатна грати цю роль, вона повинна бути місцем, де потрібна для цього інформація (не плутати зі знанням) дається послідовно, оскільки школа є сховищем критичного мислення. Хіба не школа відповідає за розробку і побудову навчального процесу, оскільки немає знань, якщо інформація не структурована як концептуальне ціле, яке може бути вивчено тільки поетапно? Хіба це не школа володіє культурною легітимністю

й у всякому разі відображає свою власну значимість, коли потрібно викладати і пояснювати дітям їхні обов'язки? Одним словом, тільки школа здатна створювати концептуальні та інтерпретуючі коди, за допомогою яких інформація може бути освоєна та інтегрована. Проте школа повинна спуститися з висоти свого авторитету та відмовитися від деяких своїх привілеїв і зробити її структури, методи і концепцію навчальних програм та предметів більш гнучкими. Зіткнувшись із такою проблемою, школа повинна адаптуватися, реформувати себе і вийти у світ або ж змиритися з поданням у довгостроковій перспективі, не стати факультативним і маргінальним місцем отримання знань у підготовці до життя тих, що взяті з іншого джерела – ЗМІ і вважаються єдино вірними, є актуальними, істинними і повними.

Ніхто не заперечує необхідності вчитися читати і рахувати, але й не можна забувати про здатність критично мислити. Чому ж тоді ми повинні ігнорувати необхідність учитися спостерігати і слухати так само уважно навколишній світ? Навчання розуму повинно доповнюватися розвитком уяви. Тому найкращий спосіб навчити дітей і підлітків адаптуватися в цьому новому багаторівневому інформаційному світі – це прищепити їм навички сприйняття універсальної мови медіапростору, можливості читати й писати на ньому. Важливо, щоб молодих людей вчили правильному використанню засобів комунікації та засобів масової інформації.

Ця тенденція, ця потреба були названі «ініціацією в засобах масової інформації», або, що сміливо, «медіаосвітою». Останнє було визначено Міжнародною радою з телебачення і комунікації (ІФТС) у 1973 році в термінах, які, як і раніше, актуальні. Вивчення і використання у викладанні сучасних методів комунікації і відображення інформації вважається частиною специфічної і автономної дисципліни в педагогічній теорії і практиці. Однак до цього часу неповною мірою визначена роль засобів масової інформації як учителя або навіть допоміжного навчального закладу під час освоєння об'єктами освіти знань у конкретних областях, таких як математика, біологія та географія.

У вересні 1979 року в Парижі радою експертів, що скликані в ЮНЕСКО, було висловлено думку про те, що концепція медіаосвіти охоплює всі способи навчання, викладання на всіх рівнях (початкова, середня, вища, освіта дорослих, безперервна освіта) і в будь-яких галузях знань (історія, творчість, використання й оцінка засобами масової інформації як практичних, так і технічних мистецтв, а також місце їх соціального впливу), наслідки комунікації в засобах масової інформації, участь у формуванні або зміні способу сприйняття навколишнього світу, роль творчості й ступеню доступу до засобів масової інформації в процесі розвитку особистості.

Таким чином, проблеми очевидні. Для їх вирішення необхідно налагодити нові відносини між освітою і засобами масової інформації, з тим щоб розробити й оновити раціональний план дій і збалансовану взаємодоповнюваність між двома установами в освітній сфері. Ми повинні більш систематично, ніж у минулому, віддавати перевагу шляхам і засобам, органічно і гармонійно поєднувати цілі, види діяльності, виробництва та методи здійснення як освіти, так і сучасних комунікаційних технологій.

У цих «перемовинах» активи засобів масової інформації, крім здатності створювати величезну кількість повідомлень і різні типи культур, які вони поширюють у масовому масштабі кожен день, – їхній емоційний зміст, їхня доступність, властивість миттєво пробуджувати інтерес, задоволення, яке вони дають, і активуючий ефект, який відбивається на освіті. Однак дослідниками даного питання висловлюються протиріччя двох видів щодо впровадження ЗМІ в навчальну практику. Будь-який контент у засобах масової інформації не повинен проводитися за рахунок розколу між жителями промислово, економічно і соціально розвинутих країн і людьми, охочими отримати освіту, в країні, яка знаходиться

на стадії розвитку в області сучасних інформаційних технологій, а також соціальних свобод і прав людини. Більш того, висловлювання і дії повинні бути особливо обережними в таких країнах, оскільки імпортовані ЗМІ також є носіями цінностей і форм, які далекі від нейтральності й не завжди узгоджуються з вимогою культурної самобутності, розвитку ендогенної культури чи історичних методів передачі знань [7]. Інша суперечність стосується забезпечення матеріальною базою та методичною підтримкою вчителів не тільки під час навчання та перепідготовки для мінімізації психологічного дискомфорту, який неминує виникати в процесі екстреного оновлення знань, що відповідають сучасним вимогам до професійних навичок, а також і в процесі впровадження отриманих знань у педагогічну практику, що сьогодні вже є цілком правдоподібним, але не гарантованим фактором.

Тому є питання, що необхідно задати. Якими мають бути ролі педагогів і «комунікаторів» відповідно? Яким категоріям населення слід приділяти пріоритетну увагу медіаосвіти в рамках офіційної системи освіти і як компонента безперервної освіти? Як слід визначати зміст медіаосвіти для кожного суспільства у світлі його соціально-культурного та технологічного розвитку? Яким чином слід інтегрувати медіаосвіту в загальну освіту? На рівні викладання чи існує якась невідповідність, і якщо так, то наскільки велика невідповідність між режимами надання та засвоєння контенту, що заперечується засобами масової інформації, особливо телебаченням, і навчальним закладом? Яким чином культура та освіта повинні поєднуватися один з одним і гармонійно доповнювати один одного?

Під час розгляду питання про баланс між методами і змістом, характерними для кожного з цих двох суб'єктів освіти, стає ясно, що основною функцією системи навчання має бути скорочення обсягу розрізненої і малодостовірної інформації, поширюваної ЗМІ, оскільки це характерно для освіти – визначати пріоритети, посилається на методи, які вчать, як вибрати те, що дійсно необхідно, простіше кажучи, «навчати вчитися». Однак для досягнення цієї мети школа була б змушена розглядати нові стратегії навчання для конкретизації та «очищення» знання, яке вже було придбано в іншому місці учнями. Це спричинило б справжню революцію в навчанні, оскільки такий навчальний процес більше не проводився б за теоретичними лініями, прокладеними відповідно до заздалегідь установлених цілей, а здійснювався на основі фактичного досвіду учнів, на жаль, не завжди правильного.

Щодо змісту, то чи слід розробляти нові, окремі навчальні плани при впровадженні конкретних навчальних програм, що стосуються засобів масової інформації, або в навчальний план повинні бути інтегровані загальні процеси, методи, що сприяють вилученню, освоєнню, обробці і систематизації доступної інформації? Чи варто розробити загальну навчальну програму, яка застосовується до всіх засобів масової інформації та незалежна від кожного з них окремо, або краще зібрати різні навчальні плани, адаптовані до кожного засобу, відповідно до конкретних цілей?

Яким би не був підхід, необхідно прийняти як мінімум дві умови, щоб ввести ЗМІ в навчальний заклад: технологічне обслуговування та відповідну підготовку вчителів (усіх або тільки деяких), щоб забезпечити їх комплексом методичної, психологічної та технічної підтримки.

Всі ці питання залишаються відкритими, і в матеріалах даної статті позначені напрями, які, на нашу думку, є актуальними й обґрунтованими та вимагають подальших досліджень. Крім того, в новій медіаосвіті єдиний правильний курс на даному етапі – утримуватися від категоричних і однозначних заяв.

Вибираючи тему цієї статті і збираючи допоміжну літературу, ми не претендували на те, щоб установлювати стандарти або охоплювати всю область проблеми, складність, недавню появу, численні втручання і можливі наслідки, які підкреслили тут. Якщо судити

про перспективи, здається, що думки та досвід, накопичені за останні роки, і відображають зусилля всього міжнародного співтовариства, дозволяють нам якщо не бачити основні напрями синтезу засобів масової інформації та централізованої освіти, то, в крайньому випадку, відзначити важливі тенденції розвитку в даній сфері, що досить життєздатні.

Рішення про розширення й оновлення освіти має бути розглянуто з безлічі різних боків, з точки зору представників різних структурних компонентів системи безперервної освіти і професійного розвитку: адміністраторами і планувальниками в національних департаментах, керівниками програм і методів, інспекторами та тренерами викладачів і організаторів заходів, директорами інноваційних інститутів, керівниками педагогічних дослідницьких груп, виробниками навчальних матеріалів, а також особами та установами, які відповідають за програми освітньої співпраці. Ми вважаємо, що ця тема також повинна становити інтерес для фахівців в області комунікаційних і медіасистем на всіх рівнях, соціологів і, звичайно ж, батьків.

Загалом, це буде цікаво всім тим, хто не залежно від свого віку, професії та соціального статусу усвідомлює, що освіта – це не просто навчання, тим, хто має намір максимально широко поглянути на те, що думають і роблять в області засобів масової інформації для освіти в сучасному світі.

Список використаної літератури

1. Навчальна програма «Медіаосвіта (медіаграмотність)» (для слухачів курсів підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників) / К.М. Левківський та ін. Київ : Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Інститут інноваційних технологій і змісту освіти, Академія української преси, 2011. 97 с.
2. Онкович Г.В. Медіаосвіта як навчальна дисципліна (Медиаобразование как учебная дисциплина). *Вища освіта України*. 2010. Дод. 4. Т. 23. С. 483–493.
3. Череповська Н.І. Візуальна медіакультура учнів ЗОШ. Спецкурс для учнів. Київ, 2010. 155 с.
4. Донец (Каруна) І.А. Методология обучения медиаобразованию в вузах и средних учебных заведениях. *Новые информационные технологии. Разработка и аспекты применения*. Таганрог : Изд-во Таганрог. радиотех. ун-та, 2001. С. 134–135.
5. Федоров А.В. Медиаобразование будущих педагогов. Таганрог : Изд-во Кучма, 2005. 314 с.
6. Баженова Л.М. Медиаобразование младших школьников. *Искусство и образование*. 2001. № 4. С. 65–67.
7. Селевко Г.К., Селевко А.Г. Социальное воспитание средствами массовой информации и коммуникации. *Школьные технологии*. 2002. № 3. С. 109–120.

ROLE OF THE SCHOOL AND MEDIA ROLE IN THE MODERN EDUCATIONAL PROGRAMME

Heorhii Hryhorov

*Dnipro Academy of Continuing Education of Dnipropetrovsk Regional Council,
Department of Natural and Mathematical Education
str. Vladimir Antonovich St. 70, 49000, Dnipro, Ukraine*

This article raises questions about the possibility of fruitful joint work of the media and modern educational institutions. The role of mass media in the formation of certain knowledge and skills of the younger generation is indicated. The concept of media education as a component of the system

of continuing education is analyzed. Contradictions in the introduction of mass media in educational practice are revealed.

Among the trends that have emerged in recent years, one thing is inevitable – the requirement that education should accept other opinions in the media, take into account the content and authenticity of content, the constant spread of messages, and learn how to transform the media, methods and technologies in their favor.

Despite the efforts made by both classical education and media culture, given the various examples of the use of modern media space, the link between the information obtained in the media and the learning that takes place at school remains insignificant, or even contradictory.

The best way to teach children and adolescents to adapt to this new multi-level information world is to instill in them the skills of perceiving the universal language of the media space, the ability to read and write in it. It is important that young people are taught how to use the media and the media properly.

New relationships need to be established between education and the media in order to develop and update a sound action plan and a balanced complementarity between the two institutions in the field of education. We must more systematically than in the past, prefer ways and means, organically and harmoniously combine goals, activities, production and methods of implementation of both education and modern communication technologies.

Thoughts and experience gained in recent years, reflecting the efforts of the entire international community, allow us, if not to see the main directions of synthesis of media and centralized education, then, at least, to note important trends in this area – promising in its viability.

Key words: mass media, content, continuing education, media education, information field, educational process, concept of education.

УДК 378.046:111.32

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.7>

РОЛЬ БЕЗПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ В СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ

Дмитро Дзвінчук

*Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу,
кафедра публічного управління та адміністрування
вул. Короля Данила, 13, 76000, м. Івано-Франківськ, Україна*

У статті розкрито значення безперервної освіти в контексті концепції людського капіталу. Людський капітал розглянуто як визначальний фактор економічного розвитку країн та генератор розвитку інтелектуального капіталу.

Аналіз сучасного стану розвитку людського капіталу України дає змогу зробити висновки, що однією з причин незадовільного розвитку людського капіталу в Україні є демографічна криза, низький рівень професіоналізму управлінської еліти, високий рівень консерватизму освітньої системи, недостатня продуманість освітніх реформ, застарілість освітніх програм, недостатнє фінансування державою освітніх установ, виїзд висококваліфікованих фахівців за кордон тощо.

Доведено, що основним ресурсом самореалізації особистості в суспільстві знань є освіта. Звернуто увагу, що в сучасних умовах необхідним фактором життєвої компетентності стає навчання впродовж життя, орієнтоване на розширення сфери професійних ідентичностей, нові організаційні форми (модульне навчання, дуальна освіта, проєктне навчання), що дають змогу майбутнім фахівцям перейти від традиційного навчання до нових форм засвоєння навчального матеріалу та креативного переосмислення базових понять.

Звернуто увагу на необхідність розробки та впровадження короткострокових навчальних програм та різноманітних тренінгових курсів; формування усвідомлення необхідності постійного навчання та саморозвитку.

Встановлено, що в умовах сучасного інформаційного суспільства досягнення життєвого успіху людини неможливе без постійного поповнення освітнього капіталу. Безперервне отримання нових знань та навичок буде сприяти формуванню творчої особистості, яка конструює ефективні життєві стратегії, здатна критично мислити, володіє високим рівнем емоційного і соціального інтелекту.

Модернізація освіти в Україні має бути спрямована на відповідність принципам безперервної освіти, на перетворення освіти у найважливіший ресурс особистого і суспільного розвитку, генератор цінностей, до яких можна віднести безпеку, творчість, любов.

Ключові слова: людський капітал, інтелектуальний капітал, безперервна освіта, освіта дорослих, суспільство знань.

Постановка проблеми. Одним із найважливіших завдань глобального розвитку є перехід до суспільства знань, що ґрунтується на віртуальних технологіях, концепції розвитку людського капіталу і нових технологіях управління людськими ресурсами. Безперервна освіта відіграє провідну роль у розвитку людського капіталу через її здатність продукувати нові знання та видозмінювати стратегії соціальних взаємодій, удосконалювати соціальні технології та визначати пріоритети національної безпеки.

Як правильно стверджує Р. Патора, «нині вже не диплом визначає придатність до праці, а освіта протягом усього життя є головним чинником науково-технічного прогресу,

відновлення і відтворення суспільних ресурсів і насамперед здатності людини динамічно адаптуватися до нових професійних вимог» [1, с. 7–8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз різноманітних точок зору щодо виникнення концепції безперервної освіти свідчить, що цей концепт має давню історію. Підхід до розвитку безперервної освіти з позиції економіки започатковується в теорії людського капіталу такими науковцями, як Г. Беккер, Дж. Кендрик, Т. Шульц та отримує подальший розвиток у теоріях постіндустріалізму, представниками якого є Д. Белл, Дж. Гелбрейт, П. Друкер, Р. Інглегарт, М. Кастельс, Е. Тоффлер, Т. Шульц та інші вчені.

Серед українських науковців значний внесок у дослідження безперервної освіти в розвитку людського капіталу здійснили О. Грішнова, Г. Євтушенко, О. Кендюхов, М. Коваленко, В. Куценко, Е. Лібанова, О. Патора, А. Шахно, Г. Яловий та інші вчені.

Метою статті є виявлення особливостей теоретичних підходів до визначення сутності безперервної освіти як основи людського капіталу.

Виклад основного матеріалу. На думку О. Грішнкової, людський капітал являє собою економічну категорію, що характеризує сукупність особистих здібностей, рис та мотивацій особистості, які розвинуті внаслідок інвестування в індивіда, перебувають у їх власності, залучаються в економічний процес, впливають на підвищення продуктивності праці, що, своєю чергою, приносить прибуток індивіду та сприяє зростанню національного доходу [2, с. 16–17].

В. Куценко і Г. Євтушенко визначають людський капітал як сукупність знань, здібностей і кваліфікацій, а також як здатність кваліфікованих робітників створювати прибуток у вигляді частини заробітної плати та прибутку підприємства [3]. Можна зазначити, що у визначенні поняття «людський капітал» сформувались два підходи. За першим акцент зроблено на самому факті володіння цим особливим видом нематеріального активу та на процесах його формування. За другим акцент зроблено на тому, що людський капітал є штучно відтворюваним ресурсом і на можливості активного власника отримувати дохід у результаті зростання його продуктивності праці, підкреслюється необхідність цілеспрямованих зусиль для його створення – інвестування в людський капітал [4].

Як зазначає Т. Шульц у статті “Investment in Human Capital”, «відмова розглядати людські ресурси як форму капіталу, як вироблені засоби виробництва, як результат інвестицій сприяла збереженню класичного поняття праці як можливості робити ручну роботу, що потребує небагато знань і навичок, можливостей, якою відповідно до цього поняття робочі наділені приблизно однаково» [5, с. 3]. Обґрунтовуючи необхідність інвестування у людський капітал для отримання доданої вартості у майбутньому, Т. Шульц концентрує увагу на п'яти основних напрямках: 1) медичні установи та послуги, включаючи всі витрати, які впливають на тривалість життя, витривалість, силу та життєздатність людей; 2) навчання за місцем роботи; 3) формальна освіта на початковому, середньому та вищому рівнях; 4) програми навчання, зокрема, в сільському господарстві; 5) міграція людей і сімей, щоби пристосуватися до зміни робочих місць. Крім освіти, зауважує Т. Шульц, треба і витрати в цю діяльність відносити до людського капіталу [5, с. 9]. На думку вченого, людські ресурси подібні, з одного боку, природним ресурсам, а з іншого – матеріальному капіталу. Після народження людина, як і природні ресурси, не приносить ефекту. Тільки після відповідної «обробки» людина набуває якість капіталу.

Мікроекономічний фундамент теорії людського капіталу був закладений лауреатом Нобелівської премії (1992 р.) Гаррі-Стенлі Беккером, який теоретично довів, що людський капітал є економічною категорією; виділив спеціальні та загальні інвестиції в людину; здійснив статистичний розрахунок економічної ефективності освіти; виконав перехід до

загальних показників, що охоплюють весь життєвий цикл людини; виділив інвестиційні складники у поведінці агентів на ринку праці; ввів поняття «спеціальний людський капітал», який впливає на заповнення вакансій робочих місць і внутрішнього пересування за службою; отримав кількісні оцінки рентабельності вкладів у людину і порівняв їх з фактичною рентабельністю фірм США, що дало змогу конкретизувати та розширити представлення інвестицій у людський капітал [6].

Поняття «людський капітал» дослідники розглядають за такими трьома рівнями:

– перший рівень – особистісний: людським капіталом називають знання та навички, які людина здобула у процесі навчання, професійної підготовки, практичного досвіду, використовуючи при цьому свої природні здібності, завдяки яким вона може надавати вартісні виробничі послуги іншим людям;

– другий рівень – мікроекономічний: людський капітал являє собою сукупну кваліфікацію та професійні здібності всіх працівників підприємства, а також здобутки підприємства в ефективній організації праці і розвитку персоналу;

– третій рівень – макроекономічний: людський капітал включає накопичені вкладення в такі галузі діяльності, як освіта, професійна підготовка і перепідготовка, служба професійної орієнтації, консультації та працевлаштування, оздоровлення тощо, і є суттєвою частиною національного багатства країни; його називають національним людським капіталом [7, с. 28–29].

У сучасних умовах людський капітал стає визначальним фактором економічного розвитку країн та принциповим генератором розвитку інтелектуального капіталу, а освіта і саморозвиток набувають економічного значення [8, с. 23].

В останні десятиліття в суспільних науках з'явилося поняття «інтелектуальний капітал».

Дослідник Е. Брукінг визначає це поняття як сукупність нематеріальних активів підприємства, до яких, окрім ринкових активів, інтелектуальної власності та технологій, належать і людські активи, тобто набір індивідуальних і колективних знань, умінь, здібностей та характеристик співробітників підприємства [9, с. 34].

Дослідник О. Кендюхов до поняття «інтелектуальний капітал» відносить інтелектуальні ресурси, до складу яких входять людський і машинний інтелект, а також інтелектуальні продукти, які здатні створювати нову вартість [10, с. 7].

На нашу думку, інтелектуальний людський капітал виникає шляхом формування:

– реальних та потенційних знань, умінь та навичок – основи життєдіяльності;

– різнопланової інтелектуальної діяльності – творче діяльнісне перетворення життєвого середовища;

– емоційного і соціального інтелекту – здатності пізнавати себе і взаємодіяти з іншими, задіюючи наявні інтелектуальні ресурси.

Найбільший вплив на виокремлені складники справляє система освіти. Саме освіта в умовах переходу до суспільства знань відіграє ключову роль у формуванні інтелектуального людського капіталу, який, своєю чергою, впливає на геоекономічні, політичні та соціально-економічні процеси.

Досвід зарубіжних країн свідчить, що економічне зростання та подальший цивілізаційний розвиток можливі лише у разі переходу до суспільства знань, в якому головна увага приділяється життєвим компетентностям індивідів. Стає очевидним, що в сучасних умовах виникає необхідність у перегляді ролі освіти. Роль знань у житті людини, якість освіти та можливості застосування її результатів у виробничих процесах стають основним чинником розвитку людського капіталу [8, с. 30].

У системі освіти набувають поширення нові організаційні форми: модульне навчання, дуальна освіта, проєктне навчання, що дають змогу майбутнім фахівцям перейти від традиційного формального навчання до нових форм засвоєння навчального матеріалу та креативного переосмислення базових понять. Таким чином, виникають можливості до міждисциплінарного мислення, творчості та зростає свобода вибору.

Постіндустріальна економіка висуває свої вимоги до якості людського капіталу, спонукає більше уваги приділяти цінностям та мотивам діяльності працівників. Особливого значення набуває формування стійких установок щодо необхідності постійного навчання та духовного самовдосконалення.

Процес становлення системи безперервної освіти почався в розвинених країнах світу в другій половині ХХ ст. Для позначення цього процесу в різних країнах вживають такі терміни, як «перманентна освіта», «освіта впродовж усього життя», «продовжена освіта», «поновлювана освіта», «освіта дорослих».

На думку Г. Зінченко, термін «безперервна освіта» вперше був використаний у 1968 р. у матеріалах генеральної конференції ЮНЕСКО. У 1972 р. була опублікована «Доповідь Форса», у якій вносились пропозиції прийняти як керівну концепцію так звану «безперервну освіту» для майбутніх нововведень у всіх країнах світу. Разом із тим В. Каштанов вважає, що міжнародна комісія з розвитку освіти при ЮНЕСКО ще в 1973 р. фактично завершила формування концепції безперервної освіти на світовому рівні [11].

Значний внесок у розробку теорії безперервної освіти вніс Р. Даве, який під безперервною освітою розумів процес удосконалення особистого соціального і професійного розвитку протягом усього життєвого циклу індивіда з метою підвищення якості життя як людей, так і колективів [12, с. 34].

Усвідомлення важливості освіти протягом життя для людського розвитку призвело на початку ХХІ століття до модернізації європейської політики у сфері освіти. Лісабонський саміт Ради Європи у березні 2000 року прийняв «Меморандум освіти впродовж життя» (A Memorandum of Lifelong Learning) [13]. У Меморандумі підкреслюється, що безперервна освіта має стати головною політичною програмою громадянського суспільства, соціальної єдності й зайнятості. Визначення безперервної освіти включає: отримання ступенів та дипломів у вільний час; професійні курси, в тому числі з метою підвищення кваліфікації персоналу; освіта для дорослих; друга освіта тощо. Також у Меморандумі було визначено основні принципи безперервної освіти (нові базові знання і навички для всіх; збільшення інвестицій у людські ресурси; інноваційні методики викладання і навчання; нова система оцінки отриманої освіти; розвиток наставництва та консультування; наближення освіти до місця проживання).

Система «навчання впродовж життя» нині діє в усіх цивілізованих країнах, оскільки в умовах суспільства знань кожна людина постійно відчуває дефіцит знань і має потребу в їх регулярному оновленні. Зростає кількість людей, які продовжують освіту та освоюють нові професії або підвищують кваліфікацію. Це відбувається з багатьох причин: наявні професійні знання швидко застарівають; популярні у попередні часи професії стають незабезпеченими; людина втрачає інтерес до тієї професії, якою вона займається, або виникають нові професійні запити.

Основними шляхами реалізації програми безперервної освіти є: забезпечення наступності змісту та координації навчальної діяльності на різних етапах освіти, що є продовженням попередніх; формування потреби й здатності особистості до самонавчання; оптимізація системи перепідготовки працівників і підвищення їх кваліфікації; створення інтегрованих навчальних планів та програм; запровадження і розвиток дистанційної освіти;

формування системи навчальних закладів для забезпечення освіти дорослих відповідно до потреб особистості та вимог ринку праці [14].

Освіта впродовж життя покликана підвищувати рівень загальних знань і розширювати можливості участі громадян у культурній, соціальній і політичній діяльності країни. Вона повинна внести вклад у подальшу демократизацію суспільства, а також сприяти посиленню позиції людини в професійній діяльності [15].

У 2018 р. у Давосі були опубліковані результати дослідження «Делойт Глобал» «Четверта промислова революція вже на порозі – ви до неї готові?», головний висновок з якого – керівники компаній та очільники урядових органів з усього світу не відчують повної впевненості в готовності своїх організацій впливати та використовувати можливості, які несе з собою четверта промислова революція («Індустрія 4.0»). У 2020–2030 рр. очікується, що на ринки як основний споживач вийде покоління «міленіалів» (1980–1990-х рр. народження) і наступне за ним покоління народжених після 2000-го з їхньою системою цінностей і перевагами «розумного» споживання, а потім і асистивного (підтримуючого комп'ютерною аналітикою) споживання, із трудовими стратегіями, орієнтованими не стільки на вузьку професійну кар'єру, скільки на нарощування гнучких і адаптивних персональних та групових компетенцій з унікальними кар'єрними траєкторіями [16].

Кар'єрний шлях у сучасному світі триває більше 50 років. При цьому вже до 2020 року міленіали становитимуть 50% усієї робочої сили у світі, а середня тривалість використання окремих професійних навичок скоротиться до 2–5,5 року. Саме такі висновки містить аналітичний звіт 2019 Deloitte Global Human Capital Trends [17].

Отже, виникає необхідність розробки та впровадження короткострокових навчальних програм та різноманітних тренінгових курсів; формування усвідомлення необхідності постійного навчання та саморозвитку.

Вкладення інвестицій у розвиток людини сприятиме підвищенню рівня освіти й науки, достатнього для виконання економічної функції та постійного відтворення людського капіталу, тобто капіталу, втіленого в людях, які здатні створювати нове. Саме інвестиції в освіту й особистісний розвиток людини збільшують фонд людського капіталу, визначають високу економічну прибутковість таких вкладень [18, с. 285].

Ми схильні вважати, що зараз формується освітня парадигма, яка відображає потреби суспільства знань, і має такі характеристики:

- освіта стає ресурсом будь-яких змін у суспільстві;
- освіта перетворюється на середовище розвитку особистості;
- комплексна освіта поєднує в себе формальну, неформальну та інформальну освіту;
- високий рівень компетентності зумовлює необхідність постійного навчання та підвищення кваліфікації;
- зростає роль технологій штучного інтелекту та дистанційних форм навчання.

На нашу думку, система освіти в Україні має низку особливостей, які є перешкодою у формуванні й розвитку людського капіталу: освіта не визнається абсолютною цінністю на рівні управлінської еліти; вища освіта доволі формалізована і відірвана від ринку праці; невисока участь працедавців в освітньому просторі; орієнтація на надання освітніх послуг (доволі часто сумнівної якості) тощо.

Залишаються низка невирішених проблем, які не дають можливості забезпечити нову якість освіти, а тим самим і стримують інноваційний розвиток як людського капіталу, так і інноваційної моделі держави, а саме:

- низька престижність освіти і науки в суспільстві;

– нестабільність економіки і, як наслідок, незадовільний стан матеріально-технічного та фінансового забезпечення системи освіти, низький рівень оплати праці працівників освіти і науки;

– недостатня відповідність освітніх послуг потребам особистості, вимогам суспільства, запитам ринку праці;

– недостатня орієнтованість структури і змісту професійно-технічної та вищої освіти на потреби ринку праці;

– недостатня мотивація суспільства та бізнесу до інвестування освіти;

– недосконалість національної системи оцінювання якості освіти та моніторингу;

– відсутність системи мотивацій і стимулювання інноваційної діяльності в системі освіти [19].

Українським центром політичних та економічних досліджень імені Олександра Разумкова, провідні фахівці якого досліджують питання розвитку людського капіталу України, в листопаді 2018 р. в Укрінформі було представлено аналітичну доповідь на тему «Розвиток людського капіталу: на шляху до якісних реформ». У своїй доповіді провідний фахівець соціальних і гендерних програм Центру імені Разумкова Ольга Пищуліна зауважила, що нині в Україні відсутня національна стратегія розвитку людського капіталу [20].

Підвищення якості людського капіталу неможливе без розвитку науки та підвищення рівня забезпеченості країни науковими кадрами, що є головним фактором розвитку інноваційної економіки [18, с. 239].

Нині освітня політика України орієнтована на впровадження передового зарубіжного досвіду і формується з урахуванням сучасних глобальних процесів. Згідно з «Національною стратегією розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» [19] в країні обрано курс на впровадження державних освітніх стандартів, на модернізацію змісту та вдосконалення організації всіх ланок освіти.

Слід констатувати, що Україна володіє вагомими інтелектуальними ресурсами, перетворення яких на людський капітал вимагає суттєвих фінансових інвестицій. Підвищення рівня та якості освіти на всіх рівнях, як основи суспільного розвитку, належить до пріоритетних напрямів державної освітньої політики. Іншим пріоритетним напрямом є широке впровадження неформальної та інформальної освіти, розширення спектра форм і методів безперервної освіти за участю недержавних структур.

Висновки. Таким чином, безперервна освіта є основою стратегії людського розвитку. Причому безперервна освіта закладає основу успішності і життєвої компетентності індивіда, дає йому змогу бути конкурентоспроможним.

На нашу думку, державна політика розвитку безперервної освіти має бути спрямована на інтеграцію України до європейського освітнього простору, узгодження заходів державної політики і цільових програм на ринку праці та політики в галузі освіти, розширення співпраці з провідними міжнародними освітніми організаціями, впровадження цифрових технологій на різних рівнях освітньої системи.

Список використаної літератури

1. Патора Р. Ринок освіти в системі кадрового забезпечення стратегічного розвитку країни. Львів : Видавництво Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2002. 336 с.
2. Грیشнова О.А. Людський капітал : формування в системі освіти і професійної підготовки : монографія. Київ : Т-во «Знання», КОО, 2001. 254 с.
3. Куценко В.І., Євтушенко Г.І. Людський капітал як фактор соціального захисту населення : проблеми зміцнення. *Зайнятість та ринок праці* : міжвідомчий науковий збірник. 1999. № 10. С. 136–145.

4. Лібанова Е.М., Власенко Е.М., Власюк О.С. та ін. Людський розвиток регіонів України : методика оцінки і сучасний стан. Київ, 2010. 110 с.
5. Schultz Theodore W. Investment in Human Capital. *The American Economic Review*. Vol. 51. No. 1 (Mar., 1961). P. 1–17.
6. Яловий Г.К. Теорія людського капіталу як методологія формування інноваційної системи. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evntukri_2015_12_6.
7. Ничкало Н. Теорія людського капіталу і педагогіка праці. *Ksza cenie zawodowe: pedagogika. i psychologia – Професійна освіта: педагогіка і психологія : пол.-укр., укр.-пол. щорічник* / За ред. Тадеуша Левицького, Іоланти Більш, Івана Зязюна, Неллі Ничкало. Ченстохова; Київ, 2012. Вип. XIV. С. 25–36.
8. Коваленко М.О. Державне регулювання розвитку неформальної освіти в Україні : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. Запоріжжя, 2017. 204 с.
9. Брукинг Э. Интеллектуальный капитал : ключ к успеху в новом тысячелетии / Пер. с англ., под ред. Л.Н. Ковачин. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 228 с.
10. Кендюхов О.В. Організаційно-економічний механізм управління інтелектуальним капіталом підприємства : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.04. НАН України. Ін-т економіки пром-сті. Донецьк, 2007. 31 с.
11. Маслов В.И., Зволинская Н.Н., Карнилов В.М. Непрерывное образование: подходы к сущности. *Труды ученых ГЦОЛИФКа: 75 лет : ежегодник*. Москва, 1993. С. 102–117.
12. Dave R.N. Foundation of Lifelong Education : Some Methodological Aspects. Hamburg, 1976. 344 p.
13. Меморандум непрерывного образования Европейского Союза (A Memorandum on Lifelong Learning). URL: <http://www.znanie.org/docs/memorandum.html>.
14. Маркозова О.О. Навчання впродовж життя – необхідна передумова досягнення життєвого успіху людини. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnuuaup_2016_2_19.
15. Освіта протягом життя як чинник людського розвитку. Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/osvita-protyagom-zhittya-yak-chinnik-lyudskogo-rozvitku>.
16. The Fourth Industrial Revolution is here – are you ready? *Deloitte Review*, issue 22. URL: <https://www2.deloitte.com/insights/us/en/deloittereview/issue-22/industry-4-0-technology-manufacturing>.
17. Deloitte Global Human Capital Trends 2019. URL: https://www2.deloitte.com/content/dam/insights/us/articles/5136_HC-Trends-2019/DI_HC-Trends-2019.pdf.
18. Шахно А.Ю. Моделі розвитку та державне регулювання людського капіталу в умовах глобалізації : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук. Львів, 2019. 561 с.
19. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року: Указ Президента України від 25 червня 2013 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>.
20. Розвиток людського капіталу : на шляху до якісних реформ. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_LUD_KAPITAL.pdf.

THE ROLE OF LIFELONG LEARNING IN THE STRATEGY OF HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT

Dmytro Dzvinchuk

*Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas,
Department of Public Administration and Management
Korolia Danyla str., 13, 76000, Ivano-Frankivsk, Ukraine*

The article reveals the importance of continuing education from the human capital perspective. Human capital is viewed as a determining factor in the economic development of countries and a generator of intellectual capital development.

The analysis of the current state of human capital development in Ukraine allows us to conclude that the main reasons for the unsatisfactory human capital development in the country is the demographic crisis, low level of professionalism of the management elite, high level of conservatism of the education system, lack of educational reform, outdated educational programs, insufficient financial support of educational institutions by the state, brain drain of highly qualified specialists abroad, etc.

It is proved that education is the main resource of personal self-realization in the knowledge society. It is noted that in modern conditions lifelong learning, focused on expanding the scope of professional identities, new organizational forms (modular training, dual education, project training) that allow future professionals to move from traditional training to new forms of learning material and creative rethinking of basic concepts, becomes a necessary factor of life competence.

Attention is paid to the need to develop and implement short-term education programs and various training courses; formation of awareness of the need for continuous learning and self-development.

It is established that in the modern information society it is impossible to achieve human life success without constant replenishment of educational capital. Continuous acquisition of new knowledge and skills will contribute to the formation of a creative personality that constructs effective life strategies, is able to think critically, has a high level of emotional and social intelligence.

Modernization of education in Ukraine should be aimed at compliance with the principles of continuing education, the transformation of education into the most important resource of personal and social development, a generator of values, such as security, creativity and love.

Key words: human capital, intellectual capital, lifelong learning, adult education, knowledge society.

UDC 1.27-31

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.8>

AUTOCEPHALIC PRINCIPLE OF THE CHURCH-ADMINISTRATIVE STRUCTURE OF THE EARLY CHRISTIAN PERIOD

Andriy Kobetyak

*Zhytomyr Ivan Franko State University,
Department of Philosophy and Political Science
Velyka Berdychivska str., 40, 10008, Zhytomyr, Ukraine*

The basic principles and mechanisms of functioning of the church-administrative system of management in the early Christian period are considered. Since Orthodoxy has positioned as an extremely conservative religion, it is necessary to study in detail the “ideal” period of the spread of the Christian faith and the formation of the first communities. The modern system of the Ecumenical Church has significant differences. Gradually, two opposing ecclesiological traditions (Greek and Slavic) emerged, indicating a lack of Unity and Conciliarity. The formation of two approaches to understanding the structure of the system of universal Orthodoxy was the reason for calling the Great All-Orthodox Council in 2016.

It has proved that the apostles and their closest disciples did not know and did not foresee any other principle of the existence of the Ecumenical Church than autocephaly. Each of the established communities was a priori independent. The apostles and their successors, the bishops, played a preaching and liturgical role. There is no written mention of any external management of the church. Autocephaly and catholicity are positioning as basic categories of church institutionalization. Autocephaly is one of the oldest institutions of the Church, which is a defining feature of Orthodoxy today. Although the very phenomenon of autocephaly remains unchanged, during the long history of Orthodoxy, different approaches to its understanding have formed. From the state of nature, in the pre-Nicene period, autocephaly has transformed into a privileged state, which has endowed with five ancient patriarchates, as evidenced by the canons and rules of the Ecumenical Councils. It is important that the Councils did not work out a mechanism for further granting autocephalous status to the newly formed churches. The theory of “pentarchy” did not provide for the possibility of autocephaly of new churches.

The example of resolving church disputes and combating the first heresies in the early Christian period should use by modern hierarchs. Today the Ecumenical Church is on the verge of a great schism. Several local churches broke off the Eucharistic communion, which symbolizes common unity. The ideals of early Christianity are lost. Therefore, further detailed research of the pre-Nicene period and the institutionalization of the autocephalous church system of that time will serve to establish a tolerant dialogue between the hierarchs of the Local Churches in the XXI century.

Key words: Christianity, cathedral, Orthodox Church, Tomos, diptych, Ecumenical patriarch, autocephaly, canon.

The signing of the Tomos for the Orthodox Church of Ukraine and the related church and political events once again drew attention to the autocephalous issue. The Ecumenical Church has repeatedly tried to solve the problem of granting autocephalous status to the people of a particular country. Whenever the question of the independence of the new church was raised, leading theologians and hierarchs paid attention to this question. Today there is no single document that regulate the process of signing the Tomos and granting autocephaly status. Thus, autocephaly periodically granted to various churches, the last of which for the Ukrainian Church in 2019, but a generally accepted mechanism with a clear algorithm of action was not adopt. Moreover, the document “Autocephaly and ways to proclaim it”, which was to be signed in 2016, was one

of the main reasons for the failure of the Great All-Orthodox Council in Crete. Thus, the world scientific and religious community has once again intensified the study of the autocephalous principle of the existence of the Universal Orthodoxy, in connection with the discussion of the Local Churches on the recognition of the newly proclaimed PCU. It is important to study the early Christian period, in which the main principles and mechanisms of the Church's existence in general formed.

Leading theologians, hierarchs and great fathers of the Church addressed the issue of autocephaly and the structure of the Ecumenical Church. There were certain "bursts" of theological thought, as in the era of the Ecumenical Councils and periods of decline. Today, scholars, hierarchs and theologians are once again actively discussing the church situation, which connected with the crisis of Orthodoxy in general and the intensification of the Orthodox-Catholic dialogue. The Great Cretan Council of 2016 and the granting of the Tomos to the Ukrainian Church were especially noteworthy.

The state of scientific development of the chosen topic today is ambiguous. On the one hand, there are hundreds of public statements, speeches and official letters from hierarchs and theologians from various Local Churches regarding autocephaly. Most of them are polemical. On the other hand, the scientific substantiation of autocephaly topics has significantly intensified. Especially valuable are the works of researchers of Ukrainian church history and the canonical structure of the Orthodox Church I. Vlasovsky, O. Kyridon, O. Lototsky, Y. Mulyk-Lutsyk and others, who repeatedly drew attention to the period of early Christianity and the emergence of the institution of autocephaly.

Among the scholars who studied the early period of Christianity, it is necessary to single out world-renowned researchers of church history: V. Asmus, A. von Harnack, J. Robertson, A. Kartashev, E. Caesariysky, N. Milash, E. Smirnov, S. Smirnov, K. Skurat, F. Uspensky and many others. The works of the mentioned authors reveal the main periods of development and the objective-situational conditionality of the autocephalous principle of the church's existence.

It is necessary to mention separately the modern dissertation researches of V. Butynsky, M. Gergelyuk who reveal the process of autocephalous formation of Orthodox churches. In modern researches of domestic scientists, the deep analysis of autocephalous problems in the key of the Ukrainian question is trace. The work of the famous national theologian Archimandrite Kirill (Govorun) is important. In particular, his dissertation on ecclesiology is relevant, in which much attention has paid to the early Christian period and the problem of autocephaly. Fundamental is V. Bolotov's four-volume book on the history of the ancient Church, in which the external ecclesiastical growth of the parish network and the internal system of early Orthodox Orthodoxy are gradually reveal. In general, the works of leading researchers A. Aristova, D. Gorevy, O. Gorkusha, V. Yelensky, S. Zdioruk, A. Kolodny, P. Kraliuk, O. Sagan, P. Saukh, A. Smirnova, L. Filipovich, Y. Chornomorets, A. Yurash and others are devoted to the religious and philosophical understanding of the processes of autocephaly in Orthodox canonism.

Despite considerable scientific and secular interest in the topic of research, today there are a number of unresolved issues regarding the autocephalous system and canon law of the early period of Christianity. In addition, the very autocephalous principle of the existence of the Ecumenical Church in the period before the Ecumenical Councils has not clarified. The presence of a number of unresolved scientific problems concerning the autocephalous structure of the Ecumenical Church in the early Christian period significantly actualizes the chosen topic.

The aim of the article is to study the autocephalous principle of the church-administrative system in the period of early Christianity. It is necessary to establish non/conformity

with the mechanisms of governing the church structure laid down by the apostles, the modern arrangement of the Ecumenical Church. The main question is whether the principles and ideals of the early Christian church correspond to the current division of the United Church into Local Autocephalous Organizations.

Orthodoxy has always positioned itself as a conservative system of doctrine that has made minimal changes in its two-thousand-year history. Thus, there is a constant motive for a return to the early Christian ideals of life and church organization. On the other hand, over the years 2000, Christianity has acquired significant layers. Dogmas, canons of the church and the basic principles of its administrative existence were formed. There is no doubt, that during existence, religion, including Orthodoxy, has significantly politicized and to some extent became dependent on state power. An example is the proclamation of new autocephaly in the Balkans, when due to pressure from governments in the international arena of the newly proclaimed countries signed the Tomos for their churches (Hellenic, Polish, and Bulgarian HRC) [1, p. 104]. Therefore, the study of the early Christian “ideal” period and the autocephalous structure of the churches in the first centuries of our era is significantly relevant.

Due to the events surrounding the signing of the Tomos for the PCU, fundamental differences in the ecclesiology of the Local Churches became apparent. Most ordinary citizens, and sometimes scholars, consider Orthodoxy to be a monolithic entity. The doctrine for all Orthodox world is unique, but functional, for ease of management and coordination, the Ecumenical Church has divided into separate Local Entities, which are independent. Thus, the national interest of religious citizens could take into account. Thus, the idea has formed that the general doctrine has unified, and the Local Churches form a single whole of one common church. Indeed, this is a conditional ideal of the life of the Orthodox Church, which has laid down from the first centuries, but today there are significant differences in theological teaching, especially ecclesiology (the science of church structure). As a result, the theological debate and the loss of church unity in 2020, which manifested itself in the rupture of the Eucharistic communion as a symbol of the homogeneity of the Church. Ecumenical Orthodoxy is on the verge of a great schism, which significantly actualizes the study of the period of early Christianity as an “ideal” stage of the church’s existence. Differences in the teachings of the Local Churches also affected the fundamental doctrine of church structure. For some of the Local Churches (of Greek origin, which focus on Constantinople), there is a “gathering point” in the Ecumenical Church. It was once the Roman chair, as the first among equals and the capital of the empire. After the division in 1054, the prerogatives of the primacy took over the throne of Constantinople. The “collection point” has special rights and responsibilities, and this is primarily due to the right of the arbitral tribunal of the highest instance and the gift of autocephaly.

To confirm this, in 1950 the Patriarch of Constantinople Athenagoras published a district message stating that the Local Churches “communicate” only through the Ecumenical Patriarchate. This is the only way they have a connection with each other. The rupture for any reason with Constantinople means a rupture with Orthodoxy in general [2, p. 213]. This document certifies the official ecclesiological position of the structure of world Orthodoxy. From it follows the model of the relationship of Constantinople with the Local Churches. Although officially the Local Churches are completely independent and self-governing, the Ecumenical Hierarchy can act as the supreme arbiter and overseer of the observance of canonical precepts. This is made possible through the exercise of the right of appeal to him by hierarchs from around the world, as well as through the leadership and feeding of the diaspora of other churches.

For the rest of the churches (mostly Slavic, Moscow-oriented) there can be no single point of contact. Each of the Local Churches is completely independent, in no way accountable to any-

one and has the right to grant autocephaly to its autonomous part (daughter Church). The Local Church has subordinated only to the Ecumenical Council [3, p. 93]. The second point of view is much newer in time, because the Slavic churches appeared after the era of the Ecumenical Councils, so this position has not reflected in the canons of the church. Instead, some Local Churches, such as the ROC, adopted a document in 2013 on the primacy of the Orthodox world [4]. The decision of the Holy Synod denies the salty status of the Constantinople chair as having administrative advantages over other Local Churches. The system of local churches has presented in the form of a confederation of equal sister churches. At that time, the Constantinople chair has endowed exclusively with the spiritual advantages of honor during worship and ceremonies.

Orthodox ecclesiology has based on the canons and rules of the church, which have created in specific historical conditions, as a reaction to a certain problem, such as heresy. In addition, the church lived within a great empire and an absolute monarchy. Therefore, the first version of the prerogative of the Constantinople department is a variant of literal observance of canons and rules, which to some extent have lost relevance. The second is more modern and corresponds to the democratic realities and the principle of church catholicity [5, p. 18].

For objectively understand the problem of the autocephalous structure of the Ecumenical Church, it is necessary to consider the period of formation of Christianity as a world religion and the related principle of church government in the first centuries. It is important to understand the terminology, which has transformed largely in 2000.

In the Slavic tradition, the etymology of the word “church” changed from Gothic. It denotes the church as a building, or rather the premises of the cathedral. In Greek, its equivalent is the word βασιλική “Royal house”, and in Latin – basilica. This term conveys the “external” sign and refers to the church as a building, in the modern sense – the temple [6, p. 10]. Other European nations besides the Slavs and Germans learned the term “Ἐκκλησία” (ecclesia) from the Greek folk assembly. It is in this interpretation that it is appropriate to use the concept of church in the understanding of church organization. In this case, the concept of the church means a specific parish (ecclesia), which from the point of view of canon law is already self-sufficient, especially if it has headed by a bishop. On the other hand, the church (ecclesia) is a large administrative unit of the general system. For example, Ecumenical Orthodoxy is divide into Local Churches, recognized and unrecognized.

It is important to draw a parallel, or rather a line of inheritance from the ancient Jewish (Aramaic) Ed (Edta), which meant the gathering of the Jewish people near the city walls. Each of the members of the Ed was considered equal, and participation in such a meeting was voluntary [6, p. 12]. This concept is the closest to the term “Ἐκκλησία”. The meeting must be voluntary, all its members are equal, and the notion of Ed and the notion of Ecclesiastical imply that the place and time of the meeting must indicated. As for the text of the Gospel and the words of Christ, the concept of church has used in the text three times, for example, “I will create my church...” (Matthew 16:18). Most likely, Christ spoke in Aramaic (Syrian). Accordingly, He used the term “Ed” in these words. The problem is that all three mentions of the church are find in the Gospel of Matthew, which was originally written in Aramaic, and survived only in Greek translations; where the term “Ed” is translate as “Ἐκκλησία”. Thus, in our work we consider it appropriate to use the term church in the sense of “Ἐκκλησία”, which is the maximum equivalent of the Hebrew term “Ed”. Thus, the church (ecclesia) is a visible voluntary meeting of believers, which is organize in a separate parish, which in fact is a completely autonomous entity. He who is not a participant in the Ed-ecclesia is not an Israeli, in our case a parishioner of a certain parish [6, p. 13].

The establishment and management of the first communities was natural. Then, at Pentecost, when the Holy Spirit descends on the apostles (Acts 2: 2-4), they spread across the vast

Roman Empire to preach to all nations. Those who believed have baptized. Obviously, the sermon began in the largest cities in each province. Thus were formed the first communities (Rome, Jerusalem, Ephesus, Corinth, Thessalonica). Due to the persecution of Christians by the Jews, the latter were scattered throughout the Greco-Roman Empire and formed new communities, because they were the authentic bearers of the new religion [7, p. 41]. An important point of the first sermon of Christianity was the sacrificial service of the apostles and their helpers, as well as the example of thousands of martyrs who suffered for the faith. Thus, in a short time an extensive system of parishes was formed in various provinces of the empire. A natural question arose about the management of established communities, which were constantly expanding. Church communities needed their own local pastor to perform the rites and strengthen the faith of new converts.

For such needs, the first bishops and elders were ordained, who led the communities founded by the apostles. Later, the first episcopal chairs were formed in the largest cities, as there were more crowds of individual parishes. Initially, most honorable bishops were considered to be the direct disciples and heirs of the apostles. However, their “advantage” was purely formal and spiritual. However, at the end of the first and the beginning of the second centuries, their influence and power shifted from spiritual superiority to the administrative plane. These were mainly the spiritual leaders of the capitals of entire provinces and major cities. It is obvious that the hierarchs of the capital of the empire stood out. It is to Peter that Christ says that he is the Stone on which the Church is built and which will not be defeated (Matthew 16:18-19). Objectively, grace in the form of the ascension of the Holy Spirit was given equally to all the apostles, but it is Peter and his successors in the Roman See who claim a special status, and later the absolute primacy in Christianity [8, p. 174]. There is no doubt that such an elevation of this throne took place with the support and influence of the capital’s authorities. To some extent, the state influenced internal church events. By the era of the Ecumenical Councils, the church completely took over the administrative-territorial division according to the state model [7, p. 128]. Other important cities of the empire with adjacent territories formed metropolitanates, which were headed by the chief bishop. He could have subordinated several other bishops and elders. By the end of the second century, a prototype of modern Local Autocephalous Churches was formed [3, p. 51]. As the role of individual metropolises and the old and new capitals of the empire increased, five ancient patriarchates were formed (Rome, Constantinople, Alexandria, Antioch, and Jerusalem). Despite certain advantages of honor and claims to the authority of the bishops of Rome, the theory of “pentarchy” – equality and equality of the five independent churches – was formed.

The ecclesiology of the early Christian period does not provide for any other ecclesiastical structure of the local church than autocephaly. Each of the independent churches, and ideally since apostolic times all the parishes where the service has been held, are already self-sufficient in themselves, are part of the general structure of the Universal Orthodoxy. Autocephaly ensures freedom and, most importantly, equality for Local Churches. This is the basis of the Conciliarity, the basic dogma of the Orthodox faith. Thus, autocephaly is a basic system-forming factor in the internal arrangement of the church structure. The apostolic men simply did not foresee another variant of the church-administrative system. Each parish was already self-sufficient, and the church of a separate province, where the bishop ruled, was the Local Autocephalous Church in the modern sense. It was in the pre-Nicene period that a three-stage institute of the priesthood was formed, the canon of the Holy Scripture was formed and the primary administrative-territorial division according to the state model was recorded [3, p. 50]. The Institute of the Council (Apostolic Council of 1951, a number of Local Councils) appears. Therefore, the study of this period and an example of resolving the church contradictions of the time (the

celebration of Easter, the baptism of heretics) is an important historical precedent for the pacification of modern church life.

In the first centuries, two different approaches formed in the East and the West to the understanding of ecclesiastical primacy and catholicity, which is directly related to the autocephalous status of the churches of individual provinces. It is about the role and powers of the Roman chair, as the first among equals. The hierarchs of East and West differently justified the arbitration powers of Rome as the highest instance. Although the canons of the Local Council of Sardis (343) gave the bishops the right to appeal to Rome as a higher authority [9, p. 175].

The autocephalous statuses of the five ancient patriarchates were finally established in the era of the Ecumenical Councils, which was reflected in specific canons and regulations. In addition, the role of the new capital – Constantinople, as a city where the emperor's residence is located, was especially elevated. During the conciliar period, the church became imperial and largely dependent on state power, which significantly influenced church policy. There were examples when the emperor independently proclaimed the Ecumenical Council and presided over it and made decisions on autocephaly (for example, for the Bulgarians). The choice of candidates for bishops of the capital's departments depended on the state power.

In the context of the formation of ancient patriarchates and metropolitan districts, the first theories of the formation of new independent churches were born. The theory of self-proclamation of autocephaly is important, though contradictory, because then the question arises as to who will be responsible for the observance of the canonical order. It is that autocephaly cannot be granted from outside, because it is already a certain restriction of identity and independence. Once someone created you, and then the Mother Church is responsible for you, which means that the daughter church feels a certain subordination. If at one historical moment, the Matrice Church finds it canonically justified to grant autocephaly, at another it can take it away. At the same time, in the pre-conciliar period the mechanism of interaction between the departments of the capital cities has not been finally formed. The autocephalous principle of the church-administrative system was a certain fact of the church arrangement itself. This was self-evident in the first centuries. With the spread of Christianity and the granting of state status, new ecclesiastical districts were formed, which sought to acquire autocephalous status, but did not have a direct apostolic origin.

Another important problem is how to resolve the issue of canonical territory, if today it belonged to one church and tomorrow to another. The theory of self-proclamation does not answer a number of questions, in particular where there is a clear line between spontaneity and a mature decision on church independence, whether the newly proclaimed church community fulfills canonical precepts, whether it affects the interests of sister churches and the boundaries of their canonical territory [2, p. 216]. In addition, Rule 2 of the Second Ecumenical Council and Rule 8 of the Third Ecumenical Councils state that the spiritual authority of the first hierarch cannot be mixed in territorial terms. Moreover, by declaring ourselves independent, we take away territory that belonged to someone's jurisdiction. The fact is that church boundaries, according to canon law, which was formed in the next Council period, must be correlated with the state. Thus, with the change of state borders, the church's "canonical territory" must also shift. This became especially relevant in the twentieth century, when new national churches were formed and new state borders were established [10].

Therefore, self-proclamation cannot be an objective criterion for the formation of an autocephalous church. It is necessary to agree on several parties, in particular the Mother Church. Thus, in the early Christian period, the theory of self-proclamation of autocephaly could not be approved, because there was no generally accepted mechanism for governing the Ecumenical

Church. Officially, the patriarchal departments consolidated their status after the Fourth Ecumenical Council.

Summing up, we note that the autocephalous theme has always been sharply perceived by the world theological community. The peaks of the discussion of this problem always coincided with the proclamation of a new autocephalous church, especially after the “parade of autocephaly” in the Balkans. Scholars, theologians and hierarchs have once again drawn attention to the problem of autocephaly of the new Local Church in connection with the signing of the Tomos for the Ukrainian Church, which now occupies the 15th place in the diptych. However, a number of unresolved issues remain. One of the main ones is the lack of a clear mechanism for granting autocephalous status to a particular church. The reason for this is the formation of two ecclesiological traditions. Greek, who believes that there is a certain “point of contact” of all churches (Constantinople Cathedral), which has certain privileges of honor, arbitration powers of the Supreme Court and the prerogative of granting autocephaly. Moreover, Slavic, which focuses on the ROC. According to this tradition, there is no “gathering point” of the Local Churches, each of which is completely independent and full-fledged. In addition, the autocephalous status is granted not by the Ecumenical Patriarchate, but directly by the Mother Church for the subordinate metropolitanate.

Next, it is necessary to compare the structure of church-administrative management of the church of the pre-Nicene period and the modern structure of the Ecumenical Church. The ideals of the early Christian period should be preserved to this day, because Orthodoxy positions itself as a conservative religion. However, research has shown that in the first centuries, the autocephalous status of communities and entire churches founded by the apostles and their disciples was self-evident. The autocephalous principle of the church-administrative system was a certain fact of the church arrangement. Already with the spread of Christianity and its introduction into the rank of state religion, autocephaly is transformed from a basic institution into a privileged state. Five ancient patriarchates are forming, from which the departments of Old and New Rome clearly stand out.

Thus, the study of the church-administrative system of the early Christian period shows that the basic church institutions, principles, and mechanisms of functioning of the whole church structure have laid at this time. Therefore, the study of this period and the example of resolving the church contradictions of that time is an important historical precedent for the pacification of modern church life on the example of apostolic catholicity.

References

1. Говорун С. Теоретичні засади православної еклесіології у її історичному розвитку : дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософських наук. Спеціальність 09.00.14 «Богослов'я». Київ, 2019. 623 с.
2. Шишков А. Церковная автокефалия через призму теории суверенитета Карла Шмитта. *ГОСУДАРСТВО – РЕЛИГИЯ – ЦЕРКОВЬ*. 2014. № 3. С. 197–224.
3. СЛУЖІННЯ СОПРИЧАСТЮ: переосмислення зв'язку між першістю і соборністю. / Заг. ред. архімандрита Кирила (Говоруна). Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2020. 220 с.
4. Позиция Московского Патриархата по вопросу о первенстве во Вселенской Церкви. *Журнал № 157 Священного Синода РПЦ* от 25–26 декабря 2013 г. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3481089.html>.
5. Кобетьяк А. Єдність та Соборноправність Православної церкви в контексті формування загального диптиху. *Практична філософія*. № 2. Київ : ПАРАПАН, 2019. С. 17–24.
6. Болотов В. Лекции по истории древней церкви (в 4-х т.). Т. I: Введение в церковную историю. Санкт-Петербург : типография М. Меркушева, 1907. 252 с.

7. Смирнов Е. История Христианской Церкви. Изд. 2-е, исправленное. Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 2007. 768 с.
8. Киприан (Карфагенский), епископ. О единстве Церкви. Библиотека творений св. отцов и учителей Церкви западных, издаваемая при Киевской Духовной Академии. Ч. 1. Киев : типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1879. С. 170–193.
9. Книга правил Святых Апостол, Святых Соборов Вселенских и Поместных и Святых Отец. Москва : изд-во святителя Льва, Папы Римского, 2010. 447 с.
10. Горевой Д. Абхазия раздора: церковный конфликт между двумя патриархатами вышел на новый уровень. 22 ноября 2019. URL: https://risu.org.ua/ru/index/monitoring/society_digest/77905.

АВТОКЕФАЛЬНИЙ ПРИНЦИП ЦЕРКОВНО-АДМІНІСТРАТИВНОГО УСТРОЮ ПЕРІОДУ РАНЬОГО ХРИСТІАНСТВА

Андрій Кобетяк

*Житомирський державний університет імені Івана Франка,
кафедра філософії та політології
вул. Велика Бердичівська, 40, 10008, м. Житомир, Україна*

Розглянуто основні принципи та механізми функціонування церковно-адміністративної системи управління у ранньохристиянський період. Проаналізовано «ідеальний» період поширення християнської віри та становлення перших общин і доведено, що сучасна система Вселенської церкви має значні відмінності. У статті розкрито формування двох еклезіологічних традицій (грецької та слов'янської), які свідчать про відсутність Єдності та Соборності. Творення протилежних підходів до осмислення структури Вселенського православ'я стало причиною скликання Всеправославного собору у 2016 р.

Доведено, що апостоли та їх найближчі учні не знали і не передбачали іншого принципу існування Вселенської церкви, крім автокефалії. Кожна із заснованих общин априорі була незалежною, а апостоли та їх наступники виконували проповідницьку та богослужбову роль. Встановлено, що автокефалія та соборність позиціонуються як базові категорії церковної інституалізації і найдавніший інститут Церкви. Розглянуто формування різних підходів до явища автокефалії в історії православ'я. У донікейський період автокефалія трансформується у привілейований стан, яким були наділені п'ять древніх патріархів, що засвідчено канонами і правилами Вселенських соборів. Важливо, що на Соборах не було напрацьовано механізму подальшого надання автокефального статусу новоутвореним церквам. Теорія «пентархії» не передбачала можливості автокефалізації нових церков.

Приклад вирішення церковних суперечок та боротьби з першими опозиційними релігійними рухами у ранньохристиянський період необхідно використати сучасним ієрархам. Нині Вселенська церква перебуває на межі великої схизми. Кілька помісних церков розірвали Євхаристичне спілкування, яке символізує загальну єдність. Ідеали раннього християнства втрачено. Тому подальші детальні дослідження донікейського періоду та інституалізація автокефального церковного устрою ранньохристиянської доби слугуватимуть налагодженню толерантного діалогу між ієрархами Помісних церков у XXI ст.

Ключові слова: християнство, собор, православна церква, Томос, диптих, Вселенський патріарх, автокефалія, канон.

УДК [141.5:177.61](44+450)"10/11"
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.9>

БЕРНАРД КЛЕРВОСЬКИЙ ТА АНСЕЛЬМ КЕНТЕРБЕРІЙСЬКИЙ: ДВА ВЧЕННЯ ПРО ЛЮБОВ У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Юлія Ковальчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра історії філософії
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Філософія любові набуває значення ґрунтового філософського дослідження ще в античні часи, і саме греки є творцями класифікації видів любові, що увійшли у сучасний філософський дискурс. Славнозвісний «Бенкет» Платона репрезентує не лише зацікавленість античних мислителів такою тематикою, але й її приналежність до філософії статі. Чуттєвість, якою наділяли стародавні греки любов-ерос, більшість дослідників філософії любові вважають знівельованою у час Середньовіччя. Будучи представником такої позиції, Микола Бердяєв піддавав нищівній критиці «мертві квіти чернецтва» та родовий інстинкт, якими, як він вважав, у Середні віки була ув'язнена чуттєвість у людській плоті.

У цій статті досліджено експлікацію феномена любові крізь призму середньовічної філософії. Зокрема, до яскравих репрезентантів вчення про любов у Середні віки належить Святий Бернард із Клерво, що «відроджує» принцип індивідуального та створює свою концепцію любові на основі чуттєвості та містики. Розглянуто онтологічну сутність феномена любові та з'ясовано визначення любові «папою без тіари» як «деякої великої реальності». Життя людини поза межами «деякої великої реальності» означається у філософській концепції Бернарда із Клерво як метафізична смерть. Виявлено, що без любові людина не спроможна досягнути містичного екстазу та пізнати Бога, згідно із Святим Бернардом із Клерво. Філософська розвідка у цій статті виходить за межі доктрини «релігійного генія XII століття», піддаючи дослідженню вчення про любов Ансельма Кентерберійського. Розглянуто, як трактує поняття «любов» у своїй філософській доктрині “*Doctor magnificus*” крізь призму вчення про Святу Трійцю. З'ясовано, що Святий Ансельм визначає любов як Дух, що від Отця та Сина ісходить та надає їй статусу несотвореного Творця.

Актуальність статті зумовлює малодослідженість вчення про любов у середньовічній філософії в українських історико-філософських розвідках та необхідність філософського переосмислення феномена любові крізь призму християнських цінностей. Ця стаття репрезентує наявність філософських опіній щодо любовної проблематики провідних представників схоластичної середньовічної філософії.

Ключові слова: філософія любові, середньовічна філософія, любов до Бога, контемпліяція, містична теологія, співпереживання, екстаз.

Бернард із Клерво, зачислений до лику святих католицької церкви, – непересічна постать у філософії Середньовіччя. Його іменували «релігійним генієм XII століття», тоді як він називав себе «папою без тіари». Будучи реформатором Ордену Тамплієрів – «Бідних Братів-Воїнів Христа і Соломонового Храму», Святий Бернард засновує близько сімдесяти монастирів, за що його величають «совістю Європи». На відміну від П'єра Абеляра, «філософського генія XII століття», Бернард із Клерво був беззастережно відданий церковній доктрині і самій церкві. Тому, як бачимо, Етьєн Жільсон влучно зауважує, що Бернард Клервоський надзвичайно здібний лідер, у якому втілюється релігійний геній усієї його епохи.

Тому очевидним є і те, що натхненними джерелами для Святого Бернарда були трактати Святого Івана та Святого Павла. Від останнього Бернард Клервоський переймає тематику своїх опіній – міркування про любов. Оскільки практична сторона релігії для «папи без тіари» сягає свого апогею у містиці, то і феномен любові він визначає як невід’ємний елемент християнства, що є ступенем сходження до Бога. Мета містичної теології Бернарда із Клерво – підготувати людину до молитви і контемпліяції. Для нього, на відміну від П’єра Абеляра, раціональну доктрину якого він спростовував, єдиним правильним шляхом до істини був шлях віри, що є спогляданням Бога у любові. Простежуючи експлікацію містичної теології Святого Бернарда, можемо з упевненістю екстраполювати до 20 ступенів покори Святого Бенедикта, адже саме вони стають вихідним пунктом підготовки людського серця до зустрічі із Господом. Приймаючи їх, людина, як стверджує Бернард із Клерво, відчуває свою нікчемність. Слід зауважити, що нікчемність мислиться якраз в онтологічному значенні.

Містична теологія Святого Бернарда є шляхом до пізнання Бога і складається із таких ступенів, як: *покора* (прийняття 20 ступенів покори Святого Бенедикта), *співчуття* та *контемпліяція*, що закінчується досягненням *екстазу* – безпосереднього пізнання Бога та єднання із Ним. Проте без любові досягнення співчуття та екстазу є неможливим. Внаслідок єднання із Богом людська душа зберігає свою субстанцію, не набуваючи субстанції Бога, але набуває іншого виду буття своєї субстанції: людина не стає тотожною Богові, а уподібнюється до Нього. У цьому контексті видається доцільним зауважити, що релігійний мислитель розмежовує поняття «єднання» та «єдність». Отже, *єднання* досягає людська душа із Богом – співпадіння двох волей (людської та Божої) зі збереженням двох субстанцій, тоді як істинна *єдність* відбувається лише між Богом-Отцем та Богом-Сином, за якої наявна лише одна субстанція – божественна.

У трактаті «Про благодать і свободу волі» Бернард Клервоський зауважує: «Перебувати у згоді значить спасатися» [5, с. 446]. Звідси витікає, що коли воля людини перебуває у згоді із волею Божою – співпадають, а це є можливим якраз у моменті екстазу, людська душа отримує спасіння. Свобода вибору не залежить від жодної необхідності, згідно із «папою без тіари». Оскільки там, де є необхідність, свободна воля є неможливою. Отже, людина здійснює сама свій свободний вибір і вибирає Бога. Момент співпадіння двох волей – це момент вибору людиною Бога, а Богом – людини. Проте людська душа внаслідок свободного вибору може не вибрати Бога і стати джерелом зла. «Єдиним началом, що спасає та захищає людину від «своєї волі», для Бернарда є любов до Бога» [7, с. 430].

У «Проповідах на Пісню Пісень» Бернард Клервоський зазначає, що любові досить самої любові. Вона не залежить від доброзичливості людей чи від чогось іншого, окрім самої себе: «від любові, а не від благоговіння любов бере своє ім’я» [5, с. 440]. Важливо зазначити, що релігійний мислитель не здійснює визначення Бога як Любові. Остання набуває значення умови, за якої уможливується містична зустріч із Богом. Любов мислиться Бернардом із Клерво як окремий самобутній феномен: «Любов не потребує жодної основи поза собою і навіть не потребує плодів. Її метою є любити, оскільки вона любить, вона любить для того, щоб любити» [5, с. 441]. У цьому аспекті із «релігійним генієм XII століття» будуть співзвучними такі мислителі наступних віх історії, як Сьорен К’єркегор, Микола Бердяєв, Габріель Марсель та Еріх Фромм.

Бернард із Клерво мислить любов у певному окремому онтологічному статусі і визначає її як «деяку велику реальність» у вісімдесят третій «Промові про Пісню Пісень». Проте у своїй основі ця «велика реальність» має складники – ступені. Причиною розподілу є онтологічний статус суб’єктів любові. Середньовічний мислитель розглядає феномен

любові цілісно: материнську любов, подружню, братерську, але найвищої повноти любов досягає у формі стосунку між людиною та Богом. Тому на перший погляд видається, що ступені «деякої великої реальності» – це ступені «подружньої» та «неподружньої» любові, послуговуючись категоріями Бернарда із Клерво. Він зауважує, що «подружня» любов не ґрунтується на надії, не покладає сподівань, підкорює всі інші почуття і не містить у собі причини, окрім самої себе. Проте істинними ступенями «деякої великої реальності» є любов створіння та любов Творця – любов створеного та любов нествореного. «Тепер ви бачите наскільки різною є любов, оскільки, коли Бог любить, він не бажає нічого іншого, як бути любимим, бо він нас любить, не маючи іншої підстави, а тільки для того, щоб бути любимим. Він знає, що ті, хто Його люблять, є блаженними у власній любові» [5, с. 442] Тому буття людській субстанції в іншому вигляді та в іншій силі у єднанні з Богом дає саме любов. Для того щоб бути притомною до існування Бога, людина повинна стати присутністю, вступивши у «деяку велику реальність». Проте тільки той може любити та споглядати Бога, хто пізнав Сина Божого – Ісуса Христа. А пізнати Сина Божого – це пізнати Христа Розп'ятого. Іншого шляху, згідно зі Святим Бернардом, не існувало.

Релігійний мислитель неодноразово наголошував, що його філософія – це пізнання Христа Розп'ятого. Містичний шлях до Бога розпочинається від Бога-Сина – співпереживання Його народження, життєвого шляху та «Голгофи». Цей духовний цикл і є моментом, коли людина приймає покору, бо Ісус Христос є прикладом найвищого її ступеня. Співчуваючи Його стражданням, людська душа чуттєво співпереживає із Ним і віднаходить любов, стаючи присутньою у «великій реальності». Співпереживання останніх днів життя та мук Ісуса Христа становить чуттєве переживання, яке людина здійснює виключно індивідуально. У цьому контексті релігійний мислитель вводить категорію «сну любимого», позначаючи нею час до пробудження людської душі у любові. Якщо момент присутності не відбувається, то має місце констатація духовної смерті людини. У п'ятдесят другій «Проповіді про Пісню Пісень» Святий Бернард зауважує, що хто не зумів очистити своє серце і прийняти любов, то той є мертвим, не знає Христа і легко здійснює гріх.

“Doctor magnificus” доби Середньовіччя, або Ансельм Кентерберійський, займає іншу позицію щодо розуміння феномена любові, ніж Бернард із Клерво. Коли «папа без тіари» стверджує, що любов не потребує нічого, окрім самої себе, автор «Монологіону» зауважує: «Кожному, хто має розум, ясно, що найвищий Дух пам'ятає чи розуміє себе не тому, що себе любить, а навпаки, любить себе тому, що пам'ятає та розуміє; а якби не пам'ятав і не розумів себе, то й любити не міг би» [1, с. 115]. Отже, любов залежить від пам'яті та розуміння, тоді як вони не залежать від неї: для того щоб любити когось, потрібно його пам'ятати та розуміти, але можна когось пам'ятати та розуміти, не люблячи його. Спроможність любити Ансельм Кентерберійський виводить із сутності того, хто любить. Прикладом цього є Дух: «наскільки великою є Його сутність, то, звісно, Його Любов така ж велика, як Він сам» [1, с. 117]. У цьому контексті виникає проблема співвідношення любові Духа, Отця і Сина, а саме яка любов є найвищою. На сторінках твору «Монологіон» “Doctor magnificus” пропонує таке її вирішення: «впевнену й безсумнівну відповідь на ці сумнівні пізнаємо в тому, що Любов ісходить не від того, в чому Отець і Син становлять множину, а від того, в чому вони – одно» [1, с. 119]. Звідси витікає, що любов Отця, Сина і Духа – одна і та ж любов у всій повноті свого найвищого рівня буття. Ця думка добре корелюється із концепцією Бернарда Клервоського, оскільки він, як і “Doctor magnificus”, стверджує, що лише Творцю властива абсолютна любов.

Важливою спільністю у розумінні феномена любові «папою без тіари» та Ансельмом Кентерберійським є і те, що ні Бог-Отець, ні Бог-Син не визначаються як Любов і не

ототожнюються із нею. Проте варто зауважити, що у «Монологіоні» Святий Ансельм, досліджуючи природу любові, констатує, що вона є ні не рожденна, ні не нерожденна. Слідуючи за такими розмірковуваннями, знаходимо у тексті середньовічного мислителя таке: «Лише вона, ніким не створена, усе сотворила – не чим іншим, як сама собою» [1, с. 123]. Отже, любов набуває значення творчого начала, і навіть статусу самого Творця: «зосібна Любов, необхідно, – несотворена і Творець» [1, с. 123]. Ансельм Кентерберійський визначає любов як Творця, але у тексті не знаходимо прямого визначення Бога як любові. Її походження не зумовлюється констатацією «ні не рожденності, ні не нерожденності», оскільки, як стверджує середньовічний мислитель на сторінках «Монологіону»: «Свою Любов Отець і Син ні не творять, ні не родять, а так би мовити, в якийсь спосіб видихають» [1, с. 123]. Тому любов визначається як Дух, що від Бога-Отця та Бога-Сина ісходить, і разом із ними є не трьома, а один несотворений Творець. Проте варто зауважити, що значення Духу, ім'я якого означає субстанцію Отця та Сина, вона набуває лише у своїй найвищій сутності, у своїй повноті.

Ансельм Кентерберійський неодноразово наголошує у «Монологіоні», що під пам'яттю слід розуміти Отця, під розумінням – Сина, а під любов'ю – Духа, але якщо любов ми визначатимемо як найвищу сутність, а саме так вказує її визначати середньовічний мислитель, то виникає запитання: чи не буде Бог-Отець та Бог-Син, будучи найвищою сутністю, що є одна, теж любов'ю? Якщо взяти до уваги той момент, що любов ісходить від Них обох і все сотворила, то відповідь на поставлене вище запитання буде ствердною: будуть. Поняття найвищої сутності у своєму визначенні не потребує якої-небудь іншої речі чи сутності. Отже, коли Бог-Отець, Бог-Син та Дух є найвищими сутностями, то є не трьома, а однією, що, як зауважує Святий Ансельм, промовляючи себе – промовляє двох інших. А тому вона і є пам'яттю, і є розумінням, і є любов'ю.

Філософська розвідка статті спростувала думку, згідно з якою вчення про любов у добу Середньовіччя є відсутнім. З'ясовано, що звертання до тематики любові у «темні віки» відмінне від античної філософії любові, оскільки середньовічні мислителі ґрунтуються на розгляді тематики любові крізь призму християнських цінностей та авторитету Святого Письма. Отже, виявлено, що феномен любові мислиться у значенні любові до Бога та Божої любові до людини, а тому феномен еротичної любові між чоловіком та жінкою не розглядається релігійними мислителями доби Середньовіччя, зокрема Святим Бернардом із Клерво та Святим Ансельмом Кентерберійським. Поняття чуттєвості та індивідуального переживання має місце у концепції містичної теології «релігійного генія XII століття» і становить початок шляху до містичної зустрічі із Богом у моменті релігійного екстазу. З'ясовано, що, визначаючи любов як «деяку велику реальність», Святий Бернард із Клерво констатує її онтологічну самодостатність та протиставляє буття людської душі у «великій реальності» (шлях до спасіння) – буттю поза межами цієї реальності (духовна смерть людини). Отже, щоб бути «живим у житті», бути свідомим християнином, потрібно любити, згідно із Бернардом із Клерво. Досліджено, що Ансельм Кентерберійський визначає любов у найвищому її ступені як найвищу сутність, як «несотвореного Творця» та як Духа, що від Бога-Отця та Бога-Сина ісходить. Троякість такого визначення сходиться до одного, що є присутнім в Отцеві, Синові та Духові і робить їх одним. Феномен любові за таких обставин латентно набуває значення божественної сутності – Бога.

У ході дослідження вчення про любов Святого Бернарда із Клерво та Ансельма Кентерберійського виявлено: *по-перше*, спільність у присвоєнні феномена любові окремого онтологічного буття та у визначенні любові Бога як найвищого рівня буття; *по-друге*, від-

мінність у шляху розуміння сутності любові, оскільки «папа без тіари» обирає шлях чутливості та містики – ірраціонально-містичний шлях, тоді як “Doctor magnificus” стверджує шлях раціонального доводу.

Список використаної літератури

1. Ансельм Кентерберійський. Монологіон. Прослогіон / перекл. з лат. мови Р. Паранько. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2012. Іхvі + 286 с.
2. Баумейстер А.О. Ансельм Кентерберійський: *Fides quaerens intellectum*. Монологіон. Прослогіон. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2012. (INVIA). С. хvii–Іхvі.
3. Жильсон Э. Дух средневековой философии. Москва : Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2011. 560 с.
4. Клервоский Б. О благодате и свободе воли. Антология средневековой мысли (Теология и философия европейского Средневековья): в 2 т. Т. 1 / под ред. С.С. Неретиной. Санкт-Петербург : РХГИ, 2001 С. 444–476.
5. Клервоский, Б. Проповеди на Песнь Песней. Антология средневековой мысли (Теология и философия европейского Средневековья): в 2 т. Т. 1 / под ред. С.С. Неретиной. Санкт-Петербург : РХГИ, 2001. С. 431–443.
6. Клервоский Б. Трактаты. О любви к Богу. О благодати и свободном выборе. Санкт-Петербург : Изд-во РХГА, 2009. 280 с.
7. Клестов А.А. Бернард Клервоский. Антология средневековой мысли (Теология и философия европейского Средневековья): в 2 т. Т. 1 / под ред. С.С. Неретиной. Санкт-Петербург : РХГИ, 2001. С. 427–430.
8. Неретина С.С. Средневековая западноевропейская философия. Новая философская энциклопедия. Институт философии РАН. URL: <http://iph.ras.ru/elib/2830.html>.
9. Пашук А.І. Нариси з історії філософії середніх віків : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 712 с.

BERNARD OF CLERVOUX AND ANSELM OF CANTERBURY: TWO THEORIES ABOUT LOVE IN MEDIEVAL PHILOSOPHY

Yulia Kovalchuk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of History of Philosophy
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The philosophy of love acquires the significance of a thorough philosophical considering in ancient times, and actually the Greek philosophers have created the classification of types of love that have entered to the modern philosophical discourse. Plato’s famous “Banquet” represents not only the interest of ancient thinkers in this subject, but also it’s belonging to the philosophy of sex. The sensuality endowed the meaning of love-eros by the ancient Greeks is considered by the most part of researchers of the philosophy of love, is depreciated during the Middle Ages. As a representative of this position, Mykola Berdyaev has criticized the “dead flowers of monasticism” and the ancestral instinct of sensuality in the human flesh had been chained by the philosophical doctrines of Middle Ages.

This article examines the explication of the phenomenon of love through the prism of medieval philosophy. In particular, one of the brightest representatives of the doctrine of love in the Middle Ages is St. Bernard of Clervaux, who “revives” the principle of the individual and created his concept of love based on the sensuality and mysticism. The ontological essence of the phenomenon of love is considered, the definition of love “by a pope without a tiara” as “some great reality” is clarified. Human’s life outside

the borders of “some great reality” is defined as metaphysical death in philosophical conception of Bernard of Clervaux. According to St. Bernard of Clervaux opinion has been noticed that without love personality cannot attain mystical ecstasy and know God. The philosophical exploration in this article isn't limited by the doctrine of the “religious genius of XII century” and includes research the doctrine of love by Anselm of Canterbury. Interpretation of the concept of love in the philosophical doctrine of the “Doctor magnificus” through the prism of His doctrine of the Holy Trinity have been considered. St. Anselm had defined love as the Spirit, which proceeds from the Father to the Son and had determined as a status of an uncreated Creator.

The relevance of the article determines the insufficient reseach of the doctrine of love in medieval philosophy in Ukrainian historical and philosophical researshes. This problematic should be cosidered in a philosophical rethinking of the phenomenon of love through a prism values of the Christianity. The article represents the presence of philosophical opinion about the problematic of love of the fundamental representatives of the scholastic medieval philosophy.

Key words: philosophy of love, medieval philosophy, love to God, contemplation, mystical theology, empathy, ecstasy.

УДК 1(091):165.162:165.63

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.10>

INTENTIONALITY AND AKRASIA IN THE CONTEXT OF CLASSICAL RATIONALITY CRITICS

Nataliia Kovtun

*Zhytomyr Ivan Franko State University,
Historical Faculty, Department of Philosophy and Politology
Velyka Berdychivska str., 40, 10008, Zhytomyr, Ukraine*

Iryna Vitiuk

*Zhytomyr Ivan Franko State University,
Historical Faculty, Department of Philosophy and Politology
Velyka Berdychivska str., 40, 10008, Zhytomyr, Ukraine*

Liudmyla Shkil

*National Pedagogical Dragomanov University,
Faculty of Philosophy and Science,
Department of Culturology and Philosophical Anthropology
Pyrogoва str., 9, 01601, Kyiv, Ukraine*

In the article on the basis of phenomenological and hermeneutical methodology of scientific analysis, intentional acts are considered as a source of rational action. The purpose of the article is the analysis of intentional acts and weakness of will manifestations in the context of the six provisions of classical rationality criticism in John Searle's theory of social action.

Intentional acts that are realized within the process of cognition, beliefs and desires formation, in John Searle's interpretation can be both rational and irrational. The philosopher identifies three key forms of intentional gaps: in the process of developing a rational plan of activities and the formation of prior intention, in the transition from prior intention to activity, in a willful effort to carry out specific activities. If there are not enough rational rules and norms to overcome the intentional gaps, one, on the basis of free will, has to determine, which of the foundations should be used to obtain the optimal solution.

Any situation of choice is interpreted by the thinker as initially non-rational or irrational. Instead, to make a rationally motivated choice, a person has to activate his own will in order to choose the most optimal solution from all possible options. It is stated in the article that rationality is not always the result of following a certain system of rules and regulations. It can also be assimilated on an unconscious irrational level, such as while unconscious, often spontaneous, assimilation of the native language. Instead, in a situation of learning a foreign language and mastering understood grammatical and stylistic rules, a person uses rationally motivated volitional efforts.

The key conclusions of the article are realized in the position that intentional gaps are capable of producing weakness of will (akrasia). The weakness of will, according to American philosopher, arises if there are several attractive alternative activities available. It is not only a universal natural form of irrationality, but also a particular existential and social phenomenon that always accompanies human existence.

It is stated in the article that a person arbitrarily shows weakness of will. This happens when a person consciously ignores the activity, even when there are quite sufficient, rationally justified, grounds for activity manifestation. In such a sense, the promise in John Searle's interpretation is treated as one of the key means of overcoming intentional gaps, which are the basis for identifying the weakness of will in the social environment.

Key words: rationality, rationality in action, intentionality, intentional rupture, weakness of will, akrasia.

Introduction. Growth of interest in the study of the communicative rationality concept is caused by need to analyze the transformation of human role in the modern world, determine their level of reasonableness, morality and the ability to quickly adapt in a situation of increasing social transitivity and uncertainty. Humanity is increasingly convinced that the focus on technological progress and rationally motivated economic viability, predatory use of natural resources and depletion of human capital, will have a destructive impact on the future of civilization.

Analysis of the phenomenon of rationality is implemented in different concepts of rationality, which were formed on the basis of works by Aristotle, K. Aidukevych, K.-O. Apel, M. Weber, J. Habermas, H. Gadamer, M. Heidegger, G. Hegel, E. Husserl, R. Descartes, I. Kant, T. Kuhn, I. Lakatos, K. Popper, P. Feyerabend, K. Jaspers and others. Rene Descartes' understanding of rationality not only laid the modern groundbreaking concepts, but also allowed to introduce into the scientific discourse the principles of obviousness, authenticity and evidence as criteria of rationality. These principles not only attested to the autonomy of the subject of the cognition process, but also allowed to demarcate scientific and non-scientific, true and false knowledge.

In the context of the classical model, rationality is considered to be a particular constant of culture, which not only helps to explain the basic aspects of human existence in the natural and social environment, but also determines the further strategy of their activity. But in the plane of non-classical rationality both the subject and the object are regarded as mutually determined in a single system of cognition. The subject naturally loses its status of autonomy in such a case. In post-non-classical epistemology (in the terminology by V. Stepin) the search for absolute truth has been replaced by the belief in potential equality, pluralism of different approaches to the practice of constructing objects of cognition process by the subject.

In modern philosophy, there is a clear tendency to assert pluralism of types of rationality, in which rationality is reduced to the technology of peculiar paradigms of human life. In this meaning rationality is interpreted as metarationality, which contains not only the mental epistemological component. At the level of intentional acts of consciousness actualization rationality starts to correlate with the emotional and volitional spheres of the subject's activity. So the need for a detailed study of J. Searle's concept of rationality becomes of great relevance, as the starting point of it is a statement about immanent connection of the cognitive and social spheres of human activity. The work of the academic "*Rationality in Action*" (2001) is devoted to the analysis of the relationship between the activity of the mind and human activity in the social environment.

Interest in the study of J. Searle's rationality understanding becomes even more relevant in a situation of accelerating technological progress in the context of the fourth industrial revolution. This is reflected in scientific research works aimed at solving the problem of the relation between brain activity and consciousness in the plane of artificial intelligence development. Thus, on the one hand, Israeli scholars Gene Askenazi and Joseph Lehman, on the basis of John Searle's works analysis came to the conclusion that in the understanding of the American philosopher consciousness is interpreted as a systemic biological feature of man. Such a biologicalization of consciousness paved the way for his far-reaching assumptions about the possibility of replacement of both consciousness and human brain [1]. On the other hand, Elizabeth Hildt [3] analyzed J. Searle's work in the field of comparing the essential features of consciousness and artificial intelligence. An American researcher emphasizes that it was the author of *Rationality in Action*, who concluded that machines lack consciousness, reason, and sensitivity, but only stimulate thought and understanding. On this basis, Elizabeth Hyldt made a reasonable conclusion about the fundamental lack of consciousness and artificial intelligence in our current robots [3]. Another plane of John Searle's ideas actualization in contemporary philosophical discourse is the analysis of the causes of rationality disorders in some groups of people. In this regard the study of Kristina

Lekić is of great demand as the subject of which was the study of John Searle's understanding of the intentionality principle in the sphere of autism analysis. Searle's conclusion about the impossibility of reducing collective intentionality to individual intentionality is focused on in the Bulgarian researcher's works [4]. However, despite the interest of scientists in some aspects of John Searle's research works, the problem of analyzing the correlation between intentionality and weakness of will by the American philosopher remains insufficiently investigated.

The purpose of the study is to analyze the intentionality and the weakness of the will in the context of the conceptual provisions of classical rationality critique in John Searle's work "*Rationality in Action*".

Discussion and some results. The principles of classical rationality are explored by John Searle through the lens of human social reality construction. The American philosopher argues that it is the existence of constructive rules in the activity that differentiates human sociality from the collective behavior of animals. If the behavior of an animal is variably restricted and regulated by instincts, then the person creatively constructs his own reality, using different types of social agreements. The effectiveness of any rule application puts the thinker in dependence on the quality of its representation at the level of collective intentionality. Collective intentionality, as a focus on the transformation of subjective and objective realms of reality, depends, according to Searle, on the linguistic practices of the subject of activity. Based on the identification of language and consciousness, he argues that language is perhaps the only universal logical phenomenon that allows a person to structure and construct reality. Beyond language not only any socially significant thought is possible, but any form of collective action.

In "*Rationality in Action*" to analyze the impact of rationality on the motivation of human activity, John Searle focuses on criticizing the fundamental principles of the classical paradigm of rationality. Within its limits, only a decision obtained from the choice out of several mutually exclusive foundations was declared rational. On the contrary the philosopher substantiates the position according to which the real choice of grounds for rational action is influenced by the free will, interests and desires of persons themselves. It is the intentional acts of consciousness of the subject in this sense that are considered a source of rational action. In general, criticizing the classical model of rationality, Searle makes six key points of its contradiction. The first proposition of classical rationality, the philosopher considers the idea that rational actions are caused by beliefs and desires, which are both the causes and the basis of human activity [6, p. 8]. Rationality in such an interpretation coordinates the beliefs and desires of the person for the sake of keeping them in the field of common sense. On the contrary, John Searle argues that in fact, beliefs and desires are the basis of not so much rational but irrational forms of human activity. To justify this position, he gives an example of choosing one of the candidates during the vote. The voter chooses, considering different alternatives, because he does not yet realize rationally the best of them. Actually, the choice is made only when a person realizes that the sum of his knowledge, beliefs and desires is not yet sufficient for an actual decision [6 p. 12–14]. Therefore, the choice situation is interpreted by the scholar as initially nonrational or irrational. Instead, in order to make rational choices, one has to activate one's own will in order to choose the most optimal solution of all possible options.

The second proposition of the classical model of rationality John Searle associates with the understanding of the rules as a special boundary between rational and irrational thinking and behavior. However, most people, according to the philosopher, follow many rules of rationality quite unconsciously. For example, they can speak English without knowing grammar rules or use prose without knowing that they speak prose [6, p. 8]. On this basis, the scholar makes a reasonable conclusion, that the structure of intentional states and constructive rules of linguistic acts

initially contains the requirements of rationality [6, p. 17–21]. John Searle's reasoning make it possible to conclude that rationality is not always the result of following a certain system of rules and regulations. It can also be acquired at the unconscious irrational level. This type of mastery of rational rules is characteristic of learning the mother tongue. This type of acquiring rational rules is characteristic of learning the mother tongue. Studying a foreign language, for the purpose of mastering conscious grammatical and stylistic rules, a person uses rationally motivated volitional efforts.

In the classical model of rationality, according to the third point of John Searle's criticism, rationality is considered an attributive cognitive capacity of the person. This approach was initiated by Aristotle, who considered mind (rationality) and language essential features of human being, distinguishing them qualitatively from animals [6, p. 8–9]. Contrary to these considerations, the American philosopher does not consider rationality an attribute characteristic of human essence. In his opinion, there is no special capacity for rationality other than the capacity for language, thinking, perception and other forms of intentionality [6, p. 22]. Moreover, rationality exists only where the possibility of irrationality exists [6, p. 23–24]. In other words, rationality and irrationality appear only where there is an intentional gap, where some intentional phenomena are not enough to produce a result. In such cases, the person has to consciously decide, on the basis of free will, which of the wide range of foundations should be used to obtain the optimal solution.

Fundamental to the study of communicative rationality is the fourth position of John Searle's critique of classical rationality. According to the "classical model" of rationality, cases of weakness of will (*akrasia*) are considered impossible. However, if the preconditions of any process are rational and causal, then the action must necessarily take place. If, under the influence of *akrasia*, a person does not act in accordance with the situation, within the classical model of rationality the reasonable answer is that there were false foundations for action initially established. Contrary to this position, John Searle argues that the weakness of will was and remains a key problem in the classical model of rationality, for *akrasia* is considered in it to be something weird and incomprehensible [6, p. 9–10]. Contrary to the classical model of rationality, the American philosopher argues that *akrasia* is a universal natural form of irrationality and a natural consequence of the gap between different forms of intentionality. *Akrasia* occurs at the moment of the gap between the intentional states, resulting in a large number of variants open to human activity. And, no matter how rationally the subject determines the preconditions of his own activity, he is able to show weakness of will at any stage of decision making [6, p. 24–25]. In most situations of identifying different forms of social activity, the subject has a wide range of choices, often failing to give priority to one of them. Thus, the weakness of will in John Searle's interpretation is not only a universal natural form of irrationality, but also an existential and social phenomenon that will always accompany human existence.

In "Rationality in Action" John Searle makes a comparative analysis of *akrasia* and self-deception. On the one hand, he outlines the common characteristics of these phenomena related to their opposition to the individual's desire. However, if the essential manifestation of *akrasia* is a conscious, rationally motivated, opposition to the desire of the subject, then self-deception is based on a false belief, which also opposes the desire of the person. For example, a lover, in spite of the bitter reality, is deceiving himself by the fact that his beloved is faithful to him, because he desperately wants to believe in her love [9, p. 234]. On the other hand, the philosopher points to the differences between *akrasia* and self-deception. If a person with a weak will can leave the situation unchanged, a person who is deceiving himself cannot say to himself: yes, I know that what I believe in is absolutely false, however contrary to my knowledge, I will continue to believe it

[6, p. 234]. In order to commit self-deception, one must suppress one's knowledge by offsetting their meaning in real life. On this basis, John Searle considers akrasia "*the name of a certain type of conflict between intentional states*" when the false party wins. Instead, self-deception is interpreted as special "*form of conflict-avoidance by suppression of the unwelcome side*" [6, p. 235]. Self-deception in this sense is interpreted as a special form of concealing an already existing conflict. And akrasia appears as the inability of the subject to make a specific decision, which may result in their inaction, mental and social apathy.

Consistent with the doctrine of John Searle's akrasia is the concept of "*new opacity*" (Die neue Unübersichtlichkeit) in the theory of communicative rationality by Jurgen Habermas. This phenomenon of the modern information space is connected with the inability of a person to objectively analyze the excessive amount of information received, which is perceived by the subject of cognition mainly by faith. Such a social agenda prevents "*the prospects of a future collective, better and less dangerous life*" from emerging [2, p. 147]. Communicative rationality thus performs the function of generating universal cultural meanings, capable of being spiritual orientations for the development of man and society in the face of increasing social instability.

The communicative form of rationality is related to the fifth position of John Searle's criticism of classical model of rationality. According to it, the rationalization of activity in the realm of practical reason begins with a description of the current goals, key desires, aspirations and intentions of the subject of activity. Until there is a certain set of desires and aspirations, there is no field of activity for the mind of the subject. Thus, the thesis of the absence of reasons independent of desires of activity is, according to the academic, a key position of the classical model of rationality [6, p. 10–11]. Rational activity in this sense must be based on a clear awareness of their own desires. Contrary to these considerations, John Searle argues that there are also reasonable principles of activity independent of desires [6, p. 26, 28]. A person's ability to be aware of and use reasonable grounds for activity, independent of desires, qualitatively distinguish, according to the thinker, qualitatively distinguish the human mind from the psyche of the closest animal relatives. The validity of Searle's ideas is also confirmed by the fact that desires themselves cannot be the only basis for rationality, because they may contain irrational unconscious intentions in their structure.

John Searle derives the sixth criterion for classical rationality from the proposition that rationality is effective only when the ascending desires of the subject are mutually consistent. "*If rationality is a matter of reasoning logically, there cannot be any inconsistencies or contradictions in the axioms*" [6, p. 11–12]. The philosopher argues the fundamental fallacy of this provision as in real life reasoning is mainly about choosing in a situation of a particular set of preferences. In fact, the choice of a rational solution is the result of successful reasoning, not its precondition [6, p. 30]. Therefore, such a set of preferences cannot be a precondition for a subject's desires and aspirations.

To sum up, John Searle's concept of rationality substantiates the idea of the absence of continuous causality as an attributive trait of rationality that binds beliefs, motives, and activities into a single sequence in the decision-making process. In the philosophy of reason, according to Searle, the contradictory relationship between intentionality and causality dominates. Causality is treated as an ontological phenomenon, as a relation between real events in the world. Instead, intentionality is regarded "*not generally as a natural phenomenon*" but as something transcendent, which is not part of the natural world [5, p. 112]. But nevertheless, the American philosopher has set himself the goal of "*naturalizing intentionality*" [5, p. 112].

John Searle explains the lack of clear causal link between the different stages of thinking by the presence of three key forms of intentional gaps in a single process of reasoning. In his

interpretation, the first form of intentional rupture is realized during the overall understanding of the situation, the development of a rational plan of activities and the formation of prior intention. Alongside the prior intentions, the philosopher also identifies intentions-in-action [6, p. 60]. Preventive thinking about the situation is unlimited in time and involves a conscious choice from several ascending positions.

In the field of prior intent Searle interprets beliefs as a particular intentional state, which is “*an intentional state with conditions of satisfaction*” [6, p. 60]. Intensive action thus consists of two components: “*an intention-in-action and a bodily movement*”. The philosopher substantiates the position that the actions themselves do not provide the conditions for their implementation. Only intentions to action have the conditions for implementation, not the activity itself. Thus, John Searle concludes, action will only be successful after the “*intention-to-action is satisfied*” [6, p. 60]. Otherwise, the action does not take place and the person gets into a state of inactivity or social apathy. The theorist correlates the second form of intentional break with the transition from prior intention to activity itself [6, p. 231]. It is precisely the gap between intention and action, according to Searle, that many of the cases of weakness of will are explained by [6, p. 232]. The reason for this is the inevitable collision of desires or other factors of motivation for a predetermined activity. And therefore, there is always the possibility that a person simply does not want to do what he intended.

The third form of intentional gap is realized in the temporal structure of activity and in the willful effort necessary to finish the case. This type of intentional gap helps to explain the ratio of activity to time, for the same person, according to John Searle, should be responsible for his actions in the past and plan his own activities in the future [6, p. 92]. Thus, it is the activity of a person in the context of intentional gap that is the basis for the acquisition “*the locus of responsibility*” [6, p. 89].

According to the American philosopher, any intentional action is possible only in the presence of a “*conscious agent who acts*”, when there is “*an animal agent*”. He can only be a conscious living being capable of initiating and operating on the basis of free will [6, p. 83]. In this sense, the direct implementation of any form of activity is impossible without the freedom of will, which is a key factor in leveling intentional gaps.

There is another important factor of closing intentional gaps that John Searle identifies in addition to free will – language. The ascending condition for reconciling the free will of the person and the institutional reality of the society, the philosopher calls a special form of speech act – a promise. It allows you to impose your will, depending on its future fulfillment of certain conditions. In fact, “*every language act has an element of promise*”. Although philosophers have for a long time treated promises as a form of assertions, it would be more accurate to say that assertions are a kind of promise [6, p. 181].

While revealing the role of promises in social life, John Searle said that in order to “*organize and coordinate our behavior, we need to create a class of entities that will have the same logical structure as desires, but will be desire-independent... The only way that such entities can be binding on rational selves is precisely if the rational selves freely create them as binding on themselves*” [6, p. 206]. Promise as a special language act in the thinker’s interpretation includes a self-referential component that is imposed on the conditions of fulfillment. A person does something only because he has promised to do so [6, p. 213]. In other words, a person is not only able to form an independent of desire basis for the activity; he can be fully motivated for activities in accordance with it.

In general, in the context of the intentional gap analysis, John Searle tends to phenomenologically acknowledge the unity of the thinking, volitional and emotional components of con-

sciousness. Exploring the formal structure of intentionality, the thinker concludes that “*cognition and volition are mirror images of each other*”. However, there are significant differences between them, because willpower may contain a gap and knowledge does not contain it [6, p. 70]. However, this position of Searle can only be partially agreed, since there are cognitive acts that contain intentional gaps. Thus, in the structure of the intuitive act of cognition instead of the established three stages (the foundations of cognition, the cognitive act itself (such as the process of solving a mathematical problem), obtaining the results of cognition) only two stages are clearly observed the foundations of cognition (such as problem statement) and the result obtained (problem solving). In fact, instead of the immediate stage of solving a problem there is an intentional gap in an intuitive act of knowing.

Conclusions. Contrary to the classical understanding of rationality, John Searle considers rationality not a result of the obligatory adherence to a particular system of rules and regulations. Rationality in his comprehension can also be acquired at the unconscious irrational level, such as in the process of mastering the mother tongue. In a broad sense the academic considers rationality a person’s ability to understand and use reasonable independent of desires grounds for activity. This qualitatively distinguishes human mind from the psyche of their closest animal relatives. Rationality in such an interpretation is an integral part of the capacity for speech, thinking, perception and other forms of intentionality. Apart from rationality in the functioning of the consciousness, according to John Searle, beliefs, promises, intentions and desires play an important role as special intentional states.

Rationality and irrationality are manifested only where there is an intentional gap, where some intentional phenomena are not enough to get a result. In such a situation, a person on the basis of free will has to decide which of the wide range of foundations should be used to find the best solution. John Searle identifies three key forms of intentional gaps. The first form of intentional gap is realized in the process of developing a rational plan of activities and forming a prior intention. The second form of intentional gap correlates with the transition from prior intention to the activity itself. The third form of intentional gap is realized in the willful effort necessary to finish the case.

Intentional gaps, according to John Searle, are directly related to the phenomenon of weakness of will, *akrasia*. Weakness of will arises in the subject’s mind as a result of several attractive alternative activities available. In many cases, a person is arbitrarily able to ignore activity even when there are sufficient, rationally justified, grounds for activity. Promise in the interpretation of the thinker is a special way of overcoming intentional gaps. It contains ethical grounds for the interaction of free actors, related by institutional responsibilities. In the plane of linguistic practice by means of promise one learns to exercise free will and take responsibility in the social environment. The direct consequence of *akrasia* is a person’s social inactivity, their mental and social apathy. Weakness of will is not only a universal natural form of irrationality, but also a particular existential and social phenomenon that will always accompany human existence.

References

1. Askenasy J. & Lehmann J. Consciousness, brain, neuroplasticity. *Frontiers in Psychology*, 10 July. 2013. DOI: 10.3389/fpsyg.2013.00412. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2013.00412/full>.
2. Habermas J. *Die neue Unübersichtlichkeit*. Frankfurt am Main : Suhrkamp Verlag. 1985.
3. Hildt E. Artificial Intelligence: Does Consciousness Matter? *Frontiers in Psychology*, 02 July. 2019. DOI: 10.3389/fpsyg.2019.01535. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2019.01535/full>.

4. Lekić K. Collective intentionality and autism: Against the exclusion of the “social misfits”. *Filosofija I drustvo*, 2019. No. 30(1), pp. 135–148. DOI: 10.2298/FID1901135. URL: https://www.researchgate.net/publication/331662287_Collective_intentionality_and_autism_Against_the_exclusion_of_the_social_misfits.
5. Searle J.R. *Intentionality: An Essay in the Philosophy of Mind*. Cambridge : Cambridge University Press. 1983.
6. Searle J.R. *Rationality in action*. Cambridge : MIT Press. 2001.

ІНТЕНЦІОНАЛЬНІСТЬ ТА АКРАЗІЯ У КОНТЕКСТІ КРИТИКИ КЛАСИЧНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

Наталія Ковтун

*Житомирський державний університет імені Івана Франка,
історичний факультет, кафедра філософії та політології
вул. Велика Бердичівська, 40, 10008, м. Житомир, Україна*

Ірина Вітюк

*Житомирський державний університет імені Івана Франка,
історичний факультет, кафедра філософії та політології
вул. Велика Бердичівська, 40, 10008, м. Житомир, Україна*

Людмила Шкіль

*Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова,
факультет філософії та суспільствознавства,
кафедра культурології та філософської антропології
вул. Пирогова, 9, 01601, м. Київ, Україна*

У статті на основі феноменологічної і герменевтичної методології наукового аналізу розглядаються інтенціальні акти як джерело раціональної дії. Метою статті є аналіз інтенціальних актів та виявів слабкості волі у контексті шести положень критики класичної раціональності у теорії соціальної дії Джона Серля.

Інтенціальні акти, які реалізуються у процесі пізнання, формування переконань, прагнень і бажань, в інтерпретації Джона Серля можуть бути як раціональними, так і ірраціональними. Філософ виділяє три ключові форми інтенціальних розривів: у процесі вироблення раціонального плану діяльності і формування превентивного наміру, у переході від превентивного наміру до діяльності, у вольовому зусиллі щодо здійснення конкретної діяльності. У разі, якщо для подолання інтенціальних розривів не досить раціональних правил і норм, людина має на основі свободи волі визначити, які із засновків слід використати для отримання оптимального рішення.

Будь-яка ситуація вибору тлумачиться мислителем як початково нераціональна або ірраціональна. Натомість для здійснення раціонально вмотивованого вибору людина має активізувати власну волю з метою обрання найбільш оптимального рішення з усіх можливих варіантів. У статті з'ясовано, що раціональність не завжди є результатом слідування певній системі правил і норм. Вона може засвоюватись і на несвідомому ірраціональному рівні, як-от під час несвідомого, часто стихійного, засвоєння рідної мови. Натомість у ситуації вивчення чужої мови і засвоєння усвідомлених граматичних і стилістичних правил людина послуговується раціонально вмотивованими вольовими зусиллями.

Ключові висновки статті реалізуються у положенні, що інтенціальні розриви здатні продукувати слабкість волі (акразії). Слабкість волі у розумінні американського філософа виникає в ситуації наявності декількох привабливих альтернативних варіантів діяльності. Вона є не тільки

всезагальною природною формою ірраціональності, а й особливим екзистенційним і соціальним явищем, яке завжди супроводжує буття людини.

У статті встановлено, що здебільшого людина самовільно проявляє слабкість волі. Це відбувається, коли вона свідомо ігнорує діяльність навіть тоді, коли є цілком достатні, раціонально обґрунтовані підстави для проявів активності. У такому розумінні обіцянка в інтерпретації Джона Серля розглядається як один з ключових засобів подолання інтенціальних розривів, які є основою виявлення слабкості волі у соціальному середовищі. Вона містить у собі етичні підстави взаємодії вільних суб'єктів активності, пов'язаних різними типами соціальних обов'язків.

Ключові слова: раціональність, раціональність у дії, інтенціональність, інтенціональний розрив, слабкість волі, акразія.

УДК 1(091)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.11>

СОЦІАЛЬНА КОНЦЕПЦІЯ МІФУ Б. МАЛИНОВСЬКОГО

Олександра Легеза

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
факультет суспільних наук і міжнародних відносин, кафедра філософії
пр. Гагаріна, 72, 49000, м. Дніпро, Україна*

У цій статті розглядається міфологічна концепція британського мислителя Броніслава Малиновського, одного із представників соціологічного напрямку міфологічного дискурсу. Була розглянута специфіка міфу як соціального явища, а також досліджено основні функції такого феномена і встановлена його значущість для людини і людства загалом. Було визначено, що Броніслав Малиновський розглядає міф, пов'язуючи його із формуванням соціальної реальності і критикує підходи, які зводять міф до простого пояснення явищ природи, таким чином спрощуючи його. До того ж Броніслав Малиновський наголошує на тому, що міф і культура нерозривно пов'язані, і неможливо розглядати міф як такий, відірваний від соціокультурних явищ. Мислитель визначає міф як невід'ємний елемент культури, який завжди необхідно брати до уваги, говорячи про соціальний простір існування людини. Також зазначено, що міф як такий є причиною появи і джерелом моральних та соціальних норм у суспільстві. Було встановлено, що у своїх роботах Броніслав Малиновський приписує міфу дві основні функції, обидві вони – соціальні. Перша функція міфу – створення прецеденту, який закріплює певну соціальну установку і затверджує її правомірність для суспільної групи. Друга функція міфу – регулювання соціальних норм, адже міф не лише створює ці норми як такі, але і регулює їх подальше функціонування відповідно. Було встановлено, що, беручи до уваги вищеперераховані функції міфу, для Броніслава Малиновського цінність міфу визначається насамперед його значимістю для соціальної групи, для якої він є актуальним, тобто критерії оцінки такого феномена можна визначити як виключно соціальні. Було виявлено, що для мислителя міф не є пережитком архаїчного суспільства і продовжує впливати на людське життя навіть у сучасному світі. Детально розглянувши концепцію міфу Броніслава Малиновського, було зроблено висновок, що міф для мислителя – це необхідний елемент соціального життя людини, який супроводжує її протягом усієї історії її існування.

Ключові слова: Броніслав Малиновський, філософія, міф, міфологічний дискурс, історія філософії.

Постановка проблеми. Броніслав Малиновський є одним із важливих представників міфологічного дискурсу ХХ ст., оскільки він пропонує концепцію, яка представляє міф як комплексне соціальне явище. Він різко відмежовується від підходів, що, на його думку, дуже спрощують значущість міфу або розглядають його поза культурним виміром. Він розглядає міф як основу соціальної реальності, у межах якої існує людина, оскільки саме завдяки міфу стає можливим утворення соціальних та моральних порядків і традицій, які дають змогу людині впорядкувати своє життя та визначити основні орієнтири. Отже, погляд Б. Малиновського на проблему міфу є досить цікавим і являє інтерес із позиції дослідження підходів до визначення феномена міфу у межах міфологічного дискурсу ХХ ст.

Огляд літератури. Насамперед деякі дослідники приділяють увагу теорії Броніслава Малиновського, розглядаючи створену ним концепцію міфу у контексті міждисциплінарної проблематики. До таких науковців можна віднести Р. Лейтона [1] та Р. Джойса [2].

Крім того, є низка дослідників, для яких теорія Броніслава Малиновського є лише складовою частиною загального міфологічного дискурсу. До них можна віднести таких як: І. Фрис [4], О.М. Лозова [5] та Дж.С. Дженсен [6].

Нарешті, певні дослідники розглядають теорію Броніслава Малиновського як одного із представників суто соціологічного напрямку у міфологічному дискурсі. До таких дослідників належить Д.Ю. Судин [3].

Мета статті – розглянути міфологічну концепцію Броніслава Малиновського, визначаючи її основні риси і специфіку, а також дослідити функції міфу.

Виклад основного матеріалу. Броніслав Малиновський є представником соціальної теорії міфу і у своїх роботах він перш за все наголошує на соціальній функції такого культурно-релігійного явища. Разом із тим він убачає у міфі фундаментальний і важливий для всього людства феномен і стверджує, що міф є невід’ємним елементом людської культури. З цього також випливає, що дослідник відкидає досить популярне трактування міфу як пояснення природних явищ, про які архаїчна людина іще не має уявлення. Для нього, навпаки, міф є комплексним феноменом, який виконує низку важливих функцій у суспільстві (не лише у первісному, але і у сучасному також). Висловлюючи свою точку зору щодо природи міфу, дослідник полемізує не лише із представниками еволюціоністських теорій, але і з прихильниками психоаналітичної традиції, які повністю відкидають культурний контекст і беруть до уваги виключно специфіку людської психіки, яка і породжує міфи. Б. Малиновський частково засуджує подібний підхід, який наголошує на тому, що людина повинна повернутись спиною до «природи, історії та культури» (переклад мій – О.Л.) [7, с. 77], аби пояснити феномен міфу. Це не дивно, адже для дослідника важливий саме зв’язок міфу і культури, і міф насамперед розглядається як культурний феномен, тому не можна зводити його суто до внутрішніх переживань. Також важливо зазначити, що у своєму аналізі феномена міфу Б. Малиновський спирається здебільшого саме на архаїчне суспільство, і розглядає міф у тісному зв’язку із тими часами, коли міфи як такі тільки почали народжуватись.

Розпочнемо із визначення міфу у концепції Б. Малиновського. Одразу варто зазначити, що мислитель особливо підкреслює соціальні функції міфу [6]. Так, на думку мислителя, «міф – це історичний виклад однієї із тих подій, які раз і назавжди підтверджують істинність певного роду магії» (переклад мій – О.Л.) [8, с. 64], а от думку стосовно того, що міф є «дикарською спекуляцією на тему походження речей» [8, с. 64] або «результатом споглядання природи» [8, с. 64] дослідник, навпаки, різко відкидає. Іншими словами, міф – це розповідь про «перше чудо магії» [8, с. 64], але тут Б. Малиновський також додає, що йдеться не лише про магію, але і про «будь-яку форму соціальної влади або соціального домагання» [8, с. 64]. Тобто за допомогою міфу певним явищам надається важливий прецедент, оповідь про те, як вони стають реальними, і сам міф тому також є реальним. Міф – це не просто наратив, історія про певних істот, міф – це «реальність, що проживається» [7, с. 78], оскільки він є «справжньою причиною появи моралі, соціального групування, обрядів та звичаїв» [7, с. 85]. Міф в архаїчному суспільстві не пояснює щось, як нині вважає багато дослідників, а стверджує, надає людині впевненість у тому, що певні явища є насправді реальними. На думку дослідників творчості Б. Малиновського, «міф подає взірці моральних цінностей, а також магичних вірувань» [4, с. 378]. Також дослідники підкреслюють, що міф для Б. Малиновського насамперед «обґрунтовує устрій суспільства, його закони, моральні цінності» [5, с. 2]. Міф, таким чином, є певним витлумаченням наявних соціальних норм, допомагає людині розпізнати схему їхнього утворення і збагнути їхню сутність.

Якщо поглянути на міф поглядом Б. Малиновського, можна побачити, що він поєднує його сакральність із суто соціальними функціями. Міф стає водночас і фундаментальним та необхідним явищем у житті кожної людини, і потужним соціальним регулятором. Міф – це повернення до найпершого випадку, коли та чи інша подія сталася із людиною, а ніщо не заспокоює так, як розуміння того, що певні явища є цілком нормальними, і саме міф надає людині впевненість у цьому.

Варто також зазначити, що хоча мислитель і називає міф живою реальністю, все ж у його концепції функціоналістський підхід превалює над усіма іншими, а тому цінність міфу визначається його значимістю для соціальної групи, для якої він є актуальним. Це, з одного боку, визначає міф як важливий компонент людського життя, але, з іншого боку, його значимість стає соціальною, а не індивідуальною, і міф здебільшого реалізується у межах соціального простору.

Це, своєю чергою, підводить нас до функцій, які згідно з уявленнями Б. Малиновського виконує міф. Варто одразу сказати, що дослідники творчості Б. Малиновського погоджуються із тим, що той факт, що мислитель виділив саме соціальний контекст у проблемі міфу, є надзвичайно важливим [2, с. 233]. Тому і не дивно, що обидві функції міфу – соціальні.

Перша функція міфу, яку можна визначити, – затвердження наявного соціального порядку та надання необхідних прецедентів. Так, на думку самого Б. Малиновського, функція «міфу полягає у тому, щоб затвердити традицію та наділити її більшою владою» [7, с. 122]. Сам мислитель називає міф виправданням реальності «через прецедент» [7, с. 122] і наголошує, що міф «підтверджує наявний соціальний порядок» [7, с. 122]. Називаючи міф «побічним продуктом» [7, с. 122] соціального устрою та морального закону, Б. Малиновський раз у раз підкреслює значущість міфу для суспільства і наголошує на нерозривному зв'язку міфічного із соціальним. Власне, для нього все, що продукує міф, і є соціальним.

Так, наприклад, аналізуючи групи міфів, він виокремлює соціальні аспекти, які такі міфи затверджують у свідомості людини. Він визначає міфи про походження людини як міфи, що надають інформацію про устрій суспільства, а також виділяє групи міфів, що стосуються культурних змін (міфи про започаткування певних звичаїв, розвитку культурних явищ та походження соціальних інститутів). Тобто всі міфи так чи інакше проголошують існування певних соціальних устоїв, роблять їх доцільними і правомірними для всіх членів соціальної групи. Міф має показати, що певні елементи соціального життя мають під собою необхідне підґрунтя, тобто затверджують їх валідність та необхідність.

Таким чином, перша функція міфу полягає у тому, щоб надати людині необхідне підтвердження того, що наявні порядки і соціальні звичаї цілком виправдані. Міф тут відіграє роль соціального гаранту для людини, яка прагне упевнитись у тому, що все, що відбувається всередині її соціальної групи, відбувається належним чином.

Друга функція міфу – соціальна регуляція. Іншими словами, міф не лише показує прецедент і підтверджує актуальний соціальний порядок, але і регулює цей порядок. Як стверджує сам дослідник, «прецедент, його закон та мораль, що були створені у міфі <...> керують соціальним життям туземців» [7, с. 103]. Більше того, на думку Б. Малиновського, міф завжди створюється «для виконання певної соціальної функції» [7, с. 102]. Тобто міф одночасно і виступає гарантом правомірності соціальних функцій, і регулює їх.

Подібна функція цілком зрозуміла, адже міф і є тим найпершим явищем соціальної дії, яка потім продовжує відтворюватись у суспільстві. Перебуваючи у тісному зв'язку із соціальною реальністю, міф одночасно визначає і принципи, за якими така реальність має функціонувати, і які правила мають виконувати ті, хто існує у її межах.

Таким чином, можемо резюмувати, що міф «не може бути неупередженою, тверезою історією» [7, с. 102], тобто не може існувати незалежно від соціуму, для якого він є актуальним. Так, на думку мислителя, «між словом, міфами, священними сказаннями племені, з одного боку, і ритуальними діями, моральними установками, соціальною організацією і навіть практичною діяльністю – з іншого, існує тісний зв'язок» [7, с. 72]. Його функції є надзвичайно важливими для людей, оскільки саме міф надає належного вигляду соціальній реальності, у межах якої існують індивіди, так само як і визначає принципи, за якими має функціонувати кожне окремо взяте суспільство.

Міф у концепції Б. Малиновського – явище необхідне і важливе для людства загалом і запорука існування соціального порядку. Сам мислитель називає його «життєво важливим складником людської цивілізації» [7, с. 79] і «прагматичним уставом ... моральної мудрості» [7, с. 79]. Тобто суспільство без міфу неможливе, фактично можна зробити висновок, що міф і є тією силою, яка забезпечує людському суспільству належне функціонування і існування, надаючи такі бажані для людини гарантії того, що соціальні порядки влаштовані правильним чином.

Крім того, важливо зазначити, що низка дослідників, як і сам автор, подекуди наголошують на актуальності таких функцій міфу не лише для архаїчних культур, але і для сучасності. Так, наприклад, Лейтон [1, с. 1] стверджує, що згідно з концепцією Б. Малиновського, є зв'язок між міфом та сучасною людською поведінкою. Інший дослідник творчості цього мислителя наголошує, що «як у примітивних народів, так і у сучасних існують міфи, які виконують однакові функції» [3, с. 73].

Сам Б. Малиновський, коментуючи значущість міфу, каже про те, що він «є невід'ємним елементом культури загалом» [7, с. 122]. Цікаво, що в одній зі своїх робіт він проводить паралель між міфом у архаїчних народів і вірою християн у Бога. Так, він пише, що «міф для дикуна – це те ж саме, що і для віруючого християнина біблійна історія про Створення світу, гріхопадіння, самопожертву Ісуса Христа» [7, с. 78], називаючи ті сакральні історії, що існують у сучасному суспільстві, і які мали значний вплив на формування моральних та соціальних норм, такими ж за значимістю, якими є і міфи для дикуна. Іншими словами, можна сказати, що у сучасному суспільстві наявні сучасні міфи (тому що, хоча Б. Малиновський не використовує безпосередньо цей термін, він наголошує на ідентичності функцій та сакральності таких історій). Зрештою, кожне суспільство породжує свої міфи, і сучасне суспільство не стало винятком. Подібні умовиводи цікаві також тому, що, на відміну від, скажімо, К.Г. Юнга [9], який саме через схожість концептів та патернів обґрунтовує природу міфу як прояв колективного несвідомого, Б. Малиновський вбачає у такому повторенні потяг до соціальної регуляції суспільства. Тому можна сказати, що для цього мислителя людина як носій міфу насамперед істота соціальна.

Важко надати однозначну оцінку теорії Б. Малиновського, тому що він справді підкреслює значущість міфу у житті людини і критикує підходи, які надто сильно спрощують це явище. Водночас міф у мислителя – це явище здебільшого соціальне і всі функції, які міф виконує у суспільстві, – також соціальні. Такий підхід дещо нівелює цінність міфу як сакрального явища, що супроводжує людину із часів її появи у світі. Отже, така концепція є важливим елементом міфологічного дискурсу ХХ ст., що показує міф у його тісному зв'язку із соціальним простором існування людини.

Висновки. Підбиваючи підсумки, зазначимо, що Б. Малиновський є одним із важливих представників міфологічного дискурсу у ХХ ст., який запропонував розглядати міф з огляду насамперед на його соціальну значущість для людини. Він вважає міф і культуру нерозривно пов'язаними і визначає цінність міфу саме через його культурно-соціальні

характеристики. Разом із тим мислитель підкреслює значущість міфу для людства загалом як феномена, який супроводжував людину від самої її появи у цьому світі. Він виділяє дві основні функції міфу. Перша полягає у тому, що міф слугує прецедентом і гарантом певних соціальних норм, і людина за допомогою міфу має змогу зрозуміти правомірність і доцільність тієї чи іншої соціальної поведінки. Друга функція міфу полягає у тому, що він є соціальним регулятором, адже не лише створює певні норми, але і регулює їх доцільне функціонування у суспільстві. Таким чином, для Б. Малиновського міф – це явище перш за все соціального характеру, що надає необхідні соціальні орієнтири людині. Окрім значущості міфу у період архаїки, Б. Малиновський також зауважує його необхідність для людини сучасної, що свідчить про те, що міф для дослідника не є пережитком минулого, а радше явищем, яке поступово трансформується і набуває форм, актуальних для людини протягом усього часу її існування.

Список використаної літератури

1. Layton R. Who Needs the Past? Indigenous Values and Archaeology. London : Routledge, 2012. 240 p.
2. Joyce R. The Myth of Morality. Cambridge : Cambridge University Press, 2001. 249 p.
3. Судин Д.Ю. Соціологічні теорії міфу: основні концепції та їх представники. *Вісник Львівського університету*. 2010. № 4. С. 69–76.
4. Фрис І. Міфологічні концепції ХХ ст.: огляд проблеми. *Київські полоністичні студії*. 2012. № 19. С. 377–382.
5. Лозова О.М. Міф як первинна метамова суспільної свідомості: огляд проблематики. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Педагогіка і психологія* : зб. наук. пр. 2010. № 13 (1). С. 18–21.
6. Jensen J.S. Myths and Mythologies: A Reader. London : Routledge, 2016. 416 p.
7. Malinowski, B. Myth in Primitive Psychology. *Magic, science and religion and other essays*. Glencoe, Illinois : The Free Press, 1948. Pp. 72–124.
8. Malinowski B. Magic, science and religion. *Magic, science and religion and other essays*. Glencoe, Illinois : The Free Press, 1948. Pp. 1–71.
9. Юнг К.Г. Душа и миф. Шесть архетипов. Минск : Харвест, 2004. 400 С.

B. MALINOWSKI'S SOCIAL CONCEPT OF MYTH

Oleksandra Legeza

Oles Honchar Dnipro National University,

Faculty of Social Sciences and International Relations, Department of Philosophy

Haharina ave., 72, Dnipro, 49000, Ukraine

The presented article deals with Bronislaw Malinowski's concept of myth. The study aims to analyze the specifics of myth in Malinowski's works as well as to identify the functions of myth and its role in human life. The author of the paper argues that for Bronislaw Malinowski, myth is a social and cultural phenomenon. In addition, Bronislaw Malinowski emphasizes that myth is not only an essential element of culture, but also is a source of all social and moral norms in society. According to Bronislaw Malinowski, it is impossible to analyze myth as only a primitive explanation of nature or historical events since such an approach simplifies the complex essence of myth. Instead, myth is intimately connected to the social and cultural dimensions of human life and cannot be separated from them and presented as a pure creation of a human mind. Considering the functions of myth, Bronislaw Malinowski describes two of them. The first one is that myth creates a precedent about a certain event in social life and thus assures the one that this

event is absolutely natural and justified. The second function of myth is the regulation of the social order, which means that myth does not only create an important precedent about the event or tradition but controls the social life of people as well. Bronislaw Malinowski argues that myth is an essential element of human life since it provides the connection between the individual and the social norms, and is a living culture itself. The author of the article claims that for Bronislaw Malinowski, the role of myth in contemporary society is no less important than it was in primitive society because even though the forms of myth change, its patterns and core functions still remain the same. The author of the paper comes to the conclusion, that Bronislaw Malinowski prefers social approach in order to define the essence of myth, and focuses on the social functions and significance of myth, presenting it rather as a core element of human society than a product of the human reason or unconsciousness.

Key words: Bronislaw Malinowski, myth, mythological discourse, philosophy, history of philosophy.

УДК 316.7

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.12>

РОЛЬ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ У РЕГУЛЮВАННІ СОЦІАЛЬНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ

Ірина Ломачинська

*Київський університет імені Бориса Грінченка,
історико-філософський факультет, кафедра філософії
вул. Маршала Тимошенка, 13-б, 04212, м. Київ, Україна*

Богдан Ломачинський

*Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Голосіївський проспект, 3, 03039, м. Київ, Україна*

Стаття присвячена розгляду феномена інформаційної культури як одного з основних факторів регулювання соціальних інформаційних систем. Методологія дослідження поєднує наукові підходи класичної та постнекласичної парадигм, зокрема, використання діалектичного методу сприяло аналізу динаміки інформаційної культури в контексті інформаційно-комунікаційних революцій; застосування методів системного підходу – структурного, функціонального, системного аналізу дало змогу проаналізувати роль інформаційної культури у становленні та розвитку суспільства як складної інформаційної системи; використання історичного та порівняльного методів забезпечило визначення ролі інформаційної культури у становленні владних відносин в історичному контексті. Наукова новизна дослідження – аналіз динаміки становлення та розвитку інформаційної культури як регулятора відносин влади у соціальних інформаційних системах. Автори зазначають, що визначальною рисою суспільства як інформаційно-комунікаційної системи, що здатна до саморозвитку, є можливість здобувати та передавати знання, і головне місце в цьому процесі посідають соціально-комунікаційні інститути. Для конкретного суспільства як складної інформаційно-комунікаційної системи є суспільно значущими ті комунікаційні повідомлення, що володіють ціннісним змістом, сприяють його консолідації та формують соціальну пам'ять. Кожна нова фаза інформаційно-комунікаційних революцій визначає якісно новий рівень розвитку інформаційної культури соціальних інформаційних систем та їх місце в ієрархії влади. Ті соціальні інформаційні системи, що швидше адаптувалися до нових історичних умов, піднімаючи рівень інформаційної культури соціуму у використанні здобутків інформаційної цивілізації – писемності, друкарства, теле-медіа-технологій тощо, відвоювали позицію інформаційного лідерства і, як наслідок, політичного панування. Автори доходять висновку, що в умовах інформаційної війни як основного механізму дестабілізації геополітичних процесів сучасності інформаційна культура є найбільш ефективним засобом саморозвитку соціальної інформаційної системи й умовою збереження її цілісності та безпеки.

Ключові слова: інформаційна культура, інформація, соціальна інформаційна система, електронна культура, культура віртуальної реальності, інформаційне суспільство, інформаційне лідерство.

Актуальність дослідження. Динаміка розвитку сучасного інформаційного суспільства як суспільства знань спрямована на максимальне використання свого інтелектуального потенціалу з метою подальшого самовдосконалення, однак дисбаланс, що спостерігається в можливостях доступу до знання, і перешкоди, що виникають на цьому шляху як у національному, так і в глобальному масштабах, провокують цифровий розрив, який сприяє розвиткові знаннєвого розриву (доступ до інформації, освіти, наукові дослідження,

культурне і мовне розмаїття). Зазначені процеси зумовлюють необхідність подальшого аналізу ролі інформаційної культури у становленні та розвитку складних інформаційних систем у контексті глобалізаційних викликів сучасності.

Теоретичною основою дослідження проблеми інформаційної культури як визначального чинника регулювання соціальних інформаційних систем стали праці Е. Гідденса, М. Кастельса, К. Коліна, М. Маклюєна, Н. Лумана, Т. Парсонса, Е. Тоффлера, Д. Урсула тощо.

Мета дослідження – аналіз феномена інформаційної культури як одного з основних факторів функціонування соціальних інформаційних систем за умови збереження їх цілісності і здатності до саморозвитку.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становлять: діалектичний метод пізнання, який передбачає всебічний аналіз феномену інформаційної культури через суперечливі взаємозв'язки різних його сторін і аспектів, системний підхід як одна з провідних методологічних парадигм і принципів пізнання в сучасному науковому знанні. У дослідженні використовуються методи системного підходу: структурний, функціональний, системного аналізу – у визначенні функціональної спрямованості інформаційної культури щодо складної інформаційної системи та характеристики її сутнісних ознак. Також для аналізу генези інформаційної культури залучались історичний та порівняльний методи наукового дослідження.

Основний матеріал. У сучасній науковій думці підходи до вивчення проблеми інформаційної культури розкриваються в трьох основних напрямках: технократичному (знання й уміння конкретної людини як потенційного споживача інформаційних продуктів і послуг), інформаційно-технологічному (де рівень інформаційної культури виступає як один із критеріїв соціальної стратифікації суспільств) та культурологічному.

Філософське осмислення проблеми інформаційної культури найбільш комплексно представлено в контексті культурологічного напрямку, а саме як історично зумовленого способу інформаційного пізнання світу, творчим результатом якого є артефакти духовної і матеріальної культури. Феномен інформаційної культури усвідомлюється не лише як надбання сучасної інформаційної епохи, він виступає передумовою і логічним результатом генези культури людства, що відображає не лише характерні для кожного етапу людської історії знання, вміння і навички як у галузі матеріального виробництва, так і у галузі науки, мистецтва, освіти, виховання, а також поєднує методи, способи їх створення і використання, відображає історично визначений рівень розвитку творчих сил і здібностей суспільства. Відповідно, інформаційна культура є невід'ємною частиною загальної культури людства, знаходить своє вираження як в її матеріальній, так і в духовній її складовій частинах. Культурологічний напрям розширює межі інформаційної культури до рівня загальнолюдської культури з необхідністю дослідження інформаційної культури як єдиної системи та особливого класу явищ, з використанням аксіологічного, діяльнісного, історичного і комунікативного принципів.

Дискусійність у визначенні поняття інформаційної культури зумовлена логічним взаємозв'язком її основних складників – інформаційного та культурного. Використання інформаційного підходу як методу наукового пізнання, орієнтованого на виявлення найбільш характерних інформаційних аспектів, які визначають функціонування і розвиток досліджуваних об'єктів, зумовлює необхідність розгляду атрибутивного і функціонального напрямів аналізу поняття «інформація» як наукової і філософської категорії. З позиції атрибутивного напрямку (А. Урсул, К. Колін) інформація розглядається в категоріях руху і різноманітності, а також є результатом загальної властивості природи – відображення

[13, с. 106]. У вивченні процесів розвитку це дає можливість виробити інформаційний критерій, що дає змогу встановлювати ступінь розвитку тієї чи іншої інформаційної системи. Атрибутивний напрям формує гранично широку інтерпретацію інформаційної культури як синоніму культури загалом або її підсистеми, складової частини. К. Колін пропонує як напрям наукового аналізу інформаційну антропологію з метою об'єднати дослідження, пов'язані з вивченням інформаційних здібностей людини щодо сприйняття, зберігання і обробки інформації, а також актуалізує проблеми інформатизації освіти з метою забезпечення інтелектуальної безпеки суспільства [4, с. 76–78].

Функціональний напрям осягнення суті інформації як властивості високоорганізованої матерії за умови обов'язкового зв'язку з процесами управління в самоорганізованих системах звужує предметне поле інформаційної культури як культури інформаційного суспільства, що призводить до її розгляду в тісному взаємозв'язку з такими поняттями, як «інформаційне середовище», «інформаційні ресурси», «інформаційні потреби», «інформаційна поведінка».

Об'єднання атрибутивного і функціонального напрямів у філософському розумінні сутності інформації формує можливість аналізу інформаційної культури з позиції системного підходу з урахуванням не тільки кількісних (як максимальної множини різноманітності), але і якісних характеристик пізнаваного об'єкта. Зокрема, системний характер феномена інформаційної культури як революційного за своїм змістом етапу розвитку культури актуалізується в роботах К. Коліна [3, с. 7].

Системний підхід як одна з провідних методологічних парадигм і принципів пізнання в сучасному науковому знанні полягає в тому, що будь-який більш-менш складний об'єкт розглядається як самостійна система зі своїми особливостями функціонування і розвитку. Ґрунтуючись на ідеях цілісності і відносно незалежності об'єктів реальності, принцип системності передбачає подання досліджуваного об'єкта як певної системи зі своєю структурою, функціональною взаємозалежністю елементів, законами розвитку її складників. У дослідженнях Т. Парсонса актуалізовано ціннісний аспект відносин у суспільстві, що являє складну систему соціальних елементів (груп, інститутів, індивідів), взаємодія структурних одиниць якої забезпечується виконанням низки функцій – адаптації, цілеорієнтації, інтеграції та мотивації [11].

З позицій інформаційного підходу, на думку А. Урсула, «під системою варто розуміти організовану множину, що утворює цілісну єдність» [13, с. 83], в якій інформація забезпечує збереження стійкого розмаїття елементів системи. Регулятивні аспекти функціонування суспільства як інформаційно-комунікаційної системи засновані на сукупності соціальних явищ і процесів, що перебувають у нерозривних відносинах і зв'язках і утворюють цілісний соціальний об'єкт. Суспільство – інтегральна саморегульована система, яка характеризується наявністю соціальних інститутів – економічних, політичних, соціальних, духовних, що забезпечують саморозвиток системи на основі набутого соціального і культурного досвіду. Згідно з позицією Н. Лумана, соціальні системи – найбільш комплексні з усіх наявних, здатні відтворювати себе за допомогою комунікацій, що мають власні смисли. Еволюція засобів комунікації ускладнює функціонування суспільства як системи: «С структури, зміна яких призводить до надзвичайно значущих, «катастрофічних» впливів на складність системи суспільства. Йдеться про засоби поширення комунікації (що розширюються завдяки писемності, потім друкарського верстата, а тепер і засобами телекомунікації та електронної переробки даних) і про форми диференціації системи (сегментації, диференціації на центр і периферію, стратифікації і функціональної диференціації)» [7, с. 60].

Еволюція засобів комунікації формує необхідність розвитку інформаційної культури як здатності адекватної відповіді складної системи на зовнішні інформаційні виклики задля збереження свого подальшого функціонування. Можливість оволодіння відповідним рівнем інформаційної культури визначає здатність системи до обробки інформаційних масивів, і в кінцевому результаті визначає її місце в ієрархії влади.

З точки зору Е. Гідденса, характер наявних у суспільстві систем комунікації є одним з основних чинників, які визначають темп і напрям його змін. Наприклад, винахід писемності призвів до більш ефективного контролю за матеріальними ресурсами і сприяв розвитку великих організаційних структур [1, с. 50]. Етап письмової інформаційної культури не тільки визначив можливість фіксації інформації на матеріальному носії, а й змінив сприйняття людством зв'язків між минулим, сьогоденням і майбутнім, формуючи соціальну пам'ять.

Слід зазначити, що рівень оволодіння інформаційною культурою визначає систему відносин влади – духовної і соціальної. Спираючись на дослідження М. Маклюена щодо основних етапів розвитку людської цивілізації – усної культури, письмово-друкованої культури і медіа-культури «глобального села» [9], можемо стверджувати, що на дописемному рівні оволодіння інформаційною культурою створює можливості для оволодіння інформацією у вигляді сакральних релігійних текстів. Таємниця знань, що передається освіченій меншості, формує священний статус її духовної і соціальної обраності, яка в результаті визначає домінуючу позицію у відносинах влади первісних суспільств.

Динаміка функціонування суспільства як складної інформаційної системи передбачає постійну зміну внутрішнього стану. У складних інформаційних системах А. Урсул виділяє висхідний розвиток (або прогрес), пов'язаний з постійним накопиченням інформації, і спадний розвиток (або регрес), який означає зменшення кількості інформації [13, с. 108]. Таким чином, кожен новий етап інформаційно-комунікаційних революцій визначає здатність соціуму до саморозвитку: ті соціальні інформаційні системи, що швидше адаптувалися до нових історичних умов, піднімаючи рівень інформаційної культури у використанні здобутків цивілізації, – писемності, друкарства, теле-медіа-технологій тощо, відвоювали позицію інформаційного лідерства і, як наслідок, політичного панування.

На рівні друкованої культури інформаційна культура відображає вміння і навички фіксації інформації як у кількісних, так і в якісних параметрах, що визначило можливість десакралізації знання, викликане гуманістичними рухами епохи Відродження і Реформації. Рівень розвитку інформаційної культури цієї епохи в межах суспільства як інформаційної системи поступово змінює сакралізовану владу духовенства на владу бюрократичної освіченої еліти, яка впливає на формування суспільної пам'яті через підконтрольні соціально-комунікаційні інститути (видавництва, пресу, публічні бібліотеки тощо). Якісна відмінність другої комунікаційної революції полягає в тому, що інформація (зокрема, наукові знання) стала продукцією масового споживання. М. Маклюен акцентує увагу не тільки на глобальності значення друкарства для інформаційно-комунікаційного розвитку людства, а й підкреслює значення національного книгодрукування для розвитку конкретної національної спільноти як соціально-комунікаційної системи [9, с. 293].

Розвиток друкарства сприяє накопиченню інформаційних ресурсів, що відображають духовну культуру конкретного суспільства, якісно змінюючи його інформаційний статус щодо інших соціальних інформаційно-комунікаційних систем. «Накопичення інформації у разі самоорганізаційного ускладнення і підвищення організації матеріальних систем – найбільш проста інформаційна закономірність, що фіксується в ході поступаль-

но-прогресивного розвитку» [14, с. 4]. У результаті суспільства з найвищим рівнем інформаційної культури отримують домінування і у геополітичному контексті, що проявляється в політичній та культурній колонізації більш освіченими націями народів з низьким рівнем інформаційної культури.

Третя комунікаційна революція формує рівень мас-медійної інформаційної культури, яка з позиції М. Маклюена [10] ламає перешкоди в доступі до інформації та одночасно створює небезпеку глобального маніпулювання суспільною свідомістю.

Комунікація засобами мас-медіа, згідно з Н. Луманом, являє собою досягнення взаєморозуміння через інформаційний аналіз повідомлення. Розуміння – фіксація адекватності чи неадекватності повідомлення і похідної з нього інформації. Описи світу і суспільства з усіма його функціональними системами мобілізуються за допомогою функціональної системи мас-медіа, отже, тимчасові відмінності отримують переважне значення і будь-яка визначеність повинна бути розташована в часі. Внаслідок цього надлишок пам'яті, який несуть з собою писемність, книгодрукування і сучасна електронна техніка, певним чином нейтралізується [6, с. 543].

Четверта комунікаційна революція формує феномен електронної культури, характерною рисою якої є використання інформаційних і комунікаційних технологій у всіх сферах людської життєдіяльності. К. Колін визначає електронну культуру як підсистему інформаційної культури, яка включає в себе засоби, види і результати діяльності людини в цій сфері [3, с. 48].

Електронна культура сприяє формуванню віртуальних образів, що трансформують структуру соціальної пам'яті. З точки зору М. Кастельса нова комунікаційна система радикально змінює простір і час як фундаментальні виміри людського життя. М. Кастельс визначає головну рису електронних комунікацій фактором присутності: її включення й охоплення нею всіх проявів культури, коли всі види повідомлень у суспільстві нового типу працюють у бінарному режимі: присутність або відсутність у комунікаційній мультимедіа системі. Питання присутності в системі визначає нову форму відносин влади: хто володіє інформаційними потоками у новій соціально-комунікаційній системі, той «і визначить в основному систему панування і процеси звільнення в інформаційному суспільстві» [2, с. 353].

Якість функціонування суспільної інформаційної системи визначається динамікою інформаційних потоків, результатом взаємодії соціально-комунікаційних інститутів і інформаційно-аналітичних структур управління, які сприяють формуванню адекватної вимогам часу державної інформаційної політики та національних інформаційних ресурсів, тому «чим складнішою, упорядкованішою, організованішою буде система, тим більшою є її пропускна здатність» [13, с. 121]. Таким чином, феномен інформаційної культури як передумова функціонування соціальної інформаційної системи передбачає не тільки здатність до адекватного сприйняття, обробки та зберігання інформації, але її аналітичну оцінку з метою захисту від інформаційних загроз.

Зміни парадигми наявної системи влади, на думку Е. Тоффлера, сприяють економічні інтереси в інформаційній сфері, засобом реалізації яких є економічна інформаційна війна як невідворотний стан інформаційного домінування суспільства «третьої хвилі», коли на зміну монополії над матеріальними (сировинними) ресурсами приходять влада над інформаційними ресурсами [12, с. 202]. Відповідно, в інформаційному суспільстві кінцева мета інформаційної політичної та інформаційної економічної війни тотожна – забезпечення ринку збуту для власної економіки (експорт інформаційних продуктів і послуг) з метою встановлення інформаційного домінування.

В інформаційному суспільстві інформаційна війна є тим фактором, який може значно змінити спрямованість наявних геополітичних процесів, привести до зміщення центрів тяжіння національних інтересів суб'єктів геополітичної конкуренції в інформаційній сфері – країн, що домінують у розробці інформаційних і телекомунікаційних технологій і, відповідно, контролюють важливі потоки передачі інформації. З точки зору М. Маклюєна війна може стати прискореною програмою навчання [8, с. 141], адже в будь-якій війні вивчаються ресурси і характеристики супротивника, щоб зрозуміти його наміри. Відповідно, загроза війни – радикальний стимул необхідності постійної готовності до мобілізації внутрішніх ресурсів складної інформаційної системи, спрямованих на вдосконалення рівня інформаційно-комунікаційних технологій та інформаційної безпеки суспільства, постійне підвищення інформаційно-комунікаційної освіти та інформаційної культури. Зокрема, О. Пруднікова [16] акцентує увагу на необхідності соціально-філософського відображення проблем межі між свободою інформації та інформаційною безпекою як одним із ключових питань цивілізаційного прогресу сучасної цивілізації.

В умовах постійних інформаційних загроз інформаційна культура реалізується в системі заходів щодо підвищення інформаційної самосвідомості, «формування національно спрямованого інформаційного світогляду, створення інформаційних ресурсів шляхом дигіталізації національної культурної спадщини, реалізації механізмів ефективної наукової комунікації для популяризації та подальшого розвитку наукової системи знань» [15, с. 38]. Наявність у сучасній інформаційній культурі аналітичного складника як умови розуміння причинно-наслідкових зв'язків інформаційної реальності формує нову систему інформаційного лідерства як на національному, так і на глобальному рівні.

Висновки. В умовах становлення суспільства знань актуалізуються аксіологічні імперативи феномена інформаційної культури як необхідної умови духовного розвитку людства і подальшого соціального прогресу. Запропонований авторський підхід передбачає аналіз інформаційно-культурних регуляторів суспільства як інтегральної інформаційно-комунікаційної системи, здатної до саморозвитку, визначальною властивістю якої виступає можливість накопичення і передачі знань, які формують соціальну пам'ять. В умовах еволюції засобів комунікації динаміка функціонування суспільства як складної інформаційної системи визначала необхідність постійного оновлення якісного рівня розвитку її соціально-комунікаційних інститутів, що забезпечують цілісність її структури. В умовах інформаційної війни як неминучого фактору сучасного глобалізаційного розвитку оволодіння інформаційною культурою передбачає не тільки комплекс інформаційно-технічних і соціально-культурних знань, але аналітичне прогнозування як необхідну умову формування глобальної ієрархії влади.

Список використаної літератури

1. Гидденс Э. Социология. Москва : Едиториал УРСС, 2005. 632 с.
2. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. под научн. ред. О.И. Шкаратана. Москва : ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.
3. Колин К. Информационная культурология: структура и содержание предметной области новой научной дисциплины. *Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств*. 2011. № 1 (25). С. 7–12.
4. Колин К. Культура и безопасность: стратегические задачи культуры в XXI веке. *Вестник культуры и искусств*. 2018. № 3 (55). С. 65–84.
5. Луман Н. Введение в системную теорию / Под ред. Д. Беккера; пер. с нем. К. Тимофеева. Москва : Изд. Логос, 2007. 360 с.

6. Луман Н. Общество общества. Москва : Изд.-во «Логос», ИТДГК «Гнозис», 2010. 608 с.
7. *Луман Н. Эволюция.* Москва : Логос, 2005. 256 с.
8. Маклюэн М. Война и мир в глобальной деревне / Пер. с англ. И. Летберга. Москва : Астрель, 2012. 219 с.
9. Маклюэн М. Галактика Гутенберга. Сотворение человека печатной культуры. Киев : Ника-Центр, 2003. 432 с.
10. Маклюэн М. Понимание медиа: Внешнее расширение человека. Москва : Кучково поле, 2011. 464 с.
11. Парсонс Т. О социальных системах / Под ред. В.Ф. Чесноковой и С.А. Белановского. Москва : Академический проект, 2002. 832 с.
12. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2003. 669 с.
13. Урсул А. Природа информации: философский очерк. Челябинск : «Информационное общество», 2010. 231 с.
14. Урсул А., Урсул Т. Информационный критерий развития и эволюция культуры. *Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств.* 2011. № 1 (25). С. 45–53.
15. Lomachinska I. Value orientations of information culture as a key factor of society information security. *Схід.* 2018. No. 5 (157). Pp. 34–38
16. Prudnikova O., Kuznietsov O. Security at information culture: Wouldn't we lose humanity? *Philosophy and Cosmology.* 2018. Volume 21. Pp. 107–115
17. Toffler A. Power Shift: Knowledge, wealth, and violence at the edge of the 21 century. New York : Bantam Books, 1990. 649 p.

THE ROLE OF INFORMATION CULTURE IN THE REGULATION OF SOCIAL INFORMATION SYSTEMS

Irina Lomachinska

*Borys Grinchenko Kyiv University,
Faculty of History and Philosophy, Department of Philosophy
Marshala Tymoshenko str., 13-b, 04212, Kyiv, Ukraine*

Bohdan Lomachynsky

*National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky
Holosiivskyi Avenue, 3, 03039, Kyiv, Ukraine*

The article is devoted to the phenomenon of information culture as one of the main factors in the regulation of social information systems. The research methodology combines scientific approaches of classical and post-non-classical paradigms of scientific thinking, in particular, the use of the dialectical method gave rise of information culture dynamics analysis in the context of information and communication revolutions; application of system approach methods: structural, functional, system analysis, allowed analyze the role of information culture in the formation and development of society as a complex information system; the use of historical and comparative methods provided a definition of the role of information culture in the formation of power relations in the historical context. The scientific novelty of the study is the analysis of the dynamics of formation and development of information culture as a regulator of power relations in social information systems. The authors note that the defining feature of society as a self-developing information and communication system is ability to acquire and transfer the knowledge, and institutes of social communication take the main place in this process. For society as a complex information and communication system those communication messages are socially significant that have certain axiological purpose for this specific society, facilitate the consolidation and form the social memory. Each

new phase of information and communication revolutions defines the quality level of information culture development in social information systems and their place in power hierarchy. Those social information systems that quickly adapted to new historical conditions, raising the level of information culture of society in the use of the information civilization achievements: writing, printing, television and media technology, etc., won the position of information leadership and, consequently – political domination. The authors come to the conclusion that under conditions of information warfare, which is the main mechanism for destabilization of present geopolitical processes, information culture is the most effective tool for self-development of social information systems well as for ensuring its security.

Key words: information culture, information, social information system, electronic culture, virtual reality culture, information society, information leadership.

УДК 1:316.613-029:17

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.13>

ОСОБЛИВОСТІ ДУХОВНО-ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ

Ореста Лопуга

*Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
факультет історії та філософії, кафедра культурології
вулиця Дворянська, 2, 65000, м. Одеса, Україна*

Акцентується увага на засадах формування духовно-ціннісних орієнтацій особистості, акцент спрямований на молоде покоління у контексті викликів сучасності. Молодь є основою проєктування системних змін, оскільки ціннісні основи її виховання по суті визначають реальні соціальні відносини в українському суспільстві уже в недалекому майбутньому. Для аналізу духовної культури молоді у ціннісному вимірі поєднується соціокультурний та ціннісний підходи, дається визначення, що таке соціокультурне. Наводяться декілька соціальних факторів, під впливом яких здійснюється формування молоді особистості. Одним з аспектів глобалізаційних процесів є руйнування духовно-моральних цінностей, що розглядається як закономірний процес формування постіндустріального суспільства, одним з вимірів якого є вихід за межі традиційних цінностей. Криза моральних засад виступає як прояв нездатності суспільства та людини до адекватної духовної відповіді на швидкоплинні глобально-цивілізаційні зміни постіндустріального зразка. Відповідно, замість духовного зростання постсучасна цивілізація пропонує людині економічний прагматизм, викорінювання гуманітарних витоків буття і культури, примітивізацію та уніфікацію свідомості та поведінки. Характеризуючи особливості духовно-ціннісних орієнтацій особистості звернена увага на такі риси, як жорстка соціальна детермінованість світоглядних орієнтацій, відсутність персональної автономії у вигляді підпорядкування вищих духовних цінностей утилітарним соціальним цінностям, неспроможність розмежувати соціальне та духовно-моральне, фрагментарність та ціннісна різнополярність у відображенні світу, перформансне сприйняття власного буття, матеріалістичність цілей та інтересів тощо. Доводиться, що соціокультурна заангажованість молоді людини у вигляді певної системи інтеріоризованих цінностей, яка дає їй відчуття перспективи власного розвитку у соціальному часі і просторі, є необхідною передумовою формування високої духовної культури і духовно-ціннісних орієнтацій. Україна нині перебуває у такому становищі, коли в основі розвитку суспільства відсутня система чітко сформованих і артикульованих цінностей, які могли би стати основою формування духовної культури молоді.

Ключові слова: духовність, духовна культура, особистість, молодь, цінності, ціннісні орієнтації, соціокультурне.

Духовність – найвищий стан свідомості особистості і суспільства, який орієнтує на загальнозначимі цінності. Біологічно людині дається тільки організм, в який закладено визначені функції, задатки тощо. І саме в процесі життєдіяльності людина формується як культурно-історична істота. Людське дитя, яке виросло поза людським спілкуванням, не зможе стати людиною, незважаючи на всі свої фізичні дані. Чим більше духовності в людині, тим вище вона стоїть у людському суспільстві.

«Духовна культура – надзвичайно складне явище, як складне і суспільство, що відбивається нею. В ній є різні елементи: істотні і другорядні, прогресивні і регресивні, ті, що народжуються, і ті, що вмирають; істинні і неправильні; постійні і минучі. Але серед них немає жодного елемента, який був би цілком байдужим до такого суспільства або до

якого було б байдуже це суспільство» [1, с. 295]. Отже, духовна культура – це розумова сфера людської життєдіяльності, це духовне життя людини і суспільства, вона проявляється через різні чинники, детермінанти, такі як: міфологія, освіта, наука, філософія, мова, писемність, політика, право, естетика, свідомість, мораль, релігія, мистецтво, ідеологія тощо. Всі ці детермінанти формують особистість, вони орієнтують її на добро, милосердя, на віру в ідею Бога, на ідею краси, естетичний смак, на ідею істини, визнання людини як найвищої цінності тощо [2].

У сучасних умовах духовні основи розвитку українського суспільства є опорою проектування системних змін. При цьому вирішальну роль відіграє духовна культура молоді, оскільки ціннісні основи її виховання по суті визначають реальні соціальні відносини в українському суспільстві уже в недалекому майбутньому.

Отже, принципи духовного розвитку молоді мають цілком реальний вимір у контексті суспільного розвитку, а духовна культура молоді є реальним соціальним феноменом, що як сам перебуває під впливом різних соціальних чинників, так і здійснює цей вплив на реальні соціокультурні процеси.

Роль духовної культури як соціального феномена, що визначає весь процес соціалізації молодого покоління, пояснюється її статусом як базового та системного елемента всього духовного життя. Процес змін духовної культури проявляється у трансформаціях духовного виробництва, сфер освіти, мистецтва, моралі тощо. По суті саме духовна культура в інтегрованому вигляді репрезентує динамізм розвитку духовного життя суспільства. Визначення характеристик галузей духовної культури – наукової й освітньої діяльності, естетичної та моральної культури тощо – дає можливість здійснити інтегроване дослідження духовного життя як системи.

Ще більш важливим є прямий зв'язок між духовною культурою та формами життєдіяльності молоді. Потреби, інтереси, мотиви молодого покоління є прямим наслідком сформованих під впливом соціокультурних чинників духовних цінностей. Взаємозв'язок духовної культури і способу життя молоді є і єдністю життєдіяльності й умов життя, і вирішальним чинником репрезентування духовних цінностей у сфері соціальної активності. Значення духовної культури для становлення молоді особистості настільки велике, що успішний процес соціалізації вирішальною мірою залежить від ефективності виховної дії духовно-моральних цінностей.

Духовна культура молоді у реальному соціокультурному вимірі найбільш всебічно репрезентується системою цінностей, на основі якої її представники визначають власні сенсожиттєві пріоритети та способи життєдіяльності. Цінності ми розуміємо як особистісно значимі для молодих людей духовні об'єкти, які визначають їх морально-ціннісні орієнтації. Для стабільного й успішного розвитку соціуму, навіть його безпеки і виживання необхідне збереження і постійне відновлення системи духовно-культурних цінностей, які становлять ціннісний смисл людського буття. Саме на основі цінностей відбувається процес соціалізації, тобто процес засвоєння індивідом зразків поведінки та норм, які дають йому змогу успішно адаптуватися до життя в суспільстві. Засвоєння духовних цінностей є основою первинної соціалізації, тобто перетворення індивіда на зрілу особистість.

Практично всі вітчизняні дослідники констатують, що відсутність сформованих та «артикульованих» адекватно соціокультурній ситуації духовних цінностей приводить до інтенсивного відчуження від духовної культури основних груп молоді, поширення маргінальних субкультур та бездуховності.

Як указує вітчизняний дослідник К.А. Гайдукевич, «категорія духовності нероздільна з поняттям цінності, що конкретизує соціально-історичне значення явищ культури

для суспільства і людини та становить важливий фактор соціальної регуляції поведінки особи. Культурні цінності, виявляючи позитивний або негативний зміст явищ та об'єктів дійсності, окреслюють межі добра і зла, прекрасного і потворного, ідеального і негідного та визначають відповідність вчинків людей потребам суспільства» [3, с. 6].

Духовна культура визначає ціннісні орієнтації молоді як моральні, когнітивні, естетичні засади здійснення оцінок дійсності. Для нашого дослідження найбільш прийнятним є розуміння ціннісних орієнтацій як духовної основи внутрішньої структури особистості, у межах якої відбувається визначення її світогляду та сенсожиттєвих пріоритетів, формується особистісний спосіб мислення і діяльності. У цьому сенсі формування духовної культури особистості є не що інше, як процес становлення її ціннісних орієнтацій. Ціннісні орієнтації є критерієм у визначенні ставлення людини до тих чи інших соціокультурних феноменів і основою формування переконань. Вони визначають позитивне чи негативне значення тих чи інших складників середовища буття для людини залежно не від їхніх властивостей, а від їхнього місця у системі цінностей та соціальних відносин, критеріїв оцінки, що виражені в моральних принципах.

Безумовно, слід підкреслити соціальний вимір цього феномена, оскільки він прямо пов'язаний з впливом на особистість соціуму у процесі сумісного буття і діяльності з іншими людьми. Належність особистості до молоді як соціально-вікової групи (чи її окремої підгрупи) проявляється у певних спільних ціннісних орієнтаціях, які можна розглядати як інтегральну соціально-групову характеристику.

Це дає підстави для аналізу духовної культури молоді у ціннісному вимірі поєднувати соціокультурний та ціннісний підходи. Соціокультурний підхід ми розглядаємо як розгляд досліджуваного феномена як єдності культури і соціальності, створюваних та трансформованих діяльністю людини. Соціокультурне – це єдність соціального та культурного, яка розглядається як цілісність, яка не зводиться до характеристик окремих частин. Оскільки особистість за соціокультурного підходу розглядається як пов'язана із суспільством системою відносин, що ґрунтуються на сукупності цінностей і норм, то феномен духовної культури молоді слід розглядати як ціннісно-соціокультурний, тобто єдність соціальності та культури, що ґрунтується на інтеріоризації на особистісному рівні духовних цінностей суспільства.

Цінності духовної культури виконують ключові для соціалізації людини функції узгодження діяльності особистості та українського суспільства, особливо стосовно морально-конвенційних застережень у сфері поведінки та задоволення потреб окремої людини. Отже, духовна культура зумовлює наявність чи відсутність ціннісно-орієнтованих дій молоді людини, спрямованих на особистісну самоактуалізацію у соціально-конструктивному напрямі. Її наявність є не лише корисною для суспільства, а й відкриває широкі можливості для зростання самої особистості. Ефективність саморозвитку молоді людини залежить від ступеня інтеріоризації духовних цінностей за змістом та у спосіб, які нормативно закріплені у суспільстві. Це дає молоді можливість ефективної реалізації власного потенціалу розвитку, що своєю чергою суттєво розширює межі суб'єктивної свободи та можливостей вибору форм життєдіяльності.

Соціокультурне середовище, у якому відбувається становлення молоді людини, виступає як основний детермінуючий для процесу формування цінностей молоді фактор. Перш за все це виховання, це вплив освітньо-культурний – сім'я, оточення, дитсадок, школа, державні і суспільні інститути, засоби масової інформації тощо. Ми бачимо, що сім'я, суспільство і культура впливають на молодь, «суспільство забезпечує функціонування людини як колективної істоти, а культура спонукає її до індивідуалізації, як спосіб

заволодіння трансцедентними силами космосу» [4, с. 107]. Формування особистості молоді людини здійснюється нині під впливом декількох відносно автономних соціальних факторів, найголовнішими з яких є: сім'я (родина), школа, вуз, друзі, організації чи групи за інтересами, засоби масової інформації. Всі ці фактори змінюють психологію, характер молоді людини, формують особистість, але її ціннісний світ усе ж залишається нестабільним, несформованим. Адже у неї невеликий життєвий досвід, невизначені соціальні ролі, вона не впевнена в своєму соціальному статусі.

За сучасних умов основною детермінантою формування духовної культури молоді є занурення молодого покоління інформаційного суспільства у віртуальний медійно-інформаційний простір. Нині відсутні будь-які обмеження доступу до інформації, що у культурному сенсі означає і відсутність якихось кордонів між різноманітними культурами і субкультурами, духовними цінностями, способами життя тощо. Потік різноманітної культурно-ціннісної інформації у електронному медійно-соціальному просторі – це основний фактор формування духовної культури молоді. «Сучасні електронні технології сприяють радикальному індивідуалізму, змінюючи систему цінностей, які своєю чергою змінюють природу суспільства з урахуванням процесу зміни поколінь» [5, с. 162].

Глобальні зміни торкаються всіх галузей життя – від повсюдного поширення інформаційних технологій і генної інженерії до трансформації духовної культури й морально-етичних принципів. Глобалізація являє собою всесвітню інтеграцію й уніфікацію у всіх сферах буття людини та соціуму. Одним з аспектів глобалізаційних процесів є руйнування духовно-моральних цінностей, що розглядається як закономірний процес формування постіндустріального суспільства, одним з вимірів якого є вихід за межі традиційних цінностей. У реальності цей процес постає як перевищення швидкості зміни навколишнього світу можливостей трансформаційно-адаптаційних змін свідомості та духовного світу загалом людей. Криза моральних засад виступає як прояв нездатності суспільства та людини до адекватної духовної відповіді на швидкоплинні глобально-цивілізаційні зміни постіндустріального зразка. Відповідно, замість духовного зростання постсучасна цивілізація пропонує молодому поколінню економічний прагматизм, викорінювання гуманітарних витоків буття і культури, примітивізацію та уніфікацію свідомості та поведінки.

У результаті прояву глобальних проблем відбуваються процеси руйнування естетичних, моральних, етичних ідеалів, а устояні цінності витісняються новими, які продукуються та транслиуються масовою культурою. Як вказують дослідники, «в духовному і культурному середовищі масове поширення отримують псевдокультурні і псевдоморальні цінності – «масова культура» в її агресивному, людиноруйнівному вияві» [6, с. 13].

Традиційні духовні цінності стандартизуються, спрощуються й усереднюються, формування молоді особистості на основі їх засвоєння приводить до різкого зниження загального рівня духовної культури молоді. Це особливо ставить проблему «спадкоємного відношення до минулих цінностей» [7, с. 182].

Матеріалістична спрямованість інтенцій ціннісного розвитку особистості формує і відповідний тип духовної культури, у якій превалує цінність матеріального споживання та життєвого успіху, необхідного для отримання ресурсів для цього споживання. Високі духовні цінності при цьому залишаються незадіяними, що і є основною соціокультурною детермінантою бездуховності молоді XXI століття.

Поширення серед молоді девіантної поведінки є саме показником економічної кризи. Але не потрібно звинувачувати тільки економічну кризу, бо покращення матеріального стану як у суспільстві, так і в сім'ї автоматично не підвищить морально-духовний стан людини. Подолати бездуховність не можна тільки матеріальним забезпеченням, для

цього потрібно багато факторів, і одним із головних є виховання особистості на духовно-моральних засадах, за яких людина здатна вийти за межі вітальних проблем, усвідомити сенс свого існування, тобто самореалізуватися, щоб вибудувати свою дорогу та стратегію екзистенційного проєкту. Адже тільки за таких умов можливий перехід до інноваційної людини, яка здатна усвідомити життя заради загальнолюдських цінностей.

Наявні дослідження фіксують відірваність шкал цінностей та оцінок соціально-психологічного поля молоді особистості від процесів соціальної взаємодії, результатом чого у формуванні власних уявлень про навколишній світ у неї виникають розбіжності у їх тлумаченні. Внаслідок цього у молоді виникають значні складнощі у встановленні когерентності між власним духовним світом та соціокультурним оточенням, а це є основою виникнення дискомфорту особистості з домінуванням амбівалентності. Невпевненість у власних можливостях щодо орієнтації у навколишньому світі сприяє деструктивним формам самоствердження у вигляді самоізоляції чи схильності до маніпулювання. У результаті цього найбільш вірогідним напрямом духовного розвитку особистості є формування соціально інертного індивіда, схильного не до конструктивної комунікації, а до конфліктності чи до конформізму й соціальної апатії.

Характеризуючи особливості духовно-ціннісних орієнтацій молоді України слід звернути увагу на такі риси, як жорстка соціальна детермінованість світоглядних орієнтацій, відсутність персональної автономії у вигляді підпорядкуванні вищих духовних цінностей утилітарним соціальним цінностям, неспроможність розмежувати соціальне та духовно-моральне, відсутність інтегруючого в духовний світ особистості ціннісного орієнтиру, фрагментарність та ціннісна різнополярність у відображенні світу, перфомансансне сприйняття власного буття, матеріалістичність цілей та інтересів тощо.

Дослідження вітчизняних фахівців показують, що серед найбільш важливих загальнолюдських цінностей українська молодь визначила такі як любов, доброта, взаємодопомога, гуманізм, дружба, сім'я, життя, здоров'я, мораль, відданість, відвертість, мудрість, взаєморозуміння, авторитет у суспільстві, чесність, порядність. Серед національних цінностей домінують такі пріоритети, як культура, мова, традиції, пам'ятки української культури, релігія, справедливість, свобода, територія, історія, діловитість. Однак при цьому дослідники відзначають, що емпіричне дослідження духовних цінностей української молоді є досить складним, оскільки навіть її освічені представники (студенти) ставлять на один рівень і цінності, і почуття, і риси характеру особистості. Також неодноразово відзначається, що представники молодого покоління не в змозі визначити для себе пріоритетні цінності як зразки духовного розвитку [8, с. 13, 14].

Аналіз ціннісного світу молоді свідчить, що сучасне молоде покоління віддає перевагу саме цінностям мікрорівня перед сферами суспільного, національного. У суспільному житті ж виявляється тенденція прагнення успіху, здобуття авторитету, позицій лідерства, значною мірою егоцентричні орієнтації. Прагматичні орієнтації у свідомості української молоді більшою мірою пов'язані з можливостями досягти успіху, зробити кар'єру, отримати гарну освіту [9, с. 47].

Аналіз дає змогу зробити такі висновки: найбільш цінним для молоді є здоров'я, сім'я, робота, кар'єра, матеріальне благополуччя (гроші, житлові умови тощо), друзі. У систему цінностей увійшли друзі, які відіграють важливу роль у житті молоді людини. Як ми бачимо, в ієрархії цінностей присутні особистісні інтереси, біологічні і матеріальні потреби, молодь хвилює приватне життя, матеріальна забезпеченість. Задоволення своїх інтересів привело до процесів індивідуалізації, а також до свободи молоді, турботи виключно за своє власне, а не суспільне життя. Поняття свободи не отожднюється із все-

дозволеністю, а зі свободою думки, поглядів, вибору, це свобода, яка дає можливість реалізувати себе, повністю проявити себе і самоудосконалюватись. Але деякі молоді люди не вміють користуватись цією свободою і повертають її в погане русло. Звідси і падіння духовності.

Загалом узагальнення наявних даних про ціннісні орієнтири української молоді дає підстави зробити такі висновки. Молоді люди, які проживають на території України, по-перше, все більше усвідомлюють себе громадянами демократичної держави, знають свої права, можуть відстояти свою точку зору. По-друге, вибір, який стоїть завжди перед молоддю, і що вона вибере, буде відігравати важливу роль у подальшій долі людини та країни. По-третє, індивідуальне начало все ж домінує і дає можливість зрозуміти, що молода людина здатна самостійно приймати рішення і розраховувати сама на себе, а плюралізм думок і бачень дають можливість вибрати свій особистий стиль життя, який притаманний способу мислення індивіда. По-четверте, прагматизм та домінування особистого над колективним викликані постмодерністичною парадигмою, яка постала, де на першому плані – боротьба за виживання. По-п'яте, сфера дозвілля є важливою фазою розвитку і формування молоді, де основним є спілкування, розваги, самоосвіта, і якій потрібно з боку держави надати важливого значення. По-шосте, науково-технічний прогрес привів до прискорення розумового розвитку та мобільності молодих людей, раніше формується логічна пам'ять, молодь легко користується поняттями, категоріями, доступністю будь-якої інформації. По-сьоме, молоді люди розрізняються не тільки за віковою категорією, але й за особливою субкультурою, соціальним статусом, мовою, модою, стилем життя, манерою поведінки тощо. Характерним для них є відсторонення від старшого покоління, від його цінностей і норм.

Сформовані в українській молоді ціннісні нормативні моделі поведінки дуже часто є джерелом хибних уявлень та стереотипів, які зокрема, є перепорою соціокультурним інноваціям, що сприймаються як руйнування особистого світу. За таких умов цілком зрозумілі й об'єктивно зумовлені розбіжності між особистісними цінностями та реаліями соціокультурного середовища не стають джерелом розвитку, самоактуалізації, а зумовлюють постійний внутрішньоособистісний конфлікт між суб'єктивним та об'єктивним світами. Потрібно підкреслити, що це є саме соціокультурно-світоглядна, а не психологічна проблема, оскільки всі дослідження показують, що оптимальне включення індивіда у систему міжособистісної комунікації забезпечує необхідний рівень соціальної мобільності для формування мотивів духовно-ціннісного розвитку та оснований на ньому соціальної активності. Отже, потрібно зробити висновок, що соціокультурна заангажованість молоді людини у вигляді певної системи інтеріоризованих цінностей, яка дає їй відчуття перспективи власного розвитку у соціальному часі і просторі, є необхідною передумовою формування високої духовної культури і духовно-ціннісних орієнтацій.

Таким чином, можна констатувати проблему кризи духовно-моральних цінностей в українському суспільстві. Ця проблема, характерна для цивілізації XXI століття загалом, у нас була доповнена процесом ціннісної дезорієнтації, який супроводжував модернізаційні реформи. По суті, Україна нині перебуває у такому становищі, коли в основі розвитку суспільства відсутня система чітко сформованих і артикульованих цінностей, які могли би стати основою формування духовної культури молоді.

Саме XXI століття викликало нові цінності, нове бачення на людину, пріоритет свободи особистості, а не соціальної рівності, заміну колективного «ми» на особисте «я», де людська особистість на першому плані.

Отже, ми бачимо, що створюється нова система цінностей, яка постає від модернізації, автоматизації та глобалізації життя і є моделюючою стосовно всього суспільства, і ці нові цінності, які несуть із собою руйнування стереотипів минулого, авторитарної системи, повинні сприйматися разом з усталеними цінностями, що саме і зумовить становлення соціалізації особистості. Молодь не тільки не хоче, але і не може жити цінностями минулого, на її інтелектуальному, виховному, психологічному рівні вони не сприймаються, вони їм чужі і не зрозумілі, пройшла переоцінка цінностей в зв'язку з новою постмодерністичною парадигмою, радянські цінності, за якими жили і можливо ще і живе значна частина старшого покоління, які згідно з К.Р. Поппером, жили в закритому суспільстві, були орієнтовані на авторитарно встановлені зразки, змінилися у бік капіталістичних цінностей, а отже, постала нова людина, а разом із нею нова молодь, яка прагне свободи вибору, думки, бачення, відкритого діалогу, самореалізації, має свою точку зору на все, може за себе постояти і не примириться з формулою «так треба», як усі, на її місце постала формула «так хочу», як Я.

Дуже важливо, щоб молодь не цуралась своєї історії, мови, культури, щоб ставши на самостійний життєвий шлях, вона визначилась зі своєю національною ідеєю, щоб ця ідея була в неї в душі. Адже якщо людина усвідомить хто вона, яка її культура, душа, усвідомить свої національні корені, звичаї, традиції, то це насамперед буде найпершим кроком до самоусвідомлення. Ця духовна грань повинна запалати в неї з перших років становлення на межу, яку ми характеризуємо молодістю. Саме від молоді залежить наше майбутнє, майбутнє України, бо тільки їй, молодій українській людині можливо все змінити.

Список використаної літератури

1. Духовна культура і релігія. Київ : Наукова думка, 1972. 376 с.
2. Green G. Now What? Spiritual Discernment for Cultural Encounters. Carpenters : Son Pub., 2013. 214 p.
3. Гайдукевич К.А. Морально-естетичні цінності в духовній культурі сучасної української молоді сім'ї : автореф. дис... канд. культурології : 26.00.01. Київ. нац. ун-т культури і мистец. Київ, 2011. 19 с.
4. Ларцев В.С. Социальные и культурные детерминанты формирования личности : монография. Киев : Принт-Экспресс, 2002. 430 с.
5. Косинцева Т.Д. Культурные традиции и новации в социальном становлении студенческой молодежи. *Путь науки*. 2015. № 1 (11). С. 161–164.
6. Чопей В.С. Соціологічний портрет сучасного студента: основні тенденції розвитку : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04. Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2010. 17 с.
7. Капицына Ю.В. Формирование духовно-нравственных ориентиров у молодежи в условиях глобализирующегося мира. *Russian Agricultural Science Review*. 2015. Т. 5. № 5–2. С. 181–185.
8. Долженко В.О. Виховання духовних цінностей у студентської молоді в полікультурному просторі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2006. 20 с.
9. Балакірева О. Ціннісні орієнтації молодого покоління / О. Балакірева, Н. Дудар. Молодь України у дзеркалі соціології. Київ : УІСД, 2001. 210 с.

FEATURES OF SPIRITUAL VALUE-ORIENTATION OF PERSONALITY**Oresta Lopuha***Odesa I. I. Mechnikov National University,
Faculty of History and Philosophy, Department of Cultural Studies
Dvoryanskaya str., 2, 65082, Odesa, Ukraine*

The emphasis is on the principles of forming the spiritual and valuable orientation of the individual, taking into account the young generation in the context of contemporary challenges. Youth is the basis for designing systemic changes, and the basis of the values of her upbringing will essentially determine the real social relations in Ukrainian society in the near future. For the analysis of the spiritual culture of youth in the dimension of values, socio-cultural and valuable approaches are combined and what is sociocultural is defined. There are several social factors that influence a young personality. One of the aspects of globalization processes is the destruction of spiritual and moral values, which is perceived as a natural process of formation of a post-industrial society, the dimension of which goes beyond traditional values. The crisis of moral principles acts as a manifestation of the inability of society and man to respond appropriately to rapid global and civilization changes in the post-industrial model. Therefore, instead of spiritual growth, postmodern civilization offers man economic pragmatism, elimination of the humane beginnings of life and culture, primitivization and unification of consciousness and behavior. Characterizing the features of spiritual orientation and a valuable individual, attention is paid to such features as: rigid social determinism of worldviews, lack of personal autonomy in the form of subordinating higher spiritual values to utilitarian social values, the inability to distinguish between social and spiritual and moral fragmentary diversity of one's own existence, materialism of goals and interests, etc. It has been proved that the socio-cultural involvement of young people in the form of a system of internalized values, giving a sense of prospects for their own development in social space and time, is a necessary condition for forming a high spiritual culture and spiritual values. Today, Ukraine is in a situation where the development of society is not based on a system of clearly shaped and articulated values that can become the basis for shaping the spiritual culture of youth.

Key words: spirituality, spiritual culture, personality, youth, values, orientation of values, sociocultural.

УДК 101(075.8)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.14>

ІННОВАЦІЙНО-ТЕХНОЛОГІЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ НОО-МЕНТАЛЬНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ТВОРЧИХ СУБ'ЄКТІВ

Олена Моргун

Криворізький національний університет,

кафедра філософії і соціальних наук

вул. В. Матусевича, 11, 50027, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область, Україна

У статті представлено концептуальний підхід до розкриття креативного синтезу свідомісно-ментальних ноосів методологічної рефлексії в методологічні номоси їх інноваційно-технологічної реалізації. Теоретичне осмислення питання трансформується в необхідність визначення загальнометодологічних інновацій у розробці науково-дослідних програм на засадах філософії ноо-науки, що мають цілком конкретну спрямованість на виявлення засобів організації мислення творчих суб'єктів і форм їх мислєдїяльності.

Здійснений філософсько-теоретичний аналіз характеру суб'єкт-об'єктної онтогносеологічної реальності знання, котра представлена як епістосфера наукової реальності. У статті зазначено, що в аспекті визначення конкретного методологічного інструментарію науки йдеться про різні типи методологічної рефлексії і «методологічної свідомості» суб'єктів пізнання. Підкреслюється необхідність визначальної ролі, яку відіграє пізнавальна свідомість творчих суб'єктів, а також «пізнавальна установка» на отримання істиннісного знання. Тому пізнавальну «феноменальність свідомості» найчастіше зводять до її «суб'єктивності». У статті підкреслюється, що в науково-дослідних програмах наша «суб'єктна свідомість» об'єктивується в ментальних процесах і за такою концепцією вона представлена в певних «онтогносеологічних таксонах» ноосферної свідомості як «металодуховних ноосах» вищевимірною знання. Під «онтогносеологічними таксонами» ноосферної свідомості розуміються цілісні суб'єкт-об'єктні холони свідомості в їх визначальній каузальній «суб'єкт-об'єктній єдності» та універсально-ноосферних причинно-наслідкових зв'язках безперервної континуальності, що здатні до утворення епістесферного ноо-реалогнозиса операційних знань. У статті виявлено якісні ознаки онтогносеологічного таксону ноо-свідомості. Проаналізовано п'ять «холономних ноосів», у менталосфері яких здійснюється «методологічна рефлексія», менталопроекти ноо-мислення та пізнавальні ноо-проєкти у напрямі дослідних цілей і завдань наукових програм.

Ключові слова: епістосфера, патерн, суб'єкт-об'єктні холони свідомості, інтенційна реальність, інтенційна суб'єктосфера, онтогносеологічний таксон ноо-свідомості, менталосферні нооси.

В аспекті визначення конкретного методологічного інструментарію науки йдеться про різні типи методологічної рефлексії і «методологічної свідомості» суб'єктів пізнання (В.Д. Базилевич, В.В. Ільїн). У подібній методологічній рефлексії суб'єктів пізнання повинні «узгоджуватись різні стилі мислення», бо «в одній науковій дисципліні можуть співіснувати декілька конкуруючих між собою науково-дослідних програм» (І. Лакатос) з «різними теоретичними роз'ясненнями, але рівною мірою претендуючих на істинність та визнання як наукових» [2, с. 23, 30–31]. Визначальну роль тут відіграє пізнавальна свідомість творчих суб'єктів, а також «пізнавальна установка» на отримання істиннісного знання. Тому пізнавальну «феноменальність свідомості» найчастіше зводять до її «суб'єктивності» (Д.В. Іванов). Але і тут вона може розумітись науковцями з протилежних позицій. Так, Дж. Серл і Т. Нагель вбачали в суб'єктивності суттєву характеристику будь-якого ментального стану як «унікальну точку зору», а «суб'єктивні феномени» як

такі, що існують тільки «як представлені в певній перспективі» їх суб'єктного бачення. Це конкретна «перспектива того суб'єкта, якому вони дані» і «доступ до цих феноменів мається виключно у того суб'єкта, котрий їх сприймає, бо тільки він володіє тією єдиною точкою зору, перспективою, в якій ці феномени існують». Подібним чином виникає «продукована онтологія від першої особи», або «інтенційність» [3, с. 103]. Вона представлена як їх власна «інтенційна реальність» та «інтенційна суб'єктосфера». Д.І. Дубровський та Д.В. Іванов, навпаки, вважають і констатують, що тут маються дві сторони однієї «суб'єктивної реальності», а саме як «гносеологія суб'єктивної реальності», так і «онтологія суб'єктивної реальності». В нашій концепції це – реальність знання, котра представлена як епістосфера наукової реальності. Такого висновку доходять і вищезазначені автори, бо «епістемологічний аналіз суб'єктивності обов'язково повинен бути одночасно онтологічним дослідженням природи свідомого досвіду», що є «інтерпретацією суб'єктивності в епістемологічному сенсі» [4, с. 67]. Х. Патнем стверджує «принцип множинної реалізації» будь-яких ментальних станів, тому що будь-який ментальний стан може бути реалізований різними способами («принцип множинної реалізації») без «типової тотожності ментального і фізичного» [5, с. 53, 67]. Г. Райх і К. Гемпель, не заперечуючи реального існування ментальних процесів, вважають, що «немає ніякого сенсу об'єднувати матерію і Дух або їх протиставляти». Вони допускають існування «об'єктів, котрі подібні фізичним», а тому потрібний «коректний аналіз ментальних понять», яким «дозволять викривати проблему співвідношення свідомості і тіла як псевдопроблему» [6, с. 31–32]. Сучасний дослідник «усвідомлюючого розуму» на засадах «нейронауки» Девід Чалмерс вважає, що «психологічне і феноменальне вичерпує ментальне», бо «усіляка ментальна властивість і є або феноменальна властивість, або психологічна властивість, чи деяке суміщення того та іншого». Сама ж свідомість є «логічно супервентним» явищем, «глобально супервентним», тому що «факти свідомості не витікають з усієї сукупності мікрофізичних фактів світу» [7, с. 35, 125]. Д. Чалмерс робить знаменний висновок: дослідник «усвідомлюючого розуму» повинний у цій пізнавальній ситуації вивчення ментальних феноменів «апелювати до епістемології», а саме свідомість є «знання про свідомість» («знание о сознании», «со-знание» – рос.). Але подібне «знання про свідомість» характеризується «епістемічною асиметрією, чого немає у нашому знанні про другі феномени». Це пов'язано з тим, що «наше знання про існування свідомого досвіду йде головним чином від нас самих» [7, с. 126, 136]. Тобто йде від «суб'єкта знання», а не «об'єкта незнання», бо сам об'єкт завжди є «умовним антропознанням» і тому «неповним знанням» антропної «об'єктивації» суцього (як «суцезнання»).

Можна стверджувати, що в науково-дослідних програмах наша «суб'єктна свідомість» об'єктивується в ментальних процесах. Метою статті є представлення «суб'єктної свідомості» в певних «онтогносеологічних таксонах» ноосферної свідомості як «металодуховних ноосах» вищевимірного знання. В тензометриці (тензонограмах) духовного напруження творчих суб'єктів, у суб'єктосфері котрих інтенсивно йде ментальний процес формування ноо-свідомості за п'ятикомпонентною структурою безпосередньої представленості цілісних «холонів свідомості» в цілісних «холонах знань» як ноосах креативних синтезів. У методологічному контенті інноваційної методології **актуально** розробити способи створення подібних онтогносеологічних таксонів як цілісних холонів знань або ноосів, з котрих складається ноосферна свідомість і розвивається рефлексивна здатність здійснення інноваційно-випереджальної методологічної рефлексії.

Під «онтогносеологічними таксонами» ноосферної свідомості розуміються цілісні суб'єкт-об'єктні холони свідомості в їх визначальній каузальній «S-O єдності» та універ-

сально-ноосферних причинно-наслідкових зв'язках безперервної континуальності, що здатні до утворення епістемічного ноо-реалогнозиса операційних знань. Вони цілісно пов'язані та універсально з'єднані в такому континуумі наукової реальності, в котрій «S-O холони» утворюють безперервні «континуальні цілісності» пізнавальних операцій в «одиницях знань» (а не окремих ментально-свідомісних актах). Вони представлені «інформаційно-семантичними патернами», що повинні пов'язуватись єдиною фрактальною конфігурацією ноо-знання як у самих патернах (дискретне знання), так і в інформаційно-семіотичних матрицях (ІСМ) безперервного знання. Це й утворює «одиничний ноос» (у патерні) чи декілька ноосів (у матрицях) або «множинний ноос» у темпорально-континуальному з'єднанні минулого – теперішнього – майбутнього.

Єдина фрактальна конфігурація (ЄФК) і з'єднує всі нооси в цілісні і безперервні «холони ноо-свідомості» або «менталосферні нооси» суб'єктосфери творчої особистості. А у фізичному сенсі – це з'єднані реальності мікросвіту, макросвіту і мегасвіту в єдинопольову МММ-реальність через інформаційно-квантові зв'язки, представлені в ноосах операційного ноо-знання наукової реальності як ноо-реалогнозиса. Онтогносеологічний таксон ноо-свідомості має ще декілька якісних ознак, а саме:

I. У таксоні ноо-свідомості як «операційному ноосі» (в його позаоб'єктній, поза-суб'єктній, позатемпоральній і позавідображальній якості) мається «понадприродна» ментальна здібність сприйняття реальності в її різних «темпоритах». Це зумовлюється частотною ритмікою «темпосвітів», котрі «розгортаються» в спектрі самих різних частотних характеристик і когерентностей, а тому можуть утворювати самі різні структури, що «розгорнулись» з різнородових сутностей. Однак це можуть бути утворення, які «ще не об'єднані в структури» чи різнотемпоральні «структури різних віків», що перебувають «на різних стадіях розвитку», а також «складні структури». Це «структури, що пов'язані з когерентністю», «узгоджені темпами життя структури», деструктуровані утворення з «дифузними і «дисипативними процесами з макроскопічним проявленням хаоса», структури із «синхронізованими темпами їх еволюції», «об'єднані структури в один темпосвіт», структури «із загостренням» (де «з'єднуються структури різних віків»), структури «з пам'яттю» (біологічною та іншою), «структури нелінійного світу», «структурні аттрактори», «симетричні-несиметричні» структури, «інваріантно-групові просторові структури», «структур-процесні реальності» з різною динамікою «часових характеристик» [8, с. 43]. У подібних «поліструктурах» реальність втрачає «структурну безперервність», тому що в ній немає чітких меж «минулого-майбутнього», але в ноо-свідомості вони зливаються в єдиний темпоральний континуум. На думку А.Л. Алюшина і О.Н. Князевої, це породжує «проблему співвідношення дискретності і часової злитості свідомості», «узгодженості властивостей пізнаваної істоти і її середовища» [8, с. 61, 101]. Зрештою, залежить, з одного боку, від «властивостей реальності» такого «темпосвіту», а з іншого – від необхідності «мислити синергетично і діяти синергетично» [1, с. 47, 213]. У нашому контексті це питання про реальнісну «темпорозривність», «різнорівневість» і «різновимірність» та «свідомісну безперервність» як «поток свідомості».

II. У таксоні ноосферної свідомості ноо-суб'єкт має власну ментальну здібність через «операційні нооси впливати на реальність. А саме змінювати її темпоритм через дію «ноо-фактора» (антропного принципу) та отримувати операційне знання, що через онтологічну «мислєдіяльність» у ноо-реалогнозисі може опредмечуватись у будь-який онтотип реального буття.

III. У таксоні ноо-свідомості також здійснюється безпосередній зв'язок з духоактичним світом, а через нооси ментальної здібності виявляється внутрішній «ноо-атман»,

«духоментал» творчого суб'єкта, здатного до фазово-синергетичного переходу у «брахман-реальність» як онтогнозис «реалізованого духа».

IV. Функціонуючи у власному онтогносеологічному таксоні «онтогнозиса духа», відповідний духо-ноос набуває ментальної здатності до «футуровидіння» і «візіонерського провидіння», «про-гнозиса» і «про-скопії» через універсальний ноо-зв'язок знань в єдиній науковій реальності ноо-реалогнозиса.

V. У холономному таксоні ноо-свідомості виявляється ментальна здібність до «управління майбутнім» шляхом «випереджальної аференції» і «забігання вперед». П. Фейерабенд вважав, що «події і результати, що утворюють науку, не володіють якоюсь загальною структурою», бо «немає елементів, котрі траплялись би в кожному науковому дослідженні та були б відсутні в інших сферах», а тому тільки «знання впорядковує події» [9, с. 145, 369]. У такому футуроскопічно «впорядковуючому знанні» представлена не тільки «креативна діяльність» науки та її «ідея креативності», а також «ідея індивідуальної креативності», що лежить в основі холономного «розуміння людини» в її «антропотаксоні». А саме, коли ми розглядаємо людину певним чином» або так, що саме «вона дає початок каузальним ланцюжкам, а не просто слідує за їх ходом» [9, с. 169, 179]. У нашому контексті це «каузальний ланцюжок», причинно-наслідковий «каузально-холономний ноос» первинної методологічної рефлексії майбутнього інноваційного знання – прогнозиса, здобутого у випереджально-аферентивному «забіганні вперед» ноосферної свідомості. Всього в онтогносеологічному таксоні було виявлено п'ять «холономних ноосів», у менталосфері яких здійснюється «методологічна рефлексія», менталопроекти ноо-мислення та пізнавальні ноо-проєкти у напрямі дослідних цілей і завдань наукових програм. А саме:

1) За характером світосприйняття це каузально-аферентивний ноос (КАН) випереджального прогнозиса, представленого у футурознанні як його цілісний каузально-холономний аференції. Це є перший каузально-детермінаційний креативний синтез знань (КСЗ) у «ретроспективі – футуроспективі» їх перетворення на ноо-знання. Це надає ментальній здібності творчого суб'єкта ноосферної якості нооментальної здібності (НМЗ) випереджального прогнозиса футурознання або ВПФЗ – проскопії.

2) За типом суб'єктивації знань (у ноо-знання) це референтивно-імагінальний ноос (РІН) фрактальних композицій футурознань (ФКФЗ) в їх єдиній коннекції і конфігурації. Вони предстають як «ментальні композиції» власних імагінацій, а в дослідних програмах як «інтенційні проєкти» (інтенц-об'єкти) творчих референцій ноо-суб'єктів (за відповідним стандартом раціональності – ПСР). Це є другий референтивно-інтенційний креативний синтез знань (РІ-КС) у їх фігуративному представленні і схематизації в епістеграмах, ноограмах, номосах і конструкторограмах ноо-знання. А воно, діючи з ментально-онтологічною силою ноо-фактора, надає ментальній здібності творчого суб'єкта нооментальну здібність (НМЗ) до фрактальної композиції футурознань (ФКФЗ) в їх теперішньо-майбутній композиції і коннекції, «наповнення» майбутнього знання реальним контентом» або «рекомпозиції» теперішнього знання.

3) За способом конструювання ноо-знань це інсайт – провіденційний ноос (ПІН) інтелектуального резонансу з генерації інноваційних знань (ПІН-ІЗ). Подібне відбувається в менталопроекти інтелектуальної інтуїції, трансценденції знань і трансформативно-реконструктивного прогнозису як інсайт-телектний креативний синтез (ІТКС) реконструктивно-трансформації знань (РТЗ) за відповідним стандартом раціональності (ТКСР). У цьому третьому креативному синтезі (ІТКС-РТЗ) відбувається «декомпозиційна інверсія» знань (структурна реконструкція) та їх трансформація у ноо-знання за онтологічно-вищемірними параметрами наукової реальності як континуальної епістесфери ноо-реалогнозиса.

Для операційних дій в епістесфері такого ноо-знання розвивається нооментальна здібність до інтелектуального резонансу, що продукує інноваційне знання (ІІЗ) з трансформацією наявного та інсайт-телектуальним синтезом (ІТС) нового знання у його футуроскопічній ідентифікації нооментальних інновацій.

4) За формою реалізації знань це креативно-синтезуючий ноос (КСН) власної автентичності та автореферентивної валідності інтенційного задуму (проекту). Він представлений як четвертий креативний синтез власної автентичності (КСВА) в автореферентивній валідності інтенційного проекту (АВІП) в його «здійсненій екстенції». Це відбувається у співвідносності і релевантності «ментальна інтенція–онтологічна екстенція» за параметрами семіотичного і ноосферного в режимі функціонування ноо-знання зі знятими внутрішньо-зовнішніми визначеннями «інтенція – екстенція – екзистенція» та їх об'єднання в єдину континуальність. Цьому креативному синтезу відповідне ноо-знання (КСВА-АВІП) креативно-синтезуючої трансформації «менталосфери ноосів» в «онтологічні номоси» реалізації ноо-знань такої холономної сфери ноо-свідомості. Цьому типу ноо-знань відповідає ноо-ментальна здібність (НМЗ) до автореферентної екстенції інтенційного проекту (АЕІП) в епістесфері операційного ноо-реалогнозиса.

5) За духовно-творчим засобом методологічної рефлексії це духовно-тензорний ноос (ДТН) духовно-творчої самореалізації (ДТСП) через ментало-тензограмоване (тензометричне) дуконапруження у споріднених діадах і неспоріднених дуалах. У такому контексті подібне можна репрезентувати як п'ятий креативний синтез (за технологією ДМКС) у ноосі ДТН, що відбувається в синергорежимі ДТСП (духовно-творчої самореалізації) з переходом «S-O єдності» в «технологічний синтез» суб'єкта й об'єкта. Це таке ноо-знання, що практично свідчить про оволодіння ноо-суб'єктами ментальною здібністю до створення ноо-технологій креативного синтезу (НТКС) і періодично-фазовими ПФ-синергопереходами у вищевимірності ноо-реалогнозиса. Саме при цьому повноцінно задіюються властивості високорівневої ноо-свідомості і багатомірного ноо-мислення у пізнавальних процесах методологічної рефлексії у розробці та реалізації науково-дослідних програм. Нооментальна здібність (НМЗ) до НТКС дає змогу подібним чином «онтологізувати» методологічну рефлексію ноо-свідомості і, більш того, технологічно відтворювати (резервувати, оновляти) ноо-реальність через операційний ноо-реалогнозис, задіюючи відповідні онто-епістемологічні нооси як ноо-фактори корегування і «підтримки» наявних реальнісних онтосів.

Отже, можна зазначити, що в подібному 5-ноотичному таксоні розпізнавання ноосферної свідомості та виявлення її основних методологічно-рефлексивних функцій за встановленими «холономними номосами» вони стають «функціональними ноосами» і «функціональними номосами» у разі здійснення функцій ноосферного мислення і реалізації «ментальних інтенцій».

Як «функціональні номоси» ноо-мислення і його «реальнісних екстенцій» вони орієнтують менталосферу творчих суб'єктів на реалізацію певних закономірностей (локалізованих та універсально-зв'язуючих) у становленні, зрості та розвитку ноо-знання на методологічних засадах науково-дослідних програм.

Список використаної літератури

1. Поппер К. Логика научного исследования. Москва : «Республика», 2005. 447 с.
2. Базилевич В.Д., Ильин В.В. Экономико-философская мысль современного мира. Киев : «Знання», 2015. 821 с.
3. Серл Дж. Открывая сознание заново. Москва : Идея-Пресс, 2002.

4. Иванов Д.В. Природа феноменального сознания. Москва : Кн. дом «ЛИБРИКОМ», 2013. 240 с.
5. Патнем Х. Психологические предикаты (Природа ментальных состояний). Философия сознания. Москва : Дом. интеллект. книги, 1998. С. 53-67.
6. Райх Г. Понятие сознания. Москва : Идея-Пресс, Дом интеллект. книги, 1998.
7. Чалмерс Л.Д. Сознание ум. Москва : УРСС, Кн. дом «ЛИБРИКОМ», 2013. 512 с.
8. Алюшин А.Л., Князева Е.Н. Темпомиры: скорость восприятия и шкалы времени. Москва : Изд. ЛКИ, 2008. 240 с.
9. Фейерабенд П. Прощай разум. Москва : АСТ, Астрель, 2010. 477 с.
10. Капіца В.Ф. Філософія і методологія ноо-науки: дослідні програми з ноосферних технологій та їх НТ-практиси в проєктних ноо-інноваціях. Кривий Ріг : Видавничий центр ДВНЗ «КНУ», 2019. 939 с.

INNOVATION AND TECHNOLOGICAL IMPLEMENTATION NOO-MENTAL ABILITIES OF CREATIVE SUBJECTS

Olena Morhun

Kyvy Rih National University,

Department of Philosophy and Social Sciences

V. Matusевич str., 11, 50027, Kryvyi Rih, Dnipropetrovsk region, Ukraine

The article presents a conceptual approach to the disclosure of the creative synthesis of consciousness-mental noos of methodological reflection in the methodological noses of their innovation and technological implementation. Theoretical understanding of the issue is transformed into the need to identify general methodological innovations in the development of research programs based on the philosophy of noo-science, which have a very specific focus on identifying the means of organizing the thinking of creative subjects and forms of their thinking.

A philosophical and theoretical analysis of the nature of the subject-object ontognoseological reality of knowledge, which is presented as the epistosphere of scientific reality. The article states that in terms of determining the specific methodological tools of science, we are talking about different types of methodological reflection and “methodological consciousness” of the subjects of knowledge.

The necessity of the determining role played by the cognitive consciousness of creative subjects, their cognitive consciousness of creative subjects, as well as the “cognitive attitude” to obtain true knowledge is emphasized. Therefore, the cognitive “phenomenality of consciousness” is often reduced to its “subjectivity”.

The article emphasizes that in research programs our “subjective consciousness” is objectified in mental processes and, according to this concept, it is presented in certain “ontognoseological taxon” of noosphere consciousness as “metal-spiritual noos” of above-dimensional knowledge. Under the “ontognoseological taxon” of noosphere consciousness are understood integral subject-object holons of consciousness in their defining causal “S-O unity” and universal-noosphere causal relationships of continuous continuity, capable of forming epistospheric noo-real knowledge. The article reveals qualitative features of the onto-epistemological taxon of noo-consciousness. Five “holonomic noos” in the mental sphere of which “methodological reflection”, mental processes of noo-thinking and cognitive noo-processes in the direction of research goals and objectives of scientific programs are analyzed.

Key words: epistosphere, pattern, subject-object holons of consciousness, intentional reality, intentional subject-sphere, ontognoseological taxon of noo-consciousness, mentalospheric noos.

УДК 2+29:17

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.15>

**МОРАЛЬ РЕЛІГІЇ ТА СВОБОДА СОВІСТІ
В АТЕЇСТИЧНОМУ ПРОБЛЕМНОМУ ПОЛІ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРЕДСТАВНИКІВ
КИЇВСЬКОЇ ШКОЛИ НАУКОВОГО АТЕЇЗМУ В. ТАНЧЕРА ТА О. ОГНЕВОЇ**

Марина Москальчук

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна*

Наталія Ярмоліцька

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна*

Стаття присвячена короткому огляду історії становлення та розвитку наукового атеїзму в Радянській Україні. Цей огляд було здійснено на основі вивчення наукового спадку представників київської школи наукового атеїзму В. Танчера та О. Огневої, ідеї яких стали новаторськими в межах марксистського розуміння релігієзнавства та історії вільнодумства. Головна увага в статті акцентується на світоглядній позиції В. Танчера та О. Огневої, на їхньому дослідженні релігійної та комуністичної моралі, в якому на основі порівняльного аналізу показані недоліки першої та переваги другої, а також на тому, що є спільного в моралі та релігії, як пов'язані між собою питання релігійної моралі та свободи совісті й розуміння суті свободи совісті. Проаналізовано дослідження В. Танчером суті релігійної моралі на основі вивчення ним проблем свободи і необхідності в моральній діяльності людини. Розглянуто визначення вченим поняття «свобода совісті», з якого слідує, що це поняття є важливою умовою культурного розвитку особи; показано обґрунтування тісного зв'язку культури і релігії, в якому релігія представлена органічною частиною духовної культури людства. Окремо проаналізовано дослідження О. Огневою проблеми свободи совісті у філософсько-правовому аспекті. Також було визначено, що на основі науково-матеріалістичного світогляду О. Огнева проводила дослідження сутності проблеми свободи совісті, проаналізувала це поняття в історичному та ідеологічному аспектах, розглянула науково-атеїстичне виховання трудящих. Вивчення питань ролі релігії та моралі в розвитку духовної культури суспільства, а також визначення змісту та сутності релігійно-моральних цінностей минулого допоможуть зрозуміти історичні, загальнолюдські, моральні, правові норми та ідеали, які існували в радянському суспільстві, які стануть у нагоді для подальшого дослідження українського релігієзнавства.

Ключові слова: науковий атеїзм, релігійно-моральні цінності, свобода совісті, релігійна мораль, комуністична мораль.

Наукова спадщина минулого є важливим елементом інтелектуальної історії людства. Нині неможливо зрозуміти історію розвитку сучасного релігієзнавства без оцінки наукового спадку вчених, які працювали в радянські часи. Загалом, більшість сучасних дослідників визнають тотальну залежність офіційної радянської філософії від партійної ідеології та владних інституцій. Також слід визнати і той факт, що певна категорія радянських учених у своїх публікаціях підпадали під цю залежність, однак це скоріше за все були абсолютно типові, стандартні виклади й лаконічні констатації, які використовувались нау-

ковцями лише для проформи й офіційного вживання, на які більшість читачів не звертала ніякої уваги. Хоча атеїстична пропаганда і боротьба за комуністичну мораль усе більше набувала статусу основного складника радянської ідеології, це на зупиняло подальших наукових досліджень, в яких ця пропаганда була скоріше критичним осмисленням історії релігії, яка згодом сформувався у «науковий атеїзм», вивчення якого є актуальним і нині. Питання наукового атеїзму продовжують вивчати, його не тільки піддають критиці, а ще й переосмислюють як феномен культурного та історичного явища радянського суспільства, який з роками не втратив своєї актуальності й потребує детального і неупередженого вивчення.

Проблемам дослідження наукового атеїзму в контексті історії української релігієзнавчої думки присвятили свої наукові розвідки вітчизняні науковці С. Возняк, О. Кисельов, О. Панич, Ю. Терещенко, Н. Шліхта, Я. Стоцький, А. Черній, П. Яроцький та ін.; філософсько-правове розуміння свободи людини, релігійна свобода, свобода совісті стали предметом дослідження таких учених, як М. Бабій, В. Боровікова, Л. Виговський, В. Єленський, В. Козленко, Г. Лаврик, В. Новіков, У. Олійник, Ю. Пайда, Ф. Рудинський, В. Сорокун, І. Сопілко, Б. Тернопільський, Є. Ткаченко, А. Шульга, О. Щадило та ін. Окремо значення наукового доробку вітчизняних учених для української релігієзнавчої думки висвітлювалось у працях А. Колодного, О. Пасічника, О. Предко, Л. Филипович, І. Огородника та ін. Історію радянського атеїзму, свободу совісті, історію вільнодумства досліджували зарубіжні науковці, серед них – Уільям Ван Ден Беркен, Джеймс Метатель, Девід Пауелл, Дуглас Хайд, Сабріна Рамет, Тодд Аллан, Уоллер Саллі, К. Антонов, В. Гараджа, Ю. Зуєв, І. Ільїн, С. Клімова, М. Кириченко, М. Смірнов, О. Султанов, З. Тажурізіна, Т. Чумакова, І. Яблоков та ін. Багато з перерахованих дослідників у вивченні стану радянського релігієзнавства та наукового атеїзму посилались на праці В. Танчера та О. Огнєвої, однак їхні наукові дослідження проблем моралі релігії та свободи совісті в радянському науковому атеїзмі не стали предметом дослідження окремої роботи. Тому метою статті є аналіз особливостей розвитку наукового атеїзму в Радянській Україні в контексті наукових досліджень проблем моралі релігії та свободи совісті В. Танчера та О. Огнєвої.

Науковий атеїзм як феномен ідеологічного і наукового життя проіснував у радянському суспільстві майже півстоліття. Його використовували для атеїстичного виховання та навчання, показували як ідеологічну систему з науково-світоглядними поглядами, в яких заперечувались релігійні уявлення, як навчальну дисципліну, в якій обґрунтовувалось формування теоретичного та практичного відношення до релігії в радянському суспільстві. Загалом, розвиток атеїзму можна простежити, звернувшись до історії зародження цього феномена. Відзначимо, що перші спроби боротьби проти релігії розпочались у далекі 1920-ті р., коли ще не йшлося про науковий атеїзм, але антирелігійна та антиклерикальна пропаганда вже відбувалась у руслі ленінських настанов. Остаточне визнання наукового атеїзму відбулось у 1954 р., після затвердження постанов ЦК КПРС, в яких визнавались недоліки в науково-атеїстичній пропаганді та визначались заходи поліпшення цієї роботи, поступово створювались умови для становлення наукового атеїзму, активно проводилась антирелігійна пропаганда й агітація. Хоча конкретного визначення появи терміна «науковий атеїзм» достеменно невідомо, однак вважається, що саме поняття як таке не застосовувалось, але логічним чином виводилось зі спадщини К. Маркса та Ф. Енгельса, а вся історія релігії подавалась виключно на основі марксизму. Загалом, вивчення релігії в радянські часи майже не відбувалось, були лише гоніння на релігію й обґрунтування цих ідеологічних заходів. Утім сказати, що історію релігії не вивчали зовсім не можна, слід згадати вивчення релігії в духовних академіях, а також відзначити низку відомих філософів, які

займались дослідженнями релігійної проблематики, намагались створити певне уявлення про релігію, вивчали філософію релігії.

Після певного спаду досліджень з середини 50-х р. ХХ ст. науковий атеїзм виходить на новий рівень свого розвитку, який проявляється у створенні інституціональної структури: відкриваються кафедри наукового атеїзму, створюються Інститути наукового атеїзму. У результаті «науковий атеїзм» формується як наукова дисципліна, як науковий напрям, який починають викладати у вищих навчальних закладах, тоді ж виокремлюється низка вчених, які плідно працюють у межах цього напрямку, серед них був професор Київського університету Володимир Карлович Танчер (1915–1998). Український філософ, засновник наукового атеїзму, який одним з перших у СРСР розробив оригінальну концепцію та програму курсу наукового атеїзму як марксистського розуміння релігієзнавства, досліджував розвиток релігієзнавчої освіти в Україні. Майже тридцять років В. Танчер очолював одну з перших створених у СРСР кафедру історії та теорії атеїзму в Київському державному університеті, яка довгі роки була опорною серед українських вищих навчальних закладів, координувала наукові дослідження вчених, що сприяло розвитку релігієзнавчої освіти в Радянській Україні.

Ранній період наукових досліджень В. Танчера був досить активним, він публікує підручник «Основи атеїзму» (1961), «Основи наукового атеїзму» (1971), «Молоді про атеїзм» (1972), «Проблеми теорії наукового атеїзму» (1986) та ін. Серед ранніх робіт ученого привертає увагу праця «Мораль релігії і мораль життя» (1965), в якій В. Танчер досліджує релігійну та комуністичну мораль, вивчає моральні проблеми, намагаючись знайти відповіді на питання: що таке добро і зло; в чому полягає мета людського життя; чому людина робить ті та інші вчинки, а також інші питання, які завжди турбували людство. У марксистському дусі вчений розкриває відношення релігії до питань моралі. Він писав, що релігія ототожнювала себе з мораллю, доводячи, що люди не мислять моралі без релігії, а заперечення релігії, тобто атеїзм, вважався цілковитою аморальністю. Втім наука поступово витісняла релігію з усіх галузей природознавства, що змусило її шукати собі порятунку у вченнях про суспільство, акцентувати на моральній стороні віровчення та висувати моральні проблеми на перший план. В. Танчер аналізує, що є спільного в моралі та релігії, перш за все це специфічні форми відображення навколишнього життя в свідомості людей і те, що вони відображають суспільне буття. Релігія, зазначає вчений, претендує на роль всеохоплюючого світогляду, але виходячи з визнання існування надприродних сил, які керують світом, вона створює фантастичну картину, далеку від дійсної будови світу. Тоді як мораль не претендує на значення повного світогляду, а моральні ідеї та теорії не ставлять перед собою завдання відображати загальну картину світу, вони розглядають і формують певні норми і правила, які регулюють поведінку людей і які підтримуються й встановлюються громадською думкою та звичками. Таким чином, за визначенням В. Танчера, «мораль, або моральність, – це сукупність норм і правил суспільної поведінки людей, що стверджуються їх добровільним громадським визначенням» [2, с. 6]. Вчений пояснює, що мораль і релігія – це дві різні форми суспільної свідомості, між якими існує певний зв'язок і цей зв'язок є наслідком того, що релігія намагається використати всі форми суспільної свідомості для свого поширення. Релігійна мораль полягає в освяченні й обґрунтуванні релігійними принципами певних моральних норм, а також містить низку норм, які склалися в суспільстві, і які є простими законами моралі серед них – засудження вбивства й насильства, вимога поваги до батьків та ін. Також у релігійній моралі можна знайти «специфічні вимоги, яких нема в інших етичних системах: вимога любові до бога, вчення про страждання як благо, про покавання, яке позбавляє людину моральної відповідальності за свої вчинки, і т. д.» [2, с. 9].

Розглядаючи питання про закони моралі в релігії, В. Танчер, як і в більшості досліджуваних ним питань, робить невеличкий історичний екскурс, у такому разі досліджує біблійні заповіді, в яких порушується моральна тема. Насамперед йдеться про прості закони моралі та справедливості, які були вироблені народними масами у багатівіковій боротьбі із соціальним гнобленням і моральними пороками. Саме прості закони моралі, зазначає вчений, використовує релігія. Є низка вчинків, які засуджуються віруючою і невіруючою людиною однаково, адже не знайдеться людини, яка б схвалювала вбивство, крадіжку, насильство, брутальне поводження тощо. За своє довге існування в суспільстві виробились певні норми життя, без яких не може обійтись жодна людина і які неминуче потрапляють у моральні повчання релігії, оскільки були визнані всіма людьми [2, с. 31–32].

Слід зазначити, що науковий атеїзм у радянські часи був досить близьким до ідеології. Перед вченими ставилось завдання – висвітлювати переваги комуністичної моралі перед релігійною, показувати комуністичну мораль як мораль життя, яка має науковий характер, є дієвою й забезпечує людству справжній моральний прогрес. Тоді як релігійна мораль ґрунтується на хибних уявленнях про надприродне, спотворює справжню картину світу, спирається на релігійні догми й намагається утвердити мораль минулого [2, с. 47]. Зауважимо, що В. Танчер дещо заангажовано в ідеологічному сенсі розкриває суть релігійної моралі. Він зазначає, що християнське вчення про мораль стоїть практично на фаталізмі тому, що богослови змушені говорити про свободу волі, про моральну відповідальність людини, про абсолютну волю бога, доповнюючи її припущеннями свободи волі людини. За їхнім визначенням, свобода вибору моральної поведінки людини є, але вона не порушує божественного визначення [2, с. 14]. Тут простежується чітка марксистська позиція в поглядах В. Танчера, де релігійне розуміння свободи волі він показує як типово ідеалістичне й пояснює, що саме ідеалісти розглядають свободу і необхідність як поняття, що виключають одне одного. За визначенням ідеалістів свобода волі – це самовизначення духу, це свобода від зовнішніх умов, тоді як християнське розуміння свободи волі веде до іншої крайності – проголошення цілковитого волюнтаризму. Питання про свободу і необхідність у вчинках людини, зазначає В. Танчер, – це перш за все питання про співвідношення між діяльністю людини й об'єктивними вимогами норм моралі. Свобода людини в моральному відношенні – це можливість свідомого вибору певних вчинків, а «свобода волі саме й полягає в свободі вибору тих її можливостей, що існують в об'єктивній дійсності. Людина не приречена на ті чи інші вчинки, але вона і не вільна заперечувати певні моральні норми суспільства» [2, с. 14–15].

Цікавим є той факт, що в радянському суспільстві права на свободу совісті були жорсткими й повинні були відповідати встановленим ідеологічним вимогам, пропагандистська машина працювала не на користь релігії, яку оголошували причиною всіх негативних явищ у суспільстві. Однак у Конституції СРСР було прописано, що «громадянам СРСР гарантується свобода совісті, тобто право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, правити релігійні культи або вести атеїстичну пропаганду» [6]. Щоправда, уявити, що насправді в радянському законодавстві враховувалось існування релігійних і атеїстичних переконань, а також свобода совісті, досить важко.

У більш пізніх публікаціях В. Танчера, в яких досліджувались питання свободи совісті, вже не знайти тієї критики релігії, яка простежувалась у ранніх працях ученого. В них простежується зв'язок культури і релігії, обґрунтовується, чому свобода совісті є такою важливою умовою культурного розвитку особи. Також учений демонструє істинну основу цього питання, викриваючи перекоханість його марксистським ученням за допомогою утворення нового гуманізму, який відривав релігію від культури. В. Танчер пояснював, що

не можна будувати культуру, заперечуючи її тісний зв'язок з релігією, адже релігія є органічною частиною духовної культури людства, про що свідчить уся історія духовного життя суспільства, коли «заперечуючи язичницьку культуру і разом з тим вбираючи з неї найкращі досягнення гуманізму, християнство відкрило нові обрії гуманізації культури» [1, с. 31].

Дослідженню свободи совісті присвятила свої наукові розвідки і доцент кафедри історії та теорії атеїзму Київського державного університету Олена Вікторівна Огнева (1936–2004). Вона на основі наукового матеріалістичного світогляду розглянула сутність свободи совісті, проаналізувала та порівняла розуміння її марксизмом-ленінізмом і буржуазними ідеологами, дослідила свободу совісті як форму суспільної свідомості та як категорію моралі. Відповідно до вимог ставити в центрі дослідження ідеологічне та політичне протиставлення соціалізму та капіталізму О. Огнева показала переваги соціалістичного ладу, в якому панувала демократичність, визнавались права і свободи людини.

Досліджуючи питання свободи совісті, О. Огнева розкриває розуміння цього поняття з філософської точки зору, пояснюючи це тим, що більшість авторів, переважно юристи, вважають свободу совісті категорією виключно правовою. І це зрозуміло, адже закон гарантує громадянські права як атеїстам, так і віруючим, тому свобода совісті й розглядається юристами як категорія права, але у таких дослідженнях воно відірвано від морально-філософських поглядів на природу самого поняття. Тому, вважає О. Огнева, буде правильно свободу совісті, яка є категорією і філософською, і правовою, розглядати в єдності філософсько-етичного та правового аспектів. Вона досліджує розуміння категорії свободи совісті, вдаючись до історії виникнення цього поняття, характеризує її як форму суспільної свідомості, побічно зазначивши, що совість є однією з основних категорій марксистсько-ленінської етики [5, с. 9–10].

Окремо О. Огнева розглядає свободу совісті як категорію моралі. Історичний матеріалізм, зазначає дослідниця, розглядає моральність як форму суспільної свідомості, яка є теоретичною базою, на якій марксистська філософія будує своє вчення про совість. Відповідно до діалектико-матеріалістичного підходу в цьому питанні совість не є вродженою, вона залежить від соціальних умов життя людини, від її виховання й становища, яке вона займає в суспільстві. «Жодна людина, – зазначає О. Огнева, – від природи ні чесна, ні нечесна, ні моральна, ні аморальна. Саме такою, а не іншою її робить життя в суспільстві настільки, наскільки суспільство робить людину взагалі, робить її мислячою, такою, що говорить, діє у певному напрямі» [5, с. 11]. О. Огнева дає визначення поняттю «совість»: це сукупність емоційних переживань, заснованих на розумінні людиною моральної відповідальності за власну поведінку в суспільстві та оцінка своїх вчинків. Совість не є чимось суто суб'єктивним, що виникло із самого себе, для її виникнення необхідні умови, яким сприяє та чи інша поведінка людини. Ці ж суб'єктивні умови необхідні для того, щоб людина могла залишатись вірною своїй совісті. Такою є радянська людина, яка вихована в душі радянського патріотизму, сприймає належне як суспільно необхідне, її моральний обов'язок – це необхідність діяти у відповідності до інтересів усього народу, усвідомлення свого обов'язку не з примусу, а добровільно, не зі страху, а через совість. Цього не розуміють буржуазні філософи, вони протиставляють розуміння обов'язку розумінню моральної свободи, вони вважають, що моральна свобода можлива лише в тому разі, коли людина не рахується зі своїм громадянським обов'язком, тільки індивідуаліст здатний оволодіти вільною волею. Такі погляди на «абсолютну свободу» та «абсолютну необхідність» ведуть до метафізичних позицій, які в радянські часи вважались хибними і неприйнятними для виховання радянської людини. Адже вважалось, що в соціалістичному суспільстві створені всі умови для виховання та формування совісті радянської людини. У такому середовищі,

зазначає О. Огнева, людина як особистість здатна сама оцінювати власну поведінку, вирішувати, що є добро і зло, що є моральним і аморальним. «Але така внутрішня самооцінка не може формуватися без впливу суспільної моральної оцінки вчинків і дій людини. Ось чому совість і є не чимсь суцільно суб'єктивним від суспільства, а специфічним виявом соціального в індивідуальному. Моральна поведінка людини складається під впливом об'єктивного фактора – громадської думки і суб'єктивного – самої особи і її совісті» [5, с. 12–13].

Говорячи про свободу совісті, О. Огнева зазначає, що вона тісно пов'язана з поняттям «совість». Таке поняття, як свобода совісті, виникає за певних умов, зі зміною цих умов змінюється і сам зміст цього поняття. Розглядаючи поняття свободи совісті в ідеологічному аспекті, О. Огнева наводить приклади розуміння цього поняття в класовому і буржуазному суспільствах. У класовому суспільстві релігія є формою суспільної свідомості, тому кожна суспільно-економічна формація покладає жорсткі обмеження свободи совісті, тоді як у класовому суспільстві свобода совісті є невід'ємною частиною демократичних прав людини. Натомість у буржуазному суспільстві, зазначає О. Огнева, розуміння свободи совісті значно відрізняється від пролетарського. Це можна простежити, вдавшись до історичного аспекту цього питання. Ще у XVII–XIX ст. буржуазні ідеологи розуміли свободу совісті як таку, що відповідає віротерпимості, а подекуди і свободі віросповідання, де віротерпимість припускала існування поряд з державною релігією й інших релігій, а під свободою віросповідання розумілась рівність усіх релігій перед законом і право громадян сповідувати будь-яку релігію. Так, Т. Мор, М. де Монтень, Б. Спіноза, Д. Локк боролись за релігійну нетерпимість, висували лозунг свободи совісті, але маючи на увазі свободу віросповідання. Французькі матеріалісти Д. Дідро, П. Гольбах, К. Гельвецій, Ж. Ламетрі розглядали «свободу совісті як право людини, що дане їй природою. Вони розуміли її не тільки як свободу віросповідання, але й як свободу невір'я» [5, с. 14–17]. Проблеми свободи совісті порушувались і в німецькій класичній філософії. Г. Гегель наполягав на релігійній свободі совісті, Л. Фейєрбах вважав, що справжня свобода совісті немислима без свободи невір'я й критики релігійних забобонів, він «розумів свободу совісті не тільки як право на свободу релігійних або атеїстичних переконань, але насамперед як моральну цінність, невід'ємну якість людини, вільної від релігійних уявлень» [5, с. 17].

Дослідження свободи совісті в науковому доробку О. Огневої тісно переплітались з дослідженнями поняття «гуманізм», яке за визначенням вченої, в широкому сенсі цього слова, являє безмежні можливості людини удосконалюватися, це вимога свободи й захисту гідності особи, це ідея про право людини на щастя. Ідеалістичне трактування суспільно-політичного життя не дає змогу піднятися до такого розуміння гуманізму. Тільки марксизм-ленінізм є науково-теоретичною основою пролетарських принципів свободи совісті, він показує справжній шлях гуманізації людських відносин [5, с. 160–161]. Такі погляди в душі марксистсько-ленінської ідеології можна було простежити в більшості наукових робіт радянських учених, які не мали права виходити за межі пануючої на той час радянської ідеології.

Наостанок зазначимо, що хоча в радянські часи від філософів вимагалась критика західної, буржуазної демократії, прийом, який був обов'язковим для загальної характеристики, критики, оцінки поглядів і концепцій західних філософів, але у межах загальної, спеціалізованої тематики філософських досліджень у СРСР він не мав особливого значення. Зі зміною ідеологічної політики в країні змінилось і відношення до релігії, відбулась трансформація в суспільній свідомості, на зміну науковому атеїзму приходить нова дисципліна – релігієзнавство, яке продовжує активно досліджуватись і вивчатись сучасними науковцями.

Список використаної літератури

1. Танчер В. Свобода совісті – важлива умова культурного розвитку особи військовослужбовця. *Українське релігієзнавство*, 1998. № 7. С. 31–33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukr_1998_7_8 (дата звернення: 11.06.2020).
2. Танчер В.К. Мораль релігії і мораль життя. Київ : Т-во «Знання» Української РСР, 1965. 48 с.
3. Танчер В.К. Научный атеизм: проблемы теории и задачи практики. *Вопросы атеизма*. 1988. № 24. С. 3–11.
4. Танчер В.К. Про походження релігії. Київ : Молодь, 1957. 39 с.
5. Огнева О.В., Уткін О.І. Свобода совісті реальна та ілюзорна. Київ : Наукова думка, 1982. 183 с.
6. Конституция (Основной Закон) СССР. Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1977.htm> (дата звернення: 11.06.2020).
7. Панич О. Науковий атеїзм як культурна система. URL: <https://uars.info/prints/ur/76/5.pdf> (дата звернення: 11.06.2020).
8. Смирнов М.Ю. О «научном атеизме» и «религиозном энтузиазме». *Вестник Русской христианской гуманитарной академии*. 2014. Т. 15. Вып. 1. С. 314–321.
9. Колодный А.Н., Филипович Л.А., Яроцкий П.Л. Религиоведение Украины в советское время. *Вопросы религии и религиоведения*. Вып. 6. Москва : ООО ИД МедиаПром, 2010. С. 9–18.
10. Кисельов О. Трансформації наукового атеїзму в Україні за часів перебудови. *Схід. Філософські науки*. № 4 (150). 2017. С. 93–98.
11. Пасічник О. Релігієзнавчий здобуток Володимира Танчера. *Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. № 2 (2). 2014. С. 31–35.

MORLITY OF RELIGION AND FREEDOM OF CONSCIENCE IN THE ATHEISTIC PROBLEM FIELD OF RESEARCH OF REPRESENTATIVES OF THE KYIV SCHOOL OF SCIENTIFIC ATHEISM V. TANCHER AND O. OGNEVA

Marina Moskalchuk

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine*

Nataliia Yarmolitska

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine*

The article dedicated a short review the history of formation and development the scientific atheism in Soviet Ukraine. This review was committed based on study of the scientific heritage of representatives of the Kiev school of scientific atheism V. Tancher and O. Ogneva, whose ideas became innovative within the Marxist understanding of religious studies and the history of free thought. The basic attention in the article focuses on the worldview V. Tancher and O. Ogneva, on their study of religious and communist morality, which on the basis of comparative analysis shows the disadvantages of the first and the advantages of the second, as well as what is common in morality and religion, as related issues of religious morality and freedom of conscience and understanding of freedom conscience. The research is analyzed V. Tancher the essence of religion morality on the basis study him the problem of freedom and necessity in the morality

activities a human. The definition of the concept of freedom of conscience by scientists is considered, from which it follows that this concept is an important condition of cultural development of the person; the substantiation of the close connection between culture and religion is shown, in which religion is represented as an organic part of the spiritual culture of mankind. O. Ogneva's research on the problem of freedom of conscience in the philosophical and legal aspect is analyzed separately. It was also determined that on the basis of scientific – materialist worldview O. Ogneva conducted research on the essence of the problem of freedom of conscience, analyzed this concept in historical and ideological aspects, considered scientific and atheistic education of workers. Studying the role of religion and morality in the development of spiritual culture of society, as well as determining the content and essence of religious – moral values of the past, will help to understand the historical, universal, moral, legal norms and ideals that existed in soviet society, which will be useful for further study of Ukrainian religious studies.

Key words: scientific atheism, religious and morality values, freedom of conscience, religious morality, communist morality.

УДК 128(100)091

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.16>

ФІЛОСОФІЯ ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМУ ЯК НАЙБІЛЬШ ОСОБИСТІСНО ОРІЄНТОВАНА ТЕЧІЯ ХХ СТОЛІТТЯ

Іванна Ніколаєва

*Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського,
кафедра філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності
вул. Старопортофранківська, 26, 65020, м. Одеса, Україна*

У статті висвітлено проблему аналізу екзистенції та становлення екзистенціальної філософії. Показано повну картину формування екзистенціального мислення, існування і буття людини. Проаналізовано екзистенціальне поняття смерті та основні принципи екзистенціалізму, особливості поширення екзистенціалізму в західноєвропейському суспільстві. Розкрито проблеми, пов'язані з філософією буття людини, її свободи і відповідальності. Зібрано найбільш популярні ідейні джерела загалом. Наведені відмінні риси світоглядних систем відомих представників соціально-філософської думки, незвичайність типу філософствування, що культивував екзистенціалізм для того часу, а також духовний складник як найбільшу цінність. Опис страждань людини, що знаходиться в світі, який постійно змінюється і рухається вперед, а все це є результатом впливу самої людини. Кризові ситуації, котрі безпосередньо мають вплив на все, що відбувається навколо. Висвітлені проблеми суспільства післявоєнних років. Пояснюється, що не може людина формуватися лише на основі тілесних чи психологічних процесів, а й за допомогою законів природи. Описані соціальні кризи та їх вплив на людську свідомість, що спонукають до пошуку себе і свого місця у світі. Важливим складником є формування екзистенційних поглядів за Сьорена К'єркегора і їх трансформація в надзвичайно плідну філософську думку, яка не тільки втілювалася у філософських працях, але і проникла у різні сфери людського існування. Екзистенціалізм виник для урівноваження традиційних філософських поглядів. Зображує людину як унікальну істоту і пояснює концепцію свободи як найвищу людську цінність. Здатність робити вибір і нести відповідальність за свої вчинки у повному обсязі. Існування світу самого по собі, без людини, зовсім не цікавить екзистенціалістів, позаяк вона надає кожному елементу значущості і суті, щоразу по-іншому. Справжня сутність людини розкривається в свободі, яка найбільшою мірою показує відношення її до всіх процесів, що відбуваються в світі. Людина – унікальна істота, котра надає сенс існування світу навколо себе.

Ключові слова: екзистенція, екзистенціалізм, буття, свобода, людське існування, страх, смерть.

Актуальність. Упродовж останніх десятиліть цікавість до досить нової течії філософії – екзистенціалізму – тільки зростає. Завжди цікаво розглядати людину в різних ситуативних формах, таких як: страх, гнів, переживання, горе чи смерть. Йдеться про виживання людини у великому світі. Цей особливий стан індивіда завжди цікавий, адже кожна людини переживає його по-своєму. До того ж екзистенційна думка прослідковується не тільки у філософії, а й в інших сферах людської діяльності. Таким чином, екзистенціалізм дає змогу вивчати не тільки себе, але і навколишній світ та місце в ньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Свій вклад у розвиток ідей екзистенціалізму внесли філософи, такі як С. К'єркегор, Ф. Ніцше, В. Дільтей, Г. Зіммель, А. Бергсон, засновник феноменології Е. Гуссерль. Також у сторону екзистенціалізму спрямовували свої погляди Е. Хемінгуей, Ф. Кафка, Е.-М. Ремарк.

Мета статті – розкрити зміст терміна «екзистенція» і прояв її в житті людини; показати значення свободи, а також прояви у повсякденному житті; підкреслити спрямованість своєї екзистенційної позиції на духовність як найвищу людську цінність.

Викладення основного матеріалу. Виникнувши на початку ХХ ст., у період занепаду традиційних гуманістичних цінностей, як філософська відповідь на пошуки виходу з глобальної духовної і соціальної кризи, що охопила західне суспільство, екзистенціалізм, або «філософія існування» (від пізньолат. *exsistentia* – існування), сформувався як одна з найбільш особистісно орієнтованих філософських течій, претендуючи на роль єдиної істинної філософії людини ХХ століття. Вона почала усвідомлювати себе не лише як щось відмінне від тварини, але і як особистість, почала осягати своє існування, мислення, стани своєї душі, значимість свого буття. Суспільна свідомість того часу позначилася болісними пошуками місця людини у світі, тому і закономірною є поява екзистенційної філософії. Але екзистенціалістів цікавить мислення кожної окремої людини, а не мислення взагалі. Вони прагнуть звільнитись від кайданів повсякденного життя, воліють скинути їх і усвідомити, в чому сенс справжнього буття, справжнього існування. Екзистенція є внутрішньою основою людини, яка залишається недоторканою, яка усвідомлює свою скінченність у часі й просторі, з чого випливає, що життя людини в кінцевому підсумку спрямоване на небуття. Тобто екзистенціалісти намагаються усвідомити значення сутності через існування. Кожна людина виступає окремою оригінальною особистістю, вона живе своїм життям, але їй необхідно не тільки усвідомити своє існування, але і зрозуміти його суть, і лише тоді вона пізнає істину життя. Екзистенційна філософія позиціонує і досліджує людину як унікальну духовну істоту, яка здатна до вибору власної долі. Показує, що людина – не безвольна істота, яка сама може вирішувати складні обставини. Основним проявом екзистенції є свобода, яка визначається як відповідальність за результат свого вибору. Філософія екзистенціалізму відобразила «дух» свого часу, періоду глибоких потрясінь, що спіткали західноєвропейську цивілізацію. Віра багатьох людей у традиційні моральні цінності була підірвана Першою світовою війною. Одним із соціально-психологічних її наслідків було поширення серед певних верств населення цинічного ставлення до життя, презирства до моральних норм і заборон. Другим виразом тогочасних настроїв був екзистенціалізм з його радикальним розшаруванням в історії, пошуками людиною опори у глибинах власної особистості. Набагато страшнішою була Друга світова війна, розв'язана диктатурою Гітлера. Вона супроводжувалася великими втратами не тільки серед військових, але і серед мирного населення. У багатьох людей (переважно з буржуазного і дрібнобуржуазного середовища, інтелігенції) в складних умовах війни склалося переконання, що миритися з торжеством грубого насильства, варварства, жорстокості неприпустимо, проти нього необхідно боротися, хоча ця боротьба, по суті, безперспективна. Екзистенціалізм, який ідеологічно сформував такий порядок, довів його до крайнього парадоксу. Така трагічна ситуація виявила свою безмірність і абсолютність людської свободи – свободу вибору позиції, лінії поведінки всупереч силі зовнішніх обставин. Це філософія кризової свідомості, й тому закономірним є її звернення до проблеми критичних ситуацій, у які потрапляє людина в період жорстоких історичних випробувань. Описавши нестійкість, ламкість і скінченність існування в людині, екзистенціалізм усе-таки намагається відшукати в людині екзистенціальний шар автентичного, первинно-істинного, в якому й виражається її ідентичність. Після Другої світової війни екзистенціалізм поширився по всьому світу і навіть у Японії, за всієї самотності її культури.

З цим пов'язане особливе зацікавлення екзистенціалізмом в історико-філософській літературі, у численних публікаціях досліджено різноманітні аспекти цього феномена.

Спільний лейтмотив розвідок – констатація того, що покоління інтелігенції, яке пережило Першу світову війну та прихід до влади фашизму, ця філософія зацікавила насамперед тим, що зосереджувала увагу на кризових ситуаціях у житті людини і людства, намагалася проаналізувати людину в умовах складних історичних випробувань.

Ідейні джерела екзистенціалізму загалом традиційно вбачають передусім у вченні данського мислителя Сьорена К'єркегора, який першим сформулював поняття «екзистенція» – внутрішнє буття людини, що поступово переходить у її зовнішнє буття. Його екзистенційне мислення надзвичайно плідне для формування екзистенційної філософської думки. Відмінна риса філософської системи К'єркегора полягає у способі обґрунтування шляху до вищих етичних цінностей, у межах якого екзистенціальна естетика створюється поєднанням естетичного з етичним началом особи. Незважаючи на розвиток філософської думки, протягом довгого часу головні поняття, що становлять концепцію, практично не піддаються переосмисленню. Справжня філософська думка, згідно з К'єркегором, може бути тільки «екзистенційною», тобто такою, якій притаманний глибоко особистісний характер. Найвідоміша праця «Або-Або» показує центральну думку філософа, яка ґрунтується на локальній картині світу, досвід, що був здобутий людиною протягом життя і всього, що її оточує. Всі роботи К'єркегора віддзеркалюють його самого, показують його розвиток і становлення як особистості [3, с. 46]. Розглядаючи людину як екзистенцію, він виводить такі поняття, як страх, рішучість, відчай, совість, суть, різні способи зіткнення з небуттям. Це зіткнення з небуттям є одночасно як рухом до нього, так і втечею від нього. Підкреслити спрямованість своєї екзистенційної позиції на духовність як найвищу людську цінність.

Безумовно, на формування та розвиток екзистенціалізму також значно вплинули – особистісною орієнтацією, антропологічними вимірами концептуального змісту – філософія життя Вільгельма Дільтея, Фрідріха Ніцше, Георга Зіммеля, інтуїтивізм Анрі Бергсона, а також феноменологія Едмунда Гусерля. Елементи екзистенціалізму ми вбачаємо у поглядах Ернеста Хемінгуея, Франца Кафки, Еріха Марії Ремарка. Найбільше це стосується, як підкреслено в історико-філософській літературі, основних ідей феноменології – неможливості взаємного поєднання і водночас нерозривності свідомості та людського буття, особистості і предметного світу, психофізичної природи соціуму, його духовної культури, яка згодом трансформувалася в теорію екзистенціалізму. Таким чином, основна філософська проблема екзистенціалізму – це проблема людини як учасника певних подій, який діє і страждає у світі, що постійно зазнає змін.

Мартін Гайдеггер вважав, що вказівка на людину як істоту, яка діє, не означає, що екзистенціалізм можна розглядати як особливий різновид філософських дій. Екзистенціалізм – це філософія стосовно такої людини у світі моральних цінностей. З іншого боку, екзистенціалізм не цікавить трудова активність людини, його цікавить тільки моральна діяльність, морально важливі людські вчинки. Не можна пропускати повз і екзистенціальне розуміння страху. Згідно з Гайдеггером, у страху відбувається прорив цілісності сущого і виявляється «ніщо» як повне заперечення всього навколо. У своїй праці «Буття і час» він порушує питання про сенс буття, яке, на думку філософа, було забуте традиційною філософією. Основою онтології повинна бути свобода в осмисленні буття, і лише людині властиве таке мислення [6, с. 19]. Послідовно проводиться відмінна лінія сущого і буття, онтичного і онтологічного способу підходу до світу. Екзистенціальний страх як головну спрямованість людського буття у жодному разі не можна плутати з повсякденною боязкістю, викликаною певними обставинами чи об'єктами. У страху наявне буття підводиться до визнання власної скінченності. Реальна загроза смерті звільняє людину від багатьох ілюзій, включаючи ілюзію байдужості, самовпевненості. Екзистенціальне поняття смерті

означає не просте прощання з існуванням, а волю сміливо дивитись смерті в обличчя, тобто до смерті треба ставитися як до вищого прояву волі. У екзистенціалістському вченні про свободу по-новому відроджується кантівський категоричний припис, що виявляється під час аналізу екзистенціалістського поняття «вибір». Своє вчення про вибір Жан-Поль Сартр створив під впливом Гайдеггера, але у нього трактування трансценденції набуває іншого змісту. Концепція свободи залишається в теорії проєкту, за якою людина сама себе проєктує і тим самим повністю несе відповідальність за себе і свої вчинки. Свобода залишалась центральним поняттям, але разом з тим розвивалося поняття «відчуження».

Екзистенція є постійним живим моментом діяльності, узятим суб'єктивним, таким поняттям позначається не стійка субстанція, а постійна втрата рівноваги. Характерною рисою філософських переконань Сартра є те, що здебільшого вони утілювалися в образах художніх творів, хоча у нього були і власне філософські праці. Він поєднав загальні риси екзистенціалізму з літературою. Сартр дивиться на проблему буття з боку свідомості, побоюючись нігілізму і метафізики, втілення свідомості. У нього свобода перебуває у сфері людського існування. Саме людська діяльність надає сенсу навколишньому світу. Розглядається, що людина стає заручником свого минулого, де ситуація реалізується тільки через людський вибір і дію. Сартр виступає проти введення будь-яких трансценденцій у свідомість і вказує на те, що людина тримає в своїх руках усі зв'язки зі світом. Пізніше він робив спробу синтезувати марксизм та екзистенціалізм з метою введення в останній універсального знання про історію, яким він вважав марксизм. Сартр допускає методологічну недбалість – неправильне тлумачення буття і часу, він розуміє екзистенціалізм як категорію метафізичної філософії.

У бік екзистенціалізму від філософії життя відходить і німецький філософ, психолог і психіатр Карл Ясперс. Роботи Ясперса значно вплинули на філософію загалом. Вихідним пунктом філософії Ясперса як екзистенціаліста стає поняття свідомості. На його думку, всі принципи буття в кінцевому рахунку опираються в це поняття. Важливе місце в екзистенціалістській філософії посідає проблема буття людини в умовах соціальних криз. У житті людини повинно бути відчуття кризи. Ясперс бачить вихід із такої кризи в індивідуальному житті. Комунікація, за допомогою якої реалізується співвіднесення екзистенції між собою, може зайняти центральну позицію в екзистенційній філософії людського життя. Ясперс багато критикує сфери життя, які загрожують свободі людини.

Деякі філософи-екзистенціалісти у відчаї від незрозумілості і абсурдності світу, у якому перебуває людина і проживає своє життя, виводить на шлях релігійної віри. За словами Камю, ці ілюзії не допустимі людині як наділеній інтелектом істоті. У світі, де люди відчужені один від одного не за законами природи, а за штучними правилами соціального буття, відбивається те, що все це створено руками людини, абсурд не може не бути присутнім як свідчення хаосу у реальних людських стосунках. Камю, на відміну від багатьох екзистенціалістів, стоїть на поглядах інтелектуалізму. Він постійно захищає вчення про те, що людина чужа в цьому світі, про почуття абсурдності, яку Камю вважає головною рисою людського існування і характеризує буття людини. Основні філософсько-літературні праці: «Калігула», «Чума», «Міф про «Сізіфа», «Бунтівна людина», в яких Камю ні в що не вірить, у тому числі і в розум як божественний, так і в людський, який передбачає закономірність, логічність, усвідомлення історичного прогресу і претендує на можливість соціального подолання універсального абсурду. Все реальне чуже для свідомості, випадкове, а отже, абсурдне. Абсурд і є реальність. Сам Камю не вважав себе ні філософом, ні екзистенціалістом, хоча представники цього філософського напрямку значно вплинули на нього.

У підсумку екзистенціалізм сформувався як найвпливовіший напрям гуманістичної думки, що виходив із самої суті екзистенційної філософії. Екзистенціалісти відкидають раціоналістсько-просвітницьку філософію, що зводить волю до пізнання необхідності. Головне в житті окремого індивіда – не абстрактні ідеї, а конкретні проблеми існування в умовах післявоєнних років. Для того щоб знайти сили боротися, потрібно розібратися зі своїм внутрішнім світом, оцінити свої можливості і здібності. Водночас особливе поширення екзистенціалізму в інтелектуальних колах західноєвропейського суспільства, як відомо, пов'язане із надзвичайною різноманітністю цієї філософської течії, наявністю в ній напрямів і тенденцій, що нерідко суперечили одна одній.

Керуючись такими антропологічно-онтологічними засадами своєї філософії, представники екзистенціалізму закономірно зосередили увагу на питаннях провини та відповідальності, рішення та вибору, ставлення людини до смерті тощо, а проблеми науки, релігії, моралі, мистецтва цікавили їх настільки, наскільки стосувалися названих питань. Відповідно, екзистенціалізм здебільшого розкриває проблеми, пов'язані з антропологічними вимірами філософування: людина як унікальна істота, філософія її буття, гуманізм, історія західноєвропейської цивілізації, свобода та відповідальність, смерть як найпотаємніша суть людського існування, час як характеристика людського буття.

Висновки. Отже, розглядаючи головні принципи екзистенціалізму, можна зробити висновки, що саму людину розглядають не ззовні, а зсередини, тобто приділяють увагу її духовному світові. На протигагу класичним філософам, які пояснювали людське існування за допомогою законів природи, об'єктивного світу, екзистенціалісти підкреслюють, що не може людина формуватися лише на основі тілесних чи психологічних процесів. Для екзистенціалізму питання існування світу і природи без людини є мало цікавим, а їхня єдність є беззаперечною. Тільки людина надає світу суті і значення, створюючи саму себе в ньому. Людина тоді приречена на свободу, коли в кожний момент свого життя вибирає себе. Чільне місце в розумінні людиною самої себе належить кризовим ситуаціям, адже саме в такі моменти найбільшою мірою розкривається справжня сутність людини і не тільки для світу, але й для самої себе.

Список використаної літератури

1. Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії. Київ : Либідь. 2001. 408 с.
2. Гайденко П.П. Трагедія естетизма. Прорыв к трансцендентному. Москва : Республика, 1997. С. 3–207.
3. Головкин Б.А. Проблема людини в екзистенціалізмі. Філософська антропологія. Київ : Наукова думка, 1997. С. 70–139.
4. Спиркин А.Г. Філософія : учебник. Москва : Гардарика. 1998. 816 с.
5. Сатр Ж.-П. Екзистенціалізм – це гуманізм. Зарубіжна філософія ХХ ст. Київ, 1993.
6. Макаренко Я.А. Обоснование онтологического метода в философии Мартина Хайдеггера : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.03. Екатеринбург, 2006.

THE PHILOSOPHY OF EXISTENTIALISM AS THE MOST PERSONALLY ORIENTED PROGRAM OF THE XX CENTURY

Ivanna Nikolaieva

*South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky,
Department of Philosophy, Sociology and Management of Social Cultural Activities
Staroportofrankivska str., 26, 65020, Odesa, Ukraine*

The article highlights the problem of analysis of existence and the formation of existential philosophy. The complete picture of formation of existential thinking, existence and being of the person is shown. The existential concept of death and the basic principles of existentialism are analyzed. Features of the spread of existentialism in Western European society. Reveals the problems associated with the philosophy of human existence, freedom and responsibility. The most popular ideological sources in general are collected. Distinctive features of the worldview system of well-known representatives of socio-philosophical thought are given. The unusualness of the type of philosophizing that cultivated existentialism for the time, as well as the spiritual component as the greatest value. A description of the suffering of a person in a world that is constantly changing and moving forward, and all this is the result of human influence. Crisis situations that directly affect everything that happens around. The problems of the society of the postwar years are covered. He explains that man cannot be formed only on the basis of bodily or psychological processes, but also with the help of the laws of nature. Social crises and their impact on human consciousness are described. Encourages the search for yourself and your place in the world. An important component is the formation of existential views under Soren Kierkegaard and their transformation into an extremely fruitful philosophical thought, which is not only embodied in philosophical works, but also penetrated into various spheres of human existence. Existentialism arose to balance traditional philosophical views. Depicts man as a unique being and explains the concept of freedom as the highest human value. The ability to make choices and take full responsibility for one's actions. The existence of the world itself, without man, is not at all of interest to existentialists, as it gives each element significance and essence, each time differently. The true essence of man is revealed in freedom, which to the greatest extent shows his attitude to all the processes taking place in the world. Man is a unique being who gives meaning to the existence of the world around him.

Key words: existence, existentialism, freedom, human existence, fear, death.

УДК 1.141.007 (004)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.17>

РАЦІОНАЛЬНО-ІРРАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ МЕРЕЖІ

Оксана Онищук

*Інститут гуманітарних та соціальних наук
Національного університету «Львівська політехніка»,
кафедра філософії
вул. С. Бандери, 12, 79000, м. Львів, Україна*

Олеся Паньків

*Інститут гуманітарних та соціальних наук
Національного університету «Львівська політехніка»,
кафедра філософії
вул. С. Бандери, 12, 79000, м. Львів, Україна*

Стаття є спробою дослідити особливості функціонування раціонального та ірраціонального аспекту в новому інформаційному середовищі – Інтернеті. Підкреслено, що, попри стрімкий інтелектуальний розвиток, який насамперед пов'язаний з розвитком науки і техніки, в людському житті відбувається трансформація традиційних ціннісно-сміслових вимірів та когнітивних аспектів. Місце впорядкованості, гармонійності, цілісності, зосередженості в сучасному інформаційному суспільстві займає фрагментарність, непередбачуваність, миттєвість, тимчасовість. Нове інформаційне середовище, в основу якого закладені чіткі алгоритми, постає новим соціальним середовищем, котре наповнене ірраціональними аспектами: емоційністю, враженнями, розважальністю, поверхневістю. Підкреслено, що емоційний ірраціональний складник віртуального інформаційного простору перемагає раціональність, з легкістю сприймається людиною, нівелюючи потреби у роздумах. Встановлено, що враження та емоції великою мірою творять новий інформаційно-мережвий простір. Зокрема, виявлено, що тривале та активне використання смартфонів спричиняє шкоду когнітивним здібностям людини, обмежує можливості для контролю уваги та її переорієнтацію. Смартфони негативно впливають на два показники когнітивних здібностей – логічне та абстрактне мислення. Зосереджена увага на потужному секторі сучасного ринку – економіці вражень та емоцій, де на перший план висувається не сам продукт, послуга чи підприємство, а враження та задоволення, які отримує споживач. Підкреслено, що Інтернет привносить у життя нові способи комунікації та форми функціонування мови. З одного боку, мова інтернет-спілкування є віддзеркаленням реальної мовленнєвої поведінки, з іншого – породжує проблему значних розбіжностей між нормою і власне мовленням користувачів Інтернету. Встановлено, що, незважаючи на високотехнологічні досягнення та панування ідеї людини як активного соціального та раціонального суб'єкта, в мережі доволі поширені ірраціональні тенденції.

Ключові слова: мережа, ірраціональне, раціональне, емоції, враження, маніпуляція, когнітивні здібності.

В останні десятиліття в житті людства відбулися глобальні зміни як у способі життя, так і у способі сприйняття реальності. Ці зміни пов'язані, з одного боку, зі стрімким інтелектуальним поступом, з іншого – зі знеціненням індивідуального людського життя, відчуттям замкнутості, поверхневим спілкуванням, почуттям самотності. «Відсутність ідеалів, нестача рецептів гідного життя, виразно сформульованих і надійних орієнтирів, чітко

визначеної цілі життєвого шляху. Розумова депресія – відчуття власного безсилля, нездатності діяти раціонально, адекватно відповідаючи на життєві виклики» [2, с. 55], – так описує З. Бауман цей період. Однією з причин таких змін слід визнати розвиток інформаційних технологій, зокрема, появу Інтернету. Інтернет-мережа постала не лише інформаційно-комунікативним засобом, а і специфічним соціальним середовищем. Нове середовище відкриває перед людиною безліч нових можливостей і разом з тим створює нові виклики. Місце впорядкованості, гармонії, доцільності займає непередбачуваність та нестабільність. У часи нестабільності породжуються протиріччя в мисленні та діяльності, частіше раціональні дії супроводжуються ірраціональними. Збільшення комунікаційних можливостей завдяки інформаційним технологіям приводить до збільшення альтернативних варіантів вибору, прийняття рішення та привносить ірраціональний аспект у поведінку людей. Період, котрий позначений небаченим інтелектуально-раціональним поступом, пронизує постійне відчуття кризи – «кризи розуму» та вихідних підвалин людського життя.

Ситуація кризи розуму знайшла висвітлення в працях Е. Гуссерля «Криза європейського людства і філософія», Т. Адорно «Негативна діалектика», М. Мамардашвілі «Класичний та неklasичний ідеал раціональності», у працях Ю. Габермаса тощо. Оцінка ситуації людини під впливом розвитку інформаційних технологій представлена в працях М. Кастельса, О. Тофлера, З. Баумана, Б. Белла, Ф. Фукуями та ін.

Проблемі співвідношення раціонального та ірраціонального присвячено чимало досліджень. Однак значна частина досліджень стосується найперше розвитку таких наук, як психологія, нейробіологія, кібернетика та ін. У сучасній філософії відомою дослідницею є Л. Бортолотті [13; 14]. Метою ж цієї статті є дослідження специфіки представлення раціонального та ірраціонального в Інтернет-мережі крізь призму філософського аналізу.

Історично ідея раціональності охоплювала орієнтацію на «розумність», послідовність, стабільність, передбачуваність, створюючи відчуття комфорту та захищеності. В зрозумілому, прозорому світі людина менше зіштовхується з незрозумілим, цінності перебувають у відповідності з розвитком прогресу, людина орієнтується на наявну модель світу. З. Бауман називає людину модерного світу «паломником», котрий завжди знаходив тверду основу для стійкості. Однак раціоналізація почала сприйматися як умова ефектної діяльності, певною мірою механізована людська активність, котра веде до втрати індивідуальності та безпосередності. Виникає свого роду парадокс: «Максимально раціоналізований та прагматизований світ ХХ століття опинився в ірраціональному глухому куті» [5, с. 32]. Тому місце «паломника» посів «турист» – людина, яка постійно прагне отримати враження, до того ж за короткий час, «турист свідомо і систематично шукає пригод, нових і не подібних до попередніх» [1]. Сучасна людина по-новому сприймає світ, який стрімко розвивається та змінюється. Розвиток новітніх інформаційних технологій вимагає «блискавичної реакції», здатності швидко змінюватися, адаптуватися. Місце мислення займає вміння орієнтуватися у великих обсягах інформації. Місце мудрості займає навігація.

«Всеохоплюючий розум перетворився на «інструментальний розум»; матеріальні інтереси взяли верх над духовними; розрахунки, речі, апарати стали засобом панування над людьми, в яких сформувався «одномірне» мислення і поведінка: відбулося знеособлення індивіда., як результат, раціональність перетворилася на ірраціональність» [5, с. 254]. Разом із тим з'являється різне трактування раціональності, наприклад, епістемічна та інструментальна раціональність [16]. Перша актуальна для формування переконань, а друга – для прийняття рішень та керівництва поведінковими реакціями. Людина чинить ірраціонально тоді, коли її переконання чи дії не відповідають вимогам раціональ-

ності (скажімо, у разі, коли переконання формуються на основі суперечливих аргументів; або ж, коли алгоритм дій не відповідає досягненню поставленої цілі і т. ін.).

Сучасна філософія Л. Бортолотті [13; 14] наводить докази, що, хоча ми і схильні раціоналізувати наші рішення після того, як ухвалили їх, усе ж ми не робимо вибір найперше через раціональні рішення. Замість цього більша частина процесу прийняття рішень включає в себе емоції та інтуїцію. І часто це дає кращі результати, ніж ті, які досягнені за допомогою раціонального вибору. «По-перше, наші переконання не повинні бути епістемічно раціональними аби інтерпретувати нашу поведінку; по-друге, наші переконання не мають бути епістемічно раціональними, аби позитивно впливати на наше психологічне самопочуття чи розуміння. Деколи епістемічно ірраціональне переконання має певну епістемічну вигоду, бо захищає нас від тривоги» [14, с. 98]. Авторка виходить з того, що ірраціональні переконання є потенційно корисними. Так, скажімо, вони можуть виступати в ролі захисних механізмів у разі деструктивних переживань або ж запобігати руйнівним наслідкам від негативних переживань, що могли б призвести до депресії чи інших розладів. Також вони уможливають соціальні взаємодії.

Незамінною якістю сучасного життя стають, на думку Н. Талеба, «гарячі клавіші», або ж Система 1, так визначає її автор. Система 1 – тип мислення, котрий не потребує зусиль, відбувається автоматично, проходить швидко, дає змогу паралельно проводити інші дії. Натомість є Система 2, котра побудована на раціональному типі мислення, яке потребує зусиль, ґрунтовного, повільного, послідовного й усвідомленого мислення. Раціональний тип мислення представлений, на думку автора, меншою помилковістю, оскільки дає змогу «простежити хід думок і скоригувати їх по ситуації» [7, с. 93]. Однак слід визнати, що діяльність людини, зокрема в мережі, визначається кількістю операцій, які вона може виконати, не замислюючись. Крім цього, під впливом потужної лавини інформації в людини виникає перевантаження, яке послаблює здатність перевіряти й диференціювати інформацію. На думку А. Моля, в наповненні розуму сучасної пересічної людини більше значення має те, що вона прочитає на афіші в метро, почує по радіо, телебаченню. «Свої «ключові поняття» – ідеї, які дають змогу звести до єдиного знаменника враження від предметів і явищ, – сучасна людина вибудовує статистичним шляхом, а цей шлях докорінно відмінний від шляху раціональної картезіанської освіти» [6, с. 41]. Сучасну культуру А. Моль називає «мозаїчною», котра нагадує екран, схожий на масу волокон, розміщених безладно. Для цієї культури характерна випадковість, хаотичність сприйняття інформації. Фрагменти думок групуються за примхою щоденного життя, яке накриває нас потоками інформації, з якої ми фактично навмання вибираємо окремі повідомлення. Крім цього, сама інформація, що представлена в мережі, носить фрагментарний характер. Така подача інформації дезорієнтовує людину та змушує покладатися на оцінки коментаторів.

Італійський психолог та економіст Р. Чалдіні, досліджуючи особливості колективної поведінки, виявив надзвичайно поширену форму «бездумної згоди», де колектив (яскравим прикладом можуть бути соціальні мережі) здатен викликати автоматичну, неосмислену згоду людини [9, с. 14–15]. Це робить людину легкою здобиччю пропаганди, яка легко нав'язує їй певні кліше та штампи. Цей ефект яскраво представлений в електронних повідомленнях ЗМІ, де «роблячи акцент тільки на емоції, легше змусити людину керуватися отриманою інформацією в повсякденному житті. А для закріплення ефекту використовуються посилення на «авторитети», що виливається в гіпертрофований інтерес до життя богемі» [8]. Таким чином, людина починає споживати символи та образи культури.

Простір раціональності активно звужується під тиском соцмереж та Інтернету загалом, які стають усе більше емоційними та ірраціональними. Дослідження науковців

Чиказького університету показало [12], що навіть звичайна присутність смартфона в полі зору власника спричиняє шкоду для когнітивних здібностей людини, викликає так званий «відтік мізків», спираючись на використання когнітивних ресурсів з обмеженими можливостями для контролю уваги та її переорієнтацію. Скажімо, у разі використання соцмереж або мобільного під час навчання знижується розуміння та погіршується успішність. У результаті проведених експериментів дослідники виявили, що смартфони негативно впливають на два показники когнітивних здібностей – доступну ємність оперативної пам'яті і функціональний інтелект, тобто на логічне й абстрактне мислення, на навчання, на творчість. Як наслідок, використання когнітивних ресурсів за рахунок збільшення когнітивного навантаження змушує людей усе менше покладатися на раціональні аспекти пізнання та аналітичну обробку інформації, і все більше робити акцент на ірраціональних емоційних, інтуїтивних моментах. Люди все частіше стають раціонально безпорадними перед високоактивними емоціями мережі.

Через розвиток інформаційних технологій та їх поширення на мислення та культурну самоідентифікацію людини дедалі виразніше впливають два принципи: споживання та пост-споживання. Йдеться про перехід до нового типу споживання, нового екзистенціального досвіду, що представлений інтенсивністю емоційних відгуків. У процесі формування бренду товару за допомогою мережі з'являється навіть деякий емоційний досвід продукту, тобто набір емоцій, котрі з'являються завдяки його впливу. Ці емоції відображаються у відгуках на товар, який придбаний в Інтернеті, вони поширюються на інших покупців, особливо, якщо відгук написаний досить художньо. Важливим та доволі потужним сектором сучасного ринку є так звана економіка вражень (поняття, що запропоноване в книзі Б. Джозефа Пайна та Джеймса Гілмора «Економіка вражень» [4]). Суть підходу полягає в тому, що на перший план висувається не сам продукт, послуга, підприємство, а враження, які отримує споживач. Тобто вирішальним складником у стратегії просування є емоційний. Споживач вибирає ірраціонально, керуючись не співвідношенням ціна-якість, а кількістю позитивних емоцій на одиницю товару. Чим більше віртуальні послуги поширюються, тим більшою стає потреба у нових враженнях. Генеральний директор *The EX Group* Т. Шміт вважає, що бізнес повинен відбуватися у стилі шоу, котре має дарувати споживачам необхідні особисті та інтерактивні враження [10]. Тобто бачимо, що емоційний ірраціональний складник інформаційного та віртуального просторів легко перемагають раціональність, оскільки дуже легко сприймаються людиною і не потребують роздумів. Можна стверджувати, що враження та емоції великою мірою творять новий інформаційно-мережевий простір.

Виступаючи потужним та специфічним комунікаційним середовищем, Інтернет вносить у життя нові способи комунікації та форми функціонування мови. В мережі «комунікативний розум піддає себе випробуванню на спроможність його як сили обов'язку (зобов'язання) до інтерсуб'єктивного взаєморозуміння та взаємного визнання» [3, с. 316]. На думку Ю. Габермаса, комунікація в житті людини, котра визначається розумінням, містить у собі потенціал раціональності, завдяки якому можливий процес раціоналізації. Відмова від цілей раціоналізації життєвого світу означає саморуйнування. Завдяки комунікативній раціональності, під якою Ю. Габермас розуміє процес вироблення цілісних культурних смислів (в єдності когнітивного, морального та естетичного суджень), можуть формуватися духовні орієнтири як у розвитку суспільства, так і самої людини. Однак у мережі представлена комунікація, мова, яка «грає за власними правилами» [11, с. 663], відповідно до дискурсивних галузей, типів свідомості та поведінки. Процес інтернет-комунікації характеризується надзвичайною швидкістю. Особливо популярним є електронне листу-

вання, для якого характерним є миттєве реагування на події. Комунікант, не звертаючи уваги на текст, відправляє його адресатові. Специфіка побудови фрази, нехтування нормами вказують на те, що важливо передати не докладний зміст інформації, а її найзагальніший характер, розрахований на швидке й приблизне розуміння її змісту. Масовому користувачу важлива не істинність інформації, а видима присутність у мережі. Питання грамотності також далеко не поширене явище в мережі. Спонтанність та швидкість більшості мовних обмінів у мережі ускладнює складне попереднє планування. «Тиск на роздуми під час розмови зумовлює повторення, перефразування та коментарі» [15, с. 26]. Ш. Тьоркл показує, що мережа дає людям ілюзію товариства, дружби (бо ж, наприклад, у реальній дружбі є багато вимог, які не висуваються у мережі). Окрім цього, живе спілкування доволі важко контролювати. Тривале спілкування в мережі призводить до втрачання навичок живого спілкування, зчитування емоцій та почуттів, розуміння контекстів.

У мережі переплітаються аналітика зі спонтанністю, мислення з емоціями, прорухунок з імпульсивністю. В умовах мережевого суспільства під потужним впливом новітніх технологій людська особистість трансформується доволі активно. Одним з аспектів такої трансформації є акцент на емоційних структурах людини, на щораз більшому переважанні ірраціональних елементів у життєвих стратегіях перед раціональними. Таким чином, можна прослідкувати певний дуалізм присутності людини в мережі: незважаючи на високотехнологічні досягнення, на панування ідеї людини як активного соціального та раціонального суб'єкта, доволі поширені ірраціональні тенденції: емоції, враження, бажання, захоплення.

Список використаної літератури

1. Бауман З. От паломника к туристу. *Социологический журнал*, 1995, № 4. С. 133–154. URL: <http://jour.isras.ru/upload/journals/1/articles/218/submission/original/218-411-1-SM.pdf>.
2. Бауман З. Индивидуализированное общество. *Свободная мысль*. Москва : Логос, 2002. 390 с.
3. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну. Київ : Четверта хвиля, 2001. 424 с.
4. Джозеф Пайн II Б., Джеймс Х. Гилмор. Экономика впечатлений. Работа – это театр, а каждый бизнес – сцена. Москва : ИД «Вильямс», 2005. 304 с.
5. Исторические типы рациональности. Т. 1. Москва : Логос, 1995. 350 с.
6. Моль Абраям. Социодинамика культуры. Москва : Издательство ЛКИ, 2008. 416 с.
7. Талеб Н. Чорний лебідь. Про (не)ймовірне у реальному житті. Київ : Наш формат, 2017. 392 с.
8. Фрідман О. Психологія кліпового мислення. Що це таке? URL: <http://itstechnology.ru/page/klipovogo-mislennja-shho-ce-take>].
9. Чалдини Р. Психология влияния. Как научиться убеждать и добиваться успеха. Москва : Эксмо, 2010. 368 с.
10. Шмитт Б. Бизнес в стиле шоу. Маркетинг в культуре впечатлений. Москва : ИД «Вильямс», 2005. 392 с.
11. Эпштейн М. Знак пробела: О будущем гуманитарных наук. Москва : Новое литературное обозрение, 2004. 864 с.
12. Adrian F. Ward, Kristen Duke, Ayelet Gneezy, Maarten W. Bos Brain Drain: The Mere Presence of One's Own Smartphone Reduces Available Cognitive Capacity. *Journal of the Association for Consumer Research*. Volume 2, Number 2. 2017. P. 140–154.
13. Bortolotti L. Irrationality. Cambridge : Polity, 2014.
14. Bortolotti L. Delusions in Context. Basingstoke, United Kingdom : Palgrave Macmillan, 2018. 121 p.

15. Turkle S. The Second Self: Computers and the Human Spirit. The MIT Press Cambridge, Massachusetts London, 2005. 372 p.
16. Vintiadis Elli. The Irrationality Within Us. URL: <https://blogs.scientificamerican.com/mind-guest-blog/the-irrationality-within-us/>.

RATIONAL-IRRATIONAL ASPECT OF THE NETWORK

Oksana Onyshchuk

*Institute of Humanities and Social Sciences
of the Lviv Polytechnic National University,
Department of Philosophy
Bandera str. 12, 79000, Lviv, Ukraine*

Olesia Pankiv

*Institute of Humanities and Social Sciences
of the Lviv Polytechnic National University,
Department of Philosophy
Bandera str. 12, 79000, Lviv, Ukraine*

This article is an attempt to explore the peculiarities of functioning of rational and irrational aspect in the new information environment – the Internet. It is emphasized that despite the rapid intellectual development, which is primarily associated with the development of science and technology, there is a transformation of traditional value-semantic dimensions and cognitive aspects in human life. Instead of order, harmony, integrity and concentration in the modern information society we observe fragmentation, unpredictability, instantaneity and temporality. The new information environment, which is based on clear algorithms, appears as a new social environment, which is filled with irrational aspects: emotionality, impressions, entertainment and superficiality. It is emphasized that the emotional irrational component of the virtual information space overcomes rationality since it is easily perceived by a person and there is no need for reflection. It is claimed that impressions and emotions to a large extent create a new information and network space. In particular, it was found that prolonged and active use of smartphones harms a person's cognitive abilities, limits the ability to control attention and reorientation. Smartphones negatively affect two indicators of cognitive abilities – logical and abstract thinking. The focus is on such a powerful sector of the modern market as the economy of impressions and emotions, where the main goal is not the product, service or enterprise, but the impressions and pleasures, which consumers will receive. It is emphasized that the Internet brings to life new ways of communication and forms of language functioning. On the one hand, the language of Internet communication is a reflection of real speech behavior; on the other hand, it creates the problem of significant differences between the norm and the actual speech of Internet users. It is argued that despite high-tech achievements and dominance of the idea of man as an active social and rational subject, irrational tendencies are quite common in the Internet.

Key words: network, irrational, rational, emotions, impressions, manipulation.

УДК 130.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.18>

ЗЕМЛЯ: СУЧАСНИЙ ПРОЄКТ ТЕХНОЛОГІЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Світлана Пилипенко

*Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
історичний факультет, кафедра філософії
вул. Алчевських, 29, 61002, м. Харків, Україна*

Стаття присвячена проблемі переосмислення образу Землі, що пов'язано з трансформаційними процесами сучасності. Ця ситуація змушує звернутися до перегляду системи «природа/Земля – людина – суспільство» шляхом залучення концепту «технології». Ідеться не лише про визначення наявних змін, але й про евристичний потенціал дослідження для подальшого осмислення екологічних проблем сьогодення. Метою статті є висвітлення зміни образу Землі, що зумовлене тенденціями глобалізації в системі координат «людина – суспільство – технології/інформаційні технології».

Завдання дослідження полягає у визначенні феномена сучасних технологій, що постають основним диспозитивом сучасності. Диспозитивні технології не лише змінюють образ людини, ідеться про трансформацію соціокультурних практик взаємодії «людина – Земля». У цьому контексті особливого значення набуває новий образ Землі, що створюється новими інформаційними технологіями. Для вирішення поставлених завдань у статті використовуються культурно-антропологічний, герменевтичний, компаративний методи дослідження.

У дослідженні підкреслюється, що нині ми є свідками «стискання» простору, усунення хронологічних обмежень (online/offline) та створення нового соціокультурного досвіду. Зазначається, що настанова Мартіна Гайдегера: «Земля потребує іншої мови» набула нового сенсу. Так, якщо для мислителя цією мовою поставало мистецтво, то нині ми говоримо про нові маркери, де чільне місце займають медіатехнології, провокуючи нову методологію. Остання покликана дати відповідь на питання: «Як тепер Земля може «розкритися» людині?» та «Чи бажає людина цього?».

Висновки. Створення нового образу Землі пов'язане з розвитком сучасних технологій, що дає змогу відійти від схематичного усвідомлення Землі. Водночас ця ситуація зумовлює парадокси взаємозв'язку людини і Землі. Відбувається «притишення» емоційного сприйняття Землі, не підкріпленого відповідним цифровим супроводом. У цьому контексті нового звучання набуває проблема відповідального ставлення людини до природи/Землі. Створюється новий медійний проєкт Землі.

Ключові слова: технології, Земля, людина, екологія, медійна реальність, технологічна людина.

Вступ. На початку XXI століття феномен глобалізації постає найвизначнішим трендом сучасності, створюючи й поширюючи нові модули взаємодії людства. Проте захоплення новими можливостями у «новому світі» (Римський клуб, 2018) поступово відходять «у тінь», відбувається усвідомлення «багатоликості» глобалізації (Ф. Фукуяма). Зауважимо, що процеси глобалізації розгортаються в новій реальності – технологічній, що не лише задає координати потокам глобалізації, вона постає основним «кольором/тлом» цих процесів, завдяки чому їхній «візерунок» стає більш виразним. Зазначена ситуація втілює нову систему координат «людина – суспільство – технологія», формує нові засадничі питання співіснування вказаних елементів, проте «викреслює» феномен Землі із соціально-технологічного дискурсу сучасності та надає їй, Землі, статус безмовного актора у контексті екологічних трагедій. Ідеться про посилення онтологічних негараздів, як-от дегуманізація, заміщення природного штучним, екологічні кризи тощо.

Метою статті є висвітлення зміни образу Землі, що зумовлене сучасними тенденціями глобалізації у системі координат «людина – суспільство – технології/інформаційні технології», що має евристичний потенціал для осмислення екологічних проблем теперішнього.

Завдання дослідження: по-перше, визначити технології як засадничий диспозитив сучасності, що здійснює зміну образу людини; по-друге, окреслити основні тенденції в трансформаціях образу Землі та соціокультурних практиках взаємодії «людина – Земля» у контексті новітніх технологій.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань у статті використовуються культурно-антропологічний, герменевтичний, компаративний методи дослідження.

Необхідність переосмислення образу Землі в сучасному філософсько-культурологічному дискурсі пов'язана зі зміною модусів існування людини на початку нового тисячоліття; ідеться про інформатизацію, технологізацію, глобалізацію сучасності. Серед мислителів, котрі приділяють увагу зазначеним тенденціям, варто назвати Жана Бодрійяра, Гі Дебора, Славоя Жижека, Мануеля Кастельса, Маршалла Маклуена, Нікласа Лумана та інших. Ідеться про переосмислення оптики досліджень. Так, український дослідник Сергій Клепко, обґрунтовуючи ідею створення «нової мови» для філософії, наголошує на проблемі «образного буття філософії», що вимагає «переформулювання філософських проблем» [1, с. 24]. Здається, що технологізація/візуалізація змушує філософію відвернутися від так званих «вічних проблем». Дослухаємося до слів Мирослава Поповича, котрий підкреслював існування «наскрізних» проблем людства, що вимагають філософського осмислення. Однією з таких проблем є взаємозв'язок людини і Землі. В умовах сучасності цей взаємозв'язок вимагає неухильного використання такого елемента, як «технології». Утворюється нова матриця взаємодії, що окреслює нові парадокси сьогодення. Серед останніх чільне місце займає створення нового образу як людини, так і Землі.

Тотальність «технологічного проєкту» віддзеркалюється новими образами людини, на кшталт «людина, що «ковзає» Інтернетом/людина-серфінгіст» (Жіль Дельоз), «людина інформаційна» (Елвін Тоффлер), «людина як центр зі створення і переробки інформації» (Мішель Уельбек), «людина технологічна/«Homo Technologicus»». Так, Кевін Уорвік (Kevin Warwick) підкреслює абсолютизацію зв'язку між технологіями і людиною, що втілюється фігурою «людина технологічна», котра постає новим видом – над-людиною, формуючи нові морально-етичні проблеми. Як наголошує автор, виникає питання: «Як власне Homo Technologicus буде ставитися до Homo Sapiens?» [2], тим самим «провокуючи» нові маркери осмислення майбутнього людини – суспільства – цивілізації. На думку Кетрін Хейлз, сенсоутворюючими маркерами технологізованого теперішнього є «питання про межі особистості, про дигітальне й біологічне безсмертя, про технологічну рівність і справедливість, про цивілізаційні перспективи технолюдства» [3, с. 249]. Ці погляди резонують з роздумами Френсіса Фукуями [4], які сповнені тривоги за майбутнє людства: необмежений ніякими заборонами науковий прогрес здатний вивести людство за ту відносну грань, по той бік якої кожен із його суб'єктів перестав бути людиною. Видається, що людина надшвидкими темпами намагається розірвати зв'язок із власною тілесністю, «укорінитися» новою фігурою – «гібридним людино-технічним комплексом», для якого осердям його існування постануть швидкість, трансформативність, комбінаторність. Виникає нова техно-антропологічна оптика [5]. Водночас ця ситуація окреслює проблему, яку намагаються «оминати» сучасні дослідники: «Що відбудеться із Землею внаслідок остаточного «розтілеснення» людини?», адже зв'язок «людина – Земля» має амбівалентний характер: «Говорячи мовою феноменології, ми єдині із Землею як із земним тілом» [6]. На думку

представників постантропології, ця ситуація набагато ближча, ніж видається гуманітаріям (Реймонд Курцвел).

Взаємозв'язок «людина–Земля» завжди привертав увагу філософського дискурсу, проте сучасні реалії яскраво демонструють зміну тих диспозитивів, що визначали основні модули взаємодії. Зауважимо, що концепт «диспозитив» ми використовуємо відповідно до розмислів сучасного італійського філософа Джорджіо Агамбена: «Я визначив би диспозитивом будь-яку річ, якій притаманна здібність залучати, визначати, перетинати, моделювати, контролювати і гарантувати поведінку, жестикуляцію, думку та дискурси живих людей» [7, с. 26]. Таким сенсоутворюючим диспозитивом сучасності постають технології, що створюють не лише нові умови існування, але й трансформують уявлення людини щодо власної могутності та можливих наслідків її діяльності.

Як зазначає Клаус Шваб (нім. Klaus Schwab), засновник і незмінний президент Всесвітнього економічного форуму в Давосі з 1971 року: «Технології – це потужні фактори, що формують наші цінності. Вони вимагають нашої уваги, адже завдяки їм ми розбудовуємо наші економіки, суспільства, формуємо погляд на світ. Вони впливають на те, як ми інтерпретуємо світ, бачимо інших та можливості майбутнього» [8, с. 388]. Шваб підкреслює, що людство «увійшло» в четверту промислову революцію, де технології постають мегатрендами. Четверта революція відзначається такими ознаками: по-перше, технології отримали можливість «породжувати» нові технології, унаслідок чого вони збільшуються в геометричній послідовності, що спричиняє взаємопов'язаність світової спільноти на новому рівні. По-друге, численні технології призводять до потужних змін наявних парадигм взаємодії «людина – технологія – природа». По-третє, технологічний вплив на соціальні системи передбачає їхню трансформацію як на світовому, так і на локальному рівнях.

Сучасні технології постають соціокультурними практиками, що пов'язано зі зміною мислення. Відбувається певна деформація бажань: відтепер людина прагне до розваг, вдосконалення власної тілесності, досягнення нових рівнів «зручного» існування. Технологічний простір «відкликається» на ці бажання й намагається відповідати на ці заклики бажань, тим самим посилюючи їх. Питання: «Чого насправді людина бажає?» в умовах глобалізації та технологізації сучасності прирівнюється до пошуку та надання сенсу життя; «Ерос» та «Танатос» перевизначаються. Людина гіперприскореними темпами відділяється від світу природи/Землі.

Нині ми спостерігаємо ситуацію, коли інформаційні технології «стискають» простір, поєднують найвіддаленіші точки Земної кулі, усувають хронологічне обмеження (яке відтепер постає як online/offline), створюють новий соціокультурний досвід: «Сучасна людина перебуває в нестабільній життєвій ситуації, коли вчорашнє буттєве опертя є дещо розмитим та розпорошеним, а сьогоденне – крихке і нетривке, що спонукає до перевирішення питання надзвичайної ваги – сенсу життя людини в умовах «іншого» соціокультурного досвіду» [9]. Відтепер життя/буття постає у просторі, що розуміється як тут і зараз. Цей простір не лише долає «географію відстані», але й усуває координати «минуле – теперішнє – майбутнє». Українські дослідники у праці «Колізії антропологічних розмислів» зазначають: «Цікаво, що класичний досвід, визначаючи абсолютність простору й часу, «візуально» виявляв себе як досвід нехай нескінченного, але обмеженого простору й часу» [10, с. 91]. У цьому контексті особливого звучання набуває максима, висловлена Мартіном Гайдеггером: «Людина – не господар буття, а «пастух буття», адже людина може створювати/відтворювати будь-який предмет, тобто володарювати над усім, але не здатна відтворювати себе у часі». Сьогодні ці розмисли поступово «затямарюються»/заміщуються використанням новітніх технологій.

Яскравим прикладом нової ситуації є проєкт «вічної пам'яті», презентований відомим британським митцем Дональдом Родні. За допомогою новітніх технологій художник втілює свою фізичну присутність у просторі Інтернету шляхом оцифрування елементів, здатних, на його думку, втілити його самість. І сьогодні, коли минуло більше двадцяти років після його смерті, всі бажаючі можуть спілкуватися з «Дональдом Родні» й впливати на його «життя/буття», тим самим створюючи новий часопростір [11]. Та чи справді цей проєкт постає пам'яттю? На думку Марка Сагоффа (Mark Sagoff), пам'ять є запорукою збереження розумної взаємодії людини і природи, людини і Землі. Простір набуває особливого значення, «вбудовуючись» у глибинні пласти духовного життя нації. На думку дослідника, природне середовище руйнується, тому що людина не «укорінена» у ньому; свобода обертається бездуховністю та втратою відчуття домівки [12, с. 160]. На наш погляд, автор висловлює евристичну думку, що причина екологічної кризи полягає в постійному русі/втраті пам'яті місця, що резонує з концептом «плинності» Зигмунда Баумана.

Зауважимо, що ідея оцифрування вплинула й на визначення/усвідомлення природи як умови існування людства. Так, Джеймс Дж. Сомерс (James G. Somers) для визначення навколишнього середовища пропонує таку класифікацію: природа нульова – це дика природа, наприклад, абсолютна пустеля чи океан; перша природа – природа, яку ми сприймаємо й інтерпретуємо; друга природа – це перетворена природа; третя природа – природа, яка існує завдяки мистецтву; четверта природа – природа, яка створена людьми з використанням новітніх технологій; п'ята природа – наближення віртуальної природи до медійної, на кшталт співу пташок чи плескоти джерельної води, які транслюються завдяки медійним технологіям [13, с. 190–191]. Йдеться про створення симулякрів, які покликані забезпечити людині відчуття спокою, втрачені нею в урбанізованому/технологізованому світі. Відтепер оцифровується не лише текст, оцифровується й сама природа. Сучасні містяни «засинають під електронні звуки океанських хвиль і відпочивають перед своїми комп'ютерами, спостерігаючи, як перед ними пропливають віртуальні риби. За декілька сотень доларів ви можете купити «віртуальну відпустку», яка дає вам миттєве відчуття розслаблення, занурюючи вас у «природні» сцени...» [13, с. 192].

Настанова Гайдеггера: «Земля потребує іншої мови» набула нового сенсу. І якщо для мислителя цією мовою поставало мистецтво, то нині ми говоримо про нові маркери, де чільне місце займають медіатехнології, провокуючи нову методологію у «відповідь» на заклик Гайдеггера. Постає питання: «Як тепер Земля може «розкритися» людині?» та «Чи бажає людина цього?». Так, на думку Маршала Маклюєна: «Із появою супутника планета стала глобальним театром, де немає глядачів, а присутні лише актори» [14]. Унаслідок «схоплення» Землі як «світлин» відбувається руйнування «прихованості», на якій напоягав Гайдеггер. Земля постає відкритою, втілюючи нові візерунки власного існування, тим самим зумовлюючи нову оптику філософського осмислення.

У цьому контексті варто звернутися до праці Дмитра Петренка, котрий у модусі філософської антропології медіа досліджує медіа-арт-роботу «Електрична Земля» американського художника Д. Ейткіна. Остання доступна широкому загалу завдяки трансляції на величезних екранах, що змінює не лише поняття «мистецький проєкт», але й демонструє глядачу «Іншу Землю», що втілює нову свободу: «Електрична земля» <...> Стати невлотвимим, розчинитися в серії шумів і міських об'єктів, стерти відмінність між людською присутністю і нелюдським простором – це значить відмовитися від поділу внутрішнього та зовнішнього» [15, с. 133–134]. Зауважимо, що «Електрична Земля» демонструє нам образ нового простору, де головним суб'єктом постають інформаційні потоки, що своєю мінливістю, швидкістю (своїм «танком») створюють парадокс взаємодії людини і Землі,

адже остання все більше «затуляється» не лише асфальтом й електричними лініями; виникає новий простір, де Земля отримує нову форму – вона постає віртуальною, концентруючи протистояння «реальна Земля – versus уявна/імажинарна Земля».

Технології створюють новий ландшафт, тим самим ще більше відділяючи людину від Землі. Віртуалізація ландшафту «заспокоює» людину, надаючи їй хибну впевненість у здатності виправити будь-які помилки, тим самим посилюючи її «відчуженість». Екологічне лихо, зображене за допомогою сучасних можливостей кіноіндустрії, посилених технологічними потужностями віртуального світу, сприймається як дещо гіперреальне, що межує з над-реальним. Людина прагне «включитися/підключитися» в/до життя героїв, яке спостерігає на екранах, лише за умови, що у будь-який момент матиме змогу покинути його, відключившись від технічних пристроїв. Суспільство починає мислити образами кіно- та мультиплікаційних героїв, створює світ оновленої природи, світ, який можна зупинити, натиснувши кнопку на пульті, створивши «стоп-кадр». Яскраві оцифровані кольори природи притишують справжню красу; віртуальне поглинає реальне, унаслідок чого зміщуються акценти: «Технологія <...> забезпечує виробництво й повторну презентацію через пакування, рекламу й фізичне переміщення ресурсів. Ця повторна драматизація деконтекстуалізує матеріальність ресурсів із їхнього середовища, замінюючи їх культурно драматизованими й виконаними розповідями. Наприклад, у рекламуванні екологічно шкідливих технологій, автомобілів та шампунів використовуються зображення, що відсилають нас до природного світу та до гармонічному спокою Аркадії, спокою, який не пов'язаний із матеріалістичним примусом капіталізму» [12, с. 64]. Проте за цим уявним спокоєм ми втрачаємо реальні відчуття переживання реального світу.

Людина за допомогою новітніх технологій здатна «блукати» світом, перебуваючи за екраном/монітором, вона ще зберігає цікавість до пізнання невідомого, хоча чи ще залишилися незвідані місця на Землі? У цій новій для себе ролі людина постає дівцем/спостерігачем. Перед нею відкриваються нові можливості, які вже більше не залежать від відстані, кліматичних вимог, фізичних можливостей самої людини, формується максима: «Земля ідеальна». Людина втілює основні маркери фігури «туриста», вона «мандрує», вона відкрита зустрічі з Іншим, проте вже не відділяє його від свого життя/буття. Виникає нова фігура космополіта, для якого «Земля – єдина оселя», але лише за умови її медійного образу.

Висновки. Технологічна сучасність виносить назагал нові цінності, де інтегративні культуротворчі чинники все більше зміщуються в площину технологій. Сучасне суспільство все більше «занурюється» у новий «оцифрований» світ, не замислюючись над його ілюзорністю. Сучасні технології формують нову систему взаємодій та трансформують класичні уявлення про співвідношення елементів «природа/Земля – людина – суспільство». У цій ситуації варто пам'ятати, що Земля виступає єдиною унікальною платформою соціокультурних і націокультурних форм, які нині все більше позначаються префіксами «над-», «транс-», «інтер-».

Створення нового образу Землі пов'язане з розвитком сучасних технологій, особливо інформаційних. Ця ситуація потребує відповідного методологічного інструментарію, за допомогою якого можна відійти від схематичного усвідомлення Землі. Технології виводять на новий рівень проблему співіснування людини і природи/Землі: замість емоційного співпереживання пропонується своєрідне споглядання/підглядання, що спрямовано на підтримку постійного задоволення. У цьому контексті нового звучання набуває проблема відповідального ставлення людини до Землі, адже простіше спостерігати за прекрасними краєвидами, що відтворено технологічно, ніж безпосередньо взаємодіяти із природою/Землею.

Список використаної літератури

1. Клепко С. Інтеграція і поліформізм знання у вищій школі. Частина III. *Філософія освіти*. 2006. № 3 (5). С. 22–33.
2. Warwick Kevin. Homo Technologicus: Threat or Opportunity? *Philosophies*. 2016. No. 1. Pp. 199–208. DOI: 10.3390/philosophies1030199.
3. Хейлз Кетрін Н. Як ми стали постлюдством: Віртуальні тіла в кібернетиці, літературі та інформатиці / наук. ред. С.Ю. Шліпченко; пер. з англ. Є.Т. Марічева. Київ : Ніка-Центр, 2013. 426 с.
4. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции / Пер. с англ. М.Б. Левина. Москва : ООО Издательство АСТ, 2004. 349 с.
5. Михайлов Д.Є. Основні напрями дослідження у сучасній постантропології. *Наукові записки НаУКМА*. 2014. Вип. 154. С. 18–24.
6. Ostergaard Edvin. Earth at Rest. Aesthetic Experience and Students' Grounding in Science Education. *Sci & Educ*. 2017 (26), pp. 557–558.
7. Агамбен Дж. Что современно? / Под ред. диакона Августина Соколовски; Пер. с итал. Киев : ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. 78 с.
8. Шваб К. Четверта промислова революція. Формуючи четверту промислову революцію. Харків : КСД, 41 с.
9. Сафонік Л. Буттєвість сенсу людського життя : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 350 с.
10. Колізії антропологічного розмислу / В.Г. Табачковський та ін. Київ : Видавець ПАРА-ПАН, 2002. 156 с.
11. Ваганов А. Г. Смертоносная память. *Влияние Интернета на сознание и структуру знания*. Москва : ИФ РАН, 2004. С. 94–108.
12. Sagoff M. *The Economy of the Earth: Philosophy, Law, and the Environment*. New York : Cambridge University Press, 2007. 280 p.
13. Somers James G. *Performing Gaia: Towards a Deep Ecocritical Poetics and Politics of Performance*. Portsmans University, September 2011. 329 p.
14. McLuhan M. At the moment of Sputnik the planet became a global theater in which there are no spectators but only actors. URL: <https://www.coursehero.com/file/24406404/McLuhan-At-the-moment-of-Sputnik-the-planet-became-a-global-theaterpdf/> (дата звернення: 15.06.2020).
15. Петренко В.Д. Воспроизводит и трансвертировать. *Философская антропология медиа* : монографія. Харьков : ХНУ им. В.Н. Каразина, 2016. 372 с.

EARTH: A MODERN PROJECT OF TECHNOLOGICAL REALITY**Svitlana Pylypenko**

*H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
Faculty of History, Department of Philosophy
Alchevskikh str., 29, 610022, Kharkiv, Ukraine*

The article is devoted to the problem of rethinking the image of the Earth, which is associated with the transformation processes of today. This situation forces us to review the system “Earth – man – society” by involving the concept of “technology”. It is not only about defining existing changes, but also about the heuristic potential for further understanding of the current environmental problems. The aim of the article is to highlight the changing image of the Earth, which is due to current trends in globalization in the coordinate system “man – society – technology/information technology”.

The objective of the study is to analyze the phenomenon of modern technologies that embody the main dispositive of modernity. As a dispositive technology do not only change the image of man, it is about the transformation of socio-cultural practices of interaction “man – Earth”. In this context, the new image of the Earth created by new information technologies acquires special significance. To solve the tasks in the article, cultural-anthropological, hermeneutic, comparative research methods are used.

It is emphasized that today we are witnessing the “compression” of space, the removal of chronological constraints (which appears as online/offline), and the creation of a new socio-cultural experience. It is noted that Martin Heidegger’s instruction: “The earth needs another language” has acquired a new meaning. As for the language of the thinker, which used to be art, today we are talking about new markers, where media technologies are taking the leading places, provoking a new methodology. The latter is designed to answer the challenge: “How can the Earth now reveal to a man?” and “Does a person really want that?”

Conclusion. The creation of a new image of the Earth is associated with the development of modern technologies, which allow us to move away from the schematic awareness of the Earth. At the same time, this situation determines the paradoxes of the relationship between a man and the Earth. We are facing a “suppression” of the emotional perception of Earth, if it does not have the appropriate digital support. In this context, the problem of a responsible attitude of man to nature/Earth acquires a new sound, which is accompanied by a change in the interaction of man and the Earth and the creation of a new media project of the Earth.

Key words: technologies, Earth, man, ecology, media reality, technological man.

УДК 364-17+659.125.37

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.19>

«КРИТИЧНА ТЕОРІЯ» РЕЯ БРЕДБЕРІ В РОМАНІ «451 ГРАДУС ЗА ФАРЕНГЕЙТОМ»

Костянтин Райхерт

*Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
факультет історії та філософії, кафедра філософії
вул. Дворянська, 2, 65082, м. Одеса, Україна*

У романі «451 градус за Фаренгейтом» Р. Бредбері засобами художньої літератури досліджує можливі наслідки розвитку культур-індустрії (термін Т. В. Адорно та М. Горкгаймера), основаної на технічних засобах масової інформації та комунікації, таких наприклад як кінематограф, радіо та телебачення. Культур-індустрія створює масовий культурний продукт, який має спрощений характер, щоб, з одного боку, бути доступним до якнайбільшої чисельності людей, а з іншого боку, щоб не образити будь-яку спільноту людей, щоб не втратити споживачів. Це спричиняє уніфікацію людей (робить усіх людей однаковими), а отже, нічим не відмінними від речей (товарів), які масово виробляються індустріями. Таким чином, культур-індустрія перетворює людину на річ, уречевлює (реїфікує, упередметнює) людину. Уречевлення людини досягається не лише безпосереднім впливом технічних засобів масової інформації та комунікації, але також через освітню систему, яка, з одного боку, має пристосовуватися під здібності учнів, низька якість яких продиктована впливом культур-індустрії, та політичні реалії (фактично політкоректність), а з іншого – включає освітян, які можуть перебувати під впливом культур-індустрії, що також може впливати на якість їхнього навчання. Критика культур-індустрії, запропонована Р. Бредбері в романі «451 градус за Фаренгейтом», збігається з критикою культур-індустрій, запропонованою представниками критичної теорії Т.В. Адорно та М. Горкгаймером. Останні вважали, що культур-індустрія спричиняє комодифікацію культури, тобто уречевлення культури, що своєю чергою спричиняє втрату індивідуальної творчості й утопічної критики, яка необхідна для можливого реформування суспільства. У контексті критичної теорії Т.В. Адорно роман «451 градус за Фаренгейтом» є раціоналізацією тієї паніки, яку Р. Бредбері, як інтелектуал, відчуває у зв'язку з приходом масової культури. Цією раціоналізацією Р. Бредбері намагається звільнити від чар світ, у якому домінує культур-індустрія, показавши можливий конфлікт між вдумливою людиною та суспільством, яке побудоване на уречевленні та відчуженні.

Ключові слова: антиутопія, критична теорія, культурна індустрія, уречевлення, Франкфуртська школа.

Нині під «критичною теорією» розуміють не лише критичну теорію, створену в 1930-х роках представниками Інституту соціальних досліджень у Франкфурті-на-Майні (більш відомого під назвою «Франкфуртська школа»), такими, наприклад, як Теодор В. Адорно, Вальтер Беньямін, Макс Горкгаймер, Лео Левенталь, Герберт Маркузе, Еріх Фромм, а ще теоретичні дослідницькі програми, створені на базі неомарксизму, семіологічного аналізу ідеологій і масової свідомості (Ролан Барт, Жан Бодріяр, Жак Дерріда, Мішель Фуко та інші) та конструктивістської соціології (П'єр Бурдьє), та певну інтелектуальну індустрію критично налаштованих інтелектуалів Заходу, які надихаються цінностями суспільної справедливості [1]. Як можна бачити, спочатку «критичною теорією» дослідники позначали конкретну теорію в межах соціальної філософії Франкфуртської школи, згодом теоретичні дослідницькі програми, які виникли, зокрема, завдяки неомарксизму, у заро-

дженні якого брали безпосередню участь філософи Франкфуртської школи, та пізніше певну інтелектуальну індустрію, на яку так чи так могли впливати Франкфуртська школа та теоретичні дослідницькі програми.

Я вважаю, що до представників критичної теорії як певної інтелектуальної індустрії критично налаштованих інтелектуалів Заходу можуть належати «люди мистецтва», зокрема письменники. Прикладом такого критично налаштованого інтелектуала може бути американський письменник, який працював у жанрах літератури жахів, наукової фантастики та повсякденного роману Рей Бредбері. Найбільш яскравим виразником «критичної теорії» Р. Бредбері можна вважати класичну антиутопію/дистопію/роман-попередження (залежно від класифікації) «451 градус за Фаренгейтом».

Цей роман є предметом досліджень у сучасному академічному середовищі, оскільки зображене в ньому суголосне сучасним реаліям. Як правило, роман «451 градус за Фаренгейтом» розглядається за допомогою аналітичних стратегій Мішеля Фуко [2–6] та Жана Бодрієра [2; 4; 8], спрямованих на критику «поліцейської держави», або як критика тих чи тих аспектів сучасного західного суспільства та культури [9–14].

У цій роботі я продемонструю «критичну теорію», яка лежить в основі роману Р. Бредбері «451 градус за Фаренгейтом». Це – **мета** цього дослідження.

Німецький соціолог Ян Арндт Фюзе вважає, що хороша наукова фантастика виконує ті ж самі функції, що і критична теорія. Це передусім пов'язано з тим, що радикальна критика, а критична теорія тяжіє до радикальної критики, є «елементом естетичного дискурсу теперішнього» [15, с. 237]. Тут треба зауважити, що Я.А. Фюзе вважає, що наукова фантастика може відігравати дві ролі (чи переслідувати дві мети): одна її роль – це відвертання уваги від проблем, які турбують людей, через розваги (своєрідна форма втечі від реальності), а інша роль – соціальна критика [15, с. 237]. На мою думку, цей науково-фантастичний твір може водночас грати дві ролі: соціальна критика, інтегрована в науково-фантастичний твір, може бути елементом, який надає імовірність (правдоподібність) самому твору (хоча не можна виключати випадків, коли соціальна критика непередбачено міститься в творі).

Соціальна критичність наукової фантастики є певним наслідуванням жанру утопії. Ось два зауваження щодо цього: одне від американського філософа Оскара Шафтела, друге – від американського літературознавця Карла Фрідмана: «Невиразно пов'язана методом з великими утопіями, наукова фантастика підкріплена твердою речовиною (*solid matter*), запозиченою від Платона, Кампанелли, Мора та Велза, а природний камуфляж із часу (майбутнє) та простору (інші планети та галактики) дає змогу деяким авторам робити гострі коментарі щодо того, що відбувається тут і зараз» [16, с. 97]. «Будь-який науково-фантастичний твір є утопією, текстом, чиєю вихідною дією (хоча ця дія, зрештою, може бути значно піддана сумніву) є відмова у статус-кво на користь соціальної альтернативи, яка не є нашою, але яка в кращому чи гіршому випадку може принаймні в принципі стати нашою» [17, с. 188].

К. Фрідман вбачає подібність наукової фантастики до критичної теорії в тому, що «як і критична теорія, наукова фантастика, загалом, не може ніколи обмежити себе «підтвердженням і класифікацією категоріями, які є нейтральними, тобто категоріями, які є невід'ємними для успадкованих способів життя» [17, с. 188]. Однак не лише одна ця вказана у наведеній цитаті спільність об'єднує наукову фантастику та критичну теорію. Я.А. Фюзе вказує на те, що «однією з основних ідей критичної теорії та багатьох науково-фантастичних фільмів є питання щодо можливостей розуму (*Möglichkeit von Vernunft*)» [15, с. 226]. Згідно з думкою представників Франкфуртської школи М. Горкгаймера,

Т.В. Адорно та Г. Маркузе капіталістичне суспільство спотворює (реїфікує, уречевлює, упредметнює) розум: «Реальні суспільні умови будуть формуватися капіталістичними виробничими відношеннями, пригнобленнями робітничого класу капіталом і орієнтацією на прибуток. Проте люди не зможуть розпізнати цю суспільну реальність, тому що, зокрема, їхній розум буде спотворений різними механізмами» [15, с. 227], наприклад, системою зірок, людей, які стали відомими завдяки підвищеній увазі засобів масової інформації та комунікації.

Система зірок – це приклад дії того, що Т.В. Адорно та М. Горкгаймер назвали «культур-індустрією» (або «культурною індустрією») [18, с. 94–136]. Культур-індустрія – це комодифікація культури, тобто сама культура є реччю, яка продається та покупається. Це суперечить, на думку Т.В. Адорно та М. Горкгаймера, вихідному розумінню культури: від початку поняття «культура» прирівнювалося до поняття «мистецтво», під яким розуміли виняткові форми людської творчості. Культура була проявом індивідуальності, а не масовості. Культура була здатна на утопічну критику. Культур-індустрія – це масова культура, в якій індивідуальна творчість і утопічна критика втрачаються.

Мабуть, саме проти культур-індустрії спрямована критика Р. Бредбері, запропонована в романі «451 градус за Фаренгейтом». Згідно з Р. Бредбері, роман «451 градус за Фаренгейтом» не є оповіданням про урядову цензуру. Ще роман не є відповіддю сенатору Джозефу Мак-Карті, чий розслідування вже навіювали страх і пригнічували творчість тисяч [19]. Р. Бредбері дає чітко зрозуміти, що роман «451 градус за Фаренгейтом» – це «оповідь про те, як телебачення знищує інтерес до читання літератури» [19]. Отже, роман Р. Бредбері – це критика телебачення, яке цілком можна розглядати як культур-індустрію чи культурну індустрію, тому що телебачення націлене на масового глядача.

Показовою є сцена в романі, в якій дружина головного героя Монтега – Мілдред – нетерпляче чекає, коли вже її чоловік піде на роботу, щоб насолодитися переглядом телевізійної п'єси. Фактично це навіть не перегляд, а повноцінна участь у п'єсі, тут телебачення передбачає інтерактив. Ось пояснення самої Мілдред: «П'єса з розгортанням на всі чотиристі екрани. Починається через десять хвилин. Сьогодні вранці я одержала поштою свою роль. Я дещо їм запропонувала, це повинно мати успіх у глядача. П'єсу писали, опускаючи одну роль. Зовсім нова ідея! Цю роль господарки дому виконую я. Коли треба подати репліку, якої немає в п'єсі, всі дивляться на мене з трьох стін, і я промовляю цю репліку. Ось, наприклад, чоловік каже: «Що ти про це думаєш, Гелен?» – і дивиться на мене, а я нібито сиджу отут, у центрі сцени, бачиш? І відповідаю... Стривай, що ж я відповідаю? – Вона почала водити пальцем по рядках п'єси. – Ага, я відповідаю: «По-моєму, це чудово!» І п'єса йде далі, поки він скаже: «Ти згодна з цим, Гелен?» Тоді знов я кажу: «Авжеж, згодна!» Хіба не цікаво, Гаю?» [20, с. 209]. Після цього Мілдред починає вмовляти Монтега купити четверту телевізорну стіну, мабуть, щоб ще більше посилити ефект занурення в телевізійні програми. Монтег відмахується словами, що одна така телевізорна стіна коштує третину річної зарплатні Монтега – і це за умови, якщо вони будуть заощаджувати [20, с. 209].

Уся ця сцена чудово показує, як функціонує телебачення як культурна індустрія: телебачення надає розваги для споживання; щоб споживати ці розваги, необхідний телевізійний пристрій; щоб споживати ще більше та глибше телевізійні розваги, треба мати більш досконалий телевізійний пристрій, а отже, треба або вдосконалювати вже наявний пристрій, або придбати більш досконалий, і так можна до нескінченності, споживання телевізійних програм може бути безмірним.

Таке безмірне споживання не минається безслідно. В сцені, що передує цій, уже розглянутій, Монтег повертається додому та знаходить Мілдред при сконі, тому що вона проковтнула все снодійне [20, с. 202–207]. Автор роману не пояснює, чому вона це зробила: була це спроба самогубства чи це просто випадковість. Поясненням останнього може бути те, що вона так захопилася споживанням телебачення, що зовсім забула про кількість уже прийнятих пігулок.

Важливо, що в романі сказано, що Мілдред вже два роки приймає снодійне перед сном [20, с. 203]. Чи не пов'язано це з тим, що її нервова система виснажена постійним споживанням телебачення?

Проте культур-індустрія в романі «451 градус за Фаренгейтом» – це не лише телебачення. Це, наприклад, музика, яку можна послухати через навушники («черепашки») чи «музичний екран», на якому «бігають барвисті візерунки» [20, с. 218]. Виглядає так, що вся культур-індустрія в романі побудована на аудіо та відео, причому часто і те і те має абстрактний характер [20, с. 218]. Навіть у музеях картини виставляють лише абстрактні [20, с. 218]. З чим це пов'язано? Відповідь на це питання дає начальник Монтега – бренд-майстер Бітті в своїй лекції, яку він прочитав Монтегу та Мілдред.

З лекції Бітті зрозуміло, що в становленні культур-індустрії, описаної в романі «451 градус за Фаренгейтом», брали участь два чинники. *Перший чинник* – це технічні засоби відтворення. Серед цих технічних засобів ключову роль зіграла фотографія: «По-справжньому діло пішло на лад лише з упровадженням фотографії. А потім на початку ХХ століття – кіно, радіо, телебачення; дуже скоро все стало масовим» [20, с. 236]. Бітті вказує, що масовість спричинила спрощеність: «зміст фільмів, радіопередач, журналів, книжок зменшився до певного стандарту» [20, с. 237]; «обсяг книжок зменшується. Стисле видання. Переказ. Екстракт» [20, с. 237]; зрештою, «твори класиків скорочуються до п'ятнадцятихвилинної радіопередачі. Далі ще більше: один стовпчик тексту, який можна прочитати за дві хвилини. І нарешті – десять – п'ятнадцять рядків для енциклопедичного словника» [20, с. 237]. Не останню роль у спрощенні зіграло прискорення темпу життя [20, с. 237–238].

Отже, технічні можливості прискорили темп життя пересічної людини та зробили культуру масовою; все це спричинило спрощеність продуктів культури та швидкість споживання цих продуктів культури. Як наслідок, це спричинило неспроможність людей подовгу тримати одержану інформацію в пам'яті та взагалі на чомусь подовгу концентрувати свою увагу [20, с. 237–238]. З огляду на цю неспроможність людей працює освітня система, яка все більше і більше скорочує дисципліни, які потребують багато читати, писати та думати на кшталт історії, мовознавства та філософії [20, с. 238]: тут можливе не просте пристосування освітньої системи під здібності учнів, але неспроможність уже самих освітян навчати складних речей.

Другий чинник – це будь-які суспільні рухи проти дискримінації. Зростання населення спричинило розпад людей на групи, спільноти: «Візьмемо різні дрібні угруповання в нашій цивілізації. Що численніше населення, то більше таких угруповань. І стежіть, образити котре-небудь із них – любителів собак чи котів, лікарів, адвокатів, торговців, начальників, мормонів, баптистів, унітаріанців, нащадків китайських, шведських, італійських, німецьких, ірландських емігрантів, техасців, бруклінців, жителів Орегону чи Мехіко» [20, с. 239]. Боротьба з дискримінацією за будь-якою ознакою спричинила відхід від рівності в правах і свободах людей, що закріплено в Конституції США, до однаковості всіх людей [20, с. 240]. Культур-індустрія (читай: капіталізм) пристосувалася до нових умов, щоб не втратити прибуток і масовість, і почала виробляти такий

культурний продукт, який не образить нікого, який не буде містити жодний подразник для жодної спільноти людей. Через це весь продукт, який виробляється культур-індустрією, або є дуже абстрактним за змістом (дуже загальні діалоги в телевізійних програмах і кінофільмах, загальні фрази в піснях тощо – фактично відсутня глибина), або апелює безпосередньо до відчуттів (активні види спорту, фізичні розваги). Та людина для такої культур-індустрії через те, що всі люди розуміються та робляться однаковими, сама перетворюється на річ – відбувається уречевлення (реїфікація) людини, про що писали Д. Лукач і представники Франкфуртської школи.

Сказане вище свідчить про те, що Р. Бредбері в романі «451 градус за Фаренгейтом» окреслює концепцію, яка є подібною до критичної теорії, запропонованої представниками Франкфуртської школи: Р. Бредбері демонструє, що культур-індустрія в окремо взятій капіталістичній країні (тут – це Сполучені Штати Америки) виникає «природним» шляхом через створення технічних засобів масового виробництва продуктів культури, продуктів, які треба нав'язати якнайбільшій чисельності людей і до яких треба надати доступ якнайбільшій чисельності людей. Масовість культурного продукту спричиняє спрощення змісту цього продукту – щоб усі мали змогу його споживати. При цьому масовість культурного продукту потребує від його виробника зважати на думку тих чи тих спільнот, щоб не образити когось, а отже, щоб не втратити частку прибутку. Масовість, спрощеність і «політкоректність» культурного продукту перетворює через свій зміст людину на масового споживача та робить усіх людей однаковими, а отже, нічим не відмінними від речей (товарів), які масово виробляються індустріями. Таким чином, культур-індустрія перетворює людину на річ, уречевлює (реїфікує, упредметнює) людину.

Навіщо Р. Бредбері фактично створює свій аналог «критичної теорії»? Можливо, щоб врятувати книги та читання книг. Можливо, Р. Бредбері вважав, що читання книг формує в людині уяву, критичне мислення та тягу до спілкування, тому що читання книги потребує певних зусиль: довге й уважне читання, розуміння того, що ти читаєш тощо. Між тим можна спробувати відповісти на це питання в інший спосіб.

Т.В. Адорно, представник Франкфуртської школи, в своїй роботі, присвяченій розбору антиутопії Олдоса Гакслі «Який чудесний світ новий!» (*Brave new world*), написав таке: «Негнучка індивідуальність (*refractory individual*), яка не капітулює та цілком не замикається на собі, вкинута в шок, до якого світ речей, сконцентрований у величезних блоках, спричиняє будь-що, що не перетворюється на річ. Безсилий (*impotent*) у машинерії (*machinery*) універсально розвинутих товарних відношень, інтелектуал реагує на цей шок панікою» [21, с. 98]. На думку Т.В. Адорно, роман О. Гакслі «Який чудесний світ новий!» є «вираженням цієї паніки, чи, скоріше, її раціоналізації (*rationalization*)» [21, с. 98]. Можна уявити, що ця думка Т.В. Адорно справедлива також для роману «451 градус за Фаренгейтом»: Р. Бредбері цим романом раціоналізує ту паніку, яку він, як інтелектуал, відчуває у зв'язку з приходом масової культури. Якщо це так, то сказані Т.В. Адорно слова щодо роману О. Гакслі можна застосувати також до роману Р. Бредбері; ось ці слова: «Роман, фантазія щодо майбутнього з рудиментарним сюжетом, намагається ухопити цей шок через принцип звільнення світу від чарів, доведення його до принципу абсурду та вивести ідею людської гідності з розуміння нелюдності. Вихідним пунктом, видається, є універсальна подібність усього масово виробленого, речей і людей» [21, с. 98]. Р. Бредбері намагається звільнити від чарів той світ, у якому домінує культур-індустрія, показавши, що може спричинити домінування масової культури та культурних індустрій, а сама людина може перетворитися на річ, тобто вона нічим не буде відрізнятися від інших речей, включаючи штучно вироблені. Для цього Р. Бредбері вдається до абсурду: пожежники в його романі

не гасять пожежі, а спалюють книжки, які в той чи той спосіб заважають культур-індустрії робити всіх людей однаковими, стандартизованими, речами не лише через культурні продукти, але також через освітню систему.

Головний герой роману Р. Бредбері, пожежник Монтег, усвідомлює весь абсурд світу, в якому він живе, лише тоді, коли жінка гине в пожежі разом із її книжками: «Досі все було просто – все одно, що зняти нагар із свічки. Спочатку приїздила поліція, жертві заклеювали рота пластирем, зв'язували і, кинувши в блискучий «жук»-автомобіль, кудись відвозили. Отже, коли прибували пожежники, будинок уже був порожній. Ніхто не страждав, хіба що *речі!* А речі не відчувають болю, вони нічого не відчувають, не кричать і не плачуть, як може закричати й заплакати ця жінка, отож, твоє сумління опісля тебе не мучить. Звичайна собі чистка, робота прибиральника. Все по черзі. Давай сюди гас! У кого сірники?» [20, с. 222]. Ставши свідком загибелі жінки разом із її книжками, Монтег усвідомлює силу книги та вступає в конфлікт із суспільством, культур-індустрією.

Конфлікт людини та суспільства – це важливий аспект жанру антиутопії (дистопії, роману-попередження): людина тим чи тим чином дає опір соціальній системі. Але тут це ще є вираженням «критичної теорії» Р. Бредбері, тому що «критична теорія ґрунтується на напрузі між суб'єктом і суспільством – між людьми, здатними на оригінальний розум, і соціальними структурами, які уречевлюють і відчужують» [15, с. 230]. У романі «451 градус за Фаренгейтом» людиною, що здатна на оригінальний розум, оригінальне мислення, є сімнадцятирічна дівчина Клариса, яка постійно спостерігає за світом і розмірковує, за що її вважають психічно нездоровою або дивачкою. Саме спілкування з нею підготовлює Монтега до конфлікту проти соціальної системи, хоча останньою краплею виявляється спалення жінки з її книжками. Спілкування, особливо якщо воно підкріплене читанням книг, а отже, сформованою більш-менш уявою та критичним мисленням, є небезпечним для соціальної системи, яка ґрунтується на культур-індустрії, тому що воно провокує думки та необхідність ними ділитися, наприклад, у вигляді питань.

У підсумку в романі «451 градус за Фаренгейтом» Р. Бредбері засобами художньої літератури досліджує можливі наслідки розвитку культур-індустрії (термін Т.В. Адорно та М. Горкгаймера), основаної на технічних засобах масової інформації та комунікації, таких наприклад як кінематограф, радіо та телебачення. Культур-індустрія створює масовий культурний продукт, який має спрощений характер, щоб, з одного боку, бути доступним якнайбільшій чисельності людей, а з іншого боку, щоб не образити будь-яку спільноту людей, щоб не втратити споживачів. Це спричиняє уніфікацію людей (робить усіх людей однаковими), а отже, нічим не відмінними від речей (товарів), які масово виробляються індустріями. Таким чином, культур-індустрія перетворює людину на річ, уречевлює (реїфікує, упередметнює) людину. Уречевлення людини досягається не лише безпосереднім впливом технічних засобів масової інформації та комунікації, але також через освітню систему, яка, з одного боку, має пристосовуватися під здібності учнів, низька якість яких продиктована впливом культур-індустрії, та політичні реалії (фактично політкоректність), а з іншого боку, включає освітян, які можуть перебувати під впливом культур-індустрії, що також може впливати на якість їхнього навчання.

Критика культур-індустрії, запропонована Р. Бредбері в романі «451 градус за Фаренгейтом», збігається з критикою культур-індустрії, запропонованою представниками критичної теорії Т.В. Адорно та М. Горкгаймером. Останні вважали, що культур-індустрія спричиняє комодифікацію культури, тобто уречевлення культури, що своєю чергою спричиняє втрату індивідуальної творчості й утопічної критики, яка необхідна для можливого реформування суспільства.

У контексті критичної теорії Т.В. Адорно роман «451 градус за Фаренгейтом» є раціоналізацією тієї паніки, яку Р. Бредбері, як інтелектуал, відчуває у зв'язку з приходом масової культури. Цією раціоналізацією Р. Бредбері намагається звільнити від чар світ, у якому домінує культур-індустрія, показавши можливий конфлікт між вдумливою людиною та суспільством, яке побудоване на уречевленні та відчуженні.

Список використаної літератури

1. Немцев М.Ю. Современная критическая теория: понятие и генезис. *Интеллектуальный потенциал Сибири для развития России: Философия–Наука–Образование* : сб. ст. Всерос. науч. конф. «Сибирский философский семинар». Красноярск : СФУ, 2012. С. 32–35.
2. Abootalebi H. The Omnipresence of Television and the Ascendancy of Surveillance/Sousveillance in Ray Bradbury's Fahrenheit 451. *k@ta: A Biannual Publication on the Study of Language and Literature*. 2017. No 1. Pp. 8–14.
3. Joodaki A.H. Supervision without Vision: Post-Foucauldian Surveillance in Ray Bradbury's Fahrenheit 451. *The IUP Journal of English Studies*. 2015. No. 4. Pp. 7–18.
4. Joodaki A.H. The Ubiquitous Effect of Television and Dominant Surveillance in Ray Bradbury's Fahrenheit 451. *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*. 2015. No. 3. Pp. 223–230.
5. Pundir A. A Foucauldian Study of Power Structures in Fahrenheit 451. *Literary Herald*. 2017. No. 3. Pp. 174–178.
6. Saad M., Reshi A.H. Doll Melts of Its Own Heat: A Foucauldian Study of Power Structures in Fahrenheit 451. *International Journal of Innovative Research and Studies*. 2014. No. 10. Pp. 2–8.
7. Lee S. To Be Shocked to Life Again: Ray Bradbury's Fahrenheit 451. *The Explicator*. 2014. No. 2. Pp. 142–145.
8. Seed D. The Flight from the Good Life: Fahrenheit 451 in the Context of Postwar American Dystopias. *Journal of American Studies*. 1994. No 2. Pp. 225–240.
9. Гришкова Л.В. Конфликт цивилизации и культуры в романе Р. Бредбері «Fahrenheit 451». Универсальное и культурно-специфичное в языках и литературах / отв. ред. Д.В. Портнягин. Курган : Курганский государственный университет, 2012. С. 11–17.
10. Connor G. Spelunking with Ray Bradbury: The Allegory of the Cave in Fahrenheit 451. *Extrapolation*. 2004. No. 4. Pp. 408–418.
11. Dos Santos L.M., da Rosa Vivian I.M. Fahrenheit 451: do simbolismo épico ao intempestivo contemporâneo. *Polifonia*. 2020. Vol. 27. No. 45. Pp. 65–79.
12. Mäki F. A Discourse study of Fahrenheit 451: Hegemony, Otherness and Class struggle: Student thesis. Umeå : Umeå University, 2019. 31 p.
13. McGivern R.O. What “Carried the Trick”? Mass Exploitation and the Decline of Thought in Ray Bradbury's Fahrenheit 451. *Extrapolation*. 1996. No. 3. Pp. 245–256.
14. Zhe Z., Huang X. Postmodern Humanism in English Dystopian Novels: From Animal Farm to Fahrenheit 451. *Studies in Literature and Language*. 2020. Vol. 20. No. 1. Pp. 12–20.
15. Fuhse J.A. Das Andere der Gesellschaft – Science-Fiction als Kritische Theorie. *Soziale Welt*. 2003. Vol. 54. No. 3. S. 223–239.
16. Shaftel O. The Social Content of Science Fiction. *Science & Society*. 1953. Vol. 17. No. 2. Pp. 97–118.
17. Freedman C. Science Fiction and Critical Theory. *Science Fiction Studies*. 1987. Vol. 14. No. 2. Pp. 180–200.
18. Horkheimer M., Adorno T.W. Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments. Stanford : Stanford University, 2002. 282 p.

19. Boyle Johnston A.E. Ray Bradbury: Fahrenheit 451 Misinterpreted. *LA Weekly*. May 30, 2007. URL: <https://www.laweekly.com/ray-bradbury-fahrenheit-451-misinterpreted/> (дата звернення: 15.06.2020).
20. Бредбері Р. 451 градус за Фаренгейтом / пер. з англ. Є. Крижевич. Бредбері Р. Марсіанські хроніки. Повісті, оповідання. Київ : Дніпро, 1988. С. 195–203.
21. Adorno T.W. Aldous Huxley and Utopia. *Prisms*. Cambridge, MA : MIT Press, 1997. Pp. 95–118.

RAY BRADBURY'S "CRITICAL THEORY" IN THE NOVEL "FAHRENHEIT 451"

Konstantin Rayhert

*Odesa I. I. Mechnikov National University,
Faculty of History and Philosophy, Department of Philosophy
Dvoryanskaya str., 2, 65082, Odessa, Ukraine*

The study considers the novel "Fahrenheit 451" as a manifestation of speaking conventionally "critical theory" of Ray Bradbury. In the novel by means of fiction R. Bradbury explores the possible consequences of the development of cultural industries (the term of T.W. Adorno and M. Horkheimer), based on technical media and communication, such as, for example, cinema, radio and television. The culture industry creates a mass cultural product that is simplified in order to be accessible to as many people as possible and not to offend any community of people, so as not to lose consumers. This causes the unification of people (makes all people the same), and therefore makes no different between human beings and things (commodities) that are mass-produced by the industries. Thus, the culture industry transforms human being into a thing, materializes (reifies, objectifies) human being. The reification of human being is achieved not only through the direct effect of technical media and communication, but also through the educational system, which, on the one hand, must adapt towards the abilities of students, whose low quality is dictated by the effects of cultural industries and political realities (political correctness), and, on the other hand, includes educators who may be influenced by the culture industry, which may also affect the quality of their teaching. The criticism of cultural industries introduced by R. Bradbury in the novel "Fahrenheit 451" coincides with the criticism of culture industry introduced by the critical theorists T.W. Adorno and M. Horkheimer. T.W. Adorno and M. Horkheimer believed the culture industry caused the commodification of culture, i.e. the embodiment of culture, which in turn caused the loss of individuality's creativity and utopian criticism, which was necessary for the possible reforms of society. In the context of T.W. Adorno's critical theory, the novel "Fahrenheit 541" is a rationalization of the panic that R. Bradbury, as an intellectual, feels with respect to the mass culture coming. By means of the rationalization R. Bradbury seeks to disenchant the world, where the culture industry dominates, and shows a possible conflict between a reasonable person and a society based on reification and alienation.

Key words: critical theory, culture industry, dystopia, Frankfurt school, reification.

УДК 17.026

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.20>

У ПОШУКАХ ДЖЕРЕЛ ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ

Катерина Рассудіна

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра теоретичної і практичної філософії
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна*

Уявлення про особову гідність є однією з основ сучасної цивілізації. Згідно з ним кожна людина має високу цінність, непригаманну іншим видам істот і речей. Виникає потреба у пошуку джерел гідності. Їхнє пояснення допоможе нам відповісти на питання про те, чи кожен представник людського роду має гідність однаковою мірою і чи не слугує поняття гідності підставою для дискримінації. Мета статті полягає у накресленні основних шляхів такого пошуку.

Прибічники персоналізму, спираючись, головню, на християнську традицію, обстоюють рівну гідність усіх людей незалежно від їхніх актуальних властивостей і внеску в розвиток суспільства. Гідність означає для них особовий статус і претензію на любов. Особовий статус забезпечується створенням за Божим Образом (наявність розуму і свободної волі), а також специфічною метою – індивідуальним пізнанням Бога.

У сучасному світі поширеним є ототожнення гідності з автономією (здатністю визначати власні цілі і віддавати накази самому собі, контролювати свої дії і відстоювати переконання). Поширеним є і уявлення про особливу роль самосвідомості. Такі погляди можуть бути як підставою для рівної гідності всіх людей, так і приводом для дискримінації за ознакою відсутності проявів цих властивостей.

Маргінальними в сучасному філософському дискурсі, але поширеними на побутовому рівні є ототожнення гідності з перевагою у житті задоволень (утилітаризму) або з ринковою ціною, внеском особи в розвиток суспільства. Згідно із соціобіологічною концепцією, наше уявлення про гідність впливає з інстинктивної поведінки – вирізнення членів своєї групи. Припускається, що поняття гідності є результатом домовленостей і може переглядатися відповідно до змін у світогляді.

Головна проблема, з якою стикається дослідник гідності, полягає у тому, що вказівки на ті чи інші її джерела можуть призводити до дискримінації. Імовірним виходом є вирізнення кількох типів гідності, відповідно до розмаїтих поглядів на її походження.

Ключові слова: гідність, особа, автономія, рівність, дискримінація.

Нам, людям XXI ст., здається чимсь очевидним, що кожен із нас має специфічну високу цінність, яку ми називаємо гідністю. Другим самозрозумілим фактом ми часто вважаємо рівність усіх людей в аспекті гідності. Ця впевненість лежить в основі сучасних правових систем, формування громадянського суспільства тощо. А однак більш прискіпливий погляд демонструє необхідність пошуку тих властивостей, специфічних людських феноменів, завдяки яким ми набуваємо гідність, не притаманну іншим видам живих істот. Аналіз цих феноменів, своєю чергою, може наштотхнути нас на думку про те, що не кожен з нас, людей, має гідність, а як наслідок – до дискримінації. Або ж ми можемо піти іншим шляхом і шукати такі джерела гідності, які б забезпечили рівність між собою всіх людей незалежно від расових, статевих, вікових, психологічних та інтелектуальних відмінностей.

Отже, мета цієї статті полягає у накресленні деяких орієнтирів для пошуку джерел людської гідності. Для цього ми проаналізуємо відповіді, які пропонують представники

кількох філософських течій – від персоналізму до утилітаризму. Підсумком наших міркувань має стати розуміння таких явищ, як притаманне сучасній людині прагнення захищати гідність (не лише свою, але й інших людей, насамперед слабких і знедолених), а також тенденція відмовляти у гідності певним категоріям людей.

Першою концепцією гідності, на яку ми звернемо увагу, є персоналістична. Її пропонують, головню, сучасні християнські мислителі, спираючись на багатовікову традицію та обстоюючи рівну гідність усіх людей, включно з ще ненародженими дітьми й психічно хворими. При цьому вони оперують тезою *persona est affirmanda propter se ipsam* (особі належить ствердження / тожне любові / заради неї самої). Гідність у такому разі асоціюється із претензією на любов, на те, що любов буде еталоном стосунків між людьми і основою для суджень про їхню моральність. На практиці, за словами польського біоетика Т. Бесагі, «гідність особи прямо виявляється в міжособових відносинах, у яких інший є для нас кимсь, а не чимсь» [2, с. 25] (пор. категоричний імператив І. Канта). Гідність, таким чином, має вказувати на особовий статус, що є способом мислення, прийнятним для більшості сучасних філософів, незалежно від їхніх поглядів та методологій. Відмінністю буде лише різне схоплення особовості, що можна простежити, зокрема, і в нашому подальшому аналізі чинників людської гідності.

Подібним чином висловлюється про гідність колега Т. Бесагі з Папського університету Йоана Павла II в Кракові Г. Голуб, пропонуючи прийняти гідність як «особливу цінність людини та її особливе положення в наявному світі» [6, с. 302]. Таке розуміння у філософів-персоналістів з'являється не випадково, а коріниться в уявленнях про людську особу і її гідність, які ми знаходимо в творах Томи Аквінського. Детальний аналіз томістичного бачення гідності надає М. Пеховяк. Вихідною точкою стає отождолення особового статусу з досконалим способом існування, тобто із самоіснуванням у розумній природі, що випливає із гідності [15, I, q. 29, a. 3, ad. 2]. Також Тома пов'язує гідність з природною свободою або існуванням для себе, для реалізації власної мети, що можна порівняти із буттям метою самою по собі. Таким чином, згідно з Томою, це не гідність є властивістю особи, а особовий статус отримує той, хто її має, тобто індивідуальна субстанція, яка характеризується розумом і свободою [10, с. 44–46].

Для кращого розуміння гідності Аквінатом варто звернутися до його твору *Сума проти язичників* (книга III, розділи 111–113). Не використовуючи прямо термін «гідність», Тома звертає увагу на ті фактори, які надають особі особливого статусу з-поміж інших створінь. По-перше, це певний спосіб прямування до специфічної людської мети, якою є пізнання Бога і любов до нього (телеологічний підхід до визначення природи), велич якої також становить причину гідності, бо, зрештою, спроможність до такого пізнання і такої любові зумовлені створенням за Божим образом. Відповідно, знову ж таки ідеться про наявність у людини розуму й інтелекту (обидва є здатностями до дискурсивного мислення), які являють собою умову для найбільшої досконалості, свободи [14, III, 113, 2872]. Наявність інтелекту потрібна для схоплення загального поняття блага, завдяки якому людина здатна судити про благість тих чи інших об'єктів, а отже, робити вибір. Останню Аквінат визначає як владу особи над власними діями, про наявність якої він судить, виходячи з буденного досвіду. Свобода є протилежністю неволі (аристотелівський мотив), а також здатністю реалізувати самостійно висунуті цілі і вибирати між можливостями дії. М. Пеховяк звертає увагу на те, що Тома Аквінський (як раніше Платон і Аристотель) під такими цілями має на увазі сприяння благау інших або ж спільному благау, а не егоїзм. Крім того, основною метою кожної людини як представника виду залишається поєднання з Богом у пізнанні й любові, натомість самостійним є вибір благ [11, с. 226–227]. Згадана здатність передбачає

індивідуальність, адже цілі, детерміновані видом, не були б самостійними. Таким чином, в основу гідності Тома Аквінського кладе свободу, а в основу свободи – індивідуальність особової субстанції.

Усі чинники людської гідності, про які йтиметься далі, так чи інакше виявляють зв'язок із цим томістичним уявленням. Спосіб мислення Томи дає М. Пеховяку привід стверджувати, що «ідея гідності як буття метою самою по собі і пов'язаний із нею постулат неінструментального трактування людини не є досягненням новочасної філософії, і це не Імануїл Кант, як багато хто вважає, є батьком концепції так зрозумілої гідності» [11, с. 234].

Різні варіанти відповіді на запитання про джерела людської гідності перераховує американський біоетик Е.Д. Пелегріно. З-поміж них редукування гідності до ступеня біологічної складності (в такому разі її мають усі представники виду *homo sapiens*, а також інші тварини, наділені певними властивостями, будь то свідомість, здатність відчувати біль чи прямоходіння), до якості, яку люди приписують виключно представникам свого виду, до специфічного Божого дару чи продукту еволюції. Зрештою, Е.Д. Пелегріно погоджується із тим, що всі названі погляди нині заступило ототожнення гідності з автономією [12, с. 514].

Саме це мала на увазі Р. Меклін, проголошуючи гідність зайвим поняттям. Принаймні у контексті біоетики, на думку дослідниці, значення гідності впливає із таких принципів, як добровільність, інформована згода, захист конфіденційності, уникнення дискримінації, які виражають ніщо інше, як аспекти автономії. Повагою до гідності, на її думку, ми називаємо визнання цінності індивідуального вибору й індивідуальної точки зору. Відповідно, не можна говорити про гідність померлого або неповагу до дитини «з пробірки». «Заклики до гідності, – резюмує Р. Меклін, – це або порожні перекази, або не більше ніж гасла» [9, с. 1420].

В описуваному розумінні гідність є здатністю не тільки визначати власні цілі, але давати собі накази (підхід І. Канта), контролювати власні дії (підхід Р. Декарта), протиставляти іншим власні погляди і мати права (підхід Дж. Лока), а отже, будувати і реалізувати плани на майбутнє. Обсяг гідності конкретного індивіда прирівнюється до його здатності контролювати ситуацію свого довкілля та оточення, а головню, своєї свідомості і свого тіла, аж до того, щоби їх трансформувати. Ці погляди прямо пов'язані із ототожненням людської особи з її душею (*mind*), здатною на такий контроль завдяки відсутності детермінізму матеріального тіла, а тому і з конкретним набором живого досвіду. Так, на думку еволюціоніста і когнітивіста Д.К. Денета, людина відділяється від світу тварин, не підлягає імперативам генів саме завдяки розумній душі (*mind*), яка, проте, розуміється як природна, тобто генетично зумовлена [4, с. 365, 370]. Відкидається і телеологічний підхід, притаманний античним і середньовічним філософам. Відсутність остаточної мети перетворює людину на автомат із вибору найближчих цілей, які полягають у задоволенні природних і штучних потреб. Свобідна від матерії душа виявляється прив'язаною до чуттєвості.

Як зауважує П.О. Лолер, у сучасному пересічному розумінні «автономія має тенденцію перетворюватися просто на самовизначення» [8, с. 244], визначення не тільки наших цілей і дій, але й нашого оцінювання власного життя, його гідності. Така автономія наближається за значенням до унікальності і вимагає поваги до кожного індивідуального вибору, яким би він не був.

Другим специфічним людським феноменом, який, на думку багатьох наших сучасників, становить причину гідності, є самосвідомість. Подібні твердження можна знайти і в давньогрецькій філософії (передовсім, в особі Платона), яка наголошувала на покликанні вдосконалювати свій розум шляхом, наприклад, споглядання ідей, а свою поведінку – завдяки контролю розуму. В часи Модерну на походження гідності із самосвідомості вка-

зував Дж. Лок. На відміну від інших живих істот, які діють несвідомо і на користь виду, людина має самосвідомість, завдяки якій відділяється не тільки від природного довкілля, але і від ширшого та ближчого соціуму. Самосвідомість виявляється тут як мислення про себе, зусилля залишатися собою й надалі [8, с. 233–234]. Можна згадати і знамените порівняння Б. Паскаля, де людина уподібнюється до тростинки, що мислить. Вона має знання і про перевагу над нею Всесвіту, і про власну смертність, саме в цьому полягає її велич. «Отже, – резюмує Б. Паскаль, – вся наша гідність полягає в мисленні» [1, с. 80].

Отже, самосвідомість, автономія, унікальність людини вирізняють її зі світу природи і надають їй статусу морального суб'єкта. Є, щоправда, релігійно забарвлений погляд, згідно з яким підставою для морального статусу є не певний набір навіть сутнісних атрибутів, а сама душа (*soul*) як таємниче суще. Цей погляд властивий деяким прибічникам концепції святості життя і служить їм за вихідну точку для обстоювання рівності життів, незалежно від їх характеристик [7, с. 62]. Це спостереження може служити обґрунтуванням для виведення гідності із приналежності до виду *homo sapiens*, а, відповідно, і для ствердження рівної гідності всіх людей незалежно від виявлення їхніх специфічних здатностей. Негідність у такому разі можна тлумачити як невідповідність дій чи поведінки окремого індивіда діям і поведінці, притаманним виду, тобто людяним, а людяність – як здатність розпізнавати в інших людях представника власного виду.

Слід придивитися і до інших людських властивостей, у яких може корінитися гідність. Д.П. Салмесі окреслив найпоширеніші з них, вважаючи такими кількість задоволень, ціну, діяльне вираження свободи і суб'єктивність [13, с. 479–482]. Діяльне вираження свободи близьке за значенням до вже детально згаданої автономії. Ідеться про погляд, згідно з яким гідність приписується істотам, здатним виразити у діях свій раціональний вибір, що передбачає спроможність робити вибір і контролювати себе, а також, очевидно, контактувати за допомогою мови чи інших засобів, які можна до неї прирівняти. Із таким визначенням гідності, яке не поширюється на багатьох людей, починаючи від немовлят і закінчуючи ув'язненими, напевно, погодилася би Р. Меклін.

Суб'єктивність у тому значенні, яке надає їй Д.П. Салмесі, означає здатність (і претензію) осіб на власний вибір і розсуд вибирати самооцінку і вимагати відповідного трактування себе. Із цього випливає принципова непізнаність гідності інших осіб, а також плюралізм думок з приводу походження гідності (гідність – це завжди гідність для мене).

Третій погляд на гідність – як залежну від балансу задоволення й болю – прямо асоціюється з утилітаризмом, або ж гедонізмом. Д.П. Салмесі відкидає його з огляду на те, що, як підказує наш досвід, гідність (у її моральному вимірі) часто супроводжується негідними умовами життя (у фізичному вимірі) [13, с. 479–480]. Нам, однак, більш вагомим здається заперечення, яке полягає у тому, що претензія на забезпечення гідних умов базується на більш глибокому джерелі морального статусу людини. Нам не дозволено завдавати один одному шкоду і ми зобов'язані сприяти щастю один одному вже тому, що наділені гідністю, а не навпаки, вважаємо гідними лише щасливих.

Як четверте імовірне джерело людської гідності Д.П. Салмесі називає ринкову ціну. Інакше кажучи, пропонується виводити рівень гідності кожного індивіда відповідно до його внеску в добробут суспільства, або ж відповідно до успіхів, яких він досягає у своїй професійній діяльності. Такий погляд на гідність корелює із винагородженням членів бізнес-корпорацій. Ототожнення гідності із корисністю для спільноти, або ж держави, можемо помітити в Т. Гобса.

Раніше ми згадували про відповіді на запитання про походження людської гідності, які перераховує Е.Д. Пелегріно. Слід звернути увагу на дві із них, які вказують на біоло-

гічну складність людини, зокрема її мозку, і розміщення людини на вершині еволюційного ланцюга. Обидві відповіді дотичні до соціобіологічного розуміння гідності, який пропонує П.С. Черчленд. На її думку, уявлення про гідність впливає із нашої інстинктивної схильності поважати інших членів власної групи (що узгоджується з іншою схильністю: відрізнити своїх від чужих). Стандарти поведінки щодо представників власної групи інтеріалізуються і абсолютизуються, тож уявлення про своїх поширюється з найближчої рідні на все людство [3, с. 102–105]. Таким чином, загальна ідея гідності зводиться до продукту розвитку мозку й адаптивної поведінки.

Зрештою, слід врахувати і думку, згідно з якою наші уявлення про притаманну людині особливу гідність є всього лише результатом домовленості або компромісу. Таку позицію обстоює, зокрема, згадувана П.С. Черчленд. Наголошуючи на біологічному і соціальному походженні ідеї гідності, ця дослідниця доходить висновку, що сучасні біоетики мають взяти до уваги наукові досягнення і зміни в трактуванні моралі, які відбулися в останні десятиліття, а тоді домовитися про нове тлумачення гідності. Передбачається, що це останнє не суперечитиме ані прогресу, ані нашому прагненню щастя, а також врятує нас від заборон, що стоять на заваді нашого процвітання. Отже, П.С. Черчленд доходить висновку, що «ми маємо набагато більше боятися морального догматизму, який погрожує своєю непохитною упевненістю в тому, чого нібито хоче і планує щодо нашої гідності Бог, ніж холоднокровно толерантної особи, яка дослухатиметься до інших і працюватиме над мирним компромісом, що сприятиме людському процвітання» [3, с. 118].

Утім, оптимізм П.С. Черчленд розділяють далеко не всі. Так, її колега А. Гомес-Лобо, професор Університету Джорджтауна, висловлює занепокоєння з приводу того, хто саме міг би досягати таких домовленостей. Чи не буде це більшість, яка часто стає знаряддям вливових кіл, або нечистоплотні політики [5, с. 96]? Слід додати, що навіть бачення пересічної, якщо можна так сказати, «нормальної» людини може виявитися небезпечним там, де приймається рішення щодо трактування гідності не подібних до неї істот, як-то немовлята чи хворі на деменцію. Звісно, якщо всі наші моральні системи являють собою результати компромісів, то етичні і біоетичні концепти також неминуче зазнаватимуть тенденційних змін. Отже, постає питання про загальне походження моралі, яке, однак, не є релевантним цьому дослідженню.

Наведений перелік поглядів на джерела гідності не претендує на повноту, однак демонструє деякі тенденції. Подеколи (у разі наголошування на специфічному способі існування, притаманному людині, або на приналежності до спільного виду *homo sapiens*) ми можемо помітити спробу обґрунтування рівної гідності всіх людей незалежно від того, як вони виявляють свою людськість і свою гідність. Зазвичай ідеться про те, що саме активне виявлення і використання таких фундаментальних властивостей, як автономія, проєктує гідність на самого суб'єкта. Проблему можна переінакшити, запитавши про те, чи поважаємо ми ближніх з тієї причини, що вони мають якісь власні інтереси, чи, навпаки, ми сприяємо їхнім інтересам тому, що поважаємо їхню гідність [13, с. 484]. У такому разі стають незрозумілими загальноприйняті (зокрема, і в результаті домовленостей) у сучасному світі ідеї, як-то рівність усіх людей у їхніх фундаментальних правах тощо. Видається, що причини настільки різного тлумачення джерел гідності слід шукати, посилаючись на гіпотезу, згідно з якою є кілька різновидів гідності і кожній людині властиві вони всі.

Список використаної літератури

1. Паскаль Б. Думки : монографія / пер. А. Перепадя, О. Хома. Київ : Дух і Літера, 2009. 704 с.

2. Biesaga T. Uzasadnienia norm moralnych w bioetyce. *Medycyna praktyczna*. 2004. No. 6. С. 23–26.
3. Churchland P.S. Human Dignity from a Neurophilosophical Perspective. *Human Dignity and Bioethics. Essays Commissioned by the President's Council on Bioethics* : monograph / A. Schulman (ed.) at al. Washington, D.C., 2008. Pp. 99–118.
4. Dennett D.C., Darwin's Dangerous Idea: Evolution and the Meanings of Life : monograph. New York, 1995. 522 p.
5. Gómez-Lobo A. Commentary on Dennett. *Human Dignity and Bioethics. Essays Commissioned by the President's Council on Bioethics* : monograph / A. Schulman (ed.) at al. Washington, D.C., 2008. Pp. 95–98.
6. Hołub G., Godność człowieka a biotechnologia. *Ku rozumieniu godności człowieka* : monograph / G. Hołub, P. Duchliński (eds.) Kraków : Wydawnictwo Naukowe PAT, 2008. S. 299–321.
7. Kraynak R.P. Human Dignity and the Mystery of the Human Soul. *Human Dignity and Bioethics. Essays Commissioned by the President's Council on Bioethics* : monograph / A. Schulman (ed.) at al. Washington, D.C., 2008. Pp. 61– 82.
8. Lawler P.A., Modern and American Dignity. *Human Dignity and Bioethics. Essays Commissioned by the President's Council on Bioethics* : monograph / A. Schulman (ed.) at al. Washington, D.C., 2008. Pp. 229–252.
9. Macklin R. Dignity is a useless concept. *British Medical Journal*. 2003. No. 327 (7429). Pp. 1419–1420.
10. Piechowiak M., Klasyczna koncepcja osoby jako podstawa pojmowania praw człowieka. Wokół św. Tomasza z Akwinu i Immanuela Kanta propozycji ugruntowania godności człowieka. *Prawo naturalne. Natura prawa* : monograph / P. Dardziński, F. Longchamps de Bérier, K. Szczucki (eds.) Warszawa 2011. С. 35-46.
11. Piechowiak M., Tomasza z Akwinu koncepcja godności osoby ludzkiej jako podstawy prawa. Komentarz do rozdziałów 111–113 księgi III Tomasza z Akwinu Summa contra gentiles. *Poznańskie studia teologiczne*. 2003. T. 14. S. 219–242.
12. Pellegrino E.D. The Lived Experience of Human Dignity. *Human Dignity and Bioethics. Essays Commissioned by the President's Council on Bioethics* : monograph / A. Schulman (ed.) at al. Washington, D.C., 2008. Pp. 513–537.
13. Sulmasy D.P. Dignity and Bioethics: History, Theory, and Selected Applications. *Human Dignity and Bioethics. Essays Commissioned by the President's Council on Bioethics* : monograph / A. Schulman (ed.) at al. Washington, D.C., 2008. Pp. 469–501.
14. Thoma de Aquiano. Summa contra gentiles. *Corpus Thomisticum* : збірник праць. URL: <https://www.corpusthomisticum.org/iopera.html>.
15. Thoma de Aquino. Summa theologiae. *Corpus Thomisticum* : збірник праць. URL: <https://www.corpusthomisticum.org/iopera.html>.

IN SEARCH OF SOURCES OF HUMAN DIGNITY

Kateryna Rassudina

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Department of Theoretical and Practical Philosophy
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine*

The idea of personal dignity is one of the foundations of modern civilization. According to it, a person has a high value, uncharacteristic of other kinds of beings and things. So, we need to find sources of dignity. Explanation of them will help us answer two questions: whether every member of the human race

has the same degree of dignity and can the notion of dignity be a basis for discrimination? The author of this article is going to outline the main ways of such a search.

Proponents of personalism, relying mainly on the Christian tradition, uphold the equal dignity of all people, regardless of their actual characteristics and contribution to the development of society. Dignity means for them personal status and a claim to love. Personal status is provided by creation in the Image of God (reason and free will), as well as a specific goal, individual knowledge of God.

In the contemporary world, it is common to equate dignity with autonomy (the ability to set one's own goals and give orders to oneself, to control one's actions, and to defend one's beliefs). The idea of the special role of self-awareness is also widespread. Such views can be both a basis for equal dignity of all people, and a reason for discrimination on the grounds of lack of manifestations of these attributes.

Marginal in modern philosophical discourse, but not in common parlance is the identification of dignity with the overweight in life of pleasures (utilitarianism), or with the market price, the contribution of the individual to the development of society. According to the sociobiological concept, our idea of dignity follows from instinctive behavior, which is the preference to members of one's own group. It is assumed that the concept of dignity is the result of agreements and can be revised in accordance with changes in worldview.

Suppose that indications of certain sources can lead to discrimination is the main problem facing the researcher of dignity. We can solve it by distinguishing several types of dignity, according to different views on its origin.

Key words: person, autonomy, equality, discrimination.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 32+316.48

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.21>

**ЛОКАЛЬНІ ТА ГЛОБАЛЬНІ ПІДТЕКСТИ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ
І ПОШУКИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ХАРАКТЕРУ
В КРАЇНАХ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ ТА КАРИБСЬКОГО БАСЕЙНУ**

Олег Барабаш

ORCID: 0000-0001-8479-8926

*Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
кафедра соціології, політології і культурології
пров. Фанінський 3-В, 61166, м. Харків, Україна*

У статті в межах системного підходу із залученням теоретичного матеріалу, наукових напрацювань методологічного характеру та вибіркового нормативних і статистичних даних з'ясовуються певні параметри, сутнісні риси і можливі наслідки окремих трансформаційних процесів у широких контекстах, локальні/глобальні зрушення, політика й ідеологія, конституційні зміни і характер пошуків перспективи в країнах ЛАКБ. Аналізуються особливості структурування міждержавної архітектоники в регіоні з урахуванням глобальних підтекстів, ідеологічних аспектів і політекономічних пошуків, здійснюється вихід на сполучання з процесами державотворення в акцентованій увазі до конституційної творчості, з виділенням її ключових спрямувань, особливих рис та окремих тенденцій розвитку. Досліджується представлення в сучасній політико-правовій дійсності основних змістовних форматів регіонального неоконституціоналізму та явище «нового конституціоналізму». Наголошується, що виражені в країнах регіону настрої егалітарного характеру в контексті поширених колективістсько-традиціоналістських цінностей спонукають суспільство і науковців шукати шляхів синтезу найкращих рис різних шкіл конституціоналізму, і в тому числі в напрямі (як варіант) егалітарно-діалогового конституціоналізму. Підсумовується, що в конституційній творчості буде продовжено пошук балансів між запитом національних суспільств та можливостями їхньої конституційно-правової формалізації, а також лінії на використання досвіду інституційно-правових запроваджень розвинених демократичних держав та експериментаторство новаторського гатунку, в якому ідеї унікальності шляху країни, різних форм взаємодії суверенності волі народу, політики та права можуть знайти незвичайні вирази. Відкритим буде залишатись і питання формування правової культури, насамперед щодо закріплення в масовій свідомості сприйняття норм Конституції як первинних та головних правових норм, норм прямої дії.

Ключові слова: політичні процеси, глобальний розвиток, конституціоналізм, неоконституціоналізм, новий конституціоналізм егалітарно-діалогічний конституціоналізм, Латинська Америка і Карибський Басейн.

Постановка проблеми. «Криза пандемії» вже досить чітко проявила «слабкі ланки» системного характеру щодо організації сучасного способу життя на різних рівнях, підкреслила місця неготовності до викликів подібного масштабу та характеру. Вона сформувала і свої особливі поля дослідження відносно здатності окремих держав, певних політичних режимів, динамічно та якісно за кінцевою результативністю, реагувати на поточні загрози і виходити на стратегічні спроможності забезпечення найбільш нагальних потреб людей, запитів на безпеку способу життя, його гідні матеріальні стандарти, відповідні ситуації медичні послуги тощо. Втім, на нашу думку, подальша аналітична робота в позначеному

напрямі має тривати з урахуванням тих процесів, які набувають глобально-вираженого характеру – переустановлення формату міждержавних відносин в окремих ракурсах і, контекстуально, окреслення контурності перспектив щодо шляхів розвитку на національно-державному рівні. У цьому відношенні розгляд знакових явищ у країнах Латинської Америки та Карибського Басейну (далі – ЛАКБ) щодо визначення політекономічних орієнтирів, розроблення й реалізацій політико-правових стратегій на перетинах політичних процесів і конституційної творчості в регіоні, що є певною мірою показовим щодо проявів тенденційності різного змістовно-соціального характеру, з виходом на рівень теоретичної прогностики й узагальнень, нам бачиться науково доцільним.

Аналіз досліджень і публікацій. Окреслення площини дослідження й формування міждисциплінарного предметного поля націлюють на використання напрацювань представників різних галузей наукового знання та теоретико-методологічного підходів, що враховують комплексність завдань, багатовимірність соціально-правових процесів. У роботі задіяно напрацювання вітчизняних науковців М.П. Орзіха, В.П. Колісника, Ю.Г. Барабаша, Д.В. Лук'янова, Н.В. Мішиної, М.В. Савчина, І.В. Процюка, Л.І. Кормич, І.Д. Денисенко, М.А. Польового, В.Ю. Карасьова, Г.М. Куц, О.І. Ткача, І.О. Поліщука, М.В. Серебро, Н.В. Бочарової та закордонних А. фон Богданді, Р. Гаргарелли, Р. Аткинсона, М. Лінда, П. Блоккера, Г. Л. Негретто, Е. С. Кортеса, А. Люрманн та С. І. Ліндберг, А. М. Алтеріо, М. Тушнета, А. Кодду Мак Мануса, А. Кайдациса, Х. Корралеса, а також матеріали і статистичні дані окремих міжнародних фондів і дослідницьких установ.

Мета роботи – з'ясувати сутнісні риси окремих трансформаційних процесів у широких контекстах: локальні/глобальні зрушення, політика й ідеологія, конституційні зміни і характер пошуків перспективи в країнах ЛАКБ. Завдання статті – проаналізувати особливості структурування міждержавної архітектоники в регіоні з урахуванням глобальних підтекстів, ідеологічних аспектів і політекономічних пошуків, вийти на сполучання з процесами державотворення в акцентованій увазі до конституційної творчості, виділити її ключові спрямування, особливі риси й окремі тенденції відносно перспектив розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Країни Латинської Америки та Карибського Басейну пройшли настільки різні й сповнені свого особливого драматизму маршрути державотворення, що говорити щодо них узагальнено, використовуючи якийсь стандартно-лінійний підхід, буде науково некоректно. Тим не менш, згадаємо, що регіон був і залишається потужним гравцем світової політики й економіки, простором зосередження різноманітних (і не тільки природних) ресурсів, центром генерації нових ідей, ідеологій, територією запровадження новаторсько-експериментальних інституційних рішень, правових заходів. Після початку третьої хвилі демократизації (за С. Гангтінтоном), наприкінці 80-х рр. 20 ст., та досягнення певних і знову ж таки різних у конкретиці щодо країн результатів на шляху ствердження ліберально-демократичних новацій, запровадження відповідних інституційно-регуляторних «налаштувань», з приходом до влади у Венесуелі Уго Чавеса в регіоні розпочався так званий «лівий поворот», який розподілив регіональні країни на шанувальників венесуельського «соціалізму 21 століття», їхніх ситуативних прихильників-прагматиків, що коливались щодо прояву своїх симпатій з огляду на можливі економічні зиски, та відвертих супротивників подібної ідеології і моделі розбудови держави, організації суспільного життя, економіки. Зрештою, вже останні роки другого десятиріччя 21 ст. засвідчили масове розчарування в будь-якій демократії регіону (а якщо більш точно – в уявленнях про демократію в контексті діяльності місцевих політичних партій та законодавчо-представницьких органів влади), а науковці заговорили про «третю хвилю автократизації» [1]. Відзначимо також, що навіть за певних коливань у показниках країни регіону

вже звикли до того рівня життя, що оцінювався як «вище середнього» [2], з формуванням значної частини населення, що співвідносила себе з поняттям «середній клас» (рівень заробітку від 13 до 70 доларів у день [3]), певним рівнем розвитку громадянського суспільства – за усталеної традиції підключення до постанови й розв’язання суспільних проблем представників наукового світу, а також ефективної роботи меритократичної системи щодо підготовки й представлення в державних установах місцевих кадрів. Останні десятиліття знаменувалися й активним мультилатералізмом, розбудовою міждержавних регіональних союзів, блоків, економічних партнерств тощо. У цьому відношенні на фоні переорієнтації зусиль світового лідера США за часів президентства Дж. Буша молодшого на нові масштаби підходів, що не обмежувались територіями, визначеними «доктриною Монро», в межах ЛАКБ, з’явився й регіональний союз держав ALBA (исп. *Alianza Bolivariana para los Pueblos de Nuestra América – Tratado de Comercio de los Pueblos*, ALBA–TCP) під очевидним лідерством Венесуели, який став певним орієнтиром і щодо ідеологічних уподобань його учасників, і, таким чином, лінією позначення альтернативи ліберально-демократичному шляху розвитку. Суттєвими на початку створення і розбудови виглядали також позиції Венесуели й в іншому об’єднанні – UNASUR. Втім, із приходом до влади в США Дональда Трампа й запровадження їм політико-економічної стратегії *national development* (національного розвитку [4]) та змін геополітичної світової парадигми, пошуку модифікацій характеру діяльності за умов розмивання й порушення окремими державами відпрацьованих у правових форматах норм міжнародної взаємодії, трансформується й політика співвідносин США з країнами регіону, що змістовно впливає на перебіг соціально-економічних, політичних процесів на національних рівнях і, можливо, стане також одним із чинників конституційних пошуків та зрушень у регіоні, зв’язавши в такий спосіб політику й право і викликаючи нові дискусії щодо можливостей їх кореляції.

Рік виборів Президента США, а саме 2020, на фоні «підвищення ставок» та заострення форм протистояння між республіканцями і демократами вже засвідчив, що кандидати в президенти з ідеологічним акцентом лівого гатунку (Бернард «Берні» Сандерс, Елізабет Енн Воррен, Олександрія Окасіо-Кортес від демократичної партії), які в програмних промовах вдавались до термінології, пов’язаної із соціалізмом, і обіцяли запуск перерозподільних програм системного характеру, залишили передвиборчі перегони. На нинішньому етапі боротьба фактично зводиться до протистояння двох варіацій відносно перспективи США: «національного розвитку» з акцентуванням на задіяння виробничих ресурсів капіталізму в інтересах США та ліберально-демократичного проекту глобалістського характеру (вочевидь, уже частково модифікованого), що спирається на потужності фінансового капіталізму й відповідні ресурси країни. У проекції на регіон ЛАКБ, виходячи з нинішнього стану результату передвиборчих подій, відзначимо 3 змістовні позиції вже проявленого відношення США.

1) Ідеологія лівого гатунку, навіть у варіаціях «данського соціалізму», зі значною роллю держави у вибудові системи соціальних гарантій і мінімальної захищеності всіх верств населення та гарантіях реалізації їх державою визнається невідповідною стратегічним завданням США, а в її венесуельському вигляді сприймається як «загроза вільному світові»;

2) Сама стратегія національного розвитку передбачає відмову від проектів, що є не вигідними економічно, – в сучасний момент або перспективно, в тому числі такі, що виключно сконцентровані на поширення й ствердження ліберально-демократичних цінностей. Тому головним змістом і в торговельній угоді з КНР, новій угоді про вільну торгівлю в Північній Америці (USMCA), що замінює NAFTA, простежується саме інтерес

захисту національного виробника й економічні зиски США. На цьому фоні моменти ідеологічного характеру (якщо вони не виражені в певній лівій змістовній варіації і якщо вони не представлені в контексті загрози економічним інтересам та в регіоні) виглядають вторинними в розгортанні конкуренції інтересів економічного характеру;

3) Передрікання колом науковців ситуації, що США не витримає зрештою навантаження «імперії за запрошенням» з поширенням цивілізаційного і безпосереднього впливу в усьому світі, можливо, відіграли свою роль у координації форм і змісту участі країни за кордоном. Вочевидь, США залишають певні важелі управління в стратегічно важливих точках впливу на світ, але змінюється масштаб впливу, характер за підходами (вивід значного військового контингенту з Афганістану, заява Д. Трампа про зменшення військової присутності в Німеччині та Європі, осуд діяльності ВООЗ з фінансовими наслідками тощо, засвідчують подібну налаштованість). У цьому контексті ми підкреслюємо акцент на озвученому Д. Трампом поновленні всебічного й концентрованого інтересу саме до регіону ЛАКБ.

Стосовно подолання лівого нахилу в регіоні простежуються послідовні заходи США щодо подолання режиму-оплоту «соціалізму 21 ст.» у Венесуелі. На думку представника наукового світу Боліваріанської Республіки Венесуела, сама ідея і її реалізація тримались у країні на рівні масового сприйняття завдяки двом вирішальним факторам: надзвичайній постаті обдарованого лідера Уго Чавеса й високим цінам на нафту [5], що надавало змогу реалізовувати соціальні програми (дешеві комунальні послуги, бензин, дешевший за питну воду, майже безкоштовний проїзд у метро, громадському транспорті, програми щодо забезпечення безкоштовним житлом за рахунок держави найбідніших верств населення, науковців, держслужбовців тощо, якісна медицина і програма допомоги нужденним, скажімо, знаменита акція щодо операцій з видалення катаракти, безкоштовна і якісна вища освіта і т. ін.). Але після смерті У. Чавеса у 2013 році та спадом цін на нафту, за умови неефективного використання наявних ресурсів та системних трансформацій з дисбалансами управлінського характеру вже за лідерства Н. Мадуро якість життя у Венесуелі почала стрімко погіршуватись, масова підтримка реформаторських трансформацій пішла на спад і, зрештою, змінилась уже сучасною гуманітарною кризою в країні, що, звичайно, знизило привабливість місцевої моделі державного життя і для інших країн регіону. Власне, послідовні прихильники ідей Уго Чавеса в Еквадорі (Рафаель Корреа) та Болівії (Ево Моралес), які слідували шляхом докорінних переобладнань суспільного життя з використанням заходів конституційно-правового характеру (що надало змогу окремим дослідникам говорити про появу т. зв. «Нового конституціоналізму», до якого ми ще повернемося) щодо новаторського моделювання держави, вже склали свої президентські повноваження – в Еквадорі нинішній Президент Ленін Морено вже переорієнтував державу і стосовно зовнішньополітичних пріоритетів, і відносно особливостей внутрішньополітичної діяльності на засадах більш правого гатунку. У Болівії, на відміну від Еквадору, де зміна Президента відбулась у безпроблемний спосіб під час планової виборчої кампанії, події розгортались не без драматизму. Е. Моралес був змушений, під тиском звинувачень лідера ОАД (Організація Американських Держав), уругвайця Луїса Альмагро у фальсифікації президентських виборів 20 жовтня 2019, які надалі представили Е. Моралесу вже болівійські військові з вимогою негайної відставки, залишити і посаду, і країну (притулок Е. Моралесу надала Мексика). У середині травня 2020 р. ОАД переобрала, за рекомендаціями США, на наступний термін головування в організації Л. Альмагро (23 голоси проти 10 [6]), зважаючи на його активну роль в історії з Болівією, у зв'язку з визнанням Президентом Венесуели голови Національної Асамблеї Венесуели (парламенту) Х. Гуайдо і, відповідно, саме його представ-

ника як офіційного представника Боліваріанської Республіки Венесуела в ОАД. Найбільш активно виступали проти такого обрання представники Мексики й Аргентини – країн, що певною мірою за намірами реалізації широких соціальних програм представляють також лівий фланг, але і Президент Сполучених Штатів Мексики Андрес Мануель Лопес Обрадор, і Президент Республіки Аргентина Альберто Фернандес далекі від лівого експериментаторства на кшталт Венесуели і складно балансують між ліберально-демократичним світоглядом і запитами свої виборців на гідний спосіб життя, в будь-якому випадку намагаючись відстоювати національно-державні інтереси на свій лад. У регіоні стійкими прихильниками ідей У. Чавеса, на перший погляд, залишаються лідери Нікарагуа й Куби, але Президент Республіки Нікарагуа Даніель Ортега Сааведра, що тривалий час очолював лівий фланг революційної боротьби в регіоні і набув легендарної слави у цій якості, за повідомленнями регіональної преси дещо відсторонився від справ керівництва державою, делегувавши значні повноваження своєму Віце-Президентові і водночас дружині Росаріо Мурільйо, а в країні останнього часу проглядається певна консолідація еліт на підґрунті, скоріше, ідей прагматичного характеру (нинішнього Президента, наприклад, підтримують нащадки впливового місцевого клану Самоса). Тому коли йдеться про Нікарагуа, то скоріше це лінія розбудови «автоматичної солідарності», «солідарності за звичкою»; тісна співпраця лідерів країни з Російською Федерацією також вже є позбавленою «ідеологічного навантаження», а виходить із прагматики геополітичного характеру. Зовсім інша справа щодо Куби – країна тривалий час є символом іншого шляху розвитку, спротиву американському впливу, неоднозначності політичного режиму, але на фоні високої якості медицини (Республіка Куба тривалий час приймала на безкоштовне лікування дітей, у тому числі з України, на оздоровлення після катастрофи на ЧАЕС), здобутків освітнього і спортивного характеру, подолання расової нерівності тощо, як і осередок та носій символіки міфологічно високого гатунку (ідеали свободи, безкорисливого служіння людству – Че Гевара та ін.), хоча і представляє радикально лівий за мірками сьогодення фланг саме ідеологічного характеру і співпрацює з Президентом Боліваріанської Республіки Венесуела Ніколасом Мадуро, тим не менш, проводить виражену самостійну політику, що також набуває досить прагматичного і поміркованого характеру. Останні конституційні реформи і курс Президента Республіки Куба Мігеля Маріо Діас-Канель Бермудеса на поступові трансформації відбуваються, можливо, з огляду на ту модель держави, що ствердилась у КНР. У будь-якому випадку справа зі змінами лідерства й політичного режиму Н. Мадуро у Венесуелі виглядає для США справою принциповою, про що свідчать і розслідування та звинувачення Н. Мадуро та його 14-ти найближчих соратників у співпраці з наркоторговцями міністерства юстиції США [7], останні офіційні заяви про санкції щодо порушників санкційного режиму проти Венесуели Держсекретаря США М. Помпео. [8] Зрештою, з падінням режиму Н. Мадуро, за яким підтримка своїх інтересів і захист інвестицій передусім Російської Федерації та Китайської Народної Республіки, змінюється архітектура міждержавних зв'язків й ідеологічний ландшафт регіону. Глибока криза у Венесуелі суттєво відтворюється на діяльності об'єднань ALBA та UNASUR, які за переформатування ролі й заходів Венесуели виглядають безперспективними (інші регіональні об'єднання, де режим Н. Мадуро не відіграє значної ролі, або Венесуела поки що зовсім не представлена – нове об'єднання PROSUR, наприклад, обіцяють значно більше зисків різного характеру щодо співпраці). Таким чином, можна констатувати поступове зниження рівня лівих настроїв у всьому регіоні, особливо стосовно представлення ідей соціалізму в радикальному їх вигляді, концентрації на своїх національних інтересах з яскраво вираженими економічними підтекстами та прояви в цьому контексті нових виразів геополітичних проце-

сів, якими на максимумі можуть бути й відкриті військові дії. Навіть за умови гуманітарної катастрофи для більшості населення Президент Н. Мадуро, спираючись на власні збройні формування, численну народну міліцію (добре озброєні «колективос») та за факторів протистояння держав-гравців регіону з потужними можливостями різного характеру, в тому числі щодо військової та ресурсної підтримки, зовнішньої легітимації, за обґрунтованими свідченнями місцевих дослідників, може тривалий час утримувати владу в країні [9]. Втім, і на цьому складному фоні, зважаючи на ціннісно-орієнтаційні прихильності та впадіння людей регіону, будуть зберігатися запити на соціальну справедливість, подолання нерівності, захист життя і здоров'я, зрештою, на нове «правове контракування», новий суспільний договір. І в цьому контексті буде змістовно виправданим досліджувати ті зміни, що будуть відбуватись відносно конституційних новацій, спрямувань і змісту конституційного процесу в країнах регіону.

Загалом, щодо нововведень конституційного характеру, оригінальності місцевих запроваджень конституційного значення, експериментаторства в площині конституційної творчості, то країни регіону також пропонують широкий матеріал для розгляду й аналізу. Згідно із статистичними даними, на регіон приходить приблизно половина з усіх Конституцій в історії людства [10, с. 7]. Регіон знає як традицію зневажання «декоративного правового порядку» (фіктивного конституціоналізму), закріпленого в Основному Законі країни, численні порушення конституційного ладу (він є свого роду «чемпіоном світу» щодо військових переворотів, військових диктатур), так і щирих намагань великих історичних постатей створити унікальні правила справедливого й найкраще облаштованого людського співіснування, що є конституційно кодифікованим, і надалі вже в межах розуміння жорсткого конституціоналізму встановленими до обов'язкового виконання. Розвиток конституційного права в регіоні зараз переживає якісне піднесення, і, на думку директора Інституту порівняльного конституційного права ім. Макса Планка Арміна фон Богданді, взагалі, «Латинська Америка – це регіон, в якому обговорюється питання щодо майбутності конституціоналізму» [11]. І хоча за періодизацією Роберто Гаргарелли з кінця 20 ст. триває 5-ий етап латиноамериканського конституціоналізму [12, с. 22], тим не менше, сам конституційний порядок денний набув певного засадничого виміру, що нагадує про дебати щодо ролі конституції в епоху заснування латиноамериканських республік та орієнтує на сприйняття конституційного права як інструменту для навігації в майбутнє [13]. Конституційні проекти «3 хвили», починаючи, в залежності від позицій різних авторів, з Конституції Бразилії 1988 р. чи то Конституції Колумбії 1991 р., почали утверджувати ідею, що правовий порядок є суттєвим чинником подальшого розвитку, і подальша доля країн залежить від справи «мати хорошу конституцію». Згодом у науковому середовищі заговорили і про феномен латиноамериканського неоконституціоналізму (сам неоконституціоналізм свого часу з'явився як реакція на нечуттєвість юридичного позитивізму щодо захисту прав і умовно поєднав представників різних юридичних шкіл і країн від Р. Дворкіна до Л. Ферражіо [13]). Від самого початку творення всієї правової системи в різних країнах ЛАКБ використовувався досвід розбудови публічної влади США, між тим саме доктринальне розуміння права й модель сполучення елементів системного характеру дозволяли відносити правові системи країн ЛАКБ до окремої латиноамериканської групи представників романо-германської правової сім'ї. На практиці це набувало вигляду гіперпрезидентських республік з підпорядкованою президенту законодавчою й судовою владою. Тому власне демократизація в регіоні розпочалась із неоконституційних запроваджень в Основних Законах щодо посилення ролі судової влади, ствердження її незалежності й появи люфту просторів у прийнятті рішень. Реформаторські задуми виходили з того, що конституційні

тексти повинні бути жорсткими (важко змінити), мати силу закону і можуть трактуватися й застосовуватись незалежними суддями, що захищені від зовнішнього і внутрішнього тиску. Судді зорієнтовані на підхід до конституційного тексту з новим акцентом до діалектики й юридичного тлумачення – від запам'ятовування і констатації правил та логіки юридичного висновку до теорії юридичної аргументації і нових методів ствердження **балансування цінностей, принципів** та відкритих текстами можливостей тлумачення, узгодженими з моральним змістом об'єкта, що інтерпретується. Таким бачився засіб подолання правового формалізму на шляху до поширення каталогу прав і можливостей їх відстоювання, захисту. Водночас у такий спосіб контурувались відношення між правом і політикою, де питання міжнародних стандартів прав людини в конституційному каталозі прав використовувались як орієнтири політичної легітимності і щодо підконституційних актів. У підсумку, за умови перехідного періоду, зі слабкістю місцевих партійних систем, схильністю виконавчої влади до авторитаризму судова влада слідом за неоконституційними нововведеннями в Колумбії (Конституція 1991 р.), Мексиці (зміни до Конституції 1917 р.) та Коста-Ріки (зміни до Конституції 1949 р.) стала суттєво авторитетною інституцією демократичної розбудови країн. Відзначимо також, що привнесення елементу моральності в судові інтерпретації правових норм «технологічно» наблизило і практики прийняття судових рішень у цих країнах до загальноприйнятих змістовних характеристик судів англо-американської правової сім'ї з їхньою традиційною увагою до репутаційно-етичних складників щодо застосування норм матеріального права.

Водночас у регіоні почав стверджуватися, за позначенням ряду авторів, і новий (як оригінальний за стилем, місцевого гатунку за походженням і принципово новітнього змістовного характеру) конституціоналізм. Він віднайшов своє втілення в Конституції Венесуели 1999 р., Конституції Еквадору 2008 р., Конституції Болівії 2009 р., і саме у зв'язку з реалізацією проекту «соціалізму 21 ст.». Експериментаторський новаторський дух «нового конституціоналізму» його представники пов'язують із широким запровадженням елементів прямої народної участі щодо функціонування влади, реалізацією волі більшості та запитів суспільства на рівність і соціальну справедливість, орієнтованість на механізми партисипативної демократії і визнання пріоритету рішень Установчих зборів відносно ієрархій у правовому нормуванні способу життя, важливість соціальних спрямувань Основного Закону та соціальної інженерії як способу проектування майбутнього, прив'язку до певної політико-економічної стратегії з деталізацією конституційних положень щодо всебічної реалізації широкого переліку прав людини. Окремі дослідники відзначають також і його інструменталізм як певну ознаку взаємодії з політичними процесами, що дає можливість позначати його і як популістський конституціоналізм [14, с. 552].

Висновки. Загалом же, виражені в країнах регіону настрої егалітарного характеру в контексті поширених колективістсько-традиціоналістських цінностей спонукають науковців шукати шляхів синтезу найкращих рис різних шкіл конституціоналізму в напрямі формування особливого егалітарно-діалогового конституціоналізму [13]. Вочевидь, у конституційній творчості буде продовжено пошук балансів між запитамі національних суспільств та їхньою конституційно-правовою формалізацією, а також лінії на використання досвіду інституційно-правових запроваджень розвинених демократичних держав і експериментаторство прожекторсько-новаторського гатунку, в якому ідеї унікальності шляху країни, різних форм взаємодії суверенності волі народу, політики та права можуть знайти незвичайні вирази. Науково актуальними видаються конституційні процеси в Еквадорі та Болівії в їх прив'язці до змін ідеологічних підвалин політики і міра «чутливості» конституційно-правової діяльності в країнах регіону до глобальних трансформаційних зру-

шень. Втім, навіть за умови створення «ідеальної конституції» відкритим буде залишатись і питання формування певної правової культури, насамперед щодо закріплення у масовій свідомості норм Конституції як первинних, системоутворюючих, головних правових норм, норм прямої дії. За свідченням місцевих науковців-конституціоналістів, розрив між конституційною вимогою і юридичною реальністю створює проблему в багатьох частинах Латинської Америки [15].

Список використаної літератури

1. Lührmann A, Lindberg S.I. A third wave of autocratization is here: what is new about it? Democratization. Published online: 01 Mar 2019. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13510347.2019.1582029?fbclid=I>
2. Oportunidad para construir una nueva década en América Latina y el caribe 26 mayo 2020. URL: <http://agendapublica.elpais.com/oportunidad-para-construir-una-nueva-decada-en-america-latina-y-el-caribe/>
3. Las trampas del desarrollo en América Latina: hacia un nuevo contrato social. URL: <http://agendapublica.elpais.com/las-trampas-del-desarrollo-en-america-latina-hacia-un-nuevo-contrato-social/>
4. Atkinson R.D., Lind M. National Developmentalism: From Forgotten Tradition to New Consensus. American Affairs. 2019. Volume III. № 2 (Summer 2019). P. 165–191.
5. Венесуельский социолог ставит под сомнение «безусловную солидарность» латиноамериканского левого движения с чавизмом. 2017. 23 марта. URL: <http://rabkor.ru/columns/left/2017/12/10/venesuelskiy-sociolog-stavit-pod-sommenie/>
6. Gerardo Villagrán del Corral EEUU impuso nuevamente a Almagro en la OEA May 17, 2020. URL: <http://estrategia.la/2020/03/21/eeuu-impuso-nuevamente-a-almagro-en-la-oea/>
7. Nicolás Maduro Moros and 14 Current and Former Venezuelan Officials Charged with Narco-Terrorism, Corruption, Drug Trafficking and Other Criminal Charges. URL: <https://www.justice.gov/opa/pr/>
8. The United States condemns Maduro's latest step to rig the next Venezuelan election. Press statement Michael R. Pompeo. Secretary of State June 15, 2020. URL: <https://www.state.gov/the-united-states-condemns-maduros-latest-step-to-rig-the-next-venezuelan-election/>
9. Venezuela: ¿Estado débil o fallido? 12 febrero 2020. URL: <http://agendapublica.elpais.com/venezuela-estado-debil-o-fallido/>
10. José Luis Castro Monter Constitutional replacement in five countries of South America. An Empirical Comparative Analysis Estudios de Derecho, N.o 164 jul-dic 2017. C. 70–88.
11. Armin von Bogdandy. Ius Constitutionale Commune en América Latina: una mirada a un constitucionalismo transformador. URL: <https://revistas.uexternado.edu.co/index.php/derest/issue/view/416>
12. Gargarella R. Latin American constitutionalism, 1810–2010: the engine room of the constitution. Oxford ; New York : Oxford university press, 2013. 282 P.
13. Alberto Coddou Mc Manus. contemporary Latin American constitutionalism: an intellectual map. URL: https://www.academia.edu/28850536/Contemporary_Latin_American_Constitutionalism_an_intellectual_map
14. Paul Blokker Populism as a Constitutional Project Oxford University Press. International Journal of Constitutional Law 2019/4. Volume 17. Issue 2. P. 536–553.
15. Effektiver Grundrechtsschutz. Studiengruppe Verfassungsrecht und Menschenrechte – Rechtsstaatsprogramm Lateinamerika (Kolumbien). URL: <https://www.kas.de/de/web/rspla/effektiver-grundrechtsschutz.-studiengruppe-verfassungsrecht-und-menschenrechte>

NATIONAL-REGIONAL AND GLOBAL SUBTEXTS OF POLITICAL PROCESSES AND CONSTITUTIONAL SEARCH IN LATIN AMERICA AND THE CARIBBEAN**Oleh Barabash**

*H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
Department of Sociology, Political Science and Cultural Studies
prov. Phaninskiy 3-B, 61166, Kharkiv, Ukraine*

The article, within the framework of a systematic approach involving theoretical material and statistics, clarifies some parameters, essential features and possible consequences of individual transformation processes in broad contexts: local / global changes, politics and ideology, constitutional changes and the nature of prospects in the countries of Latin America and the Caribbean. Peculiarities of structuring interstate architecture in the region are analyzed taking into account global subtexts, ideological aspects and political-economic searches. The main parameters of regional neo-constitutionalism and the phenomenon of "new constitutionalism" are studied. It is emphasized that egalitarian sentiments expressed in the countries of the region in the context of widespread collectivist-traditionalist values motivate society and scholars to look for ways to synthesize the best features of different schools of constitutionalism, including egalitarian-dialogue constitutionalism. In summary, the search for balances between the demands of national societies and the possibilities of their constitutional and legal formalization will continue in constitutional work, as well as lines for using the experience of institutional and legal implementation of developed democracies and experimentation of innovative nature. the will of the people, politics and law can find unusual expressions. The issue of forming a legal culture will also remain open, first of all, regarding the consolidation in the mass consciousness of the perception of the norms of the Constitution as primary and main legal norms, norms of direct action. It is emphasized that further analytical work in this direction should continue taking into account those processes that acquire a global character – re-establishing the format of interstate relations in certain perspectives and, contextually, outlining the contours of prospects for development at the national-state level.

Key words: political processes, global development, constitutionalism, neo-constitutionalism, new constitutionalism, egalitarian-dialogic constitutionalism, Latin America and the Caribbean.

УДК 330.1:32

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.22>

ФАКТОРИ ОБМЕЖЕННЯ САМОКОНТРОЛЮ У ПОВЕДІНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ Р. ТАЛЕРА

Андрій Гарбадин

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті розглянуто основні фактори обмеження самоконтролю в теорії поведінкової економіки Р. Талера. Визначено вплив на самоконтроль невиправданого оптимізму та самовпевненості, оскільки люди схильні виявляти необґрунтований оптимізм, навіть коли ставки високі. З'ясовано суть впливу на мотивацію та поведінку інертності через здобутки та втрати, оскільки неприйняття втрат формує інертність, тобто бажання утримати при собі вже наявне. Обґрунтовано відхилення в бік статус-кво, що стимулює в ситуації невизначеності вибирати варіанти по замовчуванню. Доведено, що фреймінг відповідає за оформлення проблеми чи постановку питання, оскільки люди схильні до бездумного, пасивного прийняття рішень. Вони не задіюють аналітичну систему, щоб вдатися до рефреймінгу й отримати іншу відповідь. Пояснено суть шкодування через феномен «я вибираю не вибирати», бо акт вибору або навіть просто знання про те, що вибір існує, викликає витрати, і ці витрати можна зменшити або усунути, заздалегідь обмеживши вибір. Ці витрати відносяться до загальної категорії шкодування, яка буде визначена, щоб включати суміжні поняття провини та відповідальності. Показано, що суть попередньої домовленості та самоконтролю у визнанні того, що це засіб, який використовується для вирішення проблем самоконтролю. Хоча це здається очевидним, але не було включено до формальних моделей поведінки динамічного вибору. І все-таки це не важко зробити. Поняття самоконтролю припускає існування контролера та контролюваного. Для того щоб зафіксувати це, особа може бути змодельована як організація з планувальником і серією виконавців, по одному на кожен часовий період. Конфлікт виникає через те, що поточні уподобання виконавця завжди короткозорі по відношенню до планувальників. Цей конфлікт створює проблему управління. Визначено модель «планувальник-агент», яка використовується так: щоб максимально збільшити термін експлуатації, планувальник може або змусити агента зменшити споживання, застосовуючи силу волі та самоконтроль, або встановити правила, що обмежують діапазон розсуду агента. Ці самонав'язані великі правила стримують поведінку агента, хоча й недосконало. Модель планувальника виконує ідею, що сила волі може бути застосована, щоб протистояти спокусі, але це несе психічні витрати.

Ключові слова: поведінкова економіка, самоконтроль, фреймінг, модель «планувальник-агент», шкодування.

Зважаючи на доведеність обмеженості раціональності, виникає запитання стосовно факторів обмеження самоконтролю, як одного із ключових аспектів у мотивації як економічного, так і політичного актора. У поведінковій економіці Річарда Талера доведено вплив кількох факторів на обмеження самоконтролю в поведінці.

По-перше, це невиправданий оптимізм та самовпевненість. Цю тенденцію у своїх дослідженнях зауважував ще Д. Канеман, вказуючи на те, що «в США ймовірність виживання дрібних підприємств протягом п'яти років становить 35%. Однак багато хто, відкриваючи власну справу, думає, що ця статистика їх не стосується. Огляд показав, що амери-

канські підприємці вірять у розвиток бізнесу: середні оцінки шансів на успіх підприємства становлять 60%, що майже вдвічі перевищує існуюче співвідношення».

Ще один цікавий приклад: «приблизно 94% професорського складу великого університету вважають себе талановитішими інших викладачів. Цей висновок можна ширити й на інших професорів. Змушені визнати: ми не виняток» [3, с. 40].

Люди схильні виявляти необґрунтований оптимізм, навіть коли ставки високі. Чим шлюб тут не ілюстрація? «Необґрунтований оптимізм пояснює багато ризикованих дій, у тому числі тих, що піддають загрози життю і здоров'ю. Студенти, які описують своє майбутнє, зазвичай відповідають, що, на відміну від однокурсників, їм не загрожує звільнення, інфаркт, рак, розлучення через кілька років після весілля або алкогольна залежність» [3, с. 40].

Це поширена властивість, характерна для кожного із нас. Кожен із нас трішки краших за оточуючих. І в силу цієї переконаності у власній невразливості ми схильні приймати неправильні рішення. Наприклад, відкладати спробу кинути курити з понеділка в понеділок роками, позаяк щопонеділка знаходяться об'єктивні причини, чому ще не час.

По-друге, це інертність через здобутки та втрати. Людям властиво не любити втрат. Це природньо. Що тут є прикметним, так це те, що «грубо кажучи, гіркота втрати в два рази більша, ніж радість придбання однієї і тієї ж речі. Більш науковою мовою можна сказати, що люди відчувають несприйняття втрати» [3, с. 41].

Р. Талер обґрунтовує свою позицію через такий експеримент: «припустимо, я запропоную парі: якщо випаде орел, ви виграєте x доларів, а якщо решка – програєте 100 доларів. Чому має дорівнювати x , щоб виникло бажання посперечатися? Для більшості – близько 200 доларів. Мається на увазі, що перспектива виграти 200 доларів виправдовує ймовірність програшу 100 доларів» [3, с. 42].

Відповідно, неприйняття втрат формує інертність, тобто бажання утримати при собі вже наявне. Цей висновок має далекосяжні перспективи – від остраху започаткувати свій бізнес до неприйняття реформ. У самому цьому слові фігурують певні висновки, тому для багатьох людей куди спокусливіше звучатиме загадкове слово «стабільність» та ностальгія за минулим, яке ретроспективно зазвичай запам'ятовується у світліших тонах, ніж воно було насправді. Вибірчий тезис «Make America great again!» саме через це має своєрідний, глибокий підтекст.

По-третє, це відхилення в бік статус-кво. Це ще одна причина формування інертності. Людям властиво залишатися в межах діючої ситуації, яку В. Самуельсон та Р. Зекхауер називають «відхиленням в бік статус-кво». Звідси також простежується прагнення до стабільності. «Одна з причин відхилення в бік статус-кво – брак уваги. Багато людей користуються тим, що ми називаємо евристиком «ну і добре». Хорошим прикладом буде перехідний ефект під час перегляду телевізора» [3, с. 42]. Ми схильні не перемикаєти канал, навіть коли закінчилося те шоу, яке ми хотіли побачити. І просто дивимося те, що нам показують. Чи навпаки – хаотично перемикаємо канали, фактично нічого конкретного не намагаючись зрозуміти. Чи, скажімо, перегляд роликів на YouTube – система, що автоматично визначає наші преференції таким чином, що після завершення ролику нам демонструють те, що нас може зацікавити. Відповідно, не маючи чіткого бажання та переліку того, що ми хочемо подивитися, за рахунок цього механізму ми можемо витратити години на перегляд відео, що формально нас не цікавлять. Власне, неприйняття втрати та відхилення в бік статус-кво може бути використовуваним через варіанти по замовчуванню.

По-четверте, це фреймінг. Фреймінг відповідає за оформлення проблеми чи постановку питання – формулювання має значення. Особливо важливим воно стає в політиці.

«Формулювання працює тому, що люди схильні до бездумного, пасивного прийняття рішень. Вони не задіюють аналітичну систему, щоб вдатися до рефреймінгу й отримати іншу відповідь. Чому? Тому що не знають, як вчинити в разі суперечності. Формулювання – потужне підштовхування, і використовувати його потрібно обережно» [3, с. 44]. Власне, мистецтво ведення виборчих кампаній зазвичай і зводиться до мистецтва фреймінгу влучних гасел.

Через брак часу та бажання розуміти, що також не варто виключати, ми схильні сприймати питання так, як воно сформульовано, не враховуючи підтекстів чи додаткових значень, простіше кажучи, не схильні шукати «пасхальних яєць». Саме тому можна погодитися із Р. Талером стосовно того, що «люди легко піддаються підштовхуванням. Їхній вибір, навіть життєво важливий, піддається впливу» [3, с. 44].

П'ятим фактором можна назвати ігнорування вибору та шкодування. Суть цієї проблеми із самоконтролем Р. Талер ілюструє так. Припустимо, Містер А. стоїть у черзі до кінотеатру. Коли він отримує свій квиток, касир каже, що він клієнт № 100000 і через це виграє 100\$. Тоді як Містер Б. очікує у черзі в інший кінотеатр. Людина перед ним у черзі виграє виграш у 100 000 \$ через те, що вона клієнт № 1000000. Містер Б. натомість виграє 150\$. Звідси запитання: ким би ви хотіли бути? Містером А. чи Б.?». «Тут акт вибору або навіть просто знання про те, що вибір існує, викликає витрати, і ці витрати можна зменшити або усунути, заздалегідь обмеживши вибір. Ці витрати відносяться до загальної категорії шкодування, яка буде визначена, щоб включати суміжні поняття провини та відповідальності» [2].

Суть проблеми в тому, що раціональний агент, екон, звісно, вибере варіант Б, оскільки виграш буде більший. Але звичайна, жива людина, а не шаблон з економічної моделі, звісно, вибере варіант А, оскільки за таких умов вам не треба буде прокручувати в голові думку «а що якби я прийшов у кінотеатр на 2 хвилини швидше?». Тобто «іноді просто інформація може спричинити психічні витрати. Це очевидно, оскільки завжди можна змусити когось почувати себе жакливо, лише пов'язавши історію жаків з достатнім жахом» [2]. Відповідно, стратегія «я вибираю не вибирати» є досить поширеною та безпечною, особливо психологічно.

По-шосте, це попередня домовленість та самоконтроль. Ще один відомий приклад із практики Р. Талера: «група голодних економістів чекає вечері, коли велику банку кеш'ю відкривають і ставлять на журнальний столик. Після того як через три хвилини буде з'їдено половину банки, всі погоджуються покласти решту кеш'ю в комору» [2]. Що не так із цією ситуацією? Чи не основна аксіома економічної теорії полягає в тому, що чим більше варіантів можливого вибору має агент, тим кращий вибір він може зробити. Чому ж голодні економісти вирішили, що краще віднести горішки на кухню? «Ключ до розуміння попередньої домовленості полягає у визнанні того, що це засіб, який використовується для вирішення проблем самоконтролю. Хоча це здається очевидним, але не було включено до формальних моделей поведінки динамічного вибору. І все ж таки це не важко зробити. Поняття самоконтролю припускає існування контролера та контрольованого. Для того щоб зафіксувати це, особа може бути змодельована як організація з планувальником і серією виконавців, по одному на кожен часовий період. Конфлікт виникає через те, що поточні уподобання виконавця завжди короткозорі по відношенню до планувальників. Цей конфлікт створює проблему управління» [2].

Сьомим фактором є спокуса. Для її визначення Р. Талер почав збирати інші приклади «феномену кеш'ю». Курці витрачають більше на сигарети, купуючи по одній пачці, замість того, щоб придбати відразу блок. Науковці беруть на себе зобов'язання щодо надання на

конференції доповіді по ще не завершеній роботі, тільки щоб змусити себе закінчити її, адже конференція відбудеться через кілька місяців. Люди, які насилу встають із ліжка вранці, вибирають місце для будильника в дальньому кінці кімнати, щоб позбавити себе можливості просто простягнути руку і, не встаючи, вимкнути його. Те, що об'єднує всі ці приклади, – наявність проблеми із самоконтролем.

То чому ж так складається? «В економіці (і в повсякденному житті) діє принцип: збільшення кількості варіантів нікому не зашкодить, адже від них завжди можна відмовитися. До того як Талер прибрав вазу, у гостей був вибір – їсти кеш'ю чи ні, а тепер його не стало. У світі еконів чи не протизаконно цьому радіти!» [3, с. 46].

Тобто йдеться про міру спокуси, що здатна підривати наш самоконтроль. Іноді вона здатна допомогти нам подолати інертність та спробувати щось нове, однак не завжди. Типовий приклад усвідомлення спокуси та спроби її подолати виражено в образі Одісея: «Одісей досяг успіху у вирішенні проблеми. Але в багатьох виникають труднощі із самоконтролем через недооцінку впливу збудження. Професор економіки і психології Університету Карнегі – Меллон Джордж Левенштейн назвав це «емпатичним розривом» між гарячим і холодним станами. Завчасно важко передбачити, наскільки зміняться бажання і поведінка під впливом збудження» [3, с. 47]. Власне тому ми можемо придбати дуже стильні туфлі, нехай вони нам і тиснутимуть – імпульс від їхньої краси переважить спокусою потенційний біль та втому.

По-восьме, це інвестиційні блага. Ще одна термінологічна відмінність, яку впроваджує Р. Талер, – це відмінність між позитивними та негативними інвестиційними благами.

Позитивні інвестиційні блага дають прибуток після витрачення коштів на них. До прикладу, це інвестиції в освіту чи власне здоров'я, як-от щоденна фізкультура. Негативні інвестиційні блага мають зворотну часову структуру, тобто приносять сатисфакцію тут-та-зараз, спрямовуючи в майбутнє негативні ризики. «Негативні інвестиційні блага подають найяскравіші та найдраматичніші приклади: анонімні алкоголіки, центри зловживання наркотиками, дієтологічні клуби, «жирові ферми» та клініки проти паління» [2]. Тобто це те все, що свідчить про наші слабкості та може потенційно нам зашкодити в довготривалій перспективі.

Дев'ятим фактором варто визначити модель «планувальник-агент». Ключовим методологічним завданням для Р. Талера було вибрати правильний шлях для дослідження цих ідентичностей. Найочевиднішим способом було би використати інструментарій теорії ігор, проте такий варіант виглядав би уклоном у бік методології раціонального вибору – агентам, у тому контексті, як їх розглядають, тобто у відповідності до «реального» життя, далеко не завжди властива спрямованість до стратегічного мислення, продумування власних стратегій. Власне, одній з ідентичностей такий хід думок чужий загалом.

Замість цього було використано модель «принципал-агент»: «у моделі принципал-агент принципал є босом, часто власником компанії, а агент – це хтось, кому делегуються повноваження. У контексті досліджень організації напруга виникає від того, що агенту відомі певні факти, а принципалу – ні, і тому стежити за кожною дією агента для принципала дуже затратно. Агент у цій моделі прагне заробити якомога більше грошей, витрачаючи якомога менше зусиль» [4]. Така модель є поширеною та часто застосовується в соціальних науках. Зокрема, в межах неінституціоналізму раціонального вибору, коли принципал делегує агенту відповідальність для виконання завдань, але агент переслідує власні інтереси. Тому завданням принципала є контролювати агента. Громадянин є принципалом, дає доручення державі, але, з іншого боку, підпорядковується їй.

Характер взаємодії принципала та агента дає можливість говорити про дві моделі держави. Контрактна держава використовує делеговане йому громадянами право на застосування насильства в інтересах громадян та перерозподіляє права власності з метою максимізації доходів суспільства. Контрактна держава діє в межах конституційного поля і ринкової економіки. Експлуататорська держава використовує монополію на насильство у власних інтересах, тобто для максимізації прибутків державних структур. Інтереси правителя (правлячих верств) є вищими від інтересів суспільства. Державний апарат прагне контролювати всі сфери життєдіяльності людини і суспільства.

У концепції Р. Талера агентом називається бабка: «ми припускаємо, що в кожен окремих момент часу виникає нова бабка, скажімо, кожен день. Бабка хоче розважатися і поводитися егоїстично, не піклуючись анітрохи про те, як її дії відіб'ються на наступному поколінні бабок» [4]. Натомість інша ідентичність – мураха, абсолютно альтруїстична: «все, що її хвилює, – це корисність зроблених дій для всіх бабок (такий великодушний Диктатор). Мураха хоче, щоб всі бабки в цілому були якомога більш щасливими, але при цьому вона має обмежені можливості з контролю дій бабок, особливо якщо бабка перебуває в збудженому стані, викликаною їжею, сексом, алкоголем або раптовим бажанням вийти і відірватися по повній програмі» [4].

Мураха може впливати на бабку шляхом покарання або винагороди. Також це може бути почуття вини. Але такі формулювання набули свого уточнення в подальшому розвитку концепції «планувальника» та «діяча».

Р. Талер вважає, що проблеми із самоконтролем можна зрозуміти та навіть уникати, якщо розглядати особистість через призму двох напівавтономних «я» – «планувальника» та «діяча». «Перший виражає роботу аналітичної системи мислення. Він схожий на містера Спока із «Зоряного шляху». «Діяч» знаходиться під впливом автоматичної системи мислення – це Гомер Сімпсон, який переходить у кожну з нас. «Планувальник» відповідає за благополуччя в довгостроковій перспективі. Він змушений боротися з почуттями, вивертками і сильною волею «діяча», збудженого і схильного піддаватися спокусам. Останні дослідження в області нейроекономіки підтверджують теорію двох систем мислення» [3, с. 48].

Відповідно, проблеми із самоконтролем та бездумний вибір псують життя багатьом людям. І справа не лише в курінні, зайвій вазі та алкоголі. До прикладу, організатори Brexit із британської Незалежної Партії після успішного референдуму фактично відмовилися від свого ключового тезису – мовляв, вихід із ЄС вивільнить для Сполученого Королівства величезну кількість «зайвих коштів», які можна було би використати для реформи охорони здоров'я. Як виявилось, це популізм. Загалом, популізм у політиці це прекрасно ілюструє. Популісти дуже швидко набирають рейтинг за рахунок брехні, але ще швидше його втрачають, позаяк їхні обіцянки неможливо виконати. І це фактично безперервний процес – хтось зникає, хтось виходить на політичну авансцену. І жодних страхуючих механізмів, незалежно від характеру демократичності політичної системи, немає і не може бути. Це людська природа.

Список використаної літератури

1. Scientific Background on the Sveriges Riksbank Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel Richard H. Thaler: Integrating economics with psychology. The Committee for the Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel. 2017. URL: https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/2017/advanced-economicsciences2017.pdf

2. Thaler R.H. Toward a positive theory of consumer choice. *Journal of Economic Behavior and Organization*. 1980. 1. 39–60. URL: <http://www.eief.it/butler/files/2009/11/thaler80.pdf>
3. Талер Р., Санстейн К. Nudge. Архитектура выбора. Как улучшить наши решения о здоровье, благосостоянии и счастье / пер. с англ. Е. Петровой ; науч. ред. С. Щербаков. Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2017. 240 с.
4. Талер Р. Новая поведенческая экономика. Почему люди нарушают правила традиционной экономики и как на этом заработать. Москва : Эксмо. 2017. 368 с. URL: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=22960394

MAIN FACTORS OF LIMITATION OF SELF-CONTROL IN R. H. THALER'S BEHAVIORAL ECONOMICS

Andriy Garbadin

Ivan Franko National University of Lviv,

*Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Political Science
1, Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine*

The article deals with the main factors of limitation of self-control in R. H. Thaler's behavioral economics. The influence on self-control of unjustified optimism and overconfidence is determined, since people tend to show unjustified optimism, even when the stakes are high. The essence of influence on the motivation and behavior of inertia through gains and losses is clarified, since non-acceptance of losses forms inertia, that is, to keep already existing. The deviation towards the status quo is justified, which encourages to choose the default options in the situation of uncertainty. It has been proven that framing is responsible for framing a problem or asking a question because people are prone to mindless, passive decision making. They do not use the analytical system to reframe and get a different answer. Explained choosing not to choose as a regret, because the act of choosing or even just the knowledge that choice exists induces costs, and these costs can be reduced or eliminated by restricting the choice set in advance. These costs fall into the general category of regret which will be defined to include the related concepts of guilt and responsibility. Shown the essence of precommitment and self-control: The key to understanding precommitment is to recognize that it is a device used to solve problems of self-control. While this seems obvious, it has not been incorporated in the formal models of dynamic choice behavior. Yet it is not difficult to do so. The concept of self-control suggests the existence of a controller and a controllee. To capture this, the individual can be modeled as an organization with a planner and a series of doers, one for every time period. Conflict arises because the current doer's preferences are always myopic relative to the planner's. This conflict creates a control problem. Defined using of the planner-doer model: to maximize lifetime utility, the planner can either force the doer to reduce current consumption by applying costly willpower, or impose rules that limit the range of doer discretion. These self-imposed rules of thumb constrain the behavior of the doer, albeit imperfectly. The planner-doer model captures the idea that willpower can be applied to resist temptation, but this carries a psychic cost. That costly willpower is used to constrain the behavior of the doer implies that the effective degree of self-control is endogenous.

Key words: behavioral economics, self-control, framing, the planner-doer model, regret.

УДК 327.82:33.021

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.23>

САНКЦІЇ США ТА ЄС ПРОТИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ДЕОКУПАЦІЇ КРИМУ

Євгенія Горюнова

*Таврійській національний університет імені В. І. Вернадського,
кафедра філософії та історії
вул. Д. Маккейна, 33, м. Київ, Україна*

У статті на основі синергетичного підходу проаналізовано вплив санкцій США та Європейського Союзу на ситуацію в окупованому Російською Федерацією Криму в контексті майбутньої деокупації півострову. Визначено, що кримський формат санкцій має значно більший формат, бо, на відміну від загальних антиросійських обмежень, охоплює такі сфери, як телекомунікації та транспорт. Однак «кримські санкції» обмежені географічними кордонами півострову, але вони розповсюджуються на російські компанії, що співпрацюють з окупованим Кримом.

З'ясовано, що внаслідок суворого обмеження експортно-імпортних операцій з Кримом зовнішньоторговельний баланс півострова скоротився в десятки разів. Санкції проти кримських портів призвели до скорочення вантажообігу та зростання їхньої збитковості.

Зазначено, що через санкції іноземні інвестиції в економіку Криму майже зникли, а головний інвестор – російський бюджет – вкладає більшу частину коштів у масштабні інфраструктурні проекти, що не впливає на поліпшення соціально-економічної ситуації на півострові. Відповідно, доходи кримських підприємств зменшуються, а збитки зростають.

Внаслідок санкцій Крим позбавлено розгалуженої банківської системи, що робить ставки по кредитах вищими, ніж у регіонах РФ. Півострів відключено від системи SWIFT, що унеможливує міжнародні грошові перекази та роботу платіжних карт на півострові, окрім тих, що випущено в Росії.

На півострів не заходять російські ритейлери та нафтотрейдери, тому й ціни на товари та пальне в Криму вищі, ніж у сусідніх регіонах РФ. Через співпрацю з кримськими підприємствами низка російських підприємств потрапила під санкції ЄС та США, що примушує їх відмовлятися від бізнес-зав'язків із півостровом. Відповідно, кримські компанії втрачають замовлення, а їхніх робітників скорочують.

Але через потужну репресивну систему, яку Росія сформувала на окупованій території, соціальних протестів не відбувається – незадоволені кримчани залишають півострів.

Визначено, що подальша деокупація півострову неможлива без посилення санкційного впливу на Росію та об'єднання пакетів санкцій за анексію Криму та агресію на сході України.

Ключові слова: США, Євросоюз, Росія, анексія, санкції, Автономна Республіка Крим, Севастополь, соціально-економічна ситуація.

У сучасному світі на тлі відмови від воєнних засобів вирішення міжнародних конфліктів колективні санкції стали дієвим засобом впливу на держави, які нехтують нормами міжнародного права. Особливо роль санкційної політики зростає щодо ядерних держав, бо застосування проти них будь-якої військової сили для відновлення статус-кво неможливо через непередбачувані наслідки в планетарному масштабі. У ситуації з Російською Федерацією, яка у березні 2014 р. анексувала АР Крим і місто Севастополь та втрутилась у внутрішні справи на сході України, санкції стають де-факто єдиним інструментом впливу

на російську владу з метою примусити відмовитися від агресивної політики та звільнити окуповані території.

Проблематика міжнародних санкцій є предметом дослідження багатьох політологів та економістів. Теоретичні аспекти застосування міжнародних санкцій досліджують Н. Бапат, Т. Хенрік, К. Морган, Ж.-М. Бленчард, Н. Рипсман. Безпосередньо вплив санкцій ЄС та США на Російську Федерацію аналізують європейські (П. Бейкер, С. Оксенстерн, П. Олссон) та російські фахівці (К. Холодилін, О. Нечунаєв, О. Ільїна, М. Рогов, М. Стрежнева, І. Шепелев тощо). Серед українських учених дана проблематика знайшла відображення в працях М. Гончара, К. Зарембо, І. Іванникової, А. Клименка.

Мета статті – комплексний аналіз впливу західних санкцій (ЄС та США) на соціально-економічну ситуацію в Криму в контексті майбутньої деокупації півострову.

Методологічною основою дослідження є синергетичний підхід, який вимагає аналізу впливу різних чинників на ефективність західної санкційної політики щодо Росії. Як слушно зазначає багато дослідників, санкції мають реальний ефект (можуть змінити політичну поведінку актора) тільки тоді, коли їхня ціна дійсно висока [1, с. 89]. По-друге, успіх санкцій залежить від їхньої тривалості – чим довше діють санкції, тим більше шансів на зміну політичної поведінки відповідної держави. Хоча з часом держава може пристосуватися до обмежень [2, с. 171]. По-третє, авторитарні режими набагато краще адаптуються до санкцій, але вони також чутливі до протестних акцій, які можуть збільшуватися на тлі погіршення соціально-економічної ситуації в країні [3, с. 101].

Західні санкції проти РФ мають три ключових виміри: політико-дипломатичний, персональний та економічний. У межах першого на тлі російської окупації та подальшої анексії Криму було призупинено членство РФ у «Великій вісімці», інші партнерські домовленості та договори із взаємного інвестування, переговори щодо спрощення візового режиму тощо. Персональні санкції вводяться проти тих осіб, дії яких порушували суверенітет і територіальну цілісність України. Їм забороняється в'їзд до країн, що ввели санкції, а їхні активи заморожуються. Але найбільш важливим є третій вимір санкцій – економічний, який спрямовано проти ключових експортних галузей РФ – нафтогазового сектору та ОПК. Відповідно, забороняється експорт російської зброї, обмежується постачання до РФ обладнання та технологій для видобутку нафти. Санкції також розповсюджено на низку російських банків, яким обмежено доступ до послуг на західних фінансових ринках. Станом на 1 лютого 2020 р. під санкції США потрапило 469 юридичних осіб з РФ, під санкції ЄС – 68. Частина з них є в обох санкційних списках [4].

Перші санкції проти РФ були введені США та ЄС на тлі анексії Криму – у березні 2014 р. Основою американських санкцій стали укази (13660, 13661 та 13662) президента США Б. Обами, якими вводяться персональні та секторальні санкції (переважно щодо російського ОПК). ЄС запровадив санкційний режим 18 березня 2014 р., коли Регламентом Ради Міністрів ЄС 269/2014 було введено персональні санкції проти осіб, дії яких загрожували територіальній цілісності, суверенітету та незалежності України.

Протягом 2014 р. ЄС та США вводять низку обмежень окремо для Криму та російських компаній, які співпрацюють з окупованим півостровом. Указом 13685 президента США Б. Обами у грудні 2014 р. забороняється торгівля з окупованим Кримом та інвестиції в економіку півострову. 23 червня 2014 р. ЄС забороняє імпорт кримських товарів, а 30 липня – експорт європейських товарів на півострів (у сфері енергетики, телекомунікацій та транспорту). Санкції також поширюються на інвестиції в ці галузі, супутні технічні та фінансові послуги. 18 грудня 2014 р. ЄС будь-які інвестиції та кредитування кримських підприємств, а також співпрацю в туристичній галузі. Протягом

2015–2020 рр. списки доповнюються новими персоналіями та юридичними особами з Криму та Росії.

Таким чином, західні санкції щодо Криму мають більший масштаб, охоплюючи, крім енергетики, транспортну сферу та телекомунікації, а також фактично забороняють торгівлю та бізнес-стосунки з окупованим півостровом.

Першою від санкцій Заходу постраждала зовнішня торгівля Криму: протягом 2014–18 рр. кримський експорт до ЄС впав з \$197,96 млн у 2013 р. до \$35 тисяч. Експорт кримських товарів до США знизився з \$27,9 млн до \$3 тисяч. Імпорт з ЄС до Криму (АРК та Севастополь) скоротився в 16 разів – з \$263,8 млн у 2013 р. до \$16,2 млн у 2018 р. Американський імпорт майже зник: у 2018 р. він дорівнював \$146 тис. проти \$4,8 млн напередодні анексії [5; с. 497, 544; 6].

Політика західних країн певним чином впливає на інші держави. Незважаючи на те, що Туреччина офіційно не приєдналася до санкцій проти РФ, але імпорт товарів з Криму впав з \$52,3 млн у 2013 р. до \$2,4 млн у 2018 р. Китай, який на Генасамблеї ООН не головував за засудження анексії Криму, скоротив торгівельний оборот із Кримом з \$492,5 млн до \$3 млн [6].

Внаслідок цього скорочується рентабельність експортних кримських підприємств. Часткова заборона європейського імпорту (обладнання та технологій) примушує РФ шукати «сірі схеми». Турбіни німецької фірми Siemens, які росіяни намагалися видати за продукцію спільного підприємства, були ввезені вночі, щоб уникнути широкого розголосу.

Через заборону інвестувати в окупований півострів іноземні інвестиції в Крим майже зникли, а інвестори швидко вивозять капітали. У 2013 р. в прямі іноземні інвестиції (акціонерний капітал) в економіку Криму (АРК та Севастополь) становили \$1800,1 млн, а темпи їх зростання протягом 2011–13 рр. дорівнювалися 110–140% [5, с. 716]. Зазначимо, що в цьому портфелі на долю РФ припадало 23%. Після російської окупації, протягом 2014–18 рр. прямі іноземні інвестиції в АРК становили \$72 млн, а вивезено було \$168 млн [7, с. 360].

Відповідно, головним інвестором у кримську економіку стає російський бюджет – його частка в загальному обсягу капіталовкладень зростає до 60–70% в АРК, та 85% – у Севастополі. Протягом 2014–19 рр. в економіку Криму було вкладено 663,2 млрд рублів (\$10,7 млрд), з яких виключно бюджетних коштів – 355,9 млрд рублів (\$5,9 млрд) [8].

Одночасно на тлі західних санкцій знижується надходження іноземних інвестицій до самої Росії, а вивіз капіталів із країни збільшується. Якщо у 2013 р. сума прямих іноземних інвестицій у РФ становить \$69,2 млрд, то у 2015 р. – тільки \$6,9 млрд. Загалом, протягом 2014–18 рр. росіянам вдалось залучити до країни \$98,8 млрд інвестицій, а виведено з країни було майже у два рази більше – \$170,2 млрд. Відповідно, реальні іноземні інвестиції в економіку країни становили \$71,4 млрд [9]. Тобто російські капіталовкладення в Крим за часи анексії становили 15% від суми реальних іноземних інвестицій до РФ.

Але російські кошти не допомагають розвитку кримської економіки, бо спрямовані на реалізацію інфраструктурних проектів – будівництво мосту через Керченську протоку та траси «Таврида» від Керчі до Севастополя, модернізацію енергетичної мережі (енергоміст із Кубані, нові енергоблоки на ТЕС) та системи водопостачання (буріння свердловин та прокладка водогонів півостровом). На ці заходи спрямовано понад 80% коштів федеральної цільової програми (ФЦП) із загальним бюджетом у 961,2 млрд руб. На розвиток кримської промисловості в ній закладено тільки 5,2 млрд рублів (0,54% загального обсягу ФЦП) [10].

Відповідно, жодного прориву в економічному розвитку півострова не відбулося: саме тому частка податків від кримських підприємств у бюджеті Криму не перевищує 3,7%

його доходної частини [11]. «Кримській міст», на будівництво якого були витрачені сотні мільярдів рублів, не змінив ситуації з цінами на півострові: вони вище, ніж у сусідніх регіонах РФ. Вартість мінімального набору продуктів харчування в окупованій АРК на 6%, а в Севастополі на 9% перевищує середній показник у Південному федеральному окрузі [12, с. 216]. Це пов'язано як з особливостями логістики, так із небажанням крупних російських торгових мереж заходити до Криму через загрозу санкцій. Аналогічним чином на півострів не заходять російські нафтотрейдери, внаслідок чого ціні на паливо дорожче, ніж у російських регіонах. Вартість бензину на 2–5,4%, а дизельного палива – на 8,6% вище, ніж у сусідньому Краснодарі [13].

За часи анексії суттєво змінилась банківська сфера: російські банки через побоювання санкцій не заходять до Криму та не хочуть мати зв'язків із кримськими банками. Після анексії та залишення півострову українськими банками кількість фінансових установ скоротилася майже у 2 рази: з 67 у 2013 р. до 36 у 2015 р. (34 банка з російською реєстрацією та 2 з кримською). Але протягом 2015–18 рр. переважна частина російських банків також зникає: 5 пішли через санкційні ризики, 24 банки були позбавлені ліцензії Банком Росії [14, с. 18]. Протягом 2019 р. ще 2 банки перейшли під контроль найбільшого банку Криму – Російського національного комерційного банку (РНКБ).

Усі кримські банки знаходяться під західними санкціями, відключені від системи SWIFT та не можуть супроводжувати експортно-імпортні операції. Невелика кількість банків та їхні обмежені фінансові ресурси роблять кредити для бізнесу та населення досить дорогими: якщо в РФ середня кредитна ставка для малого та середнього бізнесу становить від 9,6 до 10,3%, то РНКБ у Криму пропонує кредитування під 11,8–14,9%. До того ж через санкції на півострові неможливо розраховуватися платіжними картками, випущеними за межами РФ, кримчанам складно здійснювати покупки в інтернет-магазинах тощо.

Санкції вплинули й на роботу тих кримських підприємств, які потрапили до списків ЄС та США. Першими обмежувальні заходи було введено проти кримських компаній, які незаконним шляхом змінили власника (були націоналізовані російською владою Криму). Це енергетичні підприємства («Чорноморнафтогаз» та «Феодосійське підприємство із забезпечення нафтопродуктами»), інфраструктурні об'єкти («Керченська поромна переправа», «Севастопольський морський торговий порт», «Керченський морський торговий порт» та інші порти Криму), виноробні підприємства («Масандра», «Новий світ», «Магарач»). Пізніше до санкційного списку США потрапили будівельна компанія «Консоль-строй», що належить спікеру окупаційного парламенту Криму В. Константинову, сімферопольській завод «Фіолент», що виконує російські оборонні замовлення, та інші підприємства.

Усього до під санкціями США на даний час знаходиться 40 кримських юридичних осіб, під санкціями ЄС – 17. Деякі компанії перебувають в обох санкційних списках. Також західні (переважно американські) санкції розповсюджуються на російські компанії, які співпрацюють із Кримом, особливо у сфері будівництва військових кораблів (ЗАО «Ярославский судостроительный завод», АО «Зеленодольский завод имени А.М. Горького», ЗАО «Звезда», АО «Концерн «Океанприбор») тощо). Через діючі санкції або їх загрозу російські підприємства поступово скорочують контакти з Кримом, що призводить до зриву термінів виконання робіт або взагалі до перевозу майже готових суден до інших російських підприємств. Відповідно, кримські підприємства втрачають замовлення, робочі не отримують зарплату та масово звільняються. Через це в Керчі на заводі «Залів» робітники наприкінці травня 2020 р. пообіцяли безстроковий страйк.

Але найбільш серйозного удару санкції нанесли кримським портам, які Україна закрила для заходу суден ще у 2014 р., а ЄС та США ввели щодо них санкції. Безумовно,

що не всі дотримуються санкцій, але кількість порушників через побоювання втратити ліцензію з кожним роком знижується – з 85 у 2014 р. до 15 у 2019 р. [15]. У 2017 р. Туреччина, яка не приєдналась до антиросійських санкцій, також заборонила своїм судам заходити до портів Криму.

Через занепад зовнішньої торгівлі півострову та санкції кримські порти втратили значну частину вантажообігу: перевалка вантажів у порту Севастополя скоротилася з 6 млн тон у 2013 р. до 200 тисяч тон у 2018 р. [16]. Відповідно, збитковість кримських портів у 2016 р. зросла до 412 млн рублів [17], а у 2018 р. чорноморські порти РФ, до складу яких включили кримські, зазнали збитків на 760 млн рублів [18]. Внаслідок цього в лютому 2020 р. в Криму були анонсовані масові скорочення працівників портів – понад 600 людей, яким пропонують роботу в інших портах РФ – порту «Певек» на Чукотці або в порту «Усть-Луга» на Балтиці [19].

У таких умовах населення Криму починає масово залишати півострів у пошуках роботи. Якщо у 2015 р. з окупованих АРК та Севастополя поїхало за межі півострова 19 979 чоловік (15 914 з АРК), то в 2019 р. на 40% вище – 32 446 (22 849 з АРК). У порівнянні з доанексійним періодом міграція з півострова зросла на 58% [6; 20, с. 273].

Однак чекати масових протестів у Криму найближчим часом не варто: за рейтингом протестної активності в РФ півострів знаходиться в «жовтій» зоні (помірний рівень активності) [21]. Це зумовлено низкою факторів. По-перше, рівень протестної активності в Криму завжди був невисоким. По-друге, політика Росії спрямована на залякування місцевого населення: примусова депортація з Криму активістів, формування та підтримка провладних громадських організацій, заборона акцій або переслідування їхніх організаторів. Так, депутат міської ради Алушти П. Степанченко потрапив у СІЗО на 3 роки з мирної акції проти забудови узбережжя міста в червні 2016 р.

Висновки. Західні санкції мають як безпосередній (банкрутство підсанкційних підприємств, відмова російських компаній та банків від співпраці з півостровом), так і опосередкований вплив на соціально-економічну ситуацію в Криму (високі ціни на товари та банківські відсотки, міграція населення з півострову тощо). Зауважимо, що ефективність санкцій підвищується на тлі їх розширення і продовження. Загроза санкцій примушує російські підприємства припиняти або суттєво скорочувати співпрацю з Кримом.

Відповідно, санкції знижують власні економічні можливості півострову та підвищують ціну його утримання для Росії, бюджет якої стає головним інвестором для окупованого Криму. Подальше підвищення навантаження для російського бюджету буде мати негативні соціальні наслідки для самої Росії та може спровокувати соціальні протести в країні, які можуть призвести до серйозної трансформації в державі. Відповідно, в умовах соціально-економічної кризи в РФ ситуація на окупованому півострові може радикально змінитися.

Процес деокупації Криму вимагає не тільки продовження, але й посилення санкційної політики ЄС та США щодо Росії. Водночас послаблення санкцій, введених через російську агресивну політику на сході України, призведе до зниження ефекту «кримського пакету». Відповідно, результативність західних санкцій у процесі деокупації Криму залежить від їхньої масштабності, системності та довготривалості.

Список використаної літератури

1. Determinants of Sanctions Effectiveness: Sensitivity Analysis Using New Data / N. Bapat et al. *International Interactions: Empirical and Theoretical Research in International Relations*. 2013. Vol. 39. P. 79–98.

2. Economic Sanctions Reconsidered / G. Hufbauer at al. Washington DC, Peterson Institute for International Economics? 2009. 248 p.
3. Major S. Timing Is Everything: Economic Sanctions, Regime Type, and Domestic Instability. *International Interactions: Empirical and Theoretical Research in International Relations*. 2012. Vol. 38. P. 79–110.
4. Гучакова Т., Клименко А., Корбут О. Як діють кримські санкції. URL: <https://www.blackseanews.net/read/163437> (дата звернення: 20.05.2020).
5. Статистичний збірник «Регіони України 2014». Київ, 2014. Частина 2. 733 с.
6. Официальный портал Южного таможенного управления РФ. URL: <http://yutu.customs.ru/folder/141062> (дата обращения: 20.05.2020).
7. Статистический ежегодник Республики Крым. 2018. Симферополь, 2019. 385 с.
8. Управление федеральной службы государственной статистики по Республике Крым и городу Севастополю. URL: <https://crimea.gks.ru/> (дата обращения: 18.05.2020)
9. Аналитики ЦБ объяснили трехкратный обвал иностранных инвестиций в Россию. URL: <https://www.rbc.ru/economics/13/05/2019/5cd981989a7947252f589b47> (дата обращения: 24.04.2020).
10. Сайт ФЦП «Социально-экономическое развитие Республики Крым и города Севастополя до 2022 г.». URL: <https://fcp2020.ru/> (дата обращения: 24.05.2020).
11. Открытый бюджет Республики Крым. URL: <http://budget.rk.ifnmon.ru/byudzheta-dlya-grazhdan/byudzheta-respubliki-krym/dokhody-byudzheta> (дата обращения: 10.05.2020).
12. Республика Крым в цифрах. 2019. Симферополь, 2020. 218 с.
13. Анатолий Радченко. Крымское горючее ждет первых поездов. URL: <https://oilcapital.ru/article/general/25-12-2019/krymskoe-goryuchee-zhdet-pervyh-poezdov> (дата обращения: 19.05.2020)
14. Гучакова Т., Клименко А. Соціально-економічна ситуація в окупованому Криму, 2014-2018. Київ, 2019. 28 с.
15. Гучакова Т., Клименко А., Корбут О. Як діють кримські санкції. URL: <https://www.blackseanews.net/read/163437> (дата звернення: 20.05.2020).
16. Севастопольский морской порт за 5 лет сократил грузооборот в 30 раз. URL: https://cfts.org.ua/news/2019/01/28/sevastopolskiy_morskoy_port_za_5 лет_sokrati_l_gruzooborot_v_30_raz_51404 (дата обращения: 12.05.2020).
17. Порты Крыма побили рекорды по убыткам. URL: <https://portnews.ru/comments/2683/> (дата обращения: 21.05.2020).
18. Чорноморські порти Криму зазнали збитків через санкції. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/2706259-cornomorski-porti-krimu-zaznali-zbitkiv-cerez-sankcii.html> (дата звернення: 22.04.2020).
19. Минтранс РК объяснил массовые сокращения в «Крымских морских портах». URL: <https://rg.ru/2020/02/13/reg-ufo/mintrans-rk-obiasnil-massovye-sokrashcheniia-v-krymskih-morskih-portah.html> (дата обращения: 21.05.2020).
20. Демографічний щорічник «Населення України за 2013 рік». Київ, 2014. 296 с.
21. Рейтинг протестной активности регионов России, апрель 2019 года. URL: <https://regnum.ru/news/polit/2626970.html> (дата обращения: 21.05.2020).

US AND EU SANCTIONS AGAINST RUSSIAN FEDERATION IN THE CONTEXT OF CRIMEA DE-OCCUPATION

Yevheniya Horiunova

V. I. Vernadsky Taurida National University,

Department of Philosophy and History

D. McCain str., 33, Kyiv, Ukraine

The article is devoted to the analysis of the impact of US and European Union sanctions against the Russian Federation on the situation in Crimea in the context of the future de-occupation of the peninsula.

It is determined that international sanctions in modern conditions are an effective mechanism for forcing the state to abandon aggressive policies or international law violation. But for this purpose sanctions must have long-lasting and comprehensive character. Therefore, sanctions are still an important mechanism of influence on Russia, which illegally annexed Ukrainian Crimea in 2014.

It is determined that the Crimean sanctions format has a wider sectoral application, as soon as the foreign trade of the peninsula with the EU and the US is de facto restricted, and Western companies are prohibited from doing business on the peninsula. On the other hand, these sanctions are limited only by the geographical scope of the peninsula, although Russian companies cooperating with the occupied Crimea are also subject to restrictions.

It was found that due to the strict restriction of export-import operations with Crimea, the foreign trade balance of the peninsula has decreased tenfold. The sanctions against Crimean ports reduced cargo turnover and their loss ratio increased.

It is noted that due to sanctions foreign investment in the Crimean economy has almost stopped, while the main investor – the Russian budget – invests most of its funds in large-scale infrastructure projects, which does not improve the socio-economic situation on the peninsula.

As a result of sanctions Crimea hasn't branched banking system, Russian retailers and oil traders do not start activity on the peninsula, so credit rates and prices in the region are higher than in neighboring regions of Russia. Because of the powerful repressive system created by Russia in Crimea there are no social protests, but Crimeans are leaving the peninsula.

It has been determined that further de-occupation of the peninsula is not possible without increasing the sanctions level against Russia and unifying the sanctions packages for the annexation of Crimea and aggression in eastern Ukraine.

Key words: USA, European Union, Russia, annexation, sanctions, Autonomous Republic of Crimea, Sevastopol, socio-economic situation.

УДК 32:316.77+1:316.4

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.24>

КОМУНІКАТИВНА ПОЛІТИЧНА РЕАЛЬНОСТЬ У РОЗРІЗІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

Ольга Завадська

*Національний університет «Острозька академія»,
кафедра політології та національної безпеки
вул. Семінарська, 2, 35800, м. Острог, Рівненська область, Україна*

Наукова розвідка є спробою осмислення сучасної політичної реальності у розрізі національної безпеки України. У статті доводиться, що, працюючи у синергії, держава (державні органи), еліти, суспільство, встановивши мінімально прийнятну ймовірність досягнення тієї чи іншої цілі, використовуючи мінімальні наявні ресурси, матимуть можливість реалізації національних інтересів у сфері інформаційної безпеки, а з ними інтересів суспільства та еліт. Функціонування еліти пов'язане з формуванням комунікативної політичної реальності, елементом якої є диференціація суспільства на керівників і керованих. Еліта була і є активним учасником державотворчих процесів. Проте основними її завданнями є не тільки прийняття політичних рішень, встановлення правил існування і розвитку держави та суспільства, а і забезпечення ефективної реалізації прийнятих рішень усіма учасниками процесу задля збереження системи. Незначна кількість громадян залучена до ухвалення макрополітичних рішень через об'єктивні і суб'єктивні чинники. Поінформованість особи пов'язана із системою повсякденних уявлень, що утворюють цілісну модель сприйняття і розуміння навколишнього світу. Таким шляхом індивід стає учасником комунікативної політичної реальності. Політичні еліти конструюють політичну реальність у будь-якій країні відомими всім засобами. Хоча є недовіра з боку індивіда стосовно отриманої інформації, але він, як правило, не перевіряє її або не має змоги перевірити. Таким чином, навіть розуміючи недостовірність отриманої інформації, особа мимоволі орієнтується на повідомлення ЗМІ, тобто задану «моду», «тренди». Звичайно, в такому разі ступінь важливості питання безпеки є засобом для визначення пріоритетності інтересів, бо без цього є небезпека виникнення невідповідності між цілями (завданнями) та засобами (ресурсами). Так, щоб було здійснено комплекс цілеспрямованих і взаємопов'язаних зусиль задля реалізації інтересів безпеки та частини інтересів забезпечення добробуту. Наслідком чого є охорона свободи держави і суспільства від зовнішнього негативного впливу – загроз. Гарантія її незалежності – у свободі дій у вигляді забезпечення державного суверенітету в усіх його вимірах. Інша ж частина інтересів суб'єктів названого процесу пов'язана з набуттям додаткової свободи дій, додаткових можливостей досягнення бажаного остаточного матеріального або нематеріального стану суспільства із залученням наявних ресурсів.

Ключові слова: політична комунікація, інформаційна безпека, національна безпека України, еліти, суспільство.

В українському суспільстві нині наявні особливі провокаційні технології, що спричинюють соціетарні та соціальні конфлікти. Ми спостерігаємо загрози терористичного характеру, де основу становлять нематеріальні активи. До них відносимо: інформаційні, технологічні, соціально-політичні та ін. Вони є результатом ефективного використання інформаційно-інтелектуального капіталу держави, а саме соціальної системи. Швидка зміна політичної ситуації в світі під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів вимагає зміни принципів функціонування традиційного українського суспільства і системи інформаційної безпеки зокрема. На часі нові переформатовані моделі конкурентоспроможного

консцієнтального протистояння. Варто перш за все розпочинати зі сфери управління соціально-інформаційними ресурсами через формування виграшної конфігурації комунікативної політичної реальності. Таким чином, ми матимемо суб'єктне управління в загальній системі протидії загрозам і викликам.

Дослідники уже звертали увагу на цю ситуацію. Проте окремі праці стосуються лише певних складників цього питання. Варто вказати, що теоретична частина наукового дослідження цієї методології спирається на результати досліджень представників науки, які працюють у галузі політичної комунікації та національної безпеки. Серед них – Л. Климанська [4], І. Романов [7], С. Кудінов [5], Л. Юдко [8], О. Березняк [1] та інші. Проте вони носять фрагментарний характер. Тому все вищесказане спричиняє подальше наукове дослідження.

Метою статті є здійснення теоретичного узагальнення й запропоноване нове мислення щодо впровадження дієвих шляхів формування комунікативної політичної реальності в розрізі інформаційної безпеки та механізмів взаємодії державної влади, еліт і суспільства.

Український громадянин живе нині в інформаційному суспільстві, що безперервно розвивається. Це означає, що щодня зростає кількість людей, зайнятих в інформаційних технологіях, комунікаціях, у виробництві інформаційних продуктів і послуг. Відповідно, роль інформації в повсякденному житті важко переоцінити. Знання інформаційних технологій, вміння ними користуватись є ключовим. Проте варто пам'ятати, що тут же системоутворюючим елементом стає захист. Захист від явних чи прихованих загроз чужорідних політичних інформаційних систем. Тому варто докладніше розглянути учасників комунікаційної політичної реальності. Це – держава, еліти, суспільство.

Функціонування еліти пов'язане з формуванням комунікативної політичної реальності, елементом якої є диференціація суспільства на керівників і керованих. Еліта завжди була вибраною верствою, меншістю, яка акумулювала владу. Відповідно, вона була і є активним учасником державотворчих процесів. Проте основними її завданнями є не тільки прийняття політичних рішень, встановлення правил існування і розвитку держави та суспільства, а і забезпечення ефективної реалізації прийнятих рішень усіма учасниками процесу задля збереження системи.

З огляду на історичний досвід і сучасну практику, з метою побудови потужної національної держави потрібно застосувати ресурси провідної верстви, яка зацікавлена в існуванні такої держави. Хто ж така та еліта в розумінні українця? Нині еліту розуміють насамперед як правлячу, а не як інтелектуальну. Маючи значні ресурси, вона все одно не може одноосібно протистояти викликам чужорідних політичних інформаційних систем, щоб закрити свої потреби.

Функціонування моделі захисту і збереження інтересів можливе завдяки взаємодії органів державного управління, еліт і суспільства. Механізм працюватиме таким чином, що під час прийняття управлінського рішення органами державної влади у кризових ситуаціях організовуючий вплив на ті сфери і галузі суспільного життя, що вимагають втручання держави, здійснюватимуть органи державної влади. Використання повноважень виконавчої влади за умов розробок та впровадження новітніх технологій захисту забезпечить реалізацію національних інтересів держави і взаємодію еліт та суспільства.

Наявність глобальних загроз і викликів чим далі частіше змушує звертати на себе увагу всіх верств населення. У цьому разі йдеться не тільки про ефективне державне управління в системі захисту національних інтересів України, а і про обґрунтування рекомендацій щодо правових механізмів мінімізації наслідків інформаційної війни, а також нор-

мування індикаторів інформаційної безпеки України і пошук альтернативного вирішення, наприклад, через розробку лінгвістичного забезпечення та спеціального математичного алгоритму щодо удосконалення наявних методів. З боку еліти – формування, поширення моди на безпеку в сфері політичної інформації серед громадян. З боку суспільства – надсилання запитів, потреб, очікувань щодо своєї безпеки і виконання прийнятих рішень. Нерегульованість цих відносин призводить, зокрема, до появи явища тероризму. Якщо немає тенденції – «моди» на ефективне використання новітніх інформаційних технологій з метою підвищення власного добробуту й одночасно добробуту держави, відповідно, і стабільного розвитку еліт, то з'являються ситуації, що несуть загрозу всім учасникам політичної комунікаційної реальності.

Особливість загроз у комунікаційному просторі, політичному зокрема, полягає в тому, що всі бажаючі дедалі успішніше опановують інноваційні механізми, запропоновані науково-технічним інформаційним прогресом, використовуючи їх у негативному ключі. Тобто ці навички і знання спрямовуються не стільки на життя та здоров'я громадян, а носять деструктивний характер. Трансформують поведінку, думки в негативне русло, руйнують моральні і духовні принципи. Така діяльність базується на новітніх гібридних соціально-інформаційних технологіях маніпулювання людською свідомістю. Ми маємо справу з війною постіндустріального періоду, де широко використовуються гібридні та соціально-інформаційні технології, в основу яких покладені інформаційні, нематеріальні активи та інтелектуальний капітал. Задля недопущення примусової, некерованої змінної корекції алгоритму соціального керування потрібно задіяти внутрішній і зовнішній наявний потенціал. Зокрема, системну, продуману, чітку, спрямовану взаємодію наявних активних суб'єктів – держави, еліти, суспільства.

Взаємодію влади із суспільством демонструє модель політичної комунікації К. Сайнне [9]. В ній пояснюється, що політична еліта реалізує свою владу над іншою частиною суспільства не безпосередньо, а через проміжні ланки – бюрократичний апарат і ЗМІ. Таким чином, здійснюється безперервний інформаційний обмін, за якого еліти постійно творять і надсилають «вниз» інформацію, яка конструює їх легітимність. «Панівними ідеями будь-якого часу, – як відзначали свого часу К. Маркс і Ф. Енгельс, – були завжди лише ідеї панівного класу» [6, с. 445]. Відповідно, цей клас контролює і буде контролювати ЗМІ, спрямовуючи діяльність державних інститутів і поширюючи тенденції серед суспільства. Залежно від рівня політичної культури (тут «моди», сформованої на потребах і загрозах насамперед своїх) він це робить демократичним чи авторитарним способом. Цю думку підтверджує і Л. Саністебан [10]. Тобто громадська думка формується насамперед під впливом засобів масової інформації, і, звичайно, політичні еліти намагаються зробити так, щоб громадська думка, чи принаймні та її частина, що переважає у суспільстві, схилилася на їхню користь. Крім того, варто враховувати тепер активну роль суспільства, яке широко використовує нові засоби зв'язку – соцмережі, чати і т.п., де вільно надсилають і отримують інформацію, тим самим впливаючи на суспільно-політичні процеси. Прикладом є факт висловлення дієвої підтримки в соцмережі Facebook громадськістю колективу компанії «Нова Пошта», коли було здійснено масштабні обшуки в офісах компанії в березні 2018 р. [2]. У таких і подібних ситуаціях можемо спостерігати, що більшого значення набуває горизонтальний рівень обміну потоками інформації суспільно-політичного характеру, а не загальноприйнятий вертикальний.

Незначна кількість громадян залучена до ухвалення макрополітичних рішень через об'єктивні і суб'єктивні чинники. Проте кожен має можливість спостерігати за розвитком політичних подій, моніторити, залучатись до політики з допомогою «параду абстрактних

символів». Повсякденні турботи відволікають від політичних питань. Через те більшість сприймає політичну ситуацію як «фон», що супроводжує і який часто ігнорується. Тому звертається безпосередня увага на неї, коли сигнали, що надходять з каналів політичної комунікації, контрастують зі звичним перебігом подій або не відповідають їх очікуванням. Отже, поінформованість особи пов'язана із системою повсякденних уявлень, що утворюють цілісну модель сприйняття і розуміння навколишнього світу. Таким шляхом індивід стає учасником комунікативної політичної реальності.

Політичні еліти конструюють політичну реальність у будь-якій країні відомими всім засобами. В Україні, зокрема, через приватні телеканали, через соцмерережі і т.п. Так відбувається взаємодія й отримання знань відповідної сфери суспільством. Чим характеризуються ці суспільно-політичні знання? Перш за все високим рівнем абстракції. Тобто формується образ держави, еліт, простору існування та інформаційного зокрема, який охоплює конкретні уявлення про групи, які його утворюють, відносини між ними, про систему влади, про роль держави в житті громадянина. Він проявляється у теоретичних категоріях типу соціальна справедливість, класова і соціальна нерівність, демократичні свободи. А також у «розмовній мові» – буденному сприйнятті: «політика – це болото», «всі політики – нечисті на руку» – через абстрактність. Наприклад, діяльність першого Президента України Л. Кравчука символізувала для своїх прихильників боротьбу за незалежність, протистояння з партійною номенклатурою. Натомість образ четвертого Президента України В. Януковича супроводжує «межигірський синдром» і «втеча» з України і т.п. Тобто навіть персоніфікацію супроводжує абстракція і символізація як основа узагальнених суспільно-політичних понять.

По-друге, що не менш важливо, звичайний споживач інформації ці знання не може перевірити (верифікувати). До цього ж багато уявлень засвоюється і передається автоматично наступному поколінню. До них додаються чутки, повідомлення офіційних органів державної влади, громадського сектору, ЗМІ. Хоча існує недовіра з боку індивіда стосовно отриманої інформації, але він, як правило, не перевіряє її або не має змоги перевірити. Таким чином, навіть розуміючи недостовірність отриманої інформації, особа мимоволі орієнтується на повідомлення ЗМІ, тобто задану «моду», «тренди». Так звані «когнітивні утворення», які виконують функцію схематизації політичного мислення та «економії» зусилля та часу, що індивід витратить на сприйняття інформації зі сфери політики та прийняття політичних рішень. Поштовхом до утворення стійких когнітивних схем слугують установки. Вони виконують роль екрана сприйняття політичної реальності, через який просочується до споживача необхідна інформація. Відповідно, установка передбачає ймовірну реакцію суб'єкта на окрему подію чи об'єкт. Вона мінімізує ризик, загрозу, що криється в позапланових, незрозумілих ситуаціях і допомагає практично реагувати на отримані імпульси. Таким чином, закриваються основні потреби – безпеки, добробуту і розвитку, притаманні всім учасникам взаємодії, що підтверджує і аналіз Закону України «Про основи національної безпеки України» [3].

Звичайно, в такому разі ступінь важливості є засобом для визначення пріоритетності інтересів, бо без цього є небезпека виникнення невідповідності між цілями (завданнями) та засобами (ресурсами). Притому, класифікуючи інтереси за ступенем важливості: високий, середній, низький, варто пам'ятати, що віднесення національних інтересів до тих, що мають низький ступінь важливості, не означає, що не повинні передбачатись способи щодо їх досягнення. За кожною категорією інтересів варто визначити цілі, які є відповіддю-заходами, що потрібно зробити для задоволення інтересів крізь призму внутрішніх і зовнішніх умов.

Так, щоб було здійснено комплекс цілеспрямованих і взаємопов'язаних зусиль задля реалізації інтересів безпеки та частини інтересів забезпечення добробуту. Наслідком чого є охорона свободи держави і суспільства від зовнішнього негативного впливу – загроз. Гарантія її незалежності – у свободі дій у вигляді забезпечення державного суверенітету в усіх його вимірах. Інша ж частина інтересів суб'єктів названого процесу пов'язана з набуттям додаткової свободи дій, додаткових можливостей для досягнення бажаного остаточного матеріального або нематеріального стану суспільства із залученням наявних ресурсів. Ресурси, як правило, завжди обмежені, тому інтенсивність виконання залежить від фахової підготовки, досвіду, ціннісних принципів, інтуїтивних здібностей («інформованої» інтуїції) учасників. Змінні, що впливають на реалізацію цілей, є спільними для всіх типів: інтенсивності, ймовірності, актуальності. Ще одна змінна належить до цілей у галузі можливостей. Вона являє собою оцінку ступеня розвитку конкретного інтересу, а набір змінних для оцінки цілей зі сфери загроз доповнює оцінку збитку для інтересів [7]. Докладніше – «інтенсивність», з якою учасники процесу готові відстоювати той чи інший інтерес. «Ймовірність» – з огляду на обмеженість ресурсів найбільш ефективна політика буде полягати у підготовці до найбільш імовірного розвитку ситуації через розгляд ймовірностей про безпосередні і довгострокові можливості за допомогою наявних. Третя – «актуальність». За умови її врахування визначають, чи є можливості і загрози короткостроковими чи довгостроковими. Таким чином, визначається пріоритетність цілі. Четверта змінна – «ступінь розвитку інтересу» чи «ступінь збитку інтересу» через максимальне використання «інформованої» інтуїції.

Працюючи у синергії, держава, еліти, суспільство, встановивши мінімально прийнятну ймовірність досягнення тієї чи іншої цілі, використовують мінімальні наявні ресурси задля задоволення національних інтересів, а з ними інтересів суспільства і еліт. До цих ресурсів відносимо: природні і соціальні. Перші – особливості географічного положення, територія, населення, природні ресурси, а другі – політичні, економічні, воєнні, інформаційні та науково-технологічні тощо.

Гарантом ефективності такої співпраці мусить бути майже зі стовідсотковою ймовірністю почерговий успіх хоча б двох учасників процесу за умови безперервної участі у процесі всіх учасників. Так з'являється можливість забезпечити рівень потреб не нижче мінімально прийнятного, а в другому випадку – загроза може бути усунена як недопустима за будь-яких умов.

Можна припустити, що однією з причин неспроможності сучасної української еліти, особливо на рівні політичних діячів чи державних менеджерів, брати активну участь виступає незацікавленість нинішнього політичного класу. Він через певні суспільні обставини та перебіг подій опинився при владі та намагається сам виконувати її функції, не володіючи при цьому реальним та повноцінним авторитетом. Причина його суспільної неефективності полягає не стільки у відсутності знань та вмінь, а в тому, що він не має органічної потреби брати до уваги інтереси суспільства. Така потреба може диктуватись або власними моральними засадами еліти, або діючими механізмами її політичної відповідальності, або ж тиском громадянського суспільства.

Основним питанням функціонування української еліти загалом та політичного класу України зокрема є часткове відчуження від інших верств суспільства та перетворення на замкнену привілейовану касту, що є закономірним. Це – наслідок переходу від комуністично-номенклатурного тоталітаризму до посткомуністично-номенклатурного неототалітаризму. Зміни відбулись після кількох суспільних потрясінь, що мали місце в Україні, зокрема революцій, анексії Криму, війни на Донбасі. Коли потенційні

загрози для всіх учасників процесу стали очевидними і відбулися перші ефективні спроби взаємодії.

Підсумовуючи, доцільно зазначити, що некерованих суспільств немає, та і бути не може. Так само, як не можуть існувати державні утворення без власної еліти та політичного класу, однак для вирішення вищезазначених проблем їх формування та створення повинно проводитись свідомо. Цьому буде сприяти входження до них суттєвої частки нового класу – «покоління інформаційного буму і необмежених можливостей». Саме представники цього класу стають головними рушіями соціально-економічного розвитку, основою політичного класу та політичної еліти, гарантами безпеки на всіх рівнях. Проте є загроза асиміляції під час входження до влади, перетворення на квазіеліту, яка, не набувши справжньої елітарності, зможе zdeформувати свої попередні ціннісні пріоритети та орієнтації. У такій ситуації варто застосувати ширші методи мерітократії. Вона включає підходи нової філософії та механізму формування еліти шляхом її насичення, селекції та циркуляції чесних, талановитих та здібних людей, через створення для цього відповідних соціальних та політичних «ліфтів» і об'єктивного виміру значущості всіх інформаційних потоків.

Кожен з учасників комунікативного політичного простору робить свій внесок у ціну рішення через ціну достовірності інформації, конфліктності і компромісу, узгодженості і допустимості дій, переконань тощо. Відносна значущість цих змінних залежатиме від управлінської ситуації.

Список використаної літератури

1. Березяк О. Проблема толерантності у комунікативній філософії. *Вісник Львівського університету*. Львів, 2009. Вип. 12. С. 67–73.
2. Денков Д., Калачева Г., Топалов М. Співвласник «Нової пошти»: Я не вірю у випадковості. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2018/03/19/635109/>.
3. Закон України «Про національну безпеку України». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2018, № 31, ст. 241. Редакція від 15.03.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.
4. Климанська Л. Соціально-комунікативні технології в політиці: Таємниці політичної «кухні»: монографія. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2007. 332 с.
5. Кудінов С. Основи антитерористичної безпеки соціальних систем: монографія. Київ: Кафедра, 2017. 212 с.
6. Маркс К., Енгельс Ф. Манифест Коммунистической партии. Сочинения. 2-е изд. Т. 4.
7. Романов І. Погляд на безпеку України у контексті сучасної геополітики: аспекти державного управління: монографія. Київ: ННДЦ ОТ і ВБ України, 2006. 257 с.
8. Юдко Л. Дискурс толерантності в парадигмі забезпечення інформаційної безпеки держави (на матеріалі інтернет-сторінок спецслужб Великої Британії, Німеччини, України). *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2019. № 2 (26). С. 22–31.
9. Sinne K. Communication: Mass Political Behavior. *Political Communication Issues and Strategies for Research*. London, 1975. Vol. 4. Pp. 32–47.
10. Sanisteban L.S. Fundamentals de cencia politica. Lima, 1986. 173 p.

**COMMUNICATIVE POLITICAL REALITY
IN THE CONTEXT OF INFORMATION SECURITY****Olha Zavadska***National University of "Ostroh Academy",
Department of Political Science and Public Administration
Seminarska str., 2, Ostroh, Rivne region, Ukraine*

Scientific intelligence is an attempt to comprehend the modern political reality in terms of national security of Ukraine. The article argues the state bodies of Ukraine, elites, society, that working in synergy and having established the minimum acceptable probability of achieving a goal, use the minimum available resources will have opportunity to satisfy national interests, and with them the interests of society and elites. The functioning of the elite is associated with the formation of communicative political reality, an element of which is the differentiation of society into leaders and governed. The elite has been and is an active participant in state-building processes. However, its main tasks are not only to make political decisions, establish rules for the existence and development of the state and society, but also to ensure the effective implementation of decisions by all participants in the process to preserve the system. A small number of citizens are involved in macro-political decisions due to objective and subjective factors. Awareness of the individual is associated with a system of everyday ideas that form a holistic model of perception and understanding of the world around. In this way the individual becomes a participant in the communicative political reality. Political elites construct political reality in any country by all known means. Although there is mistrust on the part of the individual regarding the information received, he usually does not verify it or is unable to verify it. Thus, even understanding the inaccuracy of the information obtained, a person involuntarily focuses on media reports, i.e. a given "fashion", "trends". Of course, in this case, the degree of importance of the security issue is a means of determining the priority of interests, because without it there is a danger of a mismatch between goals (objectives) and means (resources). So that a set of purposeful and interconnected efforts is made to realize the interests of security and part of the interests of welfare. The consequence is the protection of the freedom of the state and society from external negative influences – threats. The guarantee of its independence is in the freedom of action in the form of ensuring state sovereignty in all its dimensions. The other part of the interests of the subjects of this process is associated with the acquisition of additional freedom of action, additional opportunities to achieve the desired final tangible or intangible state of society using available resources.

Key words: state security of Ukraine, security and defense sector of Ukraine, political communication, information security, elites, society, national interests.

УДК 327.8:15

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.25>

ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНА ОСНОВА ОСМИСЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОТИБОРСТВА

Богдан Калініченко

*Навчально-науковий інститут економіки і права
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького,
кафедра державної служби, публічного адміністрування та політології
бульвар Шевченка, 81, 18000, Черкаси, Україна*

У статті досліджується понятійно-категоріальна основа осмислення проблеми інформаційного протиборства. Запропоноване системне осмислення понять і категорій, що розширюють межі пізнання проблеми інформаційного протиборства, основу якої становлять поняття «інформаційна війна» та «гібридна війна». Виявлено ступінь впливу та контрверсійності засобів масової інформації у процесі інформаційного протистояння, а також з'ясовано політико-психологічні та стратегічні характеристики останнього. Виявлено технології і механізми пропагандистських засобів залучення населення до інформаційної війни.

З другої половини ХХ ст. у сучасному світі стрімко розвивається процес формування інформаційного суспільства, який на початку ХХІ ст. уже засвідчив його становлення та глобальні наслідки як для окремих країн, так і для світової спільноти загалом. Доказом цього є: зростаюча цінність глобальної інформаційної галузі, її вплив на природу матеріального та духовного співіснування людини та людства; трансформація інформаційної інфраструктури та множення суб'єктів інформаційних відносин, пов'язаних з потребою у створенні, зберіганні, передачі, обробці та поширенні інформації; набуття інформаційними системами предметно-об'єктних ознак, що свідчать про їх потенційність та реальне протистояння; зростання стратегічно-тактичних та безпекових сегментів у державній інформаційній політиці. У цьому контексті особливо важливою стає потреба осмислення дискурсу, який ґрунтується на поняттях «інформаційна війна» та «гібридна війна». Ці поняття вже можна вважати загальними за своїми основними характеристиками. Однак на їх основі формується цілий набір понять і категорій, які суттєво доповнюють і поглиблюють вищезгаданий дискурс.

Таким чином, зазначений понятійно-категоріальний складник розгортання інформаційного протистояння засвідчує таке. По-перше, розмиваються кордони між національними державами, а самі ціннісно-сміслові детермінанти життєустрою набувають нечітких обрисів. По-друге, пріоритети національної політики поступово трансформуються в розв'язання глобальних потреб. По-третє, на наших очах відбувається світова тенденція зміщення акцентів державної політики в інформаційну площину. По-четверте, формування гібридного світу іманентно несе в собі не тільки нові форми життєустрою і комунікацій, а й гібридні форми протистояння. По-п'яте, необхідність поглибленого політологічного осмислення феномена інформаційного протистояння в сучасних умовах пов'язана з його перетворенням на всеосяжну, цілісну стратегію, покликану супроводжувати командування та управління збройними силами, а також реалізацію геополітичних амбіцій окремих національних держав.

Ключові слова: масова свідомість, маніпулятивні інформаційні технології, нейролінгвістичне програмування, спеціальні інформаційні операції, кіберзлочинність, медіа-політика, медіакратія, медіа-громадськість, діджиталізація, п'ята колона, медіа-тероризм, інтернет-політика.

Починаючи з другої половини ХХ ст. у сучасному світі стрімко розвивається процес становлення інформаційного суспільства, який на початку ХХІ ст. уже засвідчив його формування й глобальні наслідки як для окремих країн, так і для світового співтовариства

загалом. Свідченням цього є: зростання вартості світової інформаційної індустрії, її вплив на характер матеріального і духовного співіснування людини і людства; трансформація інформаційної інфраструктури і множення суб'єктів інформаційних відносин, пов'язані з необхідністю створення, зберігання, передачі, обробки й поширення інформації; набуття інформаційними системами суб'єкт-об'єктних ознак, що засвідчують їх потенційне та реальне протистояння; зростання стратегічно-тактичного та безпекового сегментів у державній інформаційній політиці. У зазначеному контексті особливого значення набуває необхідність осмислення дискурсу, основу якого становлять поняття «інформаційна війна» та «гібридна війна». Зазначені поняття вже можуть вважатися загальнозрозумілими в своїх основних характеристиках. Однак на їх основі формується цілий комплекс понять і категорій, які суттєво доповнюють і поглиблюють вищезазначений дискурс. Окремі аспекти цієї проблеми мають місце у працях зарубіжних і українських учених, до яких насамперед належать У. Бек, В. Бек, С. Бодрунова, О. Бойко, Ю. Бондар, Дж. Грюндер, І. Діак, Дж. Коен, Г. Козловська, А. Кузьменко, Дж. Лалл, М. Лібікі, Д. Ліллекер, С. Магда, А. Митко, В. Остроухов, В. Петрик, Г. Почепцов, Е. Роббінс, Т. Рона, Е. Шмідт, Г. Штромайер та ін. Разом із тим проблема систематизації поглибленого пізнання інформаційного розвитку залишається актуальною.

У зв'язку з вищезазначеним метою цієї статті є системне осмислення понять і категорій, що розширюють межі пізнання проблеми інформаційного протистояння, основу якої становлять поняття «інформаційна війна» та «гібридна війна». Основними завданнями є: виявлення ступеня впливу та контрверсійності засобів масової інформації у процесі інформаційного протистояння; з'ясування політико-психологічних та стратегічних характеристик останнього; виявлення технологій і механізмів пропагандистських засобів залучення населення до інформаційної війни. Відповідно до цього спробуємо розглянути такі поняття і категорії.

Масова свідомість – рівень суспільної свідомості, що формується під впливом засобів масової інформації і стереотипів масової культури. Масова свідомість зазвичай характеризується розірваністю, суперечливістю, непередбачуваними змінами поведінки людей у тих чи інших ситуаціях. В умовах інформаційної війни вона використовується суб'єктами негативних інформаційно-психологічних впливів, пропагандистських засобів як чинник забезпечення ідеологічно спрямованої діяльності з тим, щоб змінити дії та очікування населення в бажаний для зацікавленої групи спосіб. Для масової свідомості властиві аморфність, невизначеність і розмитість її меж як у кількісному, так і в якісному відношеннях. У її середовищі зберігаються традиційні уявлення, соціальні норми, цінності, сформовані у процесі спілкування та обміну інформацією. На думку американського вченого Дж. Лалла, суспільство з масовою свідомістю таїть у собі потенційну небезпеку скочування до тоталітаризму: «Серед глобальної економічної кризи, зі страхом перед майбутнім, переконані у своїй «етнічній вищості», підбурювані потужними лідерами і системою репресій, народи Німеччини та Італії стали пішаками у політичній грі в часи фашизму та нацизму в індустріальній Європі. Мас-медіа відіграли у цьому ключову роль» [1, с. 106].

Масова свідомість відзначається дуалістичним характером, свідомим і несвідомим розумінням дійсності. «З одного боку, зростання культури, освіти, поінформованості розширює можливості раціонального осмислення суспільних проблем, з іншого – нерівномірність цих процесів, ускладнення суспільного життя, його суперечності заважають людині створити системний образ соціальних подій і проблем» [2, с. 11]. Така її сутність дає змогу в умовах інформаційної війни віднаходити можливості для маніпулювання нею в тих чи інших масштабах – на національному чи регіональному рівнях. У сучасних умовах вплив

на масову свідомість здійснюється за допомогою фейкових новин з використанням підроблених текстів, штучно створених фото-, відео- або аудіозаписів. Поширення фейкової інформації відбувається протягом незначного часу, тоді як процедура її спростування є досить проблематичною та тривалою, як і притягнення до юридичної відповідальності осіб, винних у її поширенні.

Маніпулятивні інформаційні технології – сукупний стан справ; продукування вигаданих версійних методів, програмно-технологічних засобів, що забезпечує збір, обробку і поширення інформації з метою деструктивного впливу на масову свідомість населення. Зазначені технології спрямовані на зміну напряму активності людей і передбачають: впровадження певних ідей, установок, мотивів поведінки, вигідних суб'єкту впливу; дозування інформації, апелювання до недостовірних її джерел; змішування фактів з усякого роду припущеннями, гіпотезами, чутками з метою внести плутанину в знаходження істинного стану справ; продукування вигаданих версій і поширення їх через нейтральні засоби інформації. О. Бойко звертає увагу на такі маніпулятивні інформаційні технології, як: «домінування форми над змістом» з акцентуванням уваги не на суті проблеми, а на формі її подання; викривлення інформації шляхом часткового посилення на джерело або його вільна інтерпретація; підміна істинності утилітарною корисністю; «стимулювання сліпого дотримання принципів, канонів, догм, ритуалів, що призводить до ігнорування або заперечення реальних фактів»; апелювання до думки більшості, яка «формально спирається на інспірований «глас народу»» [2, с. 181–183].

Нейролінгвістичне програмування (НЛП) (англ. neuro-linguistic programming, NLP) – спосіб з'ясування закономірностей і моделювання людської поведінки, програмування мислення, емоцій, а також передачі виявлених моделей іншим людям. Застосовується у психотерапії та практичній психології, в інформаційних війнах як можливість проникнення в підсвідомість, зміни чи трансформації думок, поглядів, ідеалів. НЛП сприяє формуванню такої поведінки окремої людини, групи, мас, яка б максимально сприяла завоюванню, використанню та втриманню влади, перемоги в політичному та збройному протистоянні ворогуючих сторін.

Нейролінгвістичне програмування стали активно апробувати та застосовувати спочатку у військовій сфері, а потім у бізнесі та політиці. Напрацювання фахівців з НЛП вказують на те, що якість і послідовність переживань залежать від форми почутого висловлювання, а значення висловлювання формується слухачем залежно від порядку слів у реченні, їх інтонаційного наголосу. Технології НЛП враховують особливості системи кодування і декодування інформації у процесах спілкування. Теоретики НЛП вважають, що людина підсвідомо надає перевагу візуальній (зорові образи), аудіальній (слухова пам'ять) та кінестетичній (досвід рухів, дотиків) формам отримання й передавання суттєвої інформації. Зокрема, психотехніки НЛП враховують те, що під час вербального спілкування людина не лише опрацьовує, але й передає унікальним чином інформацію іншим людям. Використання технік НЛП потребує від виконавця ґрунтовного знання людської психології, швидкого реагування і вміння налагоджувати контакт. Тенденції сучасної політичної дійсності засвідчують, що маніпулювання громадською думкою в умовах інформаційного протистояння набуває щодалі важливішого значення, і не останнє місце в цьому процесі належить методам нейролінгвістичного програмування.

Спеціальні інформаційні операції (СІО) – це спланований вплив на свідомість і поведінку ворожої, дружньої або нейтральної аудиторії за допомогою використання певним чином організованої інформації та інформаційних технологій для досягнення певної мети. Такі операції «різняться за об'єктами спрямування і схемами здійснення, але за зміс-

том і завданням вони єдині і полягають у поширенні певним чином організованої інформації з метою вигідного психологічного впливу на дружню або ворожу аудиторію для досягнення тих чи інших переваг (військових, політичних, економічних)» [3, с. 88]. Дотичним до зазначеного поняття є поняття акти зовнішньої інформаційної агресії (АЗА) – легальні та/або протиправні акції, реалізація яких може чинити негативний вплив на безпеку інформаційного простору іншої держави.

СІО та АЗА передбачають психологічні дії зі стратегічними цілями, психологічні консолідуючі дії та психологічні дії з безпосередньої підтримки бойових дій. Вони поділяються на такі види: операції, спрямовані проти суб'єктів, які ухвалюють рішення; операції, спрямовані на компрометацію, завдання шкоди опонентам; операції, спрямовані на політичну (економічну) дестабілізацію. СІО та АЗА можуть проводитись спецслужбами, насамперед іноземних держав, у формі таємних операцій та акцій негативного, нерідко деструктивного ідеологічного, ідейно-політичного та соціального впливу на особу, групу осіб або суспільство загалом з метою їх переорієнтації на інші цінності та ідеали, підштовхування до протиправних дій у напрямі підризу і послаблення державного та суспільно-політичного ладу для вирішення завдань здійснення вигідного впливу.

Кіберзлочинність – злочинна діяльність, пов'язана з використанням новітніх інформаційних технологій і глобальних мереж. Згідно з рекомендаціями експертів ООН, термін «кіберзлочинність» включає будь-які злочини, скоєні в електронному середовищі. Такі злочини класифікуються на міжнародному рівні таким чином: незаконний доступ до комп'ютерної системи чи певної її частини; пошкодження, видалення або зміна комп'ютерних даних; блокування управлінських систем певних урядових, банківських, бізнесових та інших офіційних установ; вплив на особистість шляхом збору персональних даних, атаки на персональні комп'ютери.

Кіберзлочинність спонукає уряди різних країн до захисту інформації, технічної підтримки та відповідного обслуговування інфраструктури. Як альтернатива кіберзлочинності останнім часом сформувалось поняття «кібербезпека». Американські фахівці з цифрових технологій Е. Шмідт і Дж. Коен з огляду на її забезпечення зазначають: «Технологічні компанії й ті, що гарантують кібербезпеку, виконуватимуть у XXI столітті ту ж роль, що корпорація Lockheed Martin у XX. Лідери традиційної оборонної промисловості, як-от Northrop Grumman і Raytheon, уже співпрацюють з урядом США над інфраструктурою кібербезпеки. Виробники зброї, авіаконструктори та інші представники воєнно-промислового комплексу нікуди не зникнуть, адже звичайне військо завжди потребуватиме автоматів, танків і гелікоптерів, але великі військові організації, більшість з яких уже в приватній власності, виділять частину бюджету на технічну підтримку» [4, с. 105].

Медіа-політика – цілеспрямоване оприлюднення засобами масової інформації політичних подій, що включає, з одного боку, їх інструменталізацію, а з іншого – інсценування псевдоподій. На макрорівні включає відносини у політичній системі, на мезорівні – формування конкретних взаємин між політикою і ЗМІ, на мікрорівні – висвітлення діяльності суб'єктів медійної політики. У науковій літературі, що стосується медіа-політики, зазвичай висвітлюються роль ЗМІ як чинника впливу на громадян, як технологічного засобу, що передає інформацію, але не зачіпає політичних інтересів людини, як інструмента конструювання політичної реальності, як механізму раціоналізації та віртуалізації політичного процесу.

Взаємини політики і мас-медіа залежать від типу правлячого політичного режиму й відповідно можуть бути тіньовими, напівтіньовими та публічними. Сучасні технології дають змогу посилити вплив владних структур на різні сегменти політичного розвитку,

покращувати інформованість представників влади й суспільства щодо поточних політичних подій. Виступаючи засобом передачі інформації, ЗМІ не обмежуються цією роллю й активно впливають на масову свідомість та політичну ситуацію в державі.

До проблем, що стоять на заваді формування демократичної медіа-політики в Україні, можна віднести: прагнення медіа-компаній отримати прибуток ціною втрати національних цінностей і моральних принципів всередині цієї галузі; залежність ЗМІ від політичних уподобань власників інформаційних ресурсів; домінування технологій шоу-бізнесу в формуванні політичних комунікацій; відсутність на законодавчому рівні чітко встановлених відносин між ЗМІ та їх власниками; нездатність ЗМІ представити широкий спектр думок і надати рівний доступ до медійного контенту всім суб'єктам політичного процесу.

Медіакратія – «здатність ЗМІ впливати на громадську думку, формувати позицію в суспільстві щодо тих чи інших явищ, подій, процесів» [5, с. 435]. Медіакратія означає залежність ЗМІ від держави, бізнесу, багатих власників (олігархів) чи певних політичних сил, угруповань; злиття їх із владою, великим бізнесом та обслуговування їхніх інтересів. Завдяки своїм необмеженим комунікативним властивостям ЗМІ можуть суттєво впливати на виборчий процес, формування державних органів, відбір представників правлячої еліти. Медіакратія означає насамперед зрощування медіа і політики у процесі здійснення елітними групами владних повноважень. Вона розглядається в науці як модель спотвореної демократії, самодостатня система, в якій політики перестають самостійно мислити й потрапляють у цілковиту залежність від ідейних конструкцій, сформованих засобами масової інформації. Соціально-політичний вплив медіакратії означає: переважання негативних думок і соціальних установок у суспільстві, підрив соціального потенціалу на користь ЗМІ; деградацію політичного дискурсу, стимулювання байдужості, втоми від політики на рівні масової свідомості; залежність політичного процесу від правлячої еліти, «партії влади», безальтернативного лідера тощо.

На думку С. Бодрунової [6, с. 214], першочерговими завданнями дослідження медіакратії у подальшому мають стати: 1) пошук і аргументація наукового методу визначення параметрів (та їх індикаторів) у матриці медіакратизації; 2) визначення самих параметрів і кластерів аналізу; 3) виявлення групи індикаторів медіакратизації на перетині кластерів і параметрів аналізу, визначення їх релевантності й вимірюваності; 4) пошук методу визначення відносного (кількісного) вираження індикаторів у порівняльній перспективі; 5) визначення значень індикаторів для кожної з досліджуваних у порівняльній перспективі політій; 6) побудова інтегрального індексу медіакратизації демократичних політій на основі показників індикаторів, пошук формули такого індексу; 7) виявлення моделей медіакратизації влади в суспільстві (медіакратичних моделей) на основі виявлення груп політій зі схожими показниками індикаторів і порівняльного аналізу таких груп політій; 8) виявлення і перевірка меж застосовуваності медіакратичних моделей у стійких і транзитивних демократіях.

Медіа-громадськість – організована спільнота, що відзначається здатністю за допомогою засобів масової інформації чинити цілеспрямований, чітко визначений вплив на політичну владу. Перевагою медіа-грамотності є те, що вона закріплює за собою лідерство у громадянському суспільстві. Недолік медіа-громадськості «полягає в тому, що на неї чиниться особливо сильний вплив «згори», тобто джерела (влади) і особливо слабкий «знизу», тобто адресата (населення) [7, с. 69].

До характерних рис медіа-громадськості належать: високий ступінь структуризації у разі невизначеної кількості учасників комунікації; здатність до тривалої публічної комунікації (через радіопрограми, пресу, канали телебачення та ін.); чітке розрізнення доповідача (політичні еліти через посередництво ЗМІ) та реципієнта (споживачі інформаційних

засобів); необмеженість суспільного простору за часовими, географічними та демографічними показниками; можливість чіткого розмежування суспільного і приватного просторів. У сучасних умовах медіа-громадськість тяжіє до фрагментації, причина якої «полягає у постійному збільшенні й у зростаючій диференціації пропозицій мас-медіа, а також в індивідуалізації медіа-споживачів» [7, с. 70].

Діджиталізація – переведення інформації в цифрову форму, трансмісія даних, закодованих у дискретні сигнальні імпульси. Країнами-лідерами з розвитку діджиталізації у сфері економіки натеper є Сінгапур, Велика Британія, Нова Зеландія, Об'єднані Арабські Емірати, Естонія, Японія, Ізраїль. У багатьох державах цифрові технології є невід'ємною складовою частиною мілітарної інфраструктури. Цифрові технології в сучасних умовах застосовують спецслужби національних держав, політизовані радикальні організації, терористичні угруповання, кримінальні структури, транснаціональні корпорації та ін. Трансформація інформаційної війни, зокрема, включає: «ведення електронної боротьби; одержання розвідувальної інформації шляхом перехоплення й розшифровки інформаційних потоків; здійснення несанкціонованого доступу до інформаційних ресурсів із наступною їх фальсифікацією чи викраденням; масове подання в інформаційних каналах супротивника чи глобальних мережах дезінформації для впливу на осіб, які приймають рішення; одержання інформації від перехоплення відкритих джерел інформації» [8].

«П'ята колона» – науково-публіцистичний політичний термін, що сформувався в часи громадянської війни в Іспанії наприкінці 30-х років ХХ ст. Позначає «людей, чії дії викликають тривогу в країні, а їхні зв'язки із закордоном залишаються таємницею для широкого загалу» [9, с. 4]. Явище п'ятої колони має надзвичайно велике значення для його осмислення в Україні в умовах розв'язаної Російською Федерацією збройної агресії та інформаційної війни. З огляду на світовий досвід та ситуацію в Україні до складу п'ятої колони можуть належати: 1) представники етнічних меншин (німецькі національні меншини у державах Центральної та Східної Європи в часи гітлерівської Німеччини; представники російської національної меншини в Україні після 2014 року та в період, що передував анексії Криму й окупації частини Донбасу); 2) ренегати, тобто люди, що зраджують свої ідеали, переконання, громадянство, військову присягу й переходять до табору противника (частина українських військових в Автономній Республіці Крим, що зрадили Україну в 2014 р.); 3) бюрократія (представники євробюрократії та українські чиновники, що перебувають у сфері фінансового, ідеологічного та іншого впливу Російської Федерації); 4) бізнес-еліти (українські олігархи, представники великого бізнесу, міцно пов'язані з російськими ресурсами й агентами впливу); 5) партійні та громадсько-політичні угруповання (суспільно-політичні організації України з проросійською орієнтацією; партії комуністичного спрямування, орієнтовані на відновлення тоталітарної супердержави); 6) церковні діячі та їх прихильники (УПЦ Московського патріархату, метою якої є збереження духовної монополії на українських теренах).

Визначальну роль у деструктивній діяльності п'ятої колони відіграють засоби масової інформації. У відповідності з цим дослідник явища п'ятої колони в сучасній Україні І. Діак зазначає: «Треба дивитися на світ своїми очима, а не очима олігархічних або російських медіа-каналів. У пресі й телерадіоефірі потрібно розгорнути велику інформаційну кампанію для розвінчування п'ятої колони, викриття її справжньої сутності і справжніх цілей» [9, с. 93].

Медіа-тероризм – залякування цільової аудиторії терористами (терористичними організаціями) з метою реалізації політичних, соціальних та інших цілей шляхом поширення в інформаційному просторі через мас-медіа почуття страху, що виникає в результаті

факту (або загрози) нелегітимного насилля. Зазначене поняття є похідним від ширшого поняття – «інформаційний тероризм», що означає «використання технологій, засобів масової комунікації, поширення інформації з метою цільового впливу на вибраний об'єкт, його дискредитації» [10, с. 78].

Медіа-тероризм став нині одним з найбільш небезпечних явищ соціально-політичного життя. Його постійна трансформація, зростання деструктивного потенціалу й поява нових форм викликають природне занепокоєння. З локальної тактичної загрози він перетворився на загрозу глобально-стратегічну. Ставши міжнародним, медіа-тероризм зачіпає найрізноманітніші сторони політичних, економічних, геополітичних, екологічних, міжнародних і гуманітарних відносин. Характеризуючи зазначене явище, Д. Ліллекер зазначає: «Насправді, тероризм слід розглядати як частину давньої традиції прямої дії: дії, до яких вдаються групи, котрі за звичайних, нормальних обставин не мають доступу до новинного порядку денного. Ці групи відрізані від доступу до суспільної сфери, часто з політичних і економічних мотивів, тому звертаються до тактик, які шокують, приваблюють увагу ЗМІ і, таким чином, встановлюють новинний порядок денний» [11, с. 281].

Основним завданням медіа-тероризму є залучення уваги громадськості різних країн з метою примусити її чинити тиск на уряди задля зміни їх політики стосовно того чи іншого питання. В умовах інформаційного суспільства терористи апелюють до зарубіжних аудиторій та інтернаціоналізують свої проблеми. Цілі, завдання, використовувані методи медіа-терористичної діяльності спричиняють зближення медіа-тероризму з інформаційною війною. Чим вищою і могутнішою є роль мас-медіа, тим ширшим є поле потенційного впливу тероризму на суспільство, тим результативнішою є їхня діяльність. Однією з основних причин виникнення медіа-тероризму є існування в кожному конкретному суспільстві й у світі загалом затяжних невіршених соціальних і політичних конфліктів.

Інтернет-політика – процес впровадження у всесвітню мережу політичної активності партій, громадських об'єднань, представників влади, політичної еліти і лідерів, громадськості, окремих осіб. Зазвичай зазначені суб'єкти використовують Інтернет з метою більш досконалого забезпечення взаємозв'язку між суспільною і політичною сферами, а також для реалізації завдань здобуття політичної популярності, прихильності якомога ширшої аудиторії, масового суспільства загалом. Стосовно перспектив розвитку інтернет-політики на тепер немає однозначної думки. Частина фахівців вважають, що «віртуальна природа інтернет-політики слугує основою для створення фальшивого, несправжнього суспільства». Інші виходять з того, що на тепер покоління людей, які постійно підключені до всесвітньої мережі й досконало володіють комп'ютерною технікою, «відчувають, що, беручи участь в інтернет-політиці, вони забезпечують собі представництво» [11, с. 103–104].

Таким чином, зазначений понятійно-категоріальний складник розгортання інформаційного протистояння засвідчує таке. По-перше, розмиваються кордони між національними державами, а самі ціннісно-сміслові детермінанти життєустрою набувають нечітких обрисів. По-друге, пріоритети національної політики поступово трансформуються в розв'язання глобальних потреб. По-третє, на наших очах відбувається світова тенденція зміщення акцентів державної політики в інформаційну площину. По-четверте, формування гібридного світу іманентно несе в собі не тільки нові форми життєустрою і комунікацій, а й гібридні форми протистояння. По-п'яте, необхідність поглибленого політологічного осмислення феномена інформаційного протистояння в сучасних умовах пов'язана з його перетворенням на всеосяжну, цілісну стратегію, покликану супроводжувати командування та управління збройними силами, а також реалізацію геополітичних амбіцій окремих національних держав.

Список використаної літератури

1. Лалл Дж. Медіа, комунікації, культура. Глобальний підхід. / Пер. з англ. Київ : «К.І.С.», 2002. 264 с.
2. Бойко О.Д. Політичне маніпулювання : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2010. 432 с.
3. Соціально-правові основи інформаційної безпеки : навчальний посібник. / Петрик В.М., Кузьменко А.М., Остроухов В.В. та ін. За ред. В.В. Остроухова. Київ : Росава, 2007. 496 с.
4. Шмідт Е., Коен Дж. Новий цифровий світ. / Пер. Г. Лелів. Львів : Літопис, 2015. 368 с.
5. Політична енциклопедія. / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2012. 808 с.
6. Бодрунова С.С. Медиакратия: современные подходы к определению термина. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 9. 2012. Выпуск 3. С. 203–215.
7. Штромайер Г. Политика і мас-медіа. / Пер. з нім. А. Орган. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 303 с.
8. Інформаційна війна. URL: uk.wikipedia.org/wiki/інформаційна_війна (дата звернення: 18.03.2020).
9. Діак І.В. П'ята колона в Україні: загроза державності. Київ, 2006. 128 с.
10. Мас-медіа у термінах і визначеннях: Короткий словник-довідник : Навчальний посібник / Укладач Ю.В. Бондар. Київ : МАУП, 2005. 224 с.
11. Лиллекер Д. Политическая коммуникация. Ключевые концепты. / Пер. с англ. С.И. Остенек. Харьков : Издательство «Гуманитарный Центр», 2010. 300 с.

THE CONCEPTUAL AND CATEGORICAL BASIS FOR UNDERSTANDING THE PROBLEM OF INFORMATION CONFRONTATION**Bohdan Kalinichenko**

*Educational and Scientific Institute of Economics and Law
of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
Department of Civil Service, Public Administration and Political Science
Shevchenko Boulevard, 81, 18000, Cherkasy, Ukraine*

The article investigates the conceptual and categorical basis for understanding the problem of information confrontation. A systematic understanding of the concepts and categories that expand the boundaries of knowledge of the problem of information confrontation, based on the concepts of “information warfare” and “hybrid warfare”. The degree of influence and controversy of the mass media in the process of information confrontation is revealed, as well as the political-psychological and strategic characteristics of the latter are clarified. Technologies and mechanisms of propaganda means of involving the population in the information war are revealed.

Since the second half of the twentieth century in the modern world is rapidly developing the process of formation of the information society, which at the beginning of the XXI century has already witnessed its formation and global consequences both for individual countries and for the world community as a whole. Evidence of this is: the growing value of the global information industry, its impact on the nature of material and spiritual coexistence of man and humanity; transformation of information infrastructure and multiplication of subjects of information relations related to the need to create, store, transmit, process and disseminate information; acquisition by information systems of subject-object features that testify to their potential and real confrontation; growth of strategic-tactical and security segments in the state information policy. In this context, the need to comprehend the discourse, which is based on the concepts of “information war” and “hybrid war”, becomes especially important. These concepts can already be considered common in

their basic characteristics. However, on their basis a whole set of concepts and categories is formed, which significantly complement and deepen the above discourse.

Thus, this conceptual and categorical component of the deployment of information confrontation shows the following. First, the borders between nation-states are blurred, and the very value-semantic determinants of life become indistinct. Second, national policy priorities are gradually being transformed into addressing global needs. Third, before our eyes there is a global trend of shifting the emphasis of public policy in the information plane. Fourth, the formation of a hybrid world immanently entails not only new forms of life and communications, but also hybrid forms of confrontation. Fifth, the need for in-depth political understanding of the phenomenon of information confrontation in modern conditions is associated with its transformation into a comprehensive, holistic strategy to support the command and control of the armed forces, as well as the geopolitical ambitions of individual nation states.

Key words: mass consciousness, manipulative information technologies, neurolinguistic programming, special information operations, cybercrime, media policy, media democracy, media community, digitalization, fifth column, media terrorism, Internet policy.

УДК 930.1:321.7-028.79-021.146.4

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.26>

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ЯКОСТІ ДЕМОКРАТІЇ ДЕРЖАВ БАЛТІЇ ТА ЇЇ ВІДПОВІДНОСТІ ВИМОГАМ ЧЛЕНСТВА В ЄС

Олексій Кокорєв

Коледж зв'язку та інформатизації

Одеської національної академії зв'язку імені О. С. Попова

пр. Александрівський, 6, 65000, м. Одеса, Україна

Досліджується відбиття в новітній історіографії проблеми якості демократії держав Балтії та її відповідності вимогам членства в ЄС. Систематизовано наукові джерела, які є підґрунтям для оцінки прогресу/регресу ліберальної демократії в Естонії, Латвії та Литві. Виділено три часово-тематичні групи наукових досліджень про демократичні трансформації в посткомуністичних країнах: 1) дослідження 1990-х рр., в яких проаналізована початкова динаміка демократизації країн Центральної та Східної Європи; 2) дослідження 2000-х рр., що присвячені проблемам консолідації демократії в державах субрегіону, невідповідності політико-правової культури населення її демократичному типу; 3) дослідження після початку глобальної фінансової кризи (2008 р.), які охоплюють вплив цієї кризи на якість демократії, та наступних дестабілізаційних факторів, зокрема міграційної кризи (2015 р.) та пандемії COVID-19 (2020 р.). Наголошено, що питання погіршення якості демократії в межах ЄС почало привертати увагу дослідників невдовзі після великого розширення Союзу (2004 р.). У дослідженнях висловлювався сумнів щодо стійкості демократичних реформ, які були проведені на вимогу ЄС. Відзначено, що після 2010 р. у політологічних працях акцент робився на висхідному демократичному регресі, демократичній деконсолідації посттоталітарних держав-членів ЄС, посиленні популізму та радикалізму. Дослідники аргументують, що нині ліберальний консенсус у країнах Центральної та Східної Європи, зокрема й Балтії, поступився неліберальному популізму, а ЄС не досить послідовний у запобіганні деконсолідації демократії. Серед основних причин зниження якості демократії у країнах Центральної та Східної Європи, зокрема й Естонії, Латвії та Литві, у політологічному дискурсі названо відсутність міцних традицій ліберальної політичної культури та дієвого громадсько-політичного активізму.

Ключові слова: історіографія, ліберальна демократія, якість демократії, деконсолідація демократії, держави Балтії, ЄС.

Відповідність пострадянських держав Балтії вимогам членства в ЄС є новою проблемою політичної науки. З огляду на низку деструктивних процесів у цьому субрегіоні, які відбулися після «великого розширення ЄС» (01.05.2004 р.), актуальним науковим питанням є з'ясування: виконавши свого часу Копенгагенські критерії для прийняття до ЄС, чи Естонія, Латвія та Литва не відступили згодом від ліберально-демократичних здобутків, або ж, можливо, примножили їх. Вивчення цього аспекту актуальне в ситуації загальнопланетарного відступу демократії.

Дослідження зазначеної проблеми передбачає опору на новітні теоретико-методологічні напрацювання, які представлені в політологічній, соціологічній, історичній та ін. науках. Проаналізуємо ті з них, які, на нашу думку, становлять підґрунтя для оцінки прогресу/регресу ліберальної демократії в Естонії, Латвії та Литві, визначення відповідності політики цих держав вимогам членства в ЄС.

Наукові праці про демократичні процеси в посткомуністичних країнах, до яких належать і держави Балтії, можна згрупувати так:

– *перше покоління* дискусій охоплює дослідження 1990-х років. Основна увага була приділена питанням консолідації демократії. У тодішніх наукових дослідженнях на підставі вивчення початкових динамічних процесів демократизації країн Центральної та Східної Європи (далі – ЦСЄ) висловлювалася гіпотеза про перспективу демократичної консолідації у субрегіоні. Поточний стан позиціювався як перехідний. Учені на цьому етапі велике значення приділили питанням інституалізації демократії. Уже тоді далекоглядно прогнозувалася складність і зтяжний характер демократичного переходу. Наприклад, на переконання Р. Дарендорфа, «реформувати політичні системи займе шість місяців, економічні системи – шість років, та шістьдесят років, – щоб усвідомити революцію в серцях і свідомості людей» [9];

– *друге покоління* дискусій охоплює дослідження 2000-х років, які були у своїй більшості комплексними науковими розвідками на основі політичних і соціологічних індикаторів. Обґрунтовувалася характерна багатьом країнам гібридна демократія як змішаний тип політичного режиму, який виникає на основі авторитарного унаслідок незавершеного демократичного переходу («фасадна» демократія). Т. Каротерз у дослідженні 2002 року [6, с. 9–10] констатував, що з близько сотні країн, які здійснюють перехід до ліберальної демократії, лише в близько двох десятках цей процес успішний, а решта є «сірою зоною», для якої характерний дефіцит демократії (слабке представництво інтересів громадськості, низький рівень політичної участі, ігнорування законів офіційними особами, порушення електоральних свобод та інші дефекти демократії).

На цьому етапі досліджень демократії в країнах ЦСЄ уже проявилися настрої розчарування, спричиненого невиконаним більшістю посттоталітарних країн Європи завдання консолідації демократії. Перебіг соціально-політичних процесів 2000-х років підтвердив вищезгадані слова Р. Дарендорфа, адже хоч політичні та економічні системи держав ЦСЄ трансформувалися відносно швидко, однак у площині трансформації політико-правової культури населення збереглися значні проблеми: підтримка населенням демократії була невисока, рівень довіри політичним інститутам – незначний і т. д. Також дослідники наголошували на великих відмінностях у рівні підтримки демократії у країнах колишнього Східного блоку;

– *третє покоління* дискусій розвивається від кінця 2000-х років і в його основі – питання якості демократії, дефектів демократії. Важливе місце посіло обговорення впливу на якість ліберальної демократії від 2008 року глобальної фінансової кризи. Оскільки у цей час в окремих державах ЦСЄ зріс правий і лівий популізм, відбулося зміцнення радикальних політичних акторів, то аналізувався вплив цих та інших деструктивних чинників на якість демократичної трансформації посттоталітарних держав. Міграційна криза 2015 року та відмінні позиції держав-учасниць ЄС до її пом'якшення загострили прояви інтолерантності та увиразненість різних типів дефектних демократій, найперше – неліберальної демократії. Тому такі політичні режими стали предметом політологічного аналізу. Пандемія COVID-19 у 2020 році уже визначена дослідниками демократичних трансформацій як ще один новітній чинник, який вплине на якість демократії, поглиблення її деконсолідації.

Відзначимо, що питання зниження якості демократії в межах ЄС почало привертати увагу майже одразу після великого розширення Союзу 2004 року [3; 10; 14; 19; 20; 21; 25; 39; 43; 44]. Уже через кілька років дослідники констатували на теренах «молодих демократій» ЦСЄ висхідний демократичний регрес, деконсолідацію демократії. Озвучувалася гіпотеза про ймовірність втрати демократією свого ліберального ядра.

У політологічних працях довгий час акцент робився на тому, що інтеграція групи країн ЦСЄ до ЄС виступить успішним інструментом збільшення ареалу ліберальної демократії. У 1990-х – на початку 2000-х років перспективи членства в ЄС позиціювалися як основний стимул для демократизації країн-кандидатів [38], а факт прийняття до ЄС розглядався ученими як підтвердження консолідації демократії [33; 41]; розвивалася концепція «демократизації шляхом інтеграції» [12]. Озвучувалася гіпотеза, що європейська перспектива «стримає екстремістські та популістські тенденції» [4]. Невдовзі акценти науковців змістилися в напрямі аргументації того, що новітньою «характеристикою політичної Європи» [26, с. 26] є популізм, який посилюється якісно та кількісно [8, с. 222].

Після «великого розширення» ЄС 2004 року в політичній науці перспектива подальшої режимної трансформації «молодих демократій» ЄС найчастіше пояснювалася дослідниками крізь призму однієї з двох теорій:

– теорія відступу (відхилення) передбачала, що після інтенсивного виконання Копенгагенських критеріїв з метою прийняття до ЄС «молоді демократії» ЦСЄ повернуться до більш звичного стану справ з проявами авторитаризму, популізму, нехтування принципом верховенства права тощо. Уже тоді політологічна спільнота намагалася привернути увагу інституцій ЄС до потреби розробки ефективних механізмів запобігання реверсу ліберально-демократичних здобутків у державах, які нещодавно набули статусу членів ЄС;

– теорія «євро-гамівної сорочки» передбачала існування довгострокових, стабільних позитивних наслідків приєднання країн ЦСЄ до ЄС у частині консолідації їх національних демократій.

У своїй більшості дослідження озвучували сумніви щодо стійкості демократичних реформ, які були проведені на вимогу ЄС [12]; прогнозувалося, що найбільш «чутливі» реформи можуть зазнати реверсу після досягнення країнами-кандидатами бажаного членства в ЄС [11]; озвучено припущення про деяку «м'якість» ЄС щодо країн-кандидатів і це є однією з причин посилення неавторитарних тенденцій [23]. Ще у 2007 р. І. Крастєв висловив гіпотезу, що ліберальний консенсус у країнах ЦСЄ поступився неліберальному популізму [25]. З 2010-х рр. у політологічному дискурсі актуалізувалося обговорення причин «демократичної втоми» та виснаження еліт у посттоталітарних державах ЦСЄ, а також поставлено «діагноз» кризи ліберальної демократії, констатовано перехід окремих «молодих демократій» до розряду дефектних. Сформувався науковий консенсус, що якість демократії у державах ЦСЄ погіршується [24; 42]. Відтоді політологи почали приділяти щораз більше уваги динаміці демократичного відхилення в «молодих демократіях» ЄС та вивчати реакцію ЄС на ці процеси [3; 19; 42]. Пропонувалися інструменти, можливі до застосування задля призупинення неліберального повороту в країнах-учасницях ЄС [22; 24; 36; 42; 44]. Р.Д. Келемен ставить питання про те, чи має ЄС дієві механізми розв'язання проблеми демократичного дефіциту в «молодих демократіях» ЦСЄ [21, с. 230].

Дж. Доусон і Ш. Ханлі перебувають на позиціях, що погіршення якості демократії в країнах ЦСЄ доцільно розглядати як довгострокову модель неліберальної консолідації [10, с. 20]. Е. Гобсбаум дотримується позиції, що, попри «вітрий перемін», об'єктивні умови для конституювання «істинно стійких демократій» у незахідних країнах Європи поки що відсутні [16, с. 442–443].

Учені з'ясовують, як глибокий дефіцит демократії на національному рівні, що межує з авторитаризмом, може вплинути на подальшу перспективу і ліберальної демократії, і ЄС, і окремих держав-учасниць, зокрема й держав Балтії. Озвучені різні сценарії. Наприклад,

В. Ганєв вважає, що хоч у межах ЦСЄ справді наявні серйозні дефекти ліберальної демократії, але невиправдано твердити про її занепад [13, с. 91]. Натомість Я.-В. Мюллер ставить гостре питання: «Чи може встановитися та функціонувати в державі-учасниці ЄС диктатура?» [34, с. 138].

На думку І. Крастева, «молоді демократії» ЦСЄ переживають справжню кризу ліберальної демократії, яка проявляється в економічних невдачах, громадському спротиві глобалізації та ліберальному космополітизмі тощо [27; 28]. Дослідник дотримується позиції, що криза у цьому субрегіоні не є фундаментально іншою за кризу ліберальної демократії в Західній Європі чи США, однак саме держави ЦСЄ з причини слабших демократичних інституцій та порівняно короткого досвіду ліберальної демократії є значно вразливіші перед такими викликами [29]. Отже, на думку І. Крастева, саме в державах ЦСЄ дуже стрімко конструюється новий антиліберальний консенсус, який характеризується ксенофобією, націоналізмом і, що показово і дуже тривожно, – підтримкою поколінням, яке досягло повноліття вже після падіння комунізму [31].

Я.-В. Мюллер аргументував, що майже в усіх країнах, які приєдналися до ЄС починаючи від 2004 року, демократія нині перебуває в кризі, ліберально-демократичні цінності звужуються [35]. На його думку, відбувається глибока політична криза і за роки після повалення комуністичної системи початкова ейфорія від демократичних змін поступилася місцем висхідній недовірі формальним політичним інститутам і політикам, а також зростанням критики самої демократії.

Дослідники посткомуністичних трансформацій ЦСЄ стверджують, що в країнах субрегіону ніколи не існувало сильної ліберальної політичної культури, здатної підтримувати стабільні демократичні режими, і ці режими почали руйнуватися, як тільки виникли економічні та/або культурні проблеми, а додаткові мотивації до демократизації зникли після прийняття низки країн-кандидатів до ЄС [10, с. 20; 46, с. 179].

Більшість дослідників солідаризувалися в тому, що політична криза особливо посилилася з початком у 2008 році глобальної фінансової кризи, яка відтак спричинила подальшу крихкість політичних і соціально-економічних демократичних систем, поставила під загрозу демократичний консенсус. Тобто основний акцент робиться на тому, що фінансові кризи підривають легітимність демократичного політичного порядку. Тому на тлі очікуваного нового витка глобальної фінансової кризи, зумовленої пандемією COVID-19, прогнозованим є чергове погіршення якості демократії, на що одразу після початку запровадження в державах ЦСЄ карантинних заходів (березень 2020 р.) почали звертати увагу вчені.

П. Гуасті та З. Малсфедрова звернули увагу [15, с. 74], що саме за роки економічної кризи в «молодих демократіях» ЦСЄ почали погіршуватися показники демократичного розвитку: свобода медіа, якість функціонування механізму стримувань і противаг, стабільність і представницька спроможність партійної системи, схвалення громадянами демократичних норм, процедур тощо. Цінними для нашого дослідження (в контексті вивчення не лише інституційного, а й ціннісного виміру демократизації) є підходи дослідників (наприклад, П. Норріса, Р. Інгларта та ін.) про те, що загрози ліберальній демократії йдуть не лише «зверху» (від урядів), але й «знизу» (від громадян) з огляду на прихильність багатьох до неліберальних цінностей [37].

Група дослідників (О. Бедраденко, Б. Бугаріч, Т. Гінсбург та ін.) пов'язують деконсолідацію демократії в країнах ЦСЄ, які входять до ЄС, із встановленням у Російській Федерації керованої демократії [1; 5; 10] та наростанням деструктивного впливу цієї держави. Відзначимо, що чи не найсильніше цей вплив відчувають саме держави Балтії. Деструк-

тивними зусиллями Російської Федерації ще нестійкі демократичні досягнення «молодих демократій» Європи безумовно послаблюються.

Проблемою для стійкості демократії в країнах ЦСЄ дослідники (В. Шент-Іваній, А. Тетеній та ін.) називають те, що режимні трансформації після 1989 року мали пріоритетом саме економічні реформи, а не громадянські перетворення [45]. Ліберально-демократичні норми та практики ніколи не були вбудовані в ці суспільства й у цьому можна вбачати причину нинішньої кризи ліберальної демократії. До цього ще додається історичний чинник, на який звертають увагу дослідники: історичні травми зумовили страх посттоталітарних спільнот, укорінення переконання, що «поступ свободи загрожує національній справі» [2, с. 52–53]. Крізь призму зокрема й такого аргументу пояснюється піднесення за останнє десятиліття націоналізму, радикалізму, популізму в «молодих демократіях» ЄС. Довготривало підневільні народи, якими власне і були молоді демократії ЄС, гостро реагують на будь-які вимоги ззовні визнати вищими за національні іноземні (мультикультурні) цінності, культуру.

І. Крастев і С. Холмс шукають відповіді в політичній психології, щоб пояснити джерела дедемократизації в країнах ЦСЄ. Учені пояснюють протест проти ліберальної демократії у «молодих демократіях» ЄС політикою «нормальності», коли головним завданням після 1989 р. для посттоталітарних держав було імітувати Захід, щоб стати «нормальними» [30, с. 118]. Шлях до «нормальності» полягав в імпортуванні ліберально-демократичних інститутів, застосуванні західних політичних та економічних «рецептів», публічне схвалення західних (ліберальних) цінностей. Таке буквальне імітування західних моделей мало чимало моральних і психологічних негативів, як-от: почуття неповноцінності, залежності, втраченої ідентичності та ін. Така імітація навіть сприймалась як загроза втрати суверенітету, чим І. Крастев і С. Холмс і пояснили піднесення авторитарного шовінізму та ксенофобії в більшості держав ЦСЄ.

Попри те, що саме Угорщина та Польща нині мають найбільші дефекти демократії, ризики дедемократизації давно вийшли за їх межі та увиразнені більшою чи меншою мірою в усіх державах ЦСЄ, зокрема й Балтії. Цю позицію в своїх дослідженнях розвивають, наприклад, Б. Бугаріч, Т. Гінсбург, Дж. Доусон, С.І. Ліндберг, Ж. Рупнік, Ш. Ханлі, Л. Чіанетті та ін. [5; 7; 32; 40]. Ці та низка інших дослідників аргументують, що «молоді демократії» ЦСЄ демонструють серйозні труднощі функціонування ліберальної демократії, які виходять за рамки лише проблеми поганої якості демократії та значною мірою зумовлені деструктивним спадком комуністичного або докомуністичного життя, пов'язаного з підневільним статусом у складі великих імперій. Учені наголошують на тому, що велика кількість різноманітних акторів спричинили нещодавній неліберальний перехід і продовжують посилювати його в країнах ЦСЄ. Мова про неоавторитаризм керівної еліти, слабкість національних громадянських суспільств, високу недовіру громадян інститутам держави, несформованість соціального капіталу, корупцію, неефективне державне управління, наявність партій, які не мають соціальних коренів і под. [17; 18].

Отже, новітні дослідження про демократичне відставання доводять: деструктивні зміни в певній державі щодо якості демократії – це не випадкові дії, а результат реалізації цілісної стратегії зацікавленими акторами. Вона передбачає низку заходів, спрямованих на централізацію політичної влади, контроль над державним апаратом, управління виборчим процесом та ослаблення незалежних медіа, громадянського суспільства. Тобто дедемократизація не розглядається як непередбачуваний наслідок певної політики, а цілком конкретна ціль політичного курсу певної керівної партії, уряду тощо.

Список використаної літератури

1. Бедратенко О. Відхід від лібералізму в Східній Європі не йде на користь Україні. *Агора*. 2018. № 19–20. С. 44–47.
2. Бибо И. Нищета духа малых восточноевропейских государств. *Венгерский меридиан*. 1991. № 2. С. 39–82.
3. Batory A. Populists in government? Hungary’s “system of national cooperation”. *Democratization*. 2016. No. 23 (2). Pp. 283–303.
4. Bayer J. Rechtspopulismus und Rechtsextremismus in Ostmitteleuropa. *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*. 2002. No. 31 (3). Pp. 265–280.
5. Bugarič B., Ginsburg T. The Assault on Postcommunist Courts. *Journal of Democracy*. 2016. No. 27 (3). Pp. 69–82.
6. Carothers T. The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*. 2002. No. 13 (1). Pp. 5–21.
7. Cianetti L., Dawson J., Hanley S. Rethinking “democratic backsliding” in Central and Eastern Europe – looking beyond Hungary and Poland. *East European Politics*. 2018. No. 34 (3). Pp. 243–256.
8. Cristova C. Populism: the Bulgarian case. *Sociedade E Cultura*. 2010. No. 13 (2). Pp. 221–232.
9. Dahrendorf R. Reflections on the Revolution in Europe. London : Chatto Windus, 1990. 154 p.
10. Dawson J., Hanley S. What’s Wrong with East-Central Europe? The Fading Mirage of the “Liberal Consensus”. *Journal of Democracy*. 2016. No. 27 (1). Pp. 20–34.
11. Dimitrova A.L. The new member states of the EU in the aftermath of enlargement: Do new European rules remain empty shells? *Journal of European Public Policy*. 2010. No. 17 (1). Pp. 137–148.
12. Dimitrova A., Pridham G. International actors and democracy promotion in Central and Eastern Europe: the integration model and its limits. *Democratization*. 2004. No. 11 (5). Pp. 91–112.
13. Ganev V. “Soft Decisionism” in Bulgaria. *Journal of Democracy*. 2018. No. 29 (3). Pp. 91–103.
14. Gati C. Backsliding in Central and Eastern Europe. *The Quarterly Journal*. Fall. 2007. Pp. 107–120.
15. Guasti P., Mansfeldová Z. Democracy Under Stress. *Changing Perspectives on Democracy, Governance and Their Measurement*. Prague : Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences, 2018. 186 p.
16. Hobsbawm E. The Age of Extremes. The short twentieth century, 1914–1991. London : Viking, 1994. 640 p.
17. Howard M.M. The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. 222 p.
18. Innes A. The Political Economy of State Capture in Central Europe. *Journal of Common Market Studies*. 2014. No. 52 (1). Pp. 88–104.
19. Iusmen I. EU Leverage and Democratic Backsliding in Central and Eastern Europe: The Case of Romania. *Journal of Common Market Studies*. 2015. No. 53 (3). Pp. 593–608.
20. Jenne E., Mudde C. Hungary’s Illiberal Turn: Can Outsiders Help? *Journal of Democracy*. 2012. No. 23 (3). Pp. 147–155.
21. Kelemen R.D. Europe’s Other Democratic Deficit: National Authoritarianism in Europe’s Democratic Union. *Government and Opposition*. 2017. No. 52 (2). Pp. 211–238.
22. Kelemen R.D., Blauburger M. Introducing the debate: European Union safeguards against member states’ democratic backsliding. *Journal of European Public Policy*. 2017. No. 24 (3). Pp. 317–320.

23. Kmezić M., Bieber F. Western Balkans and the EU Fresh Wind in the Sails of Enlargement. Balkans in Europe Policy Advisory Group, 2017. 26 p.
24. Kochenov D., Magen A., Pech L. Introduction: The Great Rule of Law Debate in the EU. *Journal of Common Market Studies*. 2016. No. 54 (5). Pp. 1045–1049.
25. Krastev I. The Strange Death of the Liberal Consensus. *Journal of Democracy*. 2007. No. 18 (4). Pp. 56–63.
26. Krastev I. Two cheers for populism. *Prospect*, January, 24–27. URL: <https://www.prospectmagazine.co.uk/magazine/twocheersforpopulism> (дата звернення: 17.02.2020).
27. Krastev I. Democracy Disrupted: The Politics of Global Protest. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 2014. 88 p.
28. Krastev I. Liberalism's Failure to Deliver. *Journal of Democracy*. 2016. No. 27 (1). Pp. 35–38.
29. Krastev I. What's Wrong with East-Central Europe? Liberalism's Failure to Deliver. *Journal of Democracy*. 2016. No. 27 (1). Pp. 35–39.
30. Krastev I., Holmes S. Explaining Eastern Europe: Imitation and Its Discontents. *Journal of Democracy*. 2018. No. 29 (3). Pp. 117–128.
31. Krastev I. Eastern Europe's Illiberal Revolution. The Long Road to Democratic Decline. *Foreign Affairs*. 2018. 16 Apr.
32. Lindberg S.I. The Nature of Democratic Backsliding in Europe. URL: <https://carnegieeurope.eu/2018/07/24/nature-of-democratic-backsliding-in-europe-pub-76868> (дата звернення: 15.02.2020).
33. Merkel W. Plausible Theory, Unexpected Results: The Rapid Democratic Consolidation in Central and Eastern Europe. *International Politics and Society*. 2008. No. 2. Pp. 11–29.
34. Müller J.W. Defending Democracy Within the EU. *Journal of Democracy*. 2013. No. 24 (2). Pp. 138–149.
35. Müller J.-W. Eastern Europe Goes South. Disappearing democracy in the EU's Newest Members. *Foreign Affairs*, March/April, 2014.
36. Müller J.-W. Should the EU Protect Democracy and the Rule of Law inside Member States? *European Law Journal*. 2015. No. 21 (2). Pp. 141–160.
37. Norris P., Inglehart R. Cultural Backlash: The Rise of Authoritarian-Populism. New York : Cambridge University Press, 2019. 564 p.
38. Pridham G. Designing democracy: EU enlargement and regime change in post-Communist Europe. London : Palgrave Macmillan, 2005. 284 p.
39. Rupnik J. From Democracy Fatigue to Populist Backlash. *Journal of Democracy*. 2007. No. 18 (4). Pp. 17–25.
40. Rupnik J. Explaining Eastern Europe: The Crisis of Liberalism. *Journal of Democracy*. 2018. No. 27 (3). Pp. 24–38.
41. Schimmelfennig F. European Regional Organizations, Political Conditionality, and Democratic Transformation in Eastern Europe. *East European Politics and Societies*. 2007. No. 21 (1). Pp. 126–141.
42. Sedelmeier U. Anchoring Democracy from Above? The European Union and Democratic Backsliding in Hungary and Romania after Accession. *Journal of Common Market Studies*. 2014. No. 52 (1). Pp. 105–121.
43. Sedelmeier U. Protecting democracy inside the European Union? *MAXCAP Working Paper Series*. 2016. No. 27.
44. Sedelmeier U. Political safeguards against democratic backsliding in the EU: the limits of material sanctions and the scope of social pressure. *Journal of European Public Policy*. 2017. No. 24 (3). Pp. 337–351.

45. Szent-Iványi B., Tétényi A. Transition and foreign aid policies in the Visegrád countries. A path dependent approach. *Transition Studies Review*. 2008. No. 15 (3). Pp. 573–587.
46. Vachudova M., Hooghe L. Postcommunist Politics in a Magnetic Field: How Transition and EU Accession Structure Party Competition on European Integration. *Comparative European Politics*. 2009. No. 7. Pp. 179–212.

THE REFLECTION IN HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM OF THE QUALITY OF DEMOCRACY IN THE BALTIC STATES AND ITS COMPLIANCE WITH THE REQUIREMENTS OF EU MEMBERSHIP

Oleksii Kokoriev

*College of Communication and Informatization
of O. S. Popov Odessa National Academy of Telecommunications
Aleksandrovsy Avenue, 6, 65000, Odessa, Ukraine*

The reflection in historiography of the problem of the quality of democracy in the Baltic States and its compliance with the requirements of EU membership has been studied. Scientific sources are systematized as a basis for assessing the progress/regress of liberal democracies in Estonia, Latvia and Lithuania. There are three time-themed research groups on democratic transformations in post-communist countries: 1) studies of the 1990s that analyzed the initial dynamics of democratization in Central and Eastern Europe; 2) research of the 2000s, devoted to the problems of consolidation of democracy in the countries of the region, the inconsistency of the political and legal culture of the population to its democratic type; 3) studies after the onset of the global financial crisis (2008), which highlight the impact of this crisis on the quality of democracy and subsequent destabilizing factors, including the migration crisis (2015) and the COVID-19 pandemic (2020). It was emphasized that the issue of deteriorating democracy in the EU began to attract the attention of researchers soon after the great enlargement of the Union (2004). Research calls into question the sustainability of democratic reforms that have been carried out at the request of the EU. Culture and effective socio-political activism is noted in the discourse on political science. It is noted that after 2010 in political science works the emphasis was on the ascending democratic regress, democratic de-consolidation of post-totalitarian EU member states, strengthening of populism and radicalism. Researchers argue that today the liberal consensus in Central and Eastern Europe, including the Baltic States, has given way to illiberal populism, and the EU is not consistent enough in preventing the democratic de-consolidation. Among the main reasons for the decline in the quality of democracy in Central and Eastern Europe, including Estonia, Latvia and Lithuania, the lack of strong traditions of liberal political culture and effective socio-political activism is cited in political science discourse.

Key words: historiography, liberal democracy, quality of democracy, democratic de-consolidation, Baltic States, EU.

УДК 32.329

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.27>

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ, СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ РУХИ ТА ПОЛІТИЧНІ АСОЦІАЦІЇ У ПРОЦЕСІ КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ. ПРОБЛЕМА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

Ольга Моргунок

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра політології
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті проаналізовано роль суспільно-політичних рухів та політичних асоціацій у розвитку політичних партій як у демократичних суспільствах, так і у тих, що перебувають у процесі демократизації. Зокрема, це питання розглядається в рамках аналізу теорії розвитку партій С. Гантінгтона. Особлива увага також відведена взаєминам, які всі три організації зберігають між собою в процесі консолідації демократії, де суспільно-політичні рухи та політичні асоціації можуть бути як джерелом походження політичної партії, так і співіснувати з нею; також політичні асоціації можуть виникати як частина певного суспільно-політичного руху. Оскільки лінії, що позначають розмежування у визначеннях понять «політична партія», «суспільно-політичний рух» та «політична асоціація», є нечіткими, окрема увага відведена порівнянню двох пар понять: «політична партія» і «суспільно-політичний рух» та «політична партія» і «політична асоціація». У контексті першої пари виділено поняття «партій-рухів», запропоноване німецько-американським політологом Г. Кітшельтом. У контексті другої розглянуто три типи відмінностей, що характеризують різницю між політичною асоціацією та місцевою партією. Оскільки немає єдиного визначення понять «політична партія» та «суспільно-політичний рух», то стаття аналізує їх у контексті різних підходів. Так, до уваги береться структурний підхід до визначення політичних партій М. Дюверже, структурно-функціональний З. Нейманна та електоральний Дж. Сарторі. У контексті визначення поняття «суспільно-політичний рух» враховано визначення Ч. Тіллі, Дж. Маркоффа та І. Гомзи. Як результат запропоновано індикатори, завдяки яким можна окреслити різницю між усіма трьома поняттями та концептуалізувати поняття політичної партії. Чотири індикатори (структура, функції, мета та обсяг політичних інтересів) дають можливість визначити, чи організація є політичною партією, чи все ще залишається суспільно-політичним рухом або політичною асоціацією. У статті також подано таблицю порівняння понять «політична партія», «суспільно-політичний рух» та «політична асоціація», що сприяє унаочненню отриманих результатів.

Ключові слова: політична партія, суспільно-політичний рух, політична асоціація, громадська організація, групи інтересів.

Дослідження політичних партій, їхніх типів, функцій та ролі у суспільстві посідають ключове місце у політології. Така увага є цілком зрозумілою, оскільки політичні партії є вагомим інститутом демократичного суспільства. У цьому контексті політичні партії виступають зв'язковою ланкою у взаєминах громадяни-влада. Однак у демократичних суспільствах або тих, що перебувають на етапі переходу до демократії, також діють й інші організації громадян. Вони виступають виразниками інтересів певних груп чи займаються адвокацією конкретних змін чи політики. Ці організації можуть бути частиною ширших суспільно-політичних рухів або існувати паралельно. Врешті суспільно-політичні рухи часто перетворюються на політичні партії. Завдяки дослідженням німецько-американського політолога Герберта Кітшельта у західній політології розвинулося і все більшої уваги

набуває поняття партій-рухів (movement parties). Однак небагато досліджень аналізують взаємини та лінії розмежування між суспільно-політичними рухами та політичними партіями. Організаціям-виразникам певних груп інтересів чи політичним асоціаціям політологи приділяють значну увагу в рамках політологічних досліджень, однак рідко розглядають їх у контексті взаємин із політичними партіями. Таким чином, виникає потреба концептуалізації всіх трьох згаданих понять: «*політична партія*», «*суспільний рух*» та «*політична асоціація*». Саме ці питання є ключовим елементом дослідження цієї статті.

Попри те, що генезу політичних партій ми відносимо до позаминулого століття, теоретичне дослідження цього явища розвинулося лише на сто років пізніше. Більше того, політологи й досі не зупинилися на єдиному визначенні того, що таке політична партія. А різницю у визначеннях можна розглядати в межах різних підходів (так, виділяють структурний підхід (М. Дюверже, М. Острогорський), функціональний (Р. Макрідіс, У. Кротті, К. Лоусон), електоральний (Дж. Сарторі), структурно-функціональний (Дж. Лапаломбара, З. Нейманн, Ж.-Л. Кермонн) та ідеологічний (К. фон Бейме)). Дослідженням суспільних рухів та їхньої ролі у процесі демократизації займалися Ч. Тіллі, Дж. Маркофф, Р. Далтон, М. Кучлер, Д. Меєр, С. Тарроу, Р. Амінзаде. Роль громадських та політичних організацій у рамках транзиту до демократії виділяють у своїх дослідженнях Дж. Коєн, Е. Арато, Р. Патнем. Серед українських дослідників політичні партії перебувають у фокусі дослідницького інтересу А. Романюка, О. Гараня, В. Шипунова, М. Чабанної, М. Кармазіної, М. Обушного. Суспільно-політичні рухи досліджують І. Гомза, В. Зубар, Л. Камінська.

Моріс Дюверже у своїй монументальній праці «Політичні партії» визначає політичні партії як «сукупність єдностей або ж множину розсіяних по країні малих об'єднань (секцій, комітетів, місцевих асоціацій), пов'язаних координаційними інститутами» [1, с. 59]. Таким чином, він робить акцент на *організаційній структурі партій*. У своїй пізнішій книзі «Політичні партії та групи тиску», опублікованій у 1972 році, він уже більш детально характеризує розмежування між партіями та групами тиску. Зокрема, там французький дослідник визначив партії як такі, що: 1) мають «за свою первинну мету завоювання влади або частки у її виконанні» та 2) залучають «свою підтримку з широкої бази», на відміну від груп тиску, які «представляють обмежену кількість осіб із особливим або приватним інтересом» [2, с. 166].

Німецько-американський дослідник Зигмунд Нейманн визначає політичну партію як «чітко сформовану організацію активних політичних агентів суспільства, яких непокоїть контроль урядової влади і які змагаються за громадську підтримку з іншою групою чи групами, що мають відмінні від їхнього погляди. Як така, вона (партія) є посередником, що поєднує суспільні сили та ідеології з офіційними урядовими інститутами і пов'язує їх з політичними діями всередині більшої політичної спільноти» [3, с. 352]. З. Нейманн наголошує як на чіткій організації, так і на прагненні контролювати владу, отже, його підхід можемо визначити як *структурно-функціональний*.

Італійський політолог Джованні Сарторі є автором так званого «мінімального» визначення партії. Згідно з ним, політична партія – це «політична група, яку можна ідентифікувати за офіційним ярликом, репрезентованим на виборах (вільних чи невільних), і яка спроможна просувати на виборах кандидатів на посади у державній службі» [4, с. 56]. Таким чином, Дж. Сарторі виділяє *електоральний аспект* визначення політичної партії. А уточненням про те, що вибори не обов'язково мають бути вільними, він включає у своє визначення також і партії з однопартійних систем.

Попри різноманіття визначень та підходів у межах теорії політичних партій, ми можемо зробити кілька узагальнень: *по-перше*, політична партія мусить мати орга-

нізовану структуру та мережу секцій по країні; *по-друге*, вона має певні цілі та плани, які спрямовані на завоювання влади та здійснення певного роду політики в межах цієї влади; *по-третє*, досягає вона цих цілей через участь у виборах. Щоправда, маємо також відзначити, що культурний та соціальний контекст кожного суспільства має вагомий вплив на формування політичних партій та те, які функції у політичній системі цього суспільства вони виконують. Крім того, політичні партії діють на підставі історичного досвіду [5].

Зважаючи на останні два твердження, особливої уваги потребує концептуалізація поняття «політична партія» в контексті співвідношення із поняттям «суспільно-політичний рух». Німецький дослідник Клаус фон Бейме вважає, що суспільно-політичні рухи пов'язані із політичними партіями тісніше, ніж з будь-якими іншими соціальними структурами [6, с. 17]. Американський дослідник Ф. Шміттер відзначає, що лінія розмежування між суспільно-політичними рухами, політичними асоціаціями та партіями є дуже нечіткою та змінною [7], а американсько-німецький політолог Г. Кітшелт наполягає, що всі ці три організації є основними рушіями вираження політичного інтересу та посередництва [8, с. 279].

Американський соціолог Джон Маркофф у своїй праці «Хвилі демократизації: суспільно-політичні рухи та політична зміна» визначає суспільно-політичні рухи як «відкритий, колективний, сталий виклик до звичних шляхів діяльності» [9, с. 26]. Дж. Маркофф відзначає, що такий рух може кинути виклик тому, яким чином вибираються ті, хто має владу у своїх руках [9, с. 26], а також тому, якими є взаємини між різними представниками владної верхівки. Український дослідник суспільно-політичних рухів Іван Гомза визначає це поняття як організаційну форму діяльності колективних акторів, яка спрямована на характер соціальної структури суспільства, політичні інститути, які її регулюють, чи культурні шаблони соціальної взаємодії [10, с. 12].

Американський соціолог Чарльз Тіллі розглядає суспільно-політичні рухи з точки зору історії. На його думку, суспільно-політичні рухи займають там особливе місце, і вони значно змінили те, яким чином люди беруть участь у політиці. Разом із С. Тарроу, Д. Макадамом Ч. Тіллі започаткував поняття «політика незгоди» (*contentious politics*) і вважає, що суспільно-політичний рух є проявом цієї політики. На його думку, суспільно-політичний рух має містити в собі три такі компоненти: 1) кампанії із колективними зверненнями до влади; 2) низку заходів, що репрезентують вимоги цього руху, зокрема спеціалізовані асоціації, громадські зустрічі, заяви в медіа та демонстрації; 3) презентацію важливості своєї справи для громадськості, власної єдності, чисельності та відданості своїй справі [11, с. 7].

Завдяки дослідженням Г. Кітшелта ми можемо говорити про окремий тип політичних партій – партії-рухи (*movement parties*). На його думку, перехід від руху до партії характеризується зміною інституційної обстановки та вкладанням коштів в *організаційну інфраструктуру* колективних дій, а також процедури соціального вибору, що створюють певні «списки колективних уподобань», або ж звичною мовою – партійні програми. За Кітшелтом, партії-рухи – це коаліції політичних активістів, які виходять із суспільних рухів та намагаються застосувати організаційні та стратегічні практики соціальних рухів на арені партійної конкуренції [8, с. 280]. Дослідник також відзначає, що такі партії «намагаються йти подвійним шляхом, поєднуючи діяльність на полі формального демократичного змагання із позаінституційною мобілізацією, а політики натомість прагнуть мобілізувати підтримку як в інституційній, так і неформальній сферах» [8, с. 279]. Врешті-решт, такі партії в певний момент або перетворюються на класичні партії, або ж залишаються у такому гібридному форматі. Якщо партії вибирають другий варіант, то часто

мають проблеми, пов'язані із нечіткою організаційною структурою. Однак слід відзначити, що дослідження щодо партій-рухів Г. Кітшеля базується значною мірою на досвіді екологічного руху у Західній Європі, який частково інституціоналізувався у 70–80-і рр. ХХ ст. Часто суспільно-політичні рухи стають джерелом створення політичних партій під час процесу демократизації або боротьби із колоніальними режимами. Коли суспільно-політичний рух отримує перемогу, то йому доводиться «інституціоналізуватися» у вигляді партії. Далі такі партії не завжди можуть існувати у цьому форматі протягом тривалого часу, адже заради досягнення певної мети суспільно-політичні рухи можуть об'єднувати організації чи групи із не завжди близькими поглядами, але єдиною на той час метою – скинути чинний режим. Таким чином, такі партії також відзначаються проблемами у структурно-організаційному плані.

Для країн, що перебувають на етапі транзиту до демократії або лише нещодавно стали демократичними, суспільно-політичні рухи є важливими як власне актори процесу демократизації. Завдяки їм відбувається консолідація демократії [12; 13]. Дослідники суспільно-політичних рухів С. Тарроу, Д. Макадам [14, с. 533] зазначають, що інновації, до яких вдаються суспільно-політичні рухи, пізніше можуть використовувати організатори виборчих кампаній – «часто у більш інституціоналізованих формах». К. фон Бейме вважає, що одна із важливих ознак, яка відрізняє суспільно-політичний рух від політичної партії, – це те, що рух прагне творити зміни у суспільстві хвилями [6, с. 17]. Окрім того, за К. фон Бейме, партії є більш орієнтовані на державу, на відміну від інших суспільних утворень. Однак суспільно-політичні рухи є джерелом походження багатьох і політичних партій, і політичних асоціацій.

Коли ми говоримо про суспільно-політичний рух в історичній перспективі за Ч. Тіллі, то відзначаємо, що він має різні складники, зокрема політичні асоціації чи організації, що представляють певні групи інтересів. Такі організації відіграють важливу роль на початкових етапах демократизації. «Вони можуть виступати неформальними механізмами взаємної підтримки громадян, каналів для збору та поширення правдивої інформації, інтелектуальних центрів та дискусійних клубів опозиційного спрямування, інституційної основи для дисидентського чи правозахисного руху» [15, с. 21]. Врешті, вони можуть стати базою для розвитку політичної опозиції. Тобто різні політичні асоціації можуть виконувати роль складових ланок майбутньої партії.

С. Гантінгтон у своїй монументальній книзі «Політичний порядок у суспільствах, що змінюються» пропонує власну теорію розвитку партій, де такі політичні асоціації можуть бути її першим етапом. На його думку, процес розвитку партій включає в себе чотири етапи: фракціоналізацію, поляризацію, експансію та інституціоналізацію. На етапі фракціоналізації утворюються певні групи чи політичні об'єднання. Такі групи «можуть називатися партіями, але їм бракує тривалої організації та суспільної підтримки, які є сутністю партії» [16, с. 413]. У рамках цієї статті такі утворення можемо називати політичними асоціаціями. На другому етапі ці утворення, які можемо вже концептуалізувати як протопартії, формуються через організаційне об'єднання політичних фракцій. «Кожна фракція намагається подолати своїх теперішніх опонентів, встановлюючи союзи із опонентами минулого» і таким чином, на думку С. Гантінгтона, перетворюється на суспільну силу (*social force*). Фактично на цьому етапі ці об'єднані організації можуть творити певний суспільно-політичний рух. Таке ми теж можемо спостерігати на етапі боротьби з авторитарними режимами у постколоніальних країнах, коли різні організації об'єднувалися і творили рухи заради ефективнішої боротьби. На етапі експансії партії розширюються і виробляють організаційну структуру. Врешті на останньому етапі, завдяки інституціона-

лізації, ми можемо говорити про партію. Тоді, пройшовши етап участі у виборах, вона стає або домінуючою, або опозиційною партією.

Маємо, щоправда, відзначити, що з утворенням політичної партії, завдяки процесу інституціоналізації, суспільно-політичний рух не обов'язково відходить в історію [6]. Так, на прикладі постколоніальної Індії можемо говорити, що рух «свадеші» (ідея якого полягає у виробленні економічної незалежності Індії через бойкот насамперед британських товарів) не припинився після того, як Індійський національний конгрес отримав владу в Індії і став домінуючою партією. Так само і політичні асоціації існують паралельно із політичними партіями і діють у співпраці з ними. Такі організації часто використовують політичні партії як платформу для просування власних інтересів, не вбачаючи потреби участі у виборах задля цього. Політичні асоціації, за Р. Патнемом, сприяють стабільності демократії, а також дають змогу громадянам скеровувати свої запити та інтереси до політиків, які перешкоджають перевищенню своїх повноважень з боку самих політиків [17]. Натепер асоціації можуть набувати різних форм: як неурядові організації чи незареєстровані організації-виразники інтересів певних груп. Такі громадські чи політичні об'єднання є незамінними учасниками демократичного процесу у будь-якій країні, як і виразниками інтересів певних груп.

Важливим аспектом є також розрізнення політичних асоціацій та місцевих партій. Політичні асоціації часто можуть бути близькими за формою із місцевими партіями, однак можна також окреслити такі три типи відмінностей: 1) *структурний* – місцева політична партія, хоч і фокусується на місцевих проблемах, як і політична асоціація, однак має чітку розгалужену структуру; 2) *інтенціональний* – метою політичних партій є участь у владі, для того вони беруть участь у виборах. Політичні чи громадські організації прагнуть впливати на певні політичні рішення, не залучаючись до влади; 3) *охопленням* – місцева політична асоціація може фокусувати свою роботу довкола якогось одного вузького напрямку; місцева політична партія, аби пройти до місцевого парламенту, має вибирати широкий спектр політичних питань, за який відповідає, аби більше виборців були зацікавлені її вибрати.

Таблиця 1

Індикатор	Політична партія	Суспільно-політичний рух	Політична асоціація
Структура	Має чітку структуру, широко розгалужену і впорядковану мережу партійних ланок	Широкоохопний з нечіткою структурою. Різноманітні кампанії, зустрічі громадян та громадські об'єднання можуть бути складником руху	Невеликі об'єднання громадян з нечіткою структурою. Можуть бути частиною руху
Функції	Бере участь у виборах. Прагне творити зміни у суспільстві через участь у владі. Має чітку програму змін	Творить зміни хвилеподібно. Не завжди має чітку програму	Є найчастіше виразником певної вузької групи інтересів. Не бере участі у виборах
Мета	Прагне творити зміни у різних напрямках, але обмежується інтересами виборців	Як правило, має ширшу мету і програму. Більш глобальний	Прагне творити зміни лише в рамках свого вузького інтересу
Обсяг політичних інтересів	Мають широкоохопну політичну програму	Можуть мати як широкоохопний інтерес, так і стосуватися окремих вузьких напрямів	Має вузьке коло інтересів, конкретні політичні напрями, де прагне творити зміни

Таким чином, окресливши основні характеристики та основні точки перетину між суспільно-політичними рухами, політичними асоціаціями та політичними партіями, ми можемо виділити багаторівневу систему індикаторів, що дасть змогу нам чіткіше сформулювати кордони між цими трьома поняттями та концептуалізувати поняття «політична партія» (таблиця 1):

Структурний: політична партія має більш організовану структуру, її ланки є більш інституціоналізованими, на відміну від політичної асоціації чи суспільно-політичного руху. Своєю чергою політична асоціація є структурно меншою, аніж суспільно-політичний рух. Також політична партія, попри більш чітку структуру, зазвичай є меншою за суспільно-політичний рух.

Функціональний: політична партія, на відміну від суспільно-політичного руху чи політичної асоціації, прагне творити зміни через інститут виборів та має сталу програму змін, а не діє хвилеподібно як рух та хаотично як політична асоціація.

Інтенціональний – політичні партії менш глобальні ніж суспільно-політичні рухи. Так само політичні асоціації. Їх часто можна сплутати з місцевими партіями, але тут їх різниця у тому, що вони не беруть участь у виборах, бо не мають мету творити зміни інституційно.

Широкоохопність – політичні партії виробляють «широку» програму дій, яка стосуватиметься різних напрямів і різних політик, аби заохотити якомога більше виборців підтримати їх на виборах. Це не стосується політичних асоціацій чи суспільно-політичних рухів, які часто фокусуються на одній проблемі. Різниця між політичною асоціацією та суспільно-політичним рухом полягає у тому, що політична асоціація найчастіше якусь одну проблему чи інтерес розглядає локально, а суспільно-політичний рух виносить її на глобальний масштаб чи масштаб країни.

Політичні асоціації та суспільно-політичні рухи разом із політичними партіями є трьома основними «посередниками» у взаєминах громадяни-влада як у демократичних суспільствах, так і суспільствах, які лише прямують у цьому напрямі. Однак з теоретичної точки зору лінії, що позначають відмінності між цими трьома поняттями, є дуже нечіткими. Це можемо бачити як в історичному контексті – під час транзиту до демократії у Східній Європі, Латинській Америці та Індії, так і на практиці у сучасному постмодерному суспільстві. Завдяки визначенню основних характеристик та точок перетину така робота пропонує основні індикатори до визначення поняття «політична партія» через протиставлення із двома іншими «посередниками» – політичною асоціацією та суспільно-політичним рухом. Разом із тим ми пропонуємо таблицю, де охарактеризовано основні відмінності між цими трьома поняттями, що дасть змогу більш чітко їх визначати в межах подальших досліджень.

Список використаної літератури

1. Дюверже М. Политические партии. Москва : Академический Проект, 2002. 558 с.
2. Finifter A.W. Political Science: The State of the Discipline II. Washington, D.C.: American Political Science Association, 1993, 535 p.
3. Neumann S. Toward a Comparative Study of Political Parties. *Comparative Politics: A Reader* / ed. by Eckstein H. and Apter D.E. New York : The Free Press, 1963. Pp. 351–367.
4. Sartori G. Parties and party systems: A framework for analysis. ECPR Press, 2005. 343 p.
5. Шведа Ю.Р. Теорія політичних партій і партійних систем : навчальний посібник. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 325 с.
6. Von Beyme K. Parteien im Wandel. Von den Volksparteien zu den professionalisierten Wählerparteien. Wiesbaden : Westdeutsche Verlag, 2000. 224 p.
7. Schmitter P.C. Intermediaries in the Consolidation of neo-Democracies: The Role of Parties, Associations and Movements. *Working Paper* No. 130. Barcelona : European University Institute, 1997. URL: <https://www.corteidh.or.cr/tablas/15066.pdf>.

8. Kitschelt H. Movement parties. Handbook of Party Politics / ed. by Katz R., Crotty W. London : Sage Publications, 2005. Pp. 278–290.
9. Markoff J. Waves of Democracy: Social Movements and Political Change. London : Paradigm Publishers, 2015. 223 p.
10. Гомза І. Суспільно-політичні рухи : навчальний посібник. Київ : НаУКМА, 2018. 176 с.
11. Tilly Ch. Social Movements 1768–2004. London : Paradigm Publishers, 2004. 194 p.
12. Diamond L. Developing Democracy: Toward Consolidation. Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 1999. 366 p.
13. O'Donnell G., Schmitter P.C. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 1986. 81 p.
14. Tarrow, S., McAdam D. Ballots and barricades: On the reciprocal relationship between elections and social movements. *Perspectives on Politics*. 2010. No. 8(02). Pp. 529–542.
15. Павроз А.В. Развитие гражданских ассоциаций как фактор консолидации демократии. *ПОЛИТЭКС*. 2016. № 4, Том 12. С. 19–32.
16. Huntington S.P. Political Order in Changing Societies. Yale University Press, 2006. 488 p.
17. Патнэм Р. Чтобы демократия сработала: гражданские традиции в современной Италии. Москва : Ad Marginem, 1996. 287 с.

**POLITICAL PARTIES, SOCIAL MOVEMENTS AND POLITICAL ASSOCIATIONS
IN THE DEMOCRACY CONSOLIDATION PROCESS.
THE PROBLEM OF CONCEPTUALIZATION**

Olha Morgunyk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article deals with the role social movements and political associations play in the development of political parties both in democratic societies and in those that are in the process of democratization. In particular, the issue is considered during the analysis of S. Huntington's party development theory. Special attention in the article is also paid to the relationship that all three organizations maintain in the process of democracy consolidation, where social movements and political associations can both be a source of origin of a political party and coexist with it. Political associations as well could emerge as a part of the social movement. As the lines demarcating the definitions of terms "political party", "social movement" and "political association" are blurred, particular attention is paid to the comparison of the two pairs of terms: "political party" vs. "social movement" and "political party" vs. "political association". In the context of the first pair, H. Kitschelt's concept of movement parties is analyzed as both the hybrid and transitional form of such organization. In the context of the pair "political party" vs. "political association", three types of differences are proposed that draw the line between a political association and a local party. Since there is no single definition of terms "political party" and "social movement", the article analyzes them in the context of different approaches. Thus, the article considers structural approach to the definition of the political parties by M. Duverger, structural-functional by S. Neumann and electoral by G. Sartori. In the context of social movement concept, the article considers definitions of Ch. Tilly, J. Markoff and I. Homza. As a result, indicators are proposed that allow to outline the difference between political party, social movement and political association and conceptualize the term "political party". Four indicators (structure, functions, purpose and scope of political interests) make it possible to determine whether an organization is a political party or is still a social movement or political association. The article also presents a table comparing the concepts of political party, social movement and political association, which helps to illustrate the results.

Key words: political party, social movements, political association, civic organization, interest groups.

УДК 327 (410)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.28>

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ ПІСЛЯ BREXIT: НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНІ ТЛУМАЧЕННЯ ПЕРСПЕКТИВ РОЗВИТКУ

Вікторія Муха

*Національна академія державного управління при Президентіві України,
кафедра парламентаризму і політичного менеджменту
вул. Академіка Ромоданова, 12/2, 02000, м. Київ, Україна*

Метою статті є формування уявлень про можливі тенденції розвитку Великої Британії внаслідок Brexit, а також перспективи розвитку загальноєвропейських відносин та характеру двосторонніх відносин по лінії Велика Британія – окремі країни Європи. Увагу зосереджено на аналізі іноземних та українських науково-публіцистичних матеріалів, які стосуються оцінок політичних та соціально-економічних наслідків Brexit для Великої Британії.

Наголошується на неоднозначності сприйняття Brexit як у самому британському суспільстві, так і на рівні адміністративно-політичних одиниць монархії. З огляду на аналіз публіцистичних джерел виокремлено три оціночні підходи щодо перспектив Великої Британії після Brexit. Серед них – відображення позиції євроскептиків, що переконані в позитивних наслідках Brexit для Великої Британії, оскільки переваги виходу країни з Євросоюзу будуть значно більшими, ніж втрати, та сприятимуть як внутрішньополітичним, так і зовнішньополітичним інтересам монархії. Протилежним до цього підходом є сприйняття Brexit у вимірі серйозних викликів політичній стабільності та поступальному розвитку країни, найгіршою перспективою чого може стати перетворення Великої Британії на країну третього рівня. Ще одним доволі поширеним підходом є визнання того, що позиції країни не набудуть серйозних змін, принаймні з урахуванням тривалого переговорного процесу, в якому знаходяться Велика Британія і Європейський Союз.

Зроблено висновок, що майбутнє Великої Британії залежатиме від різних факторів, однак ключове значення матиме спроможність країни (британського уряду) подолати внутрішньополітичні виклики, що постали перед суспільством за умови виходу з ЄС, та спроможність ефективно діяти на міжнародній арені.

Немає сумніву, що для України Brexit може окреслювати підходи не тільки в аспекті відносин з Великою Британією, а й певною мірою з ЄС внаслідок здатності Великої Британії впливати на систему міжнародних відносин – як в економічних, так і безпекових вимірах, а за цим – визначати перспективи реалізації євроінтеграційної стратегії та євроатлантичних устремлень України.

Ключові слова: Brexit, Велика Британія, вихід, референдум, Європейський Союз, Україна.

Постановка проблеми. Brexit – найбільш драматична подія початку 2020 року, наслідки якої будуть мати загальноєвропейське, а ймовірно, світове значення. Йдеться про переформатування в міжнародних відносинах ролі провідної європейської країни, здатної впливати на перебіг подій глобального рівня. Втім, рівень впливу самої Великої Британії в міжнародних відносинах значною мірою залежатиме від спроможності країни (британського уряду) подолати виклики, що постали перед суспільством за умови виходу з ЄС та окреслення принципово нових підходів до відносин як із країнами-членами, так із країнами-сусідами Європейського Союзу. З іншого боку, на порядку денному британського уряду – внутрішньополітичні проблеми, зумовлені неоднозначністю сприйняття Brexit як у самому британському суспільстві, так і на рівні адміністративно-політичних одиниць

монархії, що може загрожувати її суверенності та єдності, а отже, спроможності ефективно діяти на міжнародній арені.

Так, окреслення можливих перспектив розвитку Великої Британії з урахуванням стану Brexit набуває особливої актуальності з огляду на формування подальших уявлень про тенденції розвитку загальноєвропейських відносин та у свою чергу характеру двосторонніх відносин по лінії Велика Британія – окремі країни Європи. Для України, зокрема, це може визначити підходи не тільки відносин з Великою Британією, а й певною мірою з Європейським Союзом унаслідок здатності Великої Британії впливати на прихильників та опонентів євроінтеграційної стратегії України та, за цим, реалізації вибраного європейського курсу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми Brexit знаходять відображення в значній кількості публікацій як вітчизняних, так і зарубіжних авторів – М. Баска, С. Больє, В. Вдовиченко, М. Мерфі, І. Семенова, К. Тернер, С. Тормей та інших. Втім, вітчизняна та іноземна історіографія Brexit перебуває на етапі формування. Слід також зауважити, що в наявному бібліографічному доробку практично відсутні наукові праці, що базуються на публіцистичних дослідженнях як важливого джерелі.

Сформована платформа джерел з урахуванням їхньої різнополюсності (від наукових до аналітичних і публіцистичних) та орієнтованості на різні сторони Brexit – від політичних до соціально-економічних – дає змогу як узагальнити, так і виокремити основні підходи аналітиків до проблем Великої Британії за умови виходу з ЄС; розкрити питання Brexit з урахуванням як внутрішньополітичної ситуації, так і зовнішньополітичного статусу Великої Британії в новітній конструкції європейської системи міжнародних відносин.

Мета статті – з урахуванням наукових і публіцистичних оцінок процесу Brexit сформулювати уявлення про можливі тенденції і напрями розвитку Великої Британії внаслідок виходу з Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. Термін «Brexit», утворений злиттям двох англійських слів: «British» (британський) та «exit» (вихід), широко вживається для скороченого позначення ідеї і процесу референдуму щодо членства країни в ЄС, на який виносилося питання: Велика Британія має залишатися у складі Європейського Союзу чи припинити членство [1].

Порівняно з результатами референдуму щодо набуття членства Великої Британії у складі Європейського співтовариства 1975 року («за» – 67,23%, «проти» – 32,77%), після майже півсторічного перебування у складі ЄС Brexit у 2016 році продемонстрував меншу однозначність («за» – 51,89%, «проти» – 48,11%). При цьому слід зазначити, що у 1975 році членство в ЄС було підтримано всіма адміністративно-політичними частинами держави. Натомість референдум 2016 року засвідчив неоднозначні настрої: Шотландія та Північна Ірландія більшістю голосів висловилися за майбутнє у складі ЄС, Англія та Уельс проголосували за вихід, визначивши загальний результат референдуму у Великій Британії.

Незважаючи на те, що на референдумі у червні 2016 року британці проголосували за вихід з ЄС, процес «розлучення» триває уже чотири роки та продовжує залишатися актуальною темою для наукових та публіцистичних досліджень, суспільства в цілому. Численні дослідження та дебати зосереджені на його впливі на подальшу національну та міжнародну політику, економіку, торгівлю, міграцію, працю, охорону здоров'я, науку та повсякденне життя британців. При цьому дискусії, що тривали протягом останнього періоду перебування Великої Британії у складі ЄС, лише посилювалися від часу референдуму 2016 р., засвідчивши, що Brexit матиме реальний вплив на конструкцію як британських, так і європейських економічних і безпекових відносин.

Втім, щодо обговорення самого Brexit (або можливості його реалізації), то цей процес розпочався десятиліттями раніше самого референдуму зі своїми політичними та економічними закономірностями як у Великій Британії, так і ЄС. Це підготувало доволі широку панораму обговорення явища Brexit, що, попри неоднозначність і багатоаспектність суджень, дає можливість сформулювати певні уявлення про тенденції і напрями розвитку Великої Британії після Brexit.

Так, з огляду на аналіз наукових і публіцистичних джерел можна говорити принаймні про кілька оціночних підходів щодо перспектив Великої Британії внаслідок виходу країни з Європейського Союзу.

Перший підхід можна охарактеризувати загальними тенденціями євросекптицизму, який вбачає фрагментацію в Європі, з якої Велика Британія не є виключенням, а лише першим випадком країни, яка фактично вирішила піти з ЄС. Євросекптики переконані, що ЄС став нефункціональним економічним суб'єктом та не вирішив економічних проблем, які розвивалися протягом тривалого часу. На тлі підйому націоналізму в усьому світі недовіра до багатонаціональних фінансових, торгових та оборонних організацій, створених після Другої світової війни, серед яких ЄС, МВФ та НАТО не стали виключеннями, зростає. Багато хто з прихильників цього підходу поділяє думку, що ЄС більше не відповідає меті утворення, натомість лише відбирає контроль від національних держав. Отже, з огляду на недовіру до інституцій та страх втратити контроль Brexit розглядається ними як цілком раціональне й розумне рішення повернути контроль над країною та самостійно визначити майбутню долю [2].

Важливим рушієм для голосування за вихід можна вважати й імміграційну кризу в Європі. Тоді коли окремі лідери ЄС стверджували, що допомога біженцям є моральним обов'язком націй, опоненти ЄС розглядають імміграцію як національну проблему, оскільки вона впливає на внутрішнє життя країни. Хоча міграційна криза не стосувалася Великої Британії безпосередньо, яка залишалась осторонь Шенгенської угоди, ситуація в Європі та кількість мобільних громадян ЄС підвищували рівень євросекптицизму [3].

Слід зауважувати, що окрім зазначених чинників результати референдуму також стали голосуванням проти британської еліти, яка, на думку прихильників цієї концепції, зневажила національними інтересами і цінностями, та, відповідно, втратила право контролювати систему [4].

Прихильники цього підходу у виході з ЄС вбачають перспективу, яка відповідає інтересам Великої Британії та вважають, що переваги виходу будуть значно більшими, ніж втрати, зокрема: звільнення від різного роду зобов'язань, які обмежували Велику Британію в політичній, фінансовій, торговельній та інших сферах, об'єднання під парасолькою британської ідентичності, повернення монархії колишнього впливу та визначного місця на міжнародній арені [5; 6].

Стриманими та аж ніяк не оптимістичними є очікування опонентів виходу з ЄС, що окреслюють серйозні проблеми для Великої Британії після Brexit аж до її перетворення на країну «третього рівня» [7].

Чи не найгострішою проблемою для Великої Британії в перспективі залишиться посилення напруги між окремими країнами Великої Британії: Англія (53%) та Уельс (52,5%) проголосували за вихід із ЄС, тоді як Шотландія та Північна Ірландія проголосували за членство в ЄС – 62% та 56% відповідно. Розбіжності у ставленні спостерігаються також між столицями та невеликими містами, а також різними віковими групами та соціальними класами [8].

Шотландія, яка фактично стоїть на межі виходу з ЄС проти волі, може зробити ще одну спробу оголосити про свою незалежність. На референдумі в 2014 році шотлан-

дці не підтримали незалежність (45–55 відсотків), але через два роки після цього Врехіт засвідчив, що вірність кількавіковому союзу з Англією не є непохитною. Опитування стверджують, що понад 50% шотландців виступають за проведення другого референдуму про незалежність, а рівень підтримки незалежності Шотландії є найвищим за останні роки. Така позиція фактично формує урядову політику Шотландії, враховуючи, що за проведення повторного референдуму про незалежність парламент Шотландії проголосував ще 2017 р. [9].

Як стверджує з цього приводу С. Тормей, професор політики з університету Брістоля, «голосування з Врехіт зміцнило відчуття, що «інтереси Великої Британії» є фактично відображенням інтересів численно більшої Англії порівняно з іншими частинами союзу. Безсумнівно, Шотландія, з її сильним відчуттям національної самобутності та відособленості, намагатиметься за першої можливості кинути виклик союзу та повернутися в теплі обійми Європейського Союзу» [10].

На підтвердження – результати останніх виборів 2019 року у Великій Британії, на яких Шотландська національна партія (SNP) – з вимогами залишитися у складі Євросоюзу та провести черговий референдум про незалежність – отримала безпрецедентно високий результат у національному (шотландському) парламенті [11]. Так, позиція Шотландії може призвести до внутрішньої нестабільності, що вимагає пошуку обґрунтованих аргументів для збереження територіальної цілісності країни.

Не менш складною в аспекті політичної стабільності є ситуація в Північній Ірландії, де виборці також підтримали членство в ЄС. Занепокоєність викликає той факт, що вихід Великої Британії з ЄС може ускладнити стосунки між північчю та півднем, а також призвести до політизації питання ірландського кордону, дестабілізації громадських відносин та політичної ситуації. Угода про Врехіт створює передумови позазвичайної форми урядовання для Північної Ірландії (аж до прямого правління в разі виходу з Євросоюзу без угоди [12]), за якої існує ризик, що поступово зв'язки провінції з іншими складовими частинами Великої Британії можуть розірватися. Особлива увага вже прикута до закликів об'єднання Північної Ірландії з Республікою Ірландія та захистом ірландських інтересів. На цьому зосереджується, зокрема, завідувачка кафедри європейської інтеграції факультету уряду і політики університетського коледжу Корка М.С. Мерфі, в колі уваги якої, поряд з економічними (митними) проблемами, тенденція до політичної інтеграції двох Ірландій після Врехіт [13]. Останнє пов'язується у свою чергу зі значним зростанням у політичній палітрі півночі й півдня ліво-націоналістичної політичної партії «Шинн Фейн», що, визначившись остаточно з підтримкою євроінтеграційної стратегії, залишається чи не найбільш активною прихильницею вимоги щодо ірландської єдності [14].

Серед економічних проблем, які до того ж активно обговорюються в аспекті наслідків Врехіт, важливе місце посідає перспектива ускладнення доступу Великої Британії на товарні та фінансові ринки Європи. За існуючого рівня інтеграції близько половини зовнішньоторговельного обороту країни припадає на ЄС, тоді як членство в ЄС сприяло укріпленню позицій Лондона як світового фінансового центру. Водночас вихід з ЄС, за прогнозами британського уряду, може загрожувати падінням економіки країни у 15-річній перспективі від 4 до 9% [15].

Відкритим залишається й питання формування незалежної торговельної політики та формування нових умов, на яких ґрунтуватимуться торговельні відносини між Великою Британією та ЄС після завершення перехідного періоду 31 грудня 2020 року. Без підписання угоди британці ризикують утратити преференційний доступ на ринок ЄС (а також країн і блоків, що мають угоди з ЄС на даний момент), який наразі має ключове значення

для країни. Втім, практика укладення торговельних угод свідчить, що процес перемовин є тривалим і розраховувати на підписання документів швидше ніж за роки від початку процесу навряд чи варто. Як відмічає з цього приводу Ю. Больє, професор економіки університету Калгарі, йдеться принаймні про 88 країн, включаючи Канаду, з якими ЄС має повністю або частково укладені торговельні договори, з'ясування позиції щодо яких з боку Великої Британії є надзвичайно важливими в аспекті тільки її поточних торговельних відносин. Занепокоєння викликає при цьому й відсутність у британських чиновників досвіду і можливостей ефективно вести перемовини щодо численних нових торговельних угод, які визначатимуть перспективи країни на європейських і світових ринках [16].

Отже, Велика Британія ризикує трьома «монаршими цінностями», а саме: позиціями Лондона як світового фінансового центру, великими обсягами торгівлі товарами та послугами з ЄС та місцем зосередження прямих іноземних інвестицій. Наголошується, що країна вже відчуває негативні макроекономічні наслідки референдуму, включаючи знецінення національної валюти та зменшення рівня довіри з боку бізнесу. Так, окремі великі компанії вже заявили про вихід з Великої Британії, що неминуче призведе до економічних збитків та зростання рівня безробіття.

У центрі дискусій також проблеми, пов'язані з міграцією, в тому числі робочої сили. Британія буде змушена регулювати міграцію власним законодавством, і такі наміри вже були анонсовані Т. Мей і надалі Б. Джонсоном з метою обмеження припливу некваліфікованої робочої сили [17]. У той самий час, як відмічається в аналітичних джерелах, роботодавці вже висловили невдоволення ініціативою запровадження нових імміграційних зборів, які поширюватимуться на персонал з ЄС. Враховуючи, що малий бізнес не готовий покривати нові суттєві витрати, їх запровадження може призвести до зміни моделей ведення бізнесу, а ймовірно, і закриття бізнесу, що не можна не враховувати [18; 19].

Загроза безпеці та боротьбі з тероризмом також не залишається поза увагою аналітиків. Прогнозуються проблеми з обміном даними між правоохоронними органами Великої Британії та ЄС у зв'язку з тим, що після завершення перехідного періоду Велика Британія втратить доступ до баз даних по боротьбі зі злочинністю (дані щодо перетину кордонів, пасажирів літаків тощо) та змушена буде налагоджувати співпрацю у галузі безпеки з ЄС. Не залишиться непоміченим вихід з ЄС і для підданих Сполученого Королівства, оскільки з 2021 року вони не зможуть вільно проживати в країнах ЄС, отримувати медичну допомогу та соціальне забезпечення. У Британії вже стартувала громадська кампанія «Залишайся європейцем» (Stay European), метою якої є домагатися особливого асоційованого громадянства ЄС для британців, що дозволить залишити їм окремі права громадян ЄС [20].

Збереження світового лідерства в науці після виходу з ЄС також постає під питанням. Так, низка представників британського наукового співтовариства назвали Brexit катастрофою британської науки, враховуючи чинник прямого фінансування більшості наукових розробок в країні зі структурних фондів і Рамочних програм ЄС. Одним із перших від Brexit постраждав мультинаціональний дослідницький консорціум ІТН (Innovative Training Network), з якого була виключена британська наукова група університету Шеффілд. Консорціум здійснював дослідження в рамках програми Horizon 2020 [21]. Водночас у більш масштабному вимірі перспективи обмеженості фінансування наукових проектів з ЄС пов'язуються з відтоком наукових кадрів і талановитої студентської молоді з дослідницьких центрів, що загрожуватиме загальним тенденціям наукової галузі та її впливу на подальший розвиток Великої Британії. Відчуття реальності даної ситуації вже нині має своїм наслідком спроби офіційного Лондону полегшити візовий режим для наукових кадрів з метою забезпечення вищої освіти, науково-дослід-

них центрів та відповідних сфер економіки з державного сектора необхідними фахівцями з-за кордону після Brexit [22].

Наміри Б. Джонсона сформувані прийнятні для країни перспективи після виходу з ЄС – як тенденція внутрішньої політики і зовнішньополітичного курсу країни – формує додатковий (до вищевикладених) підхід до оцінки перспектив Brexit, прихильники якого стверджують, що внутрішньополітичні позиції і позиції Великої Британії на європейському континенті та у світі особливо не зміняться, принаймні на найближчу перспективу, оскільки країна і ЄС все ще знаходяться у стані переговорного процесу, зберігаючи попередні умови взаємовідносин. Власне, як заявляв із цього приводу на початку 2020 р. британський оглядач з питань зовнішньої політики Кен Чізоум, останній день 47-річного членства Сполученого Королівства в ЄС буде таким саме небагатим на події, як і найперший день цього членства у далекому 1973 році [20]. Тобто, як вважають оглядачі, вирішальне значення матиме не сам референдум і факт виходу зі складу Євросоюзу, а перехідний період, який відкриває можливості для оформлення вигідних для Великої Британії умов з ЄС, а також перспективи двосторонніх відносин з іншими державами. Виміром цього підходу є розгляд проблем відносин Британії і ЄС не тільки крізь призму двосторонніх переговорів, а й, як уже зазначено, через потенціал розвитку взаємовідносин з окремими країнами – як членами ЄС, так і сусідами ЄС та іншими країнами – Сполученими Штатами Америки, Канадою, а також Росією. Показово, що до поля зору беруться й країни регіонального рівня або навіть малі країни, як, наприклад, Україна, Грузія, Молдова, взаємовідносини з якими можуть становити британський економічний і безпековий інтерес.

Виміром такого підходу є те, що перспективи країни будуть залежати від того, наскільки Велика Британія зможе «пом'якшити» жорсткі умови виходу з ЄС, а також компенсувати економічні втрати розвитком відносин з іншими країнами. Активно осмислюється, зокрема, стратегія зон вільної торгівлі як із самим Євросоюзом, так і окремими перспективними партнерами поза ЄС [23]. Так, переговори щодо зони вільної торгівлі зі США уже тривають [24]. Прогнозується, що обопільна зацікавленість та наявність у Канади досвіду укладання з ЄС сучасної всеохоплюючої торговельної угоди сприятиме унормуванню економічних стосунків між державами в короткостроковій перспективі, а сама угода може бути використана Великою Британією для перемовин з ЄС [16].

Перспективними вважаються й відносини Великої Британії із сусідами ЄС, зацікавленими в розвитку двосторонніх відносин. Платформою такого співробітництва можуть стати угоди про стратегічне партнерство і співробітництво, на кшталт відповідного документу, підписаного між Великою Британією і Грузією в жовтні 2019 р. Дана угода повторює домовленості про асоціацію Грузії і ЄС і включає в себе положення про вільну торгівлю [25]. За даними британського уряду, консультації щодо аналогічного документу тривають натеper між Великою Британією і Україною [25]. При цьому, з погляду аналітиків, розвиток економічних (торговельних) відносин у рамках угоди про вільну торгівлю набуває особливої актуальності як для України, так і Великої Британії, з урахуванням тенденцій євроінтеграційних відносин, з якими стикаються сьогодні обидві країни. Окреслюючи один з аспектів існуючих проблем, аналітик з Deutsche Welle відмічає, що «Єврокомісія не вважає необхідним змінювати існуючі тарифні квоти чи правила їх походження», тоді як для Києва побічним ефектом «Брекситу» стане фактичне збільшення квот на безмитний український експорт в Європу [25].

Зупиняючись на такому же вимірі двостороннього співробітництва, Б. Томс як голова британо-української торгової палати зазначає: Угода про вільну торгівлю з Україною допо-

може вирішити потребу Великобританії в харчовій безпеці в часи, коли це питання стає все більш вагомим у геополітичному порядку денному. У не надто далекому майбутньому більшості націй світу буде не вистачати продуктів харчування, й очікується, що ціни на них значно ростуть. Великобританія, з її збільшенням кількості населення та обмеженою кількістю ріллі, може розраховувати на те, що наступні кілька десятиліть її залежність від імпорту продовольства збільшиться. Україна також отримає суттєву вигоду з того, що Великобританія стане основним споживачем української сільськогосподарської продукції. Це би стало на заваді все більшій залежності країни від ринків на кшталт Китаю, Індії чи Близького Сходу» [26].

До вищевикладеного (як приклад двостороннього співробітництва) додаються й перспективи безпекового партнерства Великої Британії й України за умови, що стримування агресивних дій Росії на європейському континенті відповідає позиціям обох сторін. Так, оглядачі передбачають можливість посилення санкційної політики Великої Британії на протидію Росії поза стримуючих зобов'язань з боку ЄС [25], що відповідає інтересам України. Зі свого боку, саме Україна залишається форпостом протистояння експансiонiзму РФ в Європі, що знаходить розуміння на рівні офіційного Лондону з посиленням співробітництва в безпековій сфері з іншою протидіючою РФ стороною – США.

Безперечно, розвиток відносин країн Європи в безпековій сфері в умовах Brexit не позбавлений нових викликів, зокрема щодо політики ЄС по відношенню до Росії. Існує, наприклад, думка, що під тиском Франції та Німеччини, які після виходу Великої Британії отримують чи не монопольний вплив на рішення ЄС, позиція Союзу до Росії може набути відчутного пом'якшення. Хоча багато дослідників схильні розглядати Brexit як каталізатор пошуків шляхів європейської єдності [27], досягнення якої за будь-яких обставин неможливе без урахування позицій, які відстоює для себе такий потужний міжнародний і світовий гравець, яким є Велика Британія.

Висновки. Підсумовуючи підходи, що сформувались натеper у наукових і публіцистичних джерелах щодо наслідків Brexit, слід зазначити, що перспективи Великої Британії, ймовірно, залежатимуть від багатьох чинників, суттєву роль серед яких посяде як позиція самої країни, так й інших держав. Доволі чітка обґрунтованість і водночас різнополюсність позицій аналітиків щодо наслідків Brexit дають можливість стверджувати, що перспективи розвитку країни не набудуть протягом доволі тривалого часу виключно позитивних чи негативних вимірів, а поєднуюватимуть як переваги, так і втрати, утворюючи певну турбулентність від порівняно налагодженої системи міжнародних відносин [28]. Безсумнівно, бажаним для стабільного розвитку Європи, провідними акторами якої залишаться як Велика Британія, так і ЄС, є подолання проблемного періоду з конструктивізмом для всього європейського співтовариства. Проактивна політика в даному відношенні очікується не тільки від Великої Британії і ЄС, а й від тих країн (на прикладі України), що прагнуть реалізувати свою європейську стратегію з урахуванням спільних інтересів та очікуваного потенціалу змін.

Список використаної літератури

1. Hall D. 'Brexit' or 'bregzit'? The question that divides a nation. URL: <https://theconversation.com/brexit-or-bregzit-the-question-that-divides-a-nation-82278>
2. Кризові процеси в ЄС: витоки, соціально-економічні та політичні характеристики, можливі наслідки. Переформатування європейської інтеграції: можливості і ризики для асоціації Україна-ЄС / В. Сіденко (керівник проекту) та ін. Київ : Заповіт, 2018. С. 10–38.

3. Buttonwood. Eu Referendum – The arguments for voting remain. URL: <http://www.economist.com/blogs/buttonwood/2016/06/eu-referendum-2>
4. Mauldin J. 3 reasons Brits voted for Brexit. URL: <https://www.forbes.com/sites/johnmauldin/2016/07/05/3-reasons-brits-voted-for-brexit/#7f6bc0f31f9d>
5. Smith-Riley B. Leave or remain in the EU? The arguments for and against Brexit. URL: <http://www.telegraph.co.uk/news/2016/06/16/leave-or-remain-in-the-eu-the-arguments-for-and-against-brexit/>
6. Малова О. Прихильники Brexit: Британія отримає більше, ніж втрапить. URL: <https://ua.euronews.com/2016/06/21/brexit-the-leave-campaign-arguments-to-quit-the-eu>
7. Набуде статусу «третьої країни»: у Лондоні оприлюднили сценарій жорсткого Brexit. URL: <https://www.5.ua/svit/nabude-statusu-tretoji-krainy-u-londoni-opryliudnyly-stsenarii-zhorstkoho-brexit-199086.html>
8. Ейш Г., А. Пієрс А., Рассел К. Як Британія проголосувала на референдумі щодо членства в ЄС. *The New York Times*. URL: <https://www.nytimes.com/interactive/2016/06/24/world/europe/how-britain-voted-brexit-referendum.html>
9. Шотландія може залишитися у складі ЄС після Brexit – Стерджен. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-sturges-scotland-voting/30172505.html>
10. Tormey S. Many Scots want independence from the United Kingdom. How might that play out in a post-Brexit world? University of Bristol. URL: <https://theconversation.com/many-scots-want-independence-from-the-united-kingdom-how-might-that-play-out-in-a-post-brexit-world-131776>
11. General election 2019: A simple guide to the Scottish National Party. URL: <https://www.bbc.com/news/election-2019-50349642>
12. «Жорсткий» Brexit: Британія планує запровадити пряме правління в Північній Ірландії. URL: <https://www.5.ua/svit/zhorstkyi-brexit-brytaniia-planuie-zaprovadyty-priame-pravlinnia-v-pivnichnii-irlandii-196555.html>
13. Murphy M.C. What Sinn Féin’s election success means for Irish relations with the EU – and Brexit. URL: <https://theconversation.com/what-sinn-feins-election-success-means-for-irish-relations-with-the-eu-and-brexit-131507>
14. Kelpie C. Irish general election: Profile of Irish political parties. *BBC News NI*. 2020. 13 February. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-51386410>
15. Mueller B. What Is Brexit? And What Happens Next? *The New York Times*. 2020. Jan. 31. URL: <https://www.nytimes.com/interactive/2019/world/europe/what-is-brexit.html>
16. Beaulieu E. Canada-U.K. free trade: A post-Brexit opportunity. *The Conversation*. 2020. February 5. URL: <https://theconversation.com/canada-u-k-free-trade-a-post-brexit-opportunity-130970>
17. Семенова І. Життя після Brexit. 10 знакових наслідків виходу Британії з ЄС для країни, Європи та всього світу. URL: <https://nv.ua/ukr/world/countries/vihid-britaniji-z-yes-yaki-naslidki-brekzita-dlya-vsogo-svitu-ostanni-novini-50066923.html>
18. Howlett E. Small firms bemoan ‘unrealistic’ cost of visa sponsorship. *People Management*. 2020. 24 Feb. URL: <https://www.peoplemanagement.co.uk/news/articles/small-firms-bemoan-unrealistic-cost-of-visa-sponsorship>
19. The economic consequences of Brexit- A taxing decision / R. Kierzenkowski at al. URL: http://www.oecd-ilibrary.org/economics/the-economic-consequences-of-brexit_5jm0lsvdkf6k-en
20. Ковач О. Після «Брекзиту»: Британія останній день в ЄС. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/scho-bude-pislia-brexitu/30408745.html>
21. Жебит Е.В. Казус Брекзит и перспективы финансирования европейской науки. *Финансы и управление*. 2017. № 4. С. 37–46. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=24815

22. Baska M. Employers warned to expect continued uncertainty as ‘Brexit day’ arrives. URL: <https://www.peoplemanagement.co.uk/news/articles/employers-warned-expect-continued-uncertainty-brexit-day-arrives>
23. Free Trade Zones. Part of the UK’s post Brexit international trade strategy. URL: https://www.britishports.org.uk/system/files/documents/crowe_-_free_trade_zones.pdf
24. Negotiations on the UK’s future trading relationship with the US: Update. URL: <https://www.gov.uk/government/news/negotiations-on-the-uks-future-trading-relationship-with-the-us-update>
25. Что принесет «Брекзит» в отношения Лондона с Москвой, Киевом и Минском. *Deutsche Welle*. 2020.01.31. URL: <https://www.lrt.lt/ru/novosti/17/1138425/chto-prineset-breksit-v-otnosheniia-londona-s-moskvoi-kievom-i-minskom>
26. Toms D.C. Ukraine can feed Brexit Britain. Atlantic Council. 2020. Jan. 22. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/ukraine-can-feed-brexit-britain/>
27. Потіха А. Брекзит: еволюція суспільних настроїв і політичні чинники затягування процесу. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/ukraine/2019/ukr8.pdf>
28. Вдовиченко В. Турбулентний 2020. Шоу Брексіт: хто програє – Європа чи європейці? URL: https://lb.ua/world/2020/01/06/446222_turbulentniy_2020_shou_breksit_hto.html

GREAT BRITAIN AFTER BREXIT: RESEARCH AND JORNALISTIC INTERPRETATIONS OF THE PROSPECTS OF DEVELOPMENT

Victoria Mukha

*National Academy for Public Administration under the President of Ukraine,
Department of Parliamentarism and Political Management
Academician Romodanov str., 12/2, Kyiv, Ukraine*

The purpose of the article is to form ideas about the possible trends of development of the Great Britain due to Brexit, as well as prospects for the development of European relations and the nature of bilateral relations between Great Britain and EU states. Attention is focused on the analysis of foreign and Ukrainian research and journalistic (press) materials related to the assessment of the political and socio-economic consequences of Brexit for the United Kingdom.

The ambiguity of the perception of Brexit both in the British society and at the level of administrative and political units of the monarchy is emphasized. According to analysis of the press sources, three evaluation approaches to the prospects for the United Kingdom after Brexit have been identified. Among them is a reflection of the position of Eurosceptics, who are convinced of the positive consequences of Brexit for the Great Britain, as the benefits of leaving the EU will far outweigh the losses and will promote both domestic and foreign interests of the monarchy. The opposite approach is the perception of Brexit in dimension of serious challenges to political stability and steady development of the country, the worst of which may lead to the transformation of Great Britain into a third-tier country. Another popular approach acknowledges that the country’s position will not change significantly, at least in view of the lengthy ongoing negotiation process between the United Kingdom and the European Union.

It is concluded that the future of Great Britain will depend on various factors, but the key one will be the ability of the country (British Government) to overcome the domestic political challenges facing society in terms of leaving the EU, and the ability to act effectively in the international arena.

There is no doubt that for Ukraine that Brexit can delineate narratives not only in terms of relations with the UK, but also to some extent with the EU due to the UK’s ability to influence the system of international relations – both in economic and security dimensions, and thus – to determine prospects of implementation of the European integration strategy and Euro-Atlantic aspirations of Ukraine.

Key words: Brexit, Great Britain, exit, referendum, European Union, Ukraine.

УДК 323.21

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.29>

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОВЕДЕННЯ ПУБЛІЧНИХ КОНСУЛЬТАЦІЙ В УКРАЇНІ

Наталія Окша

*Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»,
кафедра соціально-гуманітарних дисциплін
бульвар Академіка Вернадського, 16в, 03115, м. Київ, Україна*

Статтю присвячено дослідженню правового поля проведення публічних консультацій органами державної влади та органами місцевого самоврядування в Україні. Демократичне суспільство, окрім наявності загального виборчого права, передбачає також інші механізми участі громадян в управлінні державними справами, адже активній частині суспільства часто замало лише один раз на декілька років брати участь у формуванні виборних органів. Громадяни, неурядові організації прагнуть впливати на процес прийняття рішень для врахування їхньої думки, інтересів та потреб. Своєю чергою органи державної влади, органи місцевого самоврядування заінтересовані у підтримці своїх рішень з боку суспільства, їх легітимності. Необхідність створення умов та механізмів для більш дієвого залучення громадян, інститутів громадянського суспільства до процесу прийняття рішень з метою вирішення проблемних питань, що турбують громадян, свого часу стала поштовхом для запровадження міжнародної ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд». Підходи до інституціоналізації форм комунікації органів державної влади та громадянського суспільства, їх нормативного регулювання зумовлюються політичною системою та політичною культурою суспільства, системою організації влади в державі та регулювання діяльності органів державної влади. Одним з важливих чинників становлення публічних консультацій як дієвого інструменту участі громадян, інститутів громадянського суспільства у процесі прийняття рішень є наявність відповідного правового регулювання. У статті проаналізовано основні положення нормативно-правових актів, що визначають порядок роботи суб'єктів владних повноважень, регулюють суспільні відносини у різних сферах соціально-економічного життя, та окреслено проблемні питання, що містяться у відповідних актах та часто є причиною недієвості публічних консультацій на практиці. Автором обґрунтовано, що вирішенням проблемних питань нормативного регулювання публічних консультацій може стати прийняття Закону «Про публічні консультації» та вдосконалення положень законодавства з урахуванням прийнятого Закону.

Ключові слова: публічні консультації, громадське обговорення, громадські слухання, залучення громадськості, законодавство, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, прийняття рішень.

Постановка проблеми. Перші згадки у законодавстві незалежної України про право громадян та їх об'єднань на участь в обговоренні проєктів законодавчих актів з'явилися 1995 року у законах, пов'язаних з питаннями використання ядерної енергії, спорудження та експлуатації ядерних установок, поводження з радіоактивними відходами. Водночас усвідомлення на державному рівні необхідності інституціоналізації залучення громадськості до прийняття державних рішень відбулось у 2003 році, коли розпочалася робота над проєктом Порядку проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики, який був затверджений Кабінетом Міністрів 2004 року. І хоча з того часу публічні консультації все більше набувають значення як невід'ємний складник процедури прийняття державних рішень та вирішення питань місцевого значення,

відповідна законодавча база містить недоліки, що на практиці призводять до маніпуляцій та формального проведення консультацій. Виходячи з цього, актуальним є дослідження законодавчого поля з питань публічних консультацій та напрацювання рекомендацій щодо його вдосконалення.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Актуальність питання залучення громадськості до процесу формування та реалізації державної політики та правового регулювання публічних консультацій підтверджується у дослідженнях як науковців, так і практиків. Зокрема, відповідні питання досліджували А. Гуржій, Т. Гуржій, Н. Пеліванова, К. Семьоркіна, П. Присяжнюк та інші. Водночас наявні наукові розвідки переважно містять дослідження міжнародних документів, що врегульовують питання проведення публічних консультацій, та аналіз вітчизняного законодавства лише в контексті Порядку проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики або законопроекту «Про публічні консультації», не розглядаючи відповідне правове поле комплексно.

Мета статті – дослідити правові засади проведення в Україні публічних консультацій, визначити проблемні питання та перспективи вдосконалення відповідного нормативного регулювання.

Виклад основного матеріалу. В українському законодавстві вживаються різні терміни, що за своєю суттю є публічними консультаціями, зокрема: «консультації з громадськістю», «громадське обговорення», «консультації із заінтересованими сторонами» тощо. У наукових роботах та в практичному застосуванні можна також зустріти такі терміни, як «громадські консультації», «громадянське консультування» та інші. Визначення цих термінів у вітчизняному законодавстві немає, їх сутність розкривається через порядок проведення. У Кодексі кращих практик участі громадськості у процесі прийняття рішень, ухваленому Конференцією міжнародних неурядових організацій Ради Європи 1 жовтня 2009 року, консультації визначаються як форма ініціативи, що передбачає звернення органів державної влади до неурядових організацій з пропозицією висловити думку стосовно конкретного питання чи процесу [1].

Проведення публічних консультацій органами виконавчої влади врегульовано Порядком проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики (постанова Кабінету Міністрів від 03.11.2010 р. № 996) [2]. Зазначений Порядок втілює у собі низку європейських принципів та стандартів проведення консультацій з громадськістю: широке інформування про проведення консультацій, оприлюднення альтернативних варіантів вирішення проблемного питання, оцінки можливих наслідків прийняття рішення для кожної із заінтересованих сторін, регламенту участі громадськості, контактних даних для зв'язку. До консультацій мають залучатися всі заінтересовані сторони, а за результатами мають оприлюднюватися звіти з інформацією про учасників обговорення, пропозиції, що надійшли, їх урахування (або неврахування) та причини неврахування, а також кінцевий варіант рішення. Мінімальний строк проведення консультацій згідно з Порядком – 15 календарних днів. Консультації з громадськістю проводяться у формі публічного громадського обговорення (засідання за круглим столом, форуми, громадські слухання тощо), електронних консультацій з громадськістю (безпосередні форми) та вивчення громадської думки (опосередкована форма). Водночас у Порядку не досить врегульовано питання проведення консультацій на ранніх етапах розроблення державної політики, тому часто консультації проводяться вже щодо проєктів нормативно-правових актів без обговорення самої проблеми та шляхів її вирішення. Крім того, науковці зауважують недостатню визначеність питань, щодо яких консультації мають бути проведені

обов'язково [3]. У зв'язку з цим органи державної влади приймають на свій розсуд рішення щодо необхідності проведення консультацій.

Відповідно до Положення про порядок підготовки та внесення проєктів актів Президента України за рішенням Президента можуть бути винесені на обговорення громадськості проєкти актів Президента України, що передбачають вирішення важливих питань загальнодержавного значення, пов'язані з реалізацією прав і свобод людини і громадянина [4]. Водночас винесення таких проєктів на обговорення не є обов'язковим, крім того, не визначена процедура проведення обговорення.

Відсутні чіткі правила щодо проведення консультацій з громадськістю стосовно законопроєктів, внесених народними депутатами України. Водночас саме народні депутати в Україні, на відміну від більшості європейських країн, є авторами законопроєктів (за даними досліджень ВГО «Комітет виборців України», з вересня 2019 р. по січень 2020 р. 90% зареєстрованих законопроєктів внесені народними депутатами [5]). Відповідно до Регламенту Верховної Ради України після розгляду законопроєкту в першому читанні може бути прийняте рішення про його опублікування у засобах масової інформації для всенародного громадського обговорення [6]. Результати обговорення враховуються головним комітетом під час підготовки законопроєкту до другого читання. Також з метою вивчення питань, що становлять суспільний інтерес та потребують законодавчого врегулювання, передбачено проведення парламентських слухань, в яких можуть взяти участь, зокрема, представники громадських об'єднань, наукових установ, представники громадськості. Крім того, комітети Верховної Ради зобов'язані, зокрема, вивчати громадську думку, розглядати звернення громадян, громадських об'єднань, будь-які пропозиції, що свідчать про потребу в прийнятті нових законодавчих актів або у внесенні змін до чинних, а також можуть проводити слухання для залучення широких кіл громадськості до участі у визначенні політики держави [7].

Регламент Кабінету Міністрів передбачає проведення громадського обговорення проєктів актів Уряду, що мають вагоме суспільне значення і стосуються прав та обов'язків громадян, передбачають надання пільг, переваг окремим суб'єктам господарювання, делегування функцій, повноважень органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування [8]. Громадське обговорення проводять розробники проєктів актів – центральні та місцеві органи виконавчої влади. У новій редакції Регламенту Кабінету Міністрів, що набуває чинності з 01.01.2021 р., вводиться термін «публічні консультації» та уточнюється процедура їх проведення. Водночас, на нашу думку, необґрунтованим є поділ публічних консультацій на консультації з громадськістю та консультації із заінтересованими сторонами, що проводяться шляхом адресних консультацій. Водночас значним позитивом нової редакції Регламенту Кабінету Міністрів є закріплення проведення публічних консультацій на початковому етапі, коли уточнюється проблема та визначаються шляхи її вирішення [9].

Суперечливими є зміни, внесені у 2014 році до Закону України «Про місцеві державні адміністрації», якими зокрема передбачено, що проєкти нормативно-правових актів місцевих держадміністрацій виносяться на громадське обговорення шляхом оприлюднення в порядку, передбаченому Законом України «Про доступ до публічної інформації» [10]. По-перше, проведення громадського обговорення обмежується лише оприлюдненням проєктів актів, не враховуючи велике різноманіття форматів консультацій, які є більш результативними, ніж просто оприлюднення. По-друге, оприлюднення в порядку, передбаченому Законом України «Про доступ до публічної інформації», не передбачає отримання зворотного зв'язку, що є метою проведення консультацій.

Законом України «Про місцеве самоврядування» передбачено, що проведення загальних зборів громадян, громадських слухань здійснюється в порядку, визначеному статутом територіальної громади [11]. Водночас затвердження статуту є правом територіальної громади, а не обов'язком. За даними проекту «Громадяни в дії», на кінець 2018 року окремі положення щодо публічних консультацій затверджені Запорізькою, Київською, Краматорською, Кропивницькою, Львівською, Хмельницькою та Чернівецькою міськими радами [12]. Водночас відсутність єдиних законодавчо закріплених стандартів проведення публічних консультацій призводить іноді до затвердження документів, які не дають змогу громадянам повною мірою брати участь у вирішенні питань місцевого значення.

Законами України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» та «Про поведінку з радіоактивними відходами» передбачено проведення місцевими держадміністраціями та органами місцевого самоврядування громадських слухань з відповідних питань [13; 14]. Громадські слухання проводяться за ініціативою постійних жителів певної території, місцевих осередків об'єднань громадян, територіальних громад (органів самоорганізації населення). Місцеві держадміністрації або органи місцевого самоврядування, розглядаючи відповідні пропозиції від громадян або громадських об'єднань, відповідно до Порядку проведення громадських слухань з питань використання ядерної енергії та радіаційної безпеки (постанова Кабінету Міністрів від 18.07.1998 р. № 1122) визначають доцільність проведення громадських слухань. При цьому критерії недоцільності проведення громадських слухань не визначені [15].

У Законі України «Про основні засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» як основний формат проведення консультацій визначене оприлюднення проектів регуляторних актів з метою одержання зауважень і пропозицій. Крім цього, можуть бути проведені громадські слухання або відкриті обговорення в будь-якій іншій формі [16]. Строк для надання пропозицій і зауважень може становити від одного до трьох місяців. Передбачено, що орган державної влади або орган місцевого самоврядування «повністю чи частково враховує одержані зауваження і пропозиції або мотивовано їх відхиляє» [16]. Закон передбачає правові наслідки у разі непроведення консультацій: неоприлюднення проекту регуляторного акта з метою одержання пропозицій та зауважень є однією з обставин, за наявності якої регуляторний акт не може бути прийнятий.

Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» передбачає проведення громадського обговорення проектів містобудівної документації [17]. Строк проведення такого громадського обговорення не може становити менше 30 днів. Затвердження містобудівної документації без проведення громадського обговорення забороняється. Громадське обговорення може проводитися шляхом подання пропозицій та проведення громадських слухань, результати розгляду пропозицій підлягають оприлюдненню. У зазначеному Законі передбачений механізм для розгляду спірних питань, що виникають у процесі громадського обговорення, – погоджувальна комісія. Порядок проведення громадських слухань щодо врахування громадських інтересів під час розроблення проектів містобудівної документації на місцевому рівні (постанова Кабінету Міністрів від 25.05.2011 р. № 555) уточнює процедуру громадського обговорення. Водночас ані Законом, ані Порядком не визначено, чи мають учасники громадського обговорення проживати або провадити діяльність на відповідній території, що створює можливість для маніпулювання під час проведення обговорення [18].

Громадське обговорення проводиться і у процесі об'єднання територіальних громад. Таке обговорення може відбуватися у форматі громадських слухань, зборів громадян та інших форм консультацій з громадськістю. Відповідно до Закону України «Про добро-

вільне об'єднання територіальних громад» порядок проведення громадського обговорення визначається сільською, селищною, міською радою [19].

Громадське обговорення є одним з основних етапів проведення стратегічної екологічної оцінки. Відповідно до Закону України «Про стратегічну екологічну оцінку» на громадське обговорення виноситься проєкт документа державного планування та звіт про стратегічну екологічну оцінку. Строк громадського обговорення може становити не менше 30 днів. Законодавець не обмежує формати проведення громадського обговорення лише оприлюдненням для отримання пропозицій і зауважень та громадськими слуханнями, а передбачає можливість застосування будь-яких інших форм. За результатами громадського обговорення готується довідка щодо отриманих зауважень і пропозицій із зазначенням, яким чином вони враховані з відповідним обґрунтуванням [20].

Відповідно до Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» громадське обговорення під час проведення оцінки проводиться двічі: 1) громадське обговорення обсягу досліджень та рівня деталізації інформації, що підлягає включенню до звіту з оцінки впливу на довкілля, що передбачає надання громадськістю зауважень і пропозицій протягом 20 робочих днів; 2) громадське обговорення планованої діяльності після подання звіту з оцінки впливу на довкілля, що проводиться у формі громадських слухань та у формі надання письмових зауважень і пропозицій (у тому числі в електронному вигляді) і триває від 25 робочих днів до 35 робочих днів [21]. У першому випадку інформація про результати громадського обговорення включається до звіту з оцінки впливу на довкілля, у другому – готується окремий звіт про громадське обговорення. Законом не визначено, хто має бути залучений до участі у громадському обговоренні, чи мають бути це мешканці відповідної території або юридичні особи, що діють на відповідній території. Не уточнюється це питання і в Порядку проведення громадських слухань у процесі оцінки впливу на довкілля (постанова Кабінету Міністрів від 13.12.2017 № 989). Проводити громадські слухання може як уповноважений центральний орган або уповноважений територіальний орган, так і визначений на конкурсній основі організатор громадських слухань [22]. На нашу думку, маніпулятивною є норма зазначеного Порядку, що громадські слухання вважаються такими, що не відбулися, якщо не з'явився їх організатор або суб'єкт господарювання, а повторні слухання проводяться лише, якщо громадські слухання не відбулися у зв'язку з неявкою організатора громадських слухань. Іншими словами, громадські слухання можуть бути визнані такими, що відбулися, навіть за відсутності представників громадськості.

Аналізуючи Порядок проведення органами державного нагляду (контролю) консультацій з громадськістю за ініціативою громадських об'єднань (постанова Кабінету Міністрів від 24.05.2017 р. № 398), можна дійти висновку, що під консультаціями з громадськістю в ньому розуміється надання відповідними органами консультацій громадським об'єднанням у разі їх звернення [23], що не відповідає змісту публічних консультацій. Так, у п. 10 Порядку передбачено, що письмова консультація надається органом державного нагляду (контролю), зокрема шляхом надіслання громадському об'єднанню відповідного повідомлення на адресу електронної пошти. Хоча зазначеним Порядком і передбачено проведення публічного громадського обговорення у формі конференцій, форумів, зустрічей (нарад) з громадськістю тощо, визначена Порядком тематика проведення таких консультацій (консультаційна підтримка громадських об'єднань з питань здійснення державного нагляду (контролю); роз'яснення норм законодавства) навряд чи може стати предметом саме громадського обговорення.

У грудні 2017 року Урядом був схвалений та внесений на розгляд Верховної Ради проєкт Закону «Про публічні консультації». Водночас Верховною Радою його було повер-

нуто. Варто зазначити, що питання запровадження єдиних стандартів проведення консультацій з громадськістю неодноразово порушувалося як з боку органів державної влади, так і з боку громадянського суспільства. Перші спроби розроблення відповідного законопроекту були ще у 2005–2006 роках. У січні 2010 року Урядом була схвалена Концепція проекту Закону України «Про основні засади державної комунікативної політики», в якому, зокрема, передбачалося врегулювати і питання проведення консультацій з громадськістю, але відповідний законопроект не був розроблений.

Згідно із законопроектом «Про публічні консультації» суб'єктами владних повноважень, на яких поширюватиметься дія закону, є народні депутати України, комітети Верховної Ради України; Кабінет Міністрів України та органи виконавчої влади; органи влади Автономної Республіки Крим; органи місцевого самоврядування; державні колегіальні органи; Національний банк України; інші державні органи у разі здійснення ними управлінських функцій [24]. Основними новаціями законопроекту порівняно з наявними нормативно-правовими актами є, зокрема, обов'язок суб'єктів владних повноважень готувати консультаційні документи для проведення консультацій, створювати інформаційні реєстри заінтересованих осіб тощо. Надзвичайно важливим є закріплення у законопроекті обов'язку суб'єктів владних повноважень планувати відповідну діяльність, проводити консультації на всіх етапах формування та реалізації державної політики, вирішення питань місцевого значення, залучати до консультацій представників усіх заінтересованих сторін. Водночас законопроект потребує доопрацювання в частині визначення принципів проведення консультацій, уточнення форм публічних консультацій, а також термінології щодо учасників публічних консультацій та заінтересованих осіб, визначення правових наслідків непроведення консультацій тощо.

Висновки. Удосконалення законодавчої бази проведення публічних консультацій, на нашу думку, має передбачати прийняття Закону України «Про публічні консультації» після його доопрацювання, а також внесення змін до чинних нормативно-правових актів у частині: розширення переліку форм проведення консультацій; уточнення суб'єктів, які мають залучатися до участі у консультаціях; усунення підміни публічних консультацій наданням консультацій або оприлюдненням без отримання зворотного зв'язку; передбачення обов'язковості оприлюднення звітів за результатами консультацій з обґрунтуванням у разі відхилення пропозицій тощо.

Водночас не менш важливим є розуміння з боку політичного керівництва, державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування необхідності проведення якісних консультацій, оволодіння ними навичками їх проведення, а громадянами – навичками участі у консультаціях.

Список використаної літератури

1. Кодекс кращих практик участі громадськості у процесі прийняття рішень, прийнятий Конференцією громадських організацій Ради Європи 01.10.2009.
2. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 № 996. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/996-2010-%D0%BF> (дата звернення: 15.05.2020).
3. Гуржій А.В. Публічні консультації: актуальні проблеми та перспективи правового регулювання. *Правові горизонти*. 2017. Вип. 5(18). С. 74–81.
4. Про Положення про порядок підготовки та внесення проектів актів Президента України : Указ Президента України 15.11.2006 № 970/2006. *База даних «Законодавство*

- України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/970/2006> (дата звернення: 20.05.2020).
5. Підсумки 2 сесії Верховної Ради. / Вебсайт Комітету виборців України. URL: http://www.cvu.org.ua/uploads/%D0%94%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%9A%D0%92%D0%A3_%D0%9F%D1%96%D0%B4%D1%81%D1%83%D0%BC%D0%BA%D0%B8%20%D1%81%D0%B5%D1%81%D1%96%D1%97%D1%97.pdf (дата звернення: 20.05.2020).
 6. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1861-17> (дата звернення: 20.05.2020).
 7. Про комітети Верховної Ради України : Закон України від 04.04.1995 № 116/95-ВР. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/116/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 20.05.2020).
 8. Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.2007 № 950. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/950-2007-%D0%BF> (дата звернення: 20.05.2020).
 9. Про внесення змін до Регламенту Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 26.02.2020 № 168. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/168-2020-%D0%BF> (дата звернення: 02.06.2020).
 10. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 09.04.1999 № 586-XIV. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/586-14> (дата звернення: 20.05.2020).
 11. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 20.05.2019).
 12. Індекс демократичності міст – 2018. Довідник громадського активіста. URL: <https://drive.google.com/file/d/1XjK6eC7NHBdVpPn2z2M-IH2o517OiJy/view> (дата звернення: 20.05.2020).
 13. Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку : Закон України від 08.02.1995 № 39/95-ВР. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/39/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 10.06.2020).
 14. Про поводження з радіоактивними відходами : Закон України від 30.06.1995 № 255/95-ВР. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/255/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 10.06.2020).
 15. Про затвердження Порядку проведення громадських слухань з питань використання ядерної енергії та радіаційної безпеки : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.1998 № 1122. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1122-98-%D0%BF> (дата звернення: 10.06.2020).
 16. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності : Закон України від 11.09.2003 № 1160-IV. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1160-15> (дата звернення: 10.06.2020).
 17. Про регулювання містобудівної діяльності : Закон України від 17.02.2011 № 3038-VI. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3038-17> (дата звернення: 10.06.2020).
 18. Про затвердження Порядку проведення громадських слухань щодо врахування громадських інтересів під час розроблення проектів містобудівної документації на місцевому рівні : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.05.2011 № 555. *База даних*

- «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/555-2011-%D0%BF> (дата звернення: 10.06.2020).
19. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 05.02.2015 № 157-VIII. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/157-19> (дата звернення: 10.06.2020).
 20. Про стратегічну екологічну оцінку : Закон України від 20.03.2018 № 2354-VIII. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2354-19> (дата звернення: 10.06.2020).
 21. Про оцінку впливу на довкілля : Закон України від 23.05.2017 № 2059-VIII. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2059-19> (дата звернення: 10.06.2020).
 22. Про затвердження Порядку проведення громадських слухань у процесі оцінки впливу на довкілля : Постанова Кабінету Міністрів України від 13.12.2017 № 989. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/989-2017-%D0%BF> (дата звернення: 10.06.2020).
 23. Про затвердження Порядку проведення органами державного нагляду (контролю) консультацій з громадськістю за ініціативою громадських об'єднань : Постанова Кабінету Міністрів України від 24.05.2017 № 398. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/398-2017-%D0%BF> (дата звернення: 16.06.2020).
 24. Про публічні консультації : проект Закону України реєстраційний номер 7453 від 27.12.2017 р. / Вебсайт Верховної Ради України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63237 (дата звернення: 16.06.2020).

LEGAL BASIS OF PUBLIC CONSULTATIONS IN UKRAINE

Nataliia Oksha

*Private Higher Education Establishment "European University",
Department of Social and Humanities Sciences
16V Academician Vernadsky Boulevard, 03115, Kyiv, Ukraine*

The article is devoted to the study of the legal field of public consultations by public authorities and local governments in Ukraine. Democratic society, in addition to universal suffrage, also provides for other mechanisms of citizen participation in the decision-making, because the active part of society is often not enough once every few years to participate in the formation of elected bodies. Citizens and non-governmental organizations seek to influence the decision-making process to take into account their opinions, interests and needs. And public authorities, local governments are interested in supporting their decisions by society, their legitimacy. The need to create conditions and mechanisms for more effective engagement of citizens and civil society organization in decision-making to solve problems that concern citizens was the reason of establishment of the Open Government Partnership. Approaches to the institutionalization of forms of communication public authorities and civil society, their regulation are determined by the political system and political culture of society, the system of organization of power in the state and regulation of public authorities' activities. One of the important factors in the formation of public consultations as an effective tool of public participation in the decision-making process is the availability of legal regulation. The article analyzes legislation that regulate the activities of public authorities and local governments and social relations in various spheres of social and economic life. The article outlines the main problems of these acts, which are the cause of ineffective public consultations. The solution of the problem of public consultation legislation may be the adoption of the Law "On Public Consultations" and the improvement of the current legislation, taking into account its adoption.

Key words: public consultations, public discussion, public hearings, public engagement, legislation, public authorities, local governments, decision-making.

УДК 321.022

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.30>

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ ІНСТИТУТУ ПРОБАЦІЇ В УКРАЇНІ

Катерина Остапчук

*Національний університет «Острозька академія»,
факультет політико-інформаційного менеджменту,
кафедра політології та національної безпеки
вул. Семінарська, 2, 35800, м. Острог, Рівненська область, Україна*

В умовах сучасної демократизації та гуманізації суспільства державна політика України має бути спрямована на забезпечення прав і свобод людини, а її законодавство приведене відповідно до міжнародних норм, стандартів і спрямоване на диференціацію виконання покарань та індивідуальний підхід до засуджених.

Запровадження інституту пробації в Україні відбулося 5 лютого 2015 року шляхом прийняття Закону України «Про пробацію», який набрав чинності в серпні 2015 року. Пробація в Україні має на меті виробити механізми ресоціалізації осіб, які вчинили правопорушення, для повноцінного суспільного життя. Також забезпечити виконання певних видів покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, забезпечити суд характеризуючою інформацією про обвинувачену особу та допомогти засудженим, які готуються до звільнення з місць позбавлення волі. Тому ця система є дуже важливою з огляду на оцінку рівня демократії держави, гуманності кримінального і кримінально-виконавчого законодавства.

Основні напрями сучасної кримінальної політики України знайшли відображення у Кримінальному і Кримінально-виконавчому кодексах України. Суть цих напрямів полягає в посиленні боротьби з тяжкими і особливо тяжкими злочинами за одночасного пом'якшення заходів кримінальної відповідальності до осіб, які вперше притягуються до відповідальності за злочини невеликої і середньої тяжкості.

У плані гуманізації відповідальності це проявилось перш за все у збільшенні передбачених Кримінальним кодексом України видів покарань, які є альтернативою покаранню у вигляді позбавлення волі на певний строк. Більше двох третин статей Кримінального кодексу України передбачають покарання, не пов'язані з позбавленням волі. Деякі з цих видів покарань застосовувалися в Україні впродовж багатьох років (наприклад, штраф, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, виправні роботи), а інші є новими для українського кримінального законодавства (громадські роботи, обмеження волі, арешт). Крім того, додатково передбачені такі покарання, як позбавлення військового спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу і конфіскація майна.

Саме тому першочергово під час роботи із засудженими має виступати не каральна сторона, тобто позбавлення волі, а запровадження адекватного рівня нагляду у поєднанні з необхідними соціально-виховними та психологічними заходами. Здебільшого критерієм необхідного рівня нагляду виступає показник ризику скоєння нового злочину (ризик рецидиву злочинності), що в пробації залежно від регіону коливається від одного до двох відсотків.

Ключові слова: інститут пробації, Кримінальний кодекс України, Кримінально-виконавчий кодекс України, правопорушення, ресоціалізація засуджених.

Питання пошуку альтернатив позбавленню волі обговорювалися на міжнародному рівні в рамках Організації Об'єднаних Націй. На конгресах ООН із попередження злочинності й поведження із правопорушниками починаючи з 1955 року зверталась увага на

важливість застосування покарань, не пов'язаних з ув'язненням, основна перевага яких вбачалась у тому, що вони, маючи широкі можливості ресоціалізації, реадптації засуджених, забезпечують збереження їх фізичного і психічного здоров'я, а умови їх відбування в основному відповідають умовам нормального життя на волі, дозволяючи з більшою ефективністю досягти мети виправлення і спеціальної превенції [13].

Так, на VIII Конгресі ООН у 1990 році з попередження злочинності і поведження із засудженими було прийнято Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила), – Резолюція 45/110 ГА ООН від 14.12.1990 р. [4].

Токійські правила рекомендують застосовувати до правопорушників заходи, не пов'язані з тюремним ув'язненням, що натеper є стратегією пробації.

Актуальність створення в Україні служби пробації зумовлена необхідністю виконання міжнародних зобов'язань щодо ширшого запровадження альтернативних позбавленню волі видів покарань.

Впровадження пробації як одного з механізмів впливу на осіб, які мають можливість виправитися без ізоляції від суспільства, стало важливим аспектом діяльності нашої держави нині [3].

Підготовча робота із запровадження пробації розпочалась у нашій країні 1994 року. Проведено сотні тренінгів, відбулося десятки поїздок за кордон для ознайомлення з досвідом і тамтешніми моделями, щоб вибрати найоптимальнішу. Підготовлено законопроекти «Про пробацію» та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо гуманізації кримінального законодавства та організаційно-правових передумов впровадження пробації)». Здійснювались кілька пілотних проєктів у Київській та Кіровоградській областях [10, с. 146].

Уповноважений орган з питань пробації є органом виконання покарань, який забезпечує реалізацію державної політики у сфері виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі. Орган пробації безпосередньо підпорядковується міжрегіональному управлінню з питань виконання кримінальних покарань та пробації Міністерства юстиції України та є відокремленим підрозділом без права юридичної особи [5].

Перша офіційна ініціатива щодо створення в Україні служби пробації була подана до Кабінету Міністрів України Державним департаментом України з питань виконання покарань у травні 2002 року за результатами візиту до Служби тюрем і пробації Королівства Швеції. Кабінетом Міністрів України 28 травня 2002 року було надане офіційне доручення Державному департаменту України з питань виконання покарань за № 3974/84 щодо узгодження пропозиції зі створення служби пробації в Україні, на виконання якого були підготовлені перші концептуальні пропозиції щодо впровадження пробації в Україні [1].

Заходи зі створення та розвитку національної моделі пробації були включені до Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки (Указ Президента від 20.05.2015 № 276) та Національної стратегії у сфері прав людини (Указ Президента від 25.08.2015 № 501) [6].

Суттєвим кроком у запровадженні пробації в Україні стала ратифікація 16 вересня 2014 р. Верховною Радою України Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, ст. 6 якої передбачає провадження діалогу між Україною та країнами Європейського Союзу (далі – ЄС) щодо обговорення реформ у сфері забезпечення принципів демократії, верховенства права і дотримання прав людини, у тому числі щодо реформування судової системи та пра-

воохоронних органів. Нині в Україні реалізуються багато проєктів, які безпосередньо опікуються питанням адаптації іноземного досвіду щодо пробації. Серед таких проєктів – Проєкт ЄС «Підтримка реформ у сфері юстиції України» та Проєкт технічної допомоги між Урядами Канади та України «Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні» тощо [8].

В Україні було створено законодавче підґрунтя для впровадження національної системи пробації, яка визначена як система наглядових та соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до засуджених, а також забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого [5].

З метою створення повноцінної системи пробації у січні 2018 року було створено єдину Державну установу «Центр пробації» (Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 р. № 655-р) з підпорядкуванням їй уповноважених органів з питань пробації, удосконалено організаційну структуру, механізм використання фінансових, матеріальних та технічних умов функціонування органів пробації для ефективного виконання поставлених завдань [7].

Пробація – це основна ланка у структурі державних органів, яка здійснює контроль за виконанням покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, і виконує із засудженими роботу, спрямовану на формування у них правослухняної поведінки і стимулювання до становлення на життєву позицію, що відповідає суспільним нормам та інтересам.

Виходячи зі змісту завдань пробації, визначених Законом України «Про пробацію», на орган пробації покладаються завдання, що пов'язані з:

- підготовкою досудових доповідей щодо обвинувачених;
- проведенням соціально-виховної роботи із засудженими;
- реалізацією пробаційних програм стосовно осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням;
- здійснення заходів з підготовки осіб, які відбувають покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення [5].

Реалізація майже кожного з перелічених завдань потребує аналізу та оцінки конкретного випадку, вміння працівників пробації робити висновки та розробляти ефективні заходи впливу на поведінку засудженого, спілкуватися з ним та мотивувати до змін, що передбачає знання в різних галузях, таких як: юриспруденція, психологія, соціальна робота, педагогіка.

Після застосування покарання, альтернативного позбавленню волі, розпочинається етап наглядової пробації, яка передбачає не лише контроль за засудженим, але й індивідуально сплановану роботу над вирішенням його проблем (факторів ризику), які можуть призвести до вчинення повторного злочину, забезпечення надання йому необхідних соціальних, психологічних, юридичних, медичних та освітніх послуг; застосування спеціальних пробаційних програм. В основі всіх пробаційних заходів перебуває оцінка факторів ризику та використання спеціальних методик пробаційної роботи, які ураховують стать та вік суб'єкта пробації, передбачають постійний моніторинг результатів та коригування для досягнення максимального ефекту [2, с. 368].

Працівникам пробації необхідно вживати заходи щодо забезпечення дієвого нагляду за поведінкою засуджених, захисту суспільства від злочинця, реабілітації злочинця в очах пересічних громадян та попередження вчинення нових злочинів особами, які перебувають на обліку уповноваженого органу з питань пробації.

Однією із найважливіших умов підвищення ефективності роботи працівників пробації є широке залучення до виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, гро-

мадськості, волонтерів, а також проведення цілеспрямованих публікацій і програм у засобах масової інформації та телебачення.

Участь громадськості у виправленні і перевихованні засуджених у діяльності органів і установ під час виконання покарань є частиною програми перетворення в життя принципу демократизму кримінально-виконавчого права. Вона є одним із засобів забезпечення законності під час виконання покарань, служить підвищенню ефективності досягнення цілей кримінального покарання, повернення засуджених до нормального життя та закріплена у Кримінально-виконавчому кодексі України [3].

Із засудженими, звільненими від відбування покарання з випробуванням, уповноваженим органом з питань пробації проводиться соціально-виховна робота за індивідуальним планом з урахуванням оцінки ризиків повторного вчинення кримінальних правопорушень [5]. Передбачається ціла система заходів для того, щоб не лише виконати покарання, а реабілітувати засуджену особу та усунути чинники, що вплинули на протиправну поведінку, заохотити до змін і допомогти змінитися. Під час проведення із засудженим виховної роботи необхідно сприяти розвитку у засудженого почуття особистої відповідальності і дисципліни, допомагати йому реінтегруватися в правослухняного громадянина у суспільстві. Така можливість має велике значення для суспільства та сприяє зниженню кількості скоєних повторних злочинів і, відповідно, зменшенню загальної кількості злочинів у країні.

Особа, яка відбуває покарання у місцях позбавлення, окрім самого позбавлення волі, зазнає більших втрат. Ця людина втрачає соціальні зв'язки, які є необхідними для її розвитку, можливість робити здобутки, досягнення, які можуть бути корисними не лише для неї особисто, а й для держави та суспільства. Ця людина може втратити сім'ю, своє майно, свій людський образ, а також перспективу в майбутньому на подальше життя в суспільстві та може загрожувати безпеці суспільства. Безпека суспільства – це найголовніша мета впровадження пробації в Україні. Це не є абсолютно новим революційним шляхом, це більш цивілізований шлях, який довів свою ефективність в усьому світі саме з точки зору безпеки суспільства і попередження вчинення повторних правопорушень особами, які вже вчинили правопорушення [9, с. 62].

Пробаційний нагляд має дуже суттєву відмінність з контролем за виконанням покарання, пов'язаного з позбавленням волі. Ця відмінність полягає в тому, що він включає в себе як контроль, так і підтримку та надання консультацій. Разом із засудженою особою створюється план вирішення її проблемних питань та її змін, тобто суб'єкт пробації заявляє про свою готовність змінитися, а пробація повинна запропонувати свою допомогу у вирішенні проблемних питань, які стають на заваді змінам [11].

Пробація не зменшує покарання, а пропонує цивілізований та виважений підхід до міри відповідальності особи, а найголовніше те, що він з точки зору перспективи більш ефективний. Пробація намагається з'ясувати і показати наскільки можливо змінити людину без ув'язнення [12, с. 154].

Застосування санкцій та попереджувальних заходів дасть змогу зменшити державні витрати на утримання правопорушників у місцях позбавлення волі та сфокусувати ресурси на їх реабілітацію, допоможе зберегти соціально корисний громадянський потенціал. А впровадження нових технологій, електронного моніторингу у процес відбування покарань може замінити певні аспекти ув'язнення, які раніше були спрямовані на цілодобовий контроль за поведінкою правопорушника.

Підсумовуючи, зазначимо, що пробація – більш гуманна та логічна система виконання покарання, поєднана з допомогою, підтримкою, мотивацією правопорушника до

змін без ізоляції його від суспільства, є дієвою альтернативою покаранню у вигляді позбавлення або обмеження волі. Перспективою такої системи можна вважати те, що в результаті застосування пробації знижується злочинність, є позитивний економічний ефект для держави, а також до суспільства повернеться повноцінна людина, яка не порушує законодавство та чесно працює, сплачуючи внески у держбюджет.

Список використаної літератури

1. Аніщук В. Організація служби пробації в Україні. *Підприємство, господарство та право*. 2017. Вип. 3. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/3/51.pdf> (дата звернення: 01.06.2020).
2. Богатирьова О. Теоретико-прикладні засади впровадження пробації в Україні : монографія. Київ : Дакор, 2013. 368 с.
3. Кримінально-виконавчий кодекс України № 1129-IV від 11 липня 2003 р. URL: <http://www.rada.gov.ua> (дата звернення: 03.06.2020).
4. Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_907 (дата звернення: 01.06.2020).
5. Про пробацію : Закон України від 05.02.2015 № 160-VII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/160-19> (дата звернення: 01.06.2020).
6. Про стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015> (дата звернення: 01.06.2020).
7. Про утворення державної установи «Центр пробації». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/655-2017-%D1%80> (дата звернення: 01.06.2020).
8. Статут Ради Європи. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_001 (дата звернення: 01.06.2020).
9. Ягунов Д. Служба пробації: концепція, засади діяльності, організаційна структура. *Бюлетень «Відновне правосуддя в Україні»*. Київ : Український центр Порозуміння. 2007. 62 с.
10. Ягунов Д. Що стоїть на заваді створення служби пробації в Україні (до питання створення національної моделі пробації). *Актуальні проблеми європейської інтеграції* : зб. наук. праць з питань європейської інтеграції та права / за ред. Д. Ягунова. Одеса : Фенікс, 2011. 146 с.
11. *Юридична газета*. Пробаційний нагляд як новий вид покарання: вебсайт. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/probaciyniy-naglyad-yak-noviy-vid-pokarannya.html> (дата звернення: 03.06.2020).
12. Яковець І. Пробація: загальні підходи до визначення поняття та засади впровадження в Україні. *Scientific Journal "ScienceRise"*. № 2(2). Харків : НПП ЧП «Технологический Центр», 2014. 154 с.
13. European Convention on the Supervision of Conditionally Sentenced or Conditionally Released Offenders, 30.XI.1964. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168006fdc4> (дата звернення: 03.06.2020).

THE FORMATION OF PROBATION INSTITUTE POLICY IN UKRAINE

Kateryna Ostapchuk

*National University of "Ostroh Academy",
Faculty of Political Studies and Information Management,
Department of Political Science and National Security
Seminarska Street, 2, 35800, Ostroh, Rivne region, Ukraine*

In today's world of democratization and humanization, public policy of Ukraine should be aimed at ensuring human rights and freedoms as well as the Law aligned with international rules, standards and aim at the differentiation of execution of punishments, individual approaches to convicted persons.

The introduction of probation institute in Ukraine began with the adoption of the Law of Ukraine "On Probation" on February 5, 2015. It came into force on August 28, 2015. Probation in Ukraine aims to develop mechanisms for resocialization of convicted persons for their full public life. Also, it aims to ensure the execution of certain non-custodial sentence types, provide courts with the formalized information about the accused persons and prepare inmates for release. Therefore, this system is very important in the view of the assessment of democracy level of the state, the humanity in the criminal law and the criminal-executive law.

The main directions of modern criminal policy of Ukraine are reflected in the Criminal Code and the Criminal-Executive Code of Ukraine. The essence of these areas is to strengthen the fight against grave offenses, special grave offenses and in the same time mitigating criminal liability for individuals who are sued for minor offenses and medium grave offenses the first time.

First of all, it manifested in an increase types of punishments found in the Criminal Code of Ukraine in terms of humanization of criminal responsibility, which are alternative to imprisonment for a definite term. More than two-thirds of articles of the Criminal Code of Ukraine provides for non-custodial penalties. Many of these penalties have been used in Ukraine for many years (e.g. fine, deprivation of the right to occupy certain positions or engage in certain activities, correctional labor), and the others are new to the Code (community service, restraint of liberty, arrest). Furthermore, additionally penalties provided for by law such as revocation of a military or special title, rank, grade or qualification class and forfeiture of property.

That's why the imprisonment punishment should not be taken in the first place but the introduction of supervision at the proper level in combination with social, pedagogical and psychological measures. Mostly the criteria of the necessary supervision level defines by the risk of committing a new crime (risk of recidivism) that ranges from one to two, depending on the region.

Key words: probation institute, Criminal Code of Ukraine, Criminal Executive Code of Ukraine, punishment, resocialization.

УДК 327:303.211(477:100)“2019/2020”
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.31>

АНАЛІЗ ПОЗИЦІЙ УКРАЇНИ В МІЖНАРОДНИХ РЕЙТИНГАХ ЗА 2019–2020 РОКИ

Катерина Савон

*Національний університет «Одеська юридична академія»,
кафедра політичних теорій
вул. Фонтанська дорога, 23, 65000, м. Одеса, Україна*

У статті розглянуто місце України в міжнародних рейтингах останніми роками. Визначено особливості міжнародних індексів та динаміку розвитку позицій України. Наведені різні класифікації рейтингів за показниками: за сферою дослідження, за укладачами рейтингів, за кількістю років існування, за періодичністю випусків рейтингів.

Класифікація міжнародних рейтингів та індексів, використаних у цій статті, поділена для зручності на політичні, економічні та соціальні (розподіл за методикою І.К. Кириченко).

Досліджено такі рейтинги, як: Рейтинг відкритості бюджетів, Рейтинг військової могутності, Індекс сприйняття корупції, Індекс недієздатності держав, Індекс свободи преси, Індекс процвітання, Індекс верховенства права, Індекс світової конкурентоспроможності, Індекс економічної свободи, Рейтинг легкості ведення бізнесу, Рейтинг національних брендів, Індекс соціальної мобільності, Індекс свободи людини, Індекс людського розвитку, Індекс гендерної нерівності та Рейтинг щасливих країн світу.

Проаналізовано, які фактори в українському суспільстві треба покращувати для отримання оптимальних результатів у різних рейтингах світу. Виявлено динаміку розвитку позицій України в Рейтингу відкритості бюджетів, Індексі недієздатності держав або Рейтингу крихких держав, Індексі світової конкурентоспроможності, Індексі економічної свободи, Індексі людського розвитку та Рейтингу щасливих держав.

Виявлені позитивні і негативні фактори, що впливають на трансформаційні процеси в українському суспільстві і знижують можливість вирватися в топ рейтингів світу. У таких рейтингах, як Рейтинг щасливих країн світу та Індекс гендерної нерівності, порівняні деякі показники з переможцями цих рейтингів (Фінляндія та Данія).

За допомогою рейтингів встановлено, що в Україні проживають освічені, з професійною підготовкою фахівці, які мають гарний ресурс, проте через економічні складнощі вимушені покращувати своєю діяльністю рейтинги та іміджі інших держав. Невирішеною проблемою також є військовий конфлікт на Сході України, який не тільки понижує рейтинги України, але і робить українців ще більш нещасливими.

Зроблено висновок про середнє положення України в досліджених рейтингах та факторах, які можна покращити для отримання позитивних результатів у побудові гарного іміджу України, що може в перспективі стати одним із найкращих брендів світу.

Ключові слова: економічні індекси, міжнародні рейтинги, політичні індекси, соціальні індекси, Україна.

Постановка проблеми. Світова спільнота за допомогою міжнародних рейтингів дає оцінку політичним, економічним та соціальним діям державної влади. Актуальність теми зумовлена суспільною необхідністю проаналізувати динаміку позицій України в міжнародних рейтингах та зробити висновок, в яких рейтингах динаміка є позитивною, а в яких негативною.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Серед науковців, що досліджували окремі аспекти теми, слід виділити І.К. Кириченка, який розробив класифікацію міжнародних рейтингів за сферою здійснення та проаналізував динаміку місць України в рейтингах з 2008 до 2016 року. Також це Є.О. Романенко, що досліджував Індекс економічної свободи та порівнював показники з минулими роками, даючи оцінку цьому індексу.

Виклад основного матеріалу. Імідж держави в сучасному світі постає акти-вом, який виражається в безпековому складнику та може впливати на соціальні виміри суспільства. Останніми роками віртуальна реальність стає все більш реальною, тому те, як держава представлена в ЗМІ, стає одним із головних чинників під час вибору держави бізнес-партнером, країни для туризму, держави з авторитетною позицією у міжнародних відносинах, бажаною для життя та праці серед іноземців та насамперед серед своїх громадян. Показники у рейтингах значною мірою відображають життя суспільства і здебільшого саме через світові рейтинги міжнародна спільнота вбачає зміни у державі.

Можна класифікувати міжнародні рейтинги за різними показниками: за сферою дослідження, за укладачами рейтингів, за кількістю років існування, за періодичністю випусків рейтингів. Щодо класифікації рейтингів за сферою дослідження, то І.К. Кириченко поділив міжнародні рейтинги на 3 групи: політичні, економічні та соціальні. Велика кількість рейтингів ставить питання щодо вибору з них найважливіших з погляду на трансформаційні процеси в Україні. Вчений презентував міжнародні рейтинги, що будуть залучені в цій статті, однак актуальним є доповнення цих рейтингів в умовах сьогодення.

На думку Кириченка, «в Україні політичні трансформації зумовлюють основу формування всіх економічних процесів у державі: від рівня податкового навантаження на суб'єкти господарювання до цільових показників грошово-кредитної політики, а також умов залучення інвестицій та розвитку інновацій. Високий рівень економічного добробуту країни зумовлює високий рівень доходів населення та можливість суспільного задоволення всіх першочергових потреб, включаючи формування заощаджень. Крім того, у політично та економічно стабільній державі є можливість спрямовувати кошти на освіту та соціальні ініціативи та проекти» [1, с. 19]. Отже, є взаємозалежність соціальних індексів від економічних, а економічних від політичних.

До політичних рейтингів можна віднести такі як: Рейтинг відкритості бюджетів, Рейтинг військової могутності, Індекс сприйняття корупції, Індекс недієздатності держав, Індекс свободи преси, Індекс процвітання та Індекс верховенства права.

У Рейтингу відкритості (прозорості) бюджетів Україна у 2019 році посіла 63-є місце. Цей рейтинг враховує прозорість за державними витратами, відкритість доступу громадськості до інформації, як Уряд витрачає та збільшує державний бюджет. Укладачем цього рейтингу виступає Open Budget Survey та дає оцінку державам кожні 2 роки. Після спаду останніми роками Україна покращила свої показники на 9 сходинок, що наблизило Україну до рейтингів 2010 року. Індикатором, який треба покращувати, у цьому індексі виступає участь громадськості у розробці та прийнятті бюджету держави [2].

У рейтингу військової могутності Україна на 27-у місці із 138 країн за 2020 рік. Динаміка є позитивною, нині Україна входить до 10 найсильніших армій Європи. Цей рейтинг складається із 50 факторів, які містять у собі воєнну могутність, фінансовий складник, логістичні можливості, географічне розташування та інші. З 2006 року GlobalFirepower представляє аналітичну довідку щодо цього рейтингу [3].

Індекс сприйняття корупції щорічно розраховується міжнародною організацією Transparency International. Україна за 2019 рік посіла 126-е місце із 180 країн, тобто спустилася на 6 сходинок. Україна оцінена як найкорумпованіша країна Європи. Треба зау-

важити, що цей індекс не враховує корупцію в медичних закладах та закладах освіти. Та 23% респондентів сплатили хабар за останній рік за громадські послуги в Україні [4]. Але є критика щодо цього індексу, деякі вчені вважають, що корупцію виміряти неможливо.

Індекс недієздатності держав, або Рейтинг крихких держав, порівнює 178 держав, з яких у 2020 році Україна посіла 92-е місце. У цьому рейтингу 1-е місце відповідає найнижчим показникам у рейтингу. Динаміка показує, що кращими для України у цьому рейтингу були показники 2011–2014 років. Гарними показниками в Україні за цим індексом є легкість доступу до прісної води, відсутність конкуренції за природні ресурси, постачання продовольства, контроль за захворюваннями та населенням (кількість сиріт, рівень дитячої смертності, щільність населення). Позитивним є індикатор державних послуг, який включає в себе доступ до освіти, кількість лікарень, санітарні норми, доступність постачання палива та ін. Факторами, що заважають Україні піднятися вгору, є відрив еліти від решти населення та зовнішнє втручання. Ці індикатори включають національну ідентичність, екстремістську риторику, низький рівень толерантності, концентрацію багатства, відсутність зростання середнього класу, монополізацію розподілу ресурсів. Щодо зовнішнього втручання, то до цього індикатора включають наявність іноземних військ, військові напади через кордон, військову допомогу, миротворчу діяльність, присутність прихованих операцій та залежність від економічної допомоги [5].

Організація «Репортери без кордонів» з 2002 року складає Міжнародний індекс свободи преси, що включає такі показники, як: напади на журналістів, незаконні арешти, кількість ЗМІ та їх незалежність, законодавство та думку експертів. Цей рейтинг визначається за допомогою заповнення анкет незалежними юристами, науковцями, журналістами по всьому світу. Україна покращує свої показники у цьому рейтингу, але посідає 96-е місце у 2020 році [6].

Лондонський аналітичний центр Legatum Institute, який розробляє щороку Індекс процвітання, ставить на меті проаналізувати країни в шкалі від бідності до процвітання. У цьому рейтингу аналізується 167 країн, Україна у 2019 році посідає 96-е місце. З факторів, що знижують позиції, – рівень безпеки (145-е місце) та соціальний капітал (148-е місце), в якому вказується на низьку участь громадян у житті суспільства. Серед позитивних показників – освіта (37-е місце), рейтинг акцентує увагу на високому рівні освіти серед населення [7].

World justice project опублікувала звіт щодо Індексу верховенства права, в якому Україна посідає 72-е місце серед 128 країн, з позитивною динамікою на 6 сходинок вгору. Найвищими індикаторами є відкритість Уряду (42-е місце), дотримання закону та безпека (52-е місце) та фундаментальні права (49-е місце). Найгіршими показниками є рівень корупції (110-е місце) [8].

До економічних рейтингів можна віднести такі як: Індекс світової конкурентоспроможності, Індекс економічної свободи, Рейтинг легкості ведення бізнесу та Рейтинг національних брендів.

Згідно з Індексом світової конкурентоспроможності, який щорічно складає Світовий економічний форум, у 2019 році порівнювалася 141 держава, серед яких Україна посіла 85-е місце. Порівняно з 2018 роком Україна втратила 2 позиції. Цей рейтинг складається із 12 показників, що визначають конкурентоспроможність держави, серед яких – рівень інфраструктури, макроекономічна стабільність, освіта, рівень технологічного розвитку, конкурентоспроможність, інноваційний потенціал. Кращими оцінками експерти відзначили рівень інфраструктури (42-а сходинка), а саме: доступ до електрики та довжина залізничної мережі; університетські навички (44-а сходинка), серед них важливими є майбутні професійні навички, потрібні для роботи. Показниками, що тягнуть вниз, відзначаються

фінансова система (136-а сходинка) та індикатор макроекономічної стабільності (133-є місце). Серед чинників, що спричинили такі негативні показники впливу, – недоступність кредитів, слабка стійкість банків, соціальний капітал, рівень судової незалежності, інфляція та динаміка боргів [9].

The Heritage Foundation спільно з Wall Street Journal починаючи з 1995 року щорічно порівнюють держави за Індексом економічної свободи. Цей індекс складається з 12 факторів, які охоплюють верховенство права, рівень втручання уряду, ефективність регулювання бізнесу та відкритість ринку [10]. Україна посіла 147-у сходинку із 180 у 2019 році. За 3 роки Україна покращила показники на 21 сходинку, що є позитивним зрушенням у цьому рейтингу, проте у 2008 році Україна була на 134-й сходинці [11], тобто в більшому часовому інтервалі це зниження рейтингу.

Рейтинг легкості ведення бізнесу визначається з 2003 року та укладений Світовим банком. Рейтинг оцінює легкість ведення підприємницької діяльності в країні. Індикаторами виступають нормативні акти та їх фактичне використання. Для розрахунків Рейтингу використовувались такі дані, як: процедура створення підприємств, отримання дозволів на будівництво, підключення до системи електропостачання, реєстрація власності, отримання кредитів, захист міноритарних інвесторів, оподаткування, міжнародна торгівля та забезпечення виконання контрактів. У 2020 році Україна посіла 64-е місце із 190 країн. Поступово Україна показує позитивну динаміку, підтвердженням чого є прийняття Закону України № 465-ІХ від 16.01.2020 «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення адміністрування податків, усунення технічних та логічних неузгодженостей у податковому законодавстві»; Закону України № 554-ІХ від 13.04.2020 «Про національну інфраструктуру геопросторових даних», низки наказів Мініюсту та Держмитслужби [12].

Україна посіла у Рейтингу інновацій 47-е місце із 127 у 2019 році, проте раніше була на 43-у місці. Тож показники погіршилися. Позитивними метриками виступають знання та технологічні результати, негативними зазначені робота державних установ, доказом чого є низький рівень політичної стабільності та екологічна ситуація [13].

У Рейтингу національних брендів Україна за 2019 рік посіла 56-е місце, що визначається позитивним зрушенням. Нині Україна в цьому рейтингу посідає місце між Грецією та Люксембургом. Рейтинг був створений у 1996 році з метою порівняння внутрішнього розуміння торгової марки, відстеження вартості бренду, аналізу конкурентів та історичного значення бренду [14].

До соціальних індексів можна віднести Індекс соціальної мобільності, Індекс свободи людини, Індекс людського розвитку, Індекс гендерної нерівності та Рейтинг щасливих країн світу.

Всесвітнім економічним форумом щорічно складаються найвідоміші світові індекси у Давосі. Індекс соціальної мобільності розраховується вперше, і в ньому Україна посідає 46-е місце із 82 країн. Під соціальною мобільністю розуміється вплив соціально-економічних факторів на життя індивіда, що виражається в умовах життя людини та охоплює сфери здоров'я, освіти, доходу та соціального захисту. У вузькому розумінні цей індекс означає можливість дитини жити краще, ніж її батьки. Серед можливих причин не найкращих позицій експерти відзначають погане покриття мобільного Інтернету в країні, слабе задіяння ІТ у наданні державних послуг та неприділення достатньої уваги інклюзивній освіті [15].

САТО Institute розробили Індекс свободи людини, який враховує економічну, особистісну та громадську свободу. Звіт друкується спільно з Інститутом Катона, Інститутом Фрейзера та Інститутом Лібералів при Фонді свободи ім. Фрідріха Наумана. Свободу в цьому рейтингу пояснюють як відсутність примусу. Всього нараховують 76 факторів,

за якими розраховується такий індекс. Такими є: верховенство права, регулювання праці, свобода вибору релігії, безпека, можливість посилення у державі ролі громадянського суспільства, свобода вибирати як виглядати та свобода стосунків. У 2019 році Україна посіла останнє місце в Східній Європі у цьому рейтингу – 118-е місце серед 162 держав. Правда, експерти відзначають певні позитивні зрушення порівняно з попередніми роками. Найкращі показники в особистісній свободі (96-е місце із 162), особливо відзначається безпека жінок та свобода пересування за кордон. Серед економічної свободи позитивними є показники ефективності державних підприємств та тарифи для населення [16].

Програма розвитку ООН щорічно з 1990 року звітує про Індекс людського розвитку. Індекс людського розвитку – це підсумковий показник середніх досягнень у ключових вимірах людського розвитку: довге і здорове життя, рівень освіти та гідний рівень життя. У рангу країн світу за 2019 рік Україна посіла 88-е місце. У соціально-економічному індикаторі 98,3% робочої сили є кваліфікованою, тривалість життя становить 72 роки, користувачів Інтернету 58,9% серед населення. Але Україна останніми роками показує негативну динаміку в цьому рейтингу, бо ВВП на душу населення низький для європейської держави, і рівень екологічної стійкості знижується [17]. А ці аспекти дуже важливі для оціночних висновків.

У програмах розвитку ПРООН також досліджується Індекс гендерної нерівності. У 2019 році Україна посіла 88-е місце із 189 держав та опинилася між Азербайджаном та Домініканською Республікою. У 2018 році ця позиція була на 60-у місці, тобто є значне зниження. Індикаторами цього рейтингу є кількість місць, зайнятих жінками у парламенті (цей показник України за 2018 рік становив 12,3%, а у переможця цього рейтингу – Норвегії ця кількість становила 41,4%). Також цей рейтинг включає розподіл щодо трудової зайнятості населення. Так, за 2018 рік 46,7% жінок працювало, а чоловіків – 62,8%. Якщо порівнювати із переможцем цього рейтингу Норвегією, то там статистика – 60,2% жінок проти 66,7% чоловіків. Цей індекс вказує на нерівність між жінками та чоловіками у трьох позиціях: репродуктивне здоров'я, розширення прав і можливостей та ринок праці [18].

У рейтингу щасливих країн світу Україна піднялась на 10 сходинок уверх та посіла 123-є місце із 156 країн. Цей рейтинг складає ООН і він має назву World Happiness Report. Порівняно з 2007–2009 роками Україна опинилася поміж 20 країн, що найбільш програли у цьому рейтингу. Вже декілька років поспіль Фінляндія посідає перші місця, експерти прирівнюють щастя до можливості насолоджуватися життям то довіряти один одному [19].

Отже, оцінюючи різні рейтингові показники, слід зробити висновок, що Україна займає серединні позиції у рейтингах. Здебільшого рейтинги показують позитивні зміни у суспільстві. Але є і свідчення падіння рейтингів. Негативними сторонами, що не дають Україні вирватися вперед, залишаються військова агресія Російської Федерації щодо України, незадовільний для Європи рівень життя та благоустрою українців, рівень екологічної безпеки, корупція, незавершеність реформ, передусім у сферах судової та правоохоронної діяльності. Життя людини ще не стало найвищою цінністю серед суспільства, а це потребує зусиль як зі сторони чиновників, бізнесу, так і кожного окремого громадянина. Тільки з високими стандартами життя суспільства Україна може стати брендом з найвищими показниками рейтингів.

Список використаної літератури

1. Кириченко К.І. Міжнародні рейтинги й індекси в системі оцінювання рівня соціальних, економічних і політичних трансформацій в Україні. *Управління розвитком*. 2017. № 1–2. С. 18–26. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uproz_2017_1-2_5 (дата звернення: 27.05.2020).

2. Тарнай В. Центр “Eidos”. Обзор открытости бюджета 2019: *Open Budget Survey*. 2019. URL: <https://www.internationalbudget.org/ru/open-budget-survey/country-results/2019/ukraine> (дата звернення: 29.05.2020).
3. 2020 Military Strength Ranking. *Global Firepower*. 2020. URL: <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.asp> (дата звернення: 28.05.2020).
4. Індекс сприйняття корупції. *Transparency International Ukraine*. 2019. URL: <https://www.transparency.org/en/countries/ukraine/> (дата звернення: 3.06.2020).
5. Fragile States Index 2020. *The Fund for Peace*. 2020. URL: <https://fragilestatesindex.org/data/> (дата звернення: 2.06.2020).
6. 2020 World Press Freedom Index. *Reporters without borders with the support Adessium Foundation*. 2020. URL: <https://rsf.org/en/ranking/2018> (дата звернення: 31.05.2020).
7. The Legatum Prosperity Index. *Legatum Institute*. 2019. URL: <https://www.prosperity.com/rankings> (дата звернення: 29.05.2020).
8. 2020 by the World Justice Project. *The WJP Rule of Law Index and the World Justice Project Rule of Law Index are trademarks of the World Justice Project*. 2020. URL: <https://worldjusticeproject.org/our-work/research-and-data/wjp-rule-law-index-2020> (дата звернення: 28.05.2020).
9. Klaus Schwab. The Global Competitiveness Report 2019. *World Economic Forum*. 2019. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf (дата звернення: 28.05.2020).
10. The Heritage Foundation: Індекс Економічної Свободи. *Українське Товариство Економічних свобод*. 2019. URL: <https://ueff.org/uk/indeksy/75-indeks-ekonomichnoi-svobody-ukrainy> (дата звернення: 29.05.2020).
11. Романенко Є.О. Рейтинг індексу економічної свободи України. 2016. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/conf/2017-3/doc/1/01.pdf>; Ukraine economy: population, GDP, inflation, business, trade, FDI. *The Heritage Foundation*. 2020. URL: <https://www.heritage.org/index/country/ukraine> (дата звернення: 31.05.2020).
12. Doing Business. Офіційний сайт Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. 2020. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=05376d6c-3772-4027-ac6f-73e33e2905a8&title=DoingBusiness2019> (дата звернення: 30.05.2020).
13. Cornell University, Insead, and Wipo; The Global Innovation Index 2019: Creating Healthy Lives The Future of Medical Innovation, Ithaca, Fontainebleau, and Geneva, 2019. URL: <https://www.globalinnovationindex.org/gii-2019-report> (дата звернення: 5.06.2020).
14. Brand Finance Nation Brands 2019. *Brand Finance*. 2019. URL: <https://brandfinance.com/knowledge-centre/reports/brand-finance-nation-brands-2019/> (дата звернення: 4.06.2020).
15. Global Social Mobility Index 2020: why economies benefit from fixing inequality. *World Economic Forum*. 2020. URL: <https://www.weforum.org/reports/global-social-mobility-index-2020-why-economies-benefit-from-fixing-inequality> (дата звернення: 3.06.2020).
16. Ian Vásquez, Tanja Porcnik. Human Freedom Index. *CATO Institute*. 2019. URL: <https://www.cato.org/human-freedom-index-new> (дата звернення: 1.06.2020).
17. Human Development Index (HDI). *The United Nations Development Programme*, 2019. URL: <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi> (дата звернення: 2.06.2020).
18. Human Development Perspectives. *The United Nations Development Programme*. 2020. URL: <http://hdr.undp.org/en/gsni> (дата звернення: 3.06.2020).
19. World Happiness Report. New York: *Sustainable Development Solutions Network*, 2020. URL: <https://worldhappiness.report/ed/2020/> (дата звернення: 27.05.2020).

**ANALYSIS OF THE STATUS OF UKRAINE
IN THE INTERNATIONAL RANKINGS IN 2019–2020 YEARS****Kateryna Savon***National University "Odesa Law Academy",
Political Theories Department
Fontanska Doroha str., 23, 65000, Odesa, Ukraine*

The article considers the position of Ukraine in the international rankings in recent years. International ratings and dynamics of development of Ukraine's position are determined. There are different classifications of rankings by indicators: the scope of the study, the compilers of rankings, the number of years in existence, the frequency of rankings.

The classification of international rankings and indices used in this article are divided for convenience into political, economic and social (distribution according to the method by Kirichenko).

The Open Budget Survey, the Military Strength Ranking, the Corruption Perceptions Index, the Fragile States Index, the World Press Freedom Index, the Legatum Prosperity Index, the World Justice Project Rule of Law Index, the Global Competitiveness Index, the Index of Economic Freedom, the Doing Business, the Global Innovation Index, the Brand Finance Nation Brands, the Global Social Mobility Index, the Human Freedom Index, the Human Development Index, the Gender Inequality Index and the World Happiness Report were investigated.

Indicators which need to be improved in Ukraine to get the best results according to different international rankings have been analyzed. The dynamics of development of Ukraine's position in the Open Budget Survey, the Fragile States Index, the World Competitiveness Index, the Index of Economic Freedom, the Human Development Index and the World Happiness Report are revealed.

Positive and negative factors that influence the transformational processes in Ukrainian society and reduce the possibility of breaking into the top rankings of the world have been identified. In rankings such as the World Happiness Report and the Gender Inequality Index, some indicators are compared with the winners of these rankings (Finland and Denmark).

With the help of ratings, it was established that highly educated and professionally competent people live in Ukraine, but due to economic difficulties are forced to improve ratings and images of other countries. An unresolved issue is also the military conflict in Eastern Ukraine, which not only lowers Ukraine's ratings, but also makes Ukrainians even more unhappy.

It is concluded that the average position of Ukraine in the studied ratings and factors can be improved to obtain positive results in building a good image for Ukraine, which may in the future become one of the important countries in the world.

Key words: economical index, international rankings, political index, social index, Ukraine.

УДК 329.058(485):343.343.62

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.32>

ПРОБЛЕМИ НЕЛЕГАЛЬНОЇ МІГРАЦІЇ У ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ШВЕЦІЇ

Марія Светлакова

Маріупольський державний університет,

історичний факультет,

кафедра міжнародних відносин та зовнішньої політики

пр. Будівельників, 129а, 87500, м. Маріуполь, Донецька область, Україна

У сучасному світі міграційні процеси впливають на різні сфери життя суспільства. В умовах глобального перерозподілу людських ресурсів вони детермінують модернізацію національної економіки, розвиток держави, перспективи прогресу суспільства. Інтенсифікацію міжнародних міграцій, що є наслідком і водночас рушійною силою глобалізації, повною мірою можна спостерігати на європейському континенті. Особливої уваги набуває королівство Швеція, одна з найрозвинутіших країн Європи.

Швеція славиться своєю розвиненою системою соціальної опіки. Однак прибуття великої кількості мігрантів створило для держави додаткові труднощі. Більш того, мігранти в низці випадків дістали додаткові преференції в соціальній сфері – у медичному обслуговуванні, освіті тощо.

Збільшення міграційних потоків, різні обставини, за яких прибувають іммігранти, зміна категорій мігрантів поставило перед шведським урядом питання про регулювання міграційних потоків у країну. Для цього поступово, крок за кроком створювалася стійка законодавча база, яка зумовлювала права й обов'язки обох сторін – держави й іммігрантів.

Більш ніж столітня історія найбільших політичних партій Швеції свідчить про те, що стійкий партійно-політичний ландшафт – це результат своєчасного реагування на нові виклики, постійного розвитку партій та політичного компромісу. Не винятком стала і міграційна криза, що спричинила певні невдоволення у суспільстві та активізацію ультраправих партій у країні.

Оскільки Швеція опинилася в числі небагатьох країн-учасниць ЄС, які в умовах швидко зростаючого числа вимушених переселенців з регіонів Близького Сходу та Північної Африки зберегли вірність політиці відкритих дверей, шведський досвід є показовим прикладом (як у позитивному, так і в негативному контексті) розробки імміграційної політики щодо біженців.

У статті досліджується діяльність провідних партій Швеції щодо вирішення сучасних міграційних проблем. Держава, як і раніше, схильна активно приймати іммігрантів. Однак посилення антиімміграційних настроїв у суспільстві змушує уряд приймати певні рішення, які ведуть до перегляду сформованих моделей іммігрантів у шведській соціум.

Ключові слова: біженці, нелегальна міграція, Швеція, партії, Соціал-демократична робітничка партія, Шведські демократи, міграційна криза, Європа.

В умовах глобалізації сучасного світу міграційні процеси стають невід'ємною частиною політичного та суспільного життя будь-якої високорозвиненої країни. Активізація міграційних потоків, важливою причиною яких стали військові конфлікти на Близькому Сході (Сирія, Ірак), Південної Азії (Афганістан, Пакистан), поклали початок зародженню міграційної кризи, що досить швидко охопила майже всі країни Європи. Ці події призвели до трансформаційних зрушень європейського континенту та обернули його на територію місцезнаходження численних мігрантів.

Велика кількість біженців стала причиною змін у соціальній, політичній, економічній сферах багатьох європейських країн. З огляду на це, міграція є неоднозначним явищем: з одного боку, біженці з інших країн допомагають компенсувати нестачу людських (трудо-вих) ресурсів, з іншого – супроводжується загостренням політичної ситуації в країні. З огляду на це, міграційна криза стала суттєвим поштовхом для виходу на політичну арену партій «антиєвропейського» спрямування.

Швеція – «Держава загального добробуту», «Будинок народів», «Шведська модель соціалізму». Саме ці поняття прославили Швецію на весь світ, саме ці терміни якнайкраще її характеризують. Тим не менше вважається, що джерелом низки великих проблем Швеції (одна з них – збільшення чисельності іммігрантів, як її наслідок – зростання безробіття і кримінальної активності) є її соціальний добробут і занадто великодушне міграційне законодавство.

І хоча більш-менш постійні антиіммігрантські настрої, що спостерігаються в Німеччині і Франції, не характерні для Швеції, тема інтеграції іноземців та збереження традиційного шведського суспільства постійно перебуває в фокусі суспільної уваги, що зумовлює актуальність вибраної теми. Оскільки саме Швеція впродовж тривалого часу проявляла досить ліберальний підхід стосовно міграційного законодавства.

Отже, у цій статті досліджено програмні засади провідних партій Швеції щодо розв'язання тих міграційних проблем, з якими нині зіткнулася країна. Держава, як і раніше, не відмовляється приймати мігрантів, втім посилення антиімміграційних настроїв у суспільстві змушує уряд приймати певні рішення, що повинні змінити наявні моделі інтеграції мігрантів у шведський соціум.

Актуальність цієї статті полягає у тому, що міграційна політика, яку пропагують шведські політичні партії (в умовах «Швеція – держава загального добробуту»), зокрема шведський уряд, може стати корисним досвідом для України в умовах розробки її міграційного законодавства.

Мета цієї статті – дослідити програмні засади просистемної Соціал-демократичної робітничої партії Швеції у розрізі політичної програми антисистемної партії Шведських демократів в умовах міграційної кризи, що охопила більшість європейських країн.

Дослідження питань нелегальної міграції не залишаються поза увагою як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, які висвітлюють різні аспекти цієї проблематики. Питання нелегальної міграції у своїх працях розглядають такі іноземні та вітчизняні дослідники, як: О. Малиновська, З. Смутчак, Н. Антонюк, О. Білик, І. Грицяк, Ю. Римаренко, О. Грішнова, В. Олефір, В. Івашенко, І. Серова, К. Іглічка, Х. Злотник, С. Каслс, Т. Клінченко, В. Коваленко, І. Коллет, В. Кривенко, М. Микієвич, В. Муравйов, Б. Парахонський, О. Піскун, В. Посельський.

Серед зарубіжних дослідників, що займалися вивченням міграції як явища, то перші теоретичні дослідження ґрунтувалися на працях таких учених, як Е. Равенштайн, Д. Хікс, С. Стоффер, Д. Зіпф. Ця категорія дослідників займалася виявленням основних законів, дослідженням причин та мотивів, що спонукають до міграції.

В українській історіографії не представлено комплексне дослідження партійної політики Швеції стосовно нелегальної міграції, але є окремі дослідження вчених у низці наукових надбань. Серед українських авторів можна виділити М. Зіненко, вченим було розглянуто основні причини, які спонукали іноземців до імміграції, а також формування правового поля для інтеграції новоприбулих. Також окремої уваги заслуговує дослідження Н. Пак, в якому проаналізовано основні заходи, які вживали керівники європейських держав для протидії нелегальній міграції та захисту кордонів протягом останнього десятиліття.

Політичне життя Швеції завжди було спокійним та розміреним. До початку міграційної кризи серед політичних партій країни майже не виникало протиріч. Водночас парламентські вибори 2014 та 2018 років показали, що політичні програми партій щодо міграційного питання повністю змінили політичну палітру держави. Шведські демократи потужно та швидко посилили свою електоральну підтримку завдяки протилежно іншій риторичі Соціал-демократичної робітничої партії щодо інтеграції біженців. Окрім цього, партія Шведських демократів окремими пунктами програми наголошує на перегляді системи освіти та проблемі розмивання національної ідентичності Швеції через велику кількість мігрантів. У зв'язку з цим усі дослідження, що передували в українському науковому дискурсі, детально не розглядали програмні засади абсолютно протилежних за політичними поглядами партій Швеції, що разом співіснують нині і в уряді.

Шведські політики вибрали свій шлях розвитку, що знаходився між капіталізмом і соціалізмом. З огляду на це, основна ідея країни базувалася в побудові так званого «Народного дому», в якому всі жителі повинні були відчувати себе членами однієї великої сім'ї [1]. Ця концепція перш за все була закладена в партійних програмах основних політичних сил Швеції, які неодноразово вже очолювали уряд.

Ось уже понад сто років лідируюча роль у політичному житті Швеції належить заснованій ще в далекому 1889 році Соціал-демократичній робітничій партії Швеції (СДРПШ). Всесвітньо відома модель держави загального благоденства є заслугою цієї партії, саме соціал-демократи в 1950-х, 1960-х і 1970-х роках стояли біля витоків створення нового шведського суспільства [18].

Соціал-демократична робітничка партія Швеції вважається найстарішою та водночас самою численною в країні. Партія прийшла до влади у 1917 році й успішно з того часу посідає провідні позиції на виборах до Риксдагу (однопалатний парламент Швеції). Незважаючи на те, що Швеція є багатопартійною країною, протягом багатьох років результати парламентських виборів залишалися досить стабільними, з року в рік СДРПШ продовжувала впевнено очолювати коаліційний уряд, а двічі навіть отримала абсолютну більшість голосів [18]. Не винятком стали й останні парламентські вибори в Швеції 2018 року, на яких соціал-демократи посіли перше місце. Отже, успішна і стабільна політична діяльність партії базується на чітко складеній політичній програмі, що працює не на словах, а на ділі.

В основу партійної програми була закладена соціал-демократична доктрина з усіма притаманними їй цінностями. Так, у політичній програмі партії заявлено, що соціал-демократи прагнуть побудувати засноване на ідеалах демократії суспільство, основними постулатами якого повинні стати свобода, рівність і солідарність [12]. Стосовно питання, що було приділено правам іммігрантів, то партія позначила їх як одну з найбільш уразливих груп сучасного шведського суспільства, а також воно відзначалося окремим пунктом у політичній програмі [15]. Водночас, незважаючи на те, що імміграція збагачує Швецію і в економічному, і в культурному плані, втрата контролю над оновленим етнічним, культурним і релігійним різноманіттям почало часто призводити до соціальної ізоляції та сегрегації іммігрантів [4].

У зв'язку з цим особливу увагу в програмі було приділено проблемі обмеження прав приїжджих на ринок праці через етнічну дискримінацію та завідомо неправдиві упередження. Оскільки сукупність цих факторів може призвести до небезпечного зростання крайніх правих популістських рухів, з властивими їм рисами націоналізму і расизму [4].

Як ми зазначали вище, СДРПШ виступає за рівні права для всіх громадян Швеції, не робить різниці між своїми і чужими, а також сприяє трудовій і соціальній адаптації іммігрантів у шведське суспільство. Загалом, СДРПШ завжди залишалася вірною лібе-

ральній політиці мультикультуралізму, завдяки чому заручилася вагомою політичною підтримкою електорату в особі іммігрантів і шведів з іммігрантським корінням, які вважають соціал-демократів найбільш лояльною стосовно себе партією [6]. Досить лояльна політика та партійна ідеологія шведських соціал-демократів зводиться до таких принципів, як: загальна зайнятість; єдина соціальна політика; формування ринку праці, створення колективного капіталу [8].

У 1997 році був прийнятий «Закон про інтеграцію», де Швеція була проголошена мультикультурним суспільством. На поточний момент приблизно 25% населення країни – це мігранти або нащадки мігрантів. Корінне населення Швеції прирівняне до звичайної етнічної групи [3]. Політика шведської влади, що спрямована на підтримку мігрантів, це, здавалося б, хороший соціально-ліберальний крок, який характеризує загальну рівність, проте самі мігранти так не вважають, і в суспільстві є розкол, який почав наростати з кожним днем, з кожним прибулим мігрантом, що стало ще однією з причин активізації право-консервативних політичних сил.

Підтримка імміграції, а також рівні права і можливості для всіх жителів Швеції незалежно від їх етнічного, культурного і релігійного походження є одними з основних пунктів програми партії. Втім, незважаючи на стабільну та довготривалу підтримку електорату, протягом останніх років рейтинг партії помітно почав знижуватись. На політичний авторитет соціал-демократів вплинула міграційна криза в Європі (2015 року) та пов'язане з нею посилення впливу на політичній арені Швеції право-консервативної партії Шведських демократів, які виступають, навпаки, за обмежувальні імміграційні заходи [11]. Показовими в цьому плані стали результати парламентських виборів 2014 та 2018 років (на яких партія Шведських демократів посіла третє місце), що викликали чимало гарячих дискусій по всій країні [2]. Це призвело до міжпартійного розколу і зростання напруги між членами правлячої соціал-демократичної коаліції. Подібна тенденція змін у політичних вподобаннях свідчить про те, що в Швеції значно зросла кількість людей, невдоволених поточною імміграційною політикою, яку проводив уряд на чолі із СДРПШ. Іншими словами, ліберальний імміграційний курс соціал-демократів і поведінка уряду в умовах міграційної кризи 2015 року не відповідали очікуванням шведських громадян та викликало наростання внутрішніх проблем у країні.

Хоча СДРПШ у 2018 році в черговий раз очолила коаліційний уряд, Шведським демократам удалося набрати безпрецедентну раніше кількість голосів (17,5%), завдяки чому вони змогли впевнено посісти третє місце серед інших партій та отримати значну роль політичного впливу в парламенті.

Заснована в 1988 році, партія Шведських демократів увірвалася в політичне життя Швеції не так давно. Згідно зі шведськими законами, для того щоб партія могла потрапити до Риксдагу (парламенту), вона повинна набрати не менше 4% голосів виборців. Лише в 2010 році Шведським демократам удалося подолати заповітний бар'єр з результатом у 5,7%. З цього моменту їх популярність серед електорату тільки зростала [11]. Незважаючи на те, що представники ЗМІ часто називають Шведських демократів «популістами», «ультраправими» і навіть «неофашистами», самі члени партії вважають за краще називати свою ідеологію соціально-консервативною [2].

Основними політичними принципами Шведських демократів стали: відмова від домінуючої в країні концепції мультикультуралізму в бік «культурного націоналізму»; скорочення потоку мігрантів до країни; посилення міграційного законодавства [15].

Згідно з політичною програмою, члени партії не є завзятими противниками імміграції, однак закликають тримати її під контролем, щоб вона не поставила під загрозу націо-

нальну ідентичність, а також процвітання та безпеку країни [5]. У відповідь на це, в своїй політичній програмі Шведські демократи акцентують увагу на боротьбі із соціальною ізоляцією та сегрегацією іммігрантів та пропонують здійснити низку реформ у сфері так званої сімейної імміграції [15]. Тут ідеться про велику кількість іммігрантів, які приїжджають до Швеції в рамках програми з відновлення сім'ї. Як правило, вони не є активними учасниками інтеграційного процесу та проживають в умовах культурної ізоляції всередині своїх етнічних громад, створюючи додаткове соціальне і фінансове навантаження на шведську державу [18]. Шведські демократи пропонують у своїй політичній програмі розробити щедрі фінансові підтримки тих, хто готовий добровільно повернутися на батьківщину (так звану субсидію на репатріацію) [15]. Таким чином партія прагне зупинити процес масової імміграції, а також змістити фокус уряду з політики мультикультуралізму на споконвічно шведські цінності.

Наступним пунктом програми, який Шведські демократи винесли на порядок денний, стала дискусія про доцільність економічної вигоди, яку приносить імміграція взагалі. Думка про те, що Швеції потрібні іммігранти, які здатні заповнити втрати населення працездатного віку, міцно вкоренилася в умах політиків правлячої партії соціал-демократів. Однак згідно зі звітами Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), в Швеції протягом багатьох років спостерігається серйозний розрив у рівнях зайнятості між корінними шведами та іммігрантами [15]. Наприклад, у 2015 році рівень безробіття серед іммігрантів становив 16,2%, тоді як серед корінних шведів цей показник дорівнював 5,5%. Подібний розрив у процентному співвідношенні неминуче наводить на думку, що велика частина проживаючих у країні іммігрантів не поділяє загальний для всіх жителів країни податковий тягар [17].

Втім, незважаючи на те, що Шведським демократам удалося скласти серйозну конкуренцію правлячій коаліції, виникають певні сумніви щодо їх здатності брати повноцінну участь у політичному житті Швеції. Так, Стефан Левен, що з 2014 року обіймає посаду прем'єр-міністра Швеції і представляє СДРПШ, публічно заявляв про своє небажання співпрацювати з партією Шведських демократів, назвавши її членів екстремістами і неофашистами [4]. У грудні 2014 року сім з восьми представлених у Риксдагу партій уклали чинну до наступних парламентських виборів угоду, метою якої стало позбавлення Шведських демократів будь-якого політичного впливу в парламенті. Крім цього, відомі випадки справжнього переслідування членів партії, деякі з яких через свої політичні погляди втратили роботу або були виключені з профспілок [4].

Причиною такої політичної неприязні можна вважати небажання шведських системних політиків відступити від сформованого іміджу Швеції як гуманітарної наддержави. Толерантність, політкоректність і прихильність політиці мультикультуралізму є натепер невід'ємною частиною шведської ідентичності, а обговорення тем, так чи інакше пов'язаних з негативними сторонами і наслідками імміграції, стало негласним табу [6]. Самі Шведські демократи неодноразово заявляли, що спроби шведських політиків нав'язати країні якісь туманні ідеали служіння загальній гуманітарній меті виглядають щонайменше дивно. Вибрана влада, за словами представників партії, повинна служити інтересам свого народу, а не світовій спільноті. Також всупереч членам правлячої коаліції Шведські демократи неодноразово підкреслювали їх відірваність від проблем реального життя в сферах освіти, медицини та безпеки, з якими щодня стикаються пересічні шведські громадяни, відчувачи на собі негативні наслідки масової імміграції [2].

Таким чином, правоконсервативні партії приходять під гаслом порятунку держави «загального добробуту», яке усе частіше виявляється центральною темою дебатів щодо

імміграційної політики. Шведські демократи бачать в іммігрантах загрозу державі «загального добробуту» через небезпеку зниження загального рівня заробітної плати в країні та ерозії соціальної згуртованості шведів. Їх опоненти з числа соціал-демократів вважають, що ситуація зовсім інша, а саме механізми держави «загального добробуту» загрожують активній імміграції в Швецію. Відзначимо, що останнім часом часто публікуються автобіографії «нових» шведів, які визнають, що, навіть проживши в Швеції все своє життя, відчувають себе своїми і чужими одночасно [15]. Подібна недовіра у суспільстві суперечить принципам держави загального добробуту, що передбачає підтримку громадської солідарності в рамках «Народного дому».

Загалом, майбутнє імміграційної політики Швеції багато в чому буде залежати від уміння партій домовитися між собою. Незважаючи на вимушену відчуженість Шведських демократів від активної участі в прийнятті важливих стратегічних рішень, незаперечним залишається той факт, що на політичній арені Швеції з'явилася нова сила, з якою необхідно рахуватися в парламенті.

Таким чином, активізація міграційних потоків до стабільної та високорозвинутої Швеції стала насамперед витримкою на стійкість для традиційних політичних партій, зокрема Соціал-демократичної робітничої партії Швеції (СДРПШ). Оскільки посилення електоральної популярності партії Шведських демократів стосовно їх запропонованої імміграційної політики натепер становить реальну загрозу для стабільної політичної системи Швеції. Нині можна спрогнозувати, що Швеція може потрапити в політичний глухий кут через падіння авторитету традиційних партій та електорального успіху антисистемних Шведських демократів. Утім, щоб усе ж таки уникнути парламентської кризи, що може спровокувати різне бачення політичних сил щодо іммігрантів, необхідно об'єднатися та переосмислити нові політичні реалії, які постали перед державою.

Список використаної літератури

1. Антропов В.В. Шведский опыт социального обеспечения. Современная Европа. 2007. С. 78–86.
2. Болотникова Е.Г. Праворадикальные партии современной Швеции. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravoradikalnye-partii-sovremennoy-shvetsii/viewer> (дата звернення: 15.04.2020).
3. Зіненко М.О., Сипко Б.В. Формування політики мультикультуралізму в Швеції в другій половині XX – на початку XXI століття URL: [file:///C:/Users/Lenovo/Downloads/molv_2018_5\(2\)_51.pdf](file:///C:/Users/Lenovo/Downloads/molv_2018_5(2)_51.pdf) (дата звернення: 15.04.2020).
4. Котлова Е.С. В поисках баланса: шведская модель этнической политики на современном этапе. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/v-poiskah-balansa-shvedskaya-model-etnicheskoj-politiki-na-sovremennom-etape> (дата звернення: 10.04.2020).
5. Малиновська О.А. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії. URL: http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/Migration_Politic_Print-fin-3178a.pdf (дата звернення: 20.05.2020).
6. Хахалкина Е.В. Кризис политики мультикультурализма сквозь призму проблем национальной идентичности на примере Швеции. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/krizis-politiki-multikulturalizma-skvoz-prizmu-problem-natsionalnoy-identichnosti-na-primere-shvetsii> (дата звернення: 10.04.2020).
7. Швеція: бастион європейського лібералізму встояв. URL https://dt.ua/international/shveciya-bastion-yevropeyskogo-liberalizmu-vstoyav-288193_.html/ (дата звернення: 20.05.2020).

8. Arbetskraftsinvandring. URL: <https://www.socialdemokraterna.se/var-politik/a-till-o/arbetskraftsinvandring> (дата звернення: 23.04.2020).
9. Government proposes measures to create respite for Swedish refugee reception. URL: <http://www.government.se/articles/2015/11/government-proposes-measures-to-create-respite-for-swedish-refugee-reception/> (дата звернення: 23.04.2020).
10. Hofverberg, E. Refugee Law and Policy: Sweden. Library of Congress. URL: <https://www.loc.gov/law/help/refugee-law/sweden.php> (дата звернення: 21.04.2020).
11. Larsson P. The Far Right Comes to Sweden. URL: <https://www.jacobinmag.com/2016/01/sweden-democrats-jimmie-akesson-far-right-europe/> (дата звернення: 21.04.2020).
12. Mänskliga rättigheter för alla. URL: <https://www.socialdemokraterna.se/var-politik/a-till-o/manskliga-rattigheter> (дата звернення: 23.04.2020).
13. Measures to tackle the refugee crisis. Government Offices of Sweden. URL: <http://www.government.se/information-material/2015/10/measures-to-tackle-the-refugee-crisis/> (дата звернення: 20.05.2020).
14. Migration på rätt sätt. URL: <https://sd.se/vad-vi-vill/migrationspolitik/> (дата звернення: 23.04.2020).
15. Migration, asyl-och flyktingpolitik. En reglerad invandring som fungerar. URL: <https://www.socialdemokraterna.se/var-politik/a-till-o/migration-asyl--och-flyktingpolitik> (дата звернення: 23.04.2020).
16. Pierre J. and Jochem S. Sweden Report: Sustainable Governance Indicators. URL: http://www.sgi-network.org/docs/2016/country/SGI2016_Sweden.pdf.
17. Sverigedemokratisk politik. URL: <https://sd.se/vad-vi-vill/> (дата звернення: 23.04.2020).
18. Swedish Migration Agency. URL: www.migrationsverket.se (дата звернення: 21.05.2020).
19. Vår historia. URL: <https://www.socialdemokraterna.se/vart-parti/om-partiet/var-historia> (дата звернення: 21.05.2020).
20. Vi är Sverigedemokraterna. URL: <https://sd.se/lattlast/> (дата звернення: 21.04.2020).

PROBLEMS OF ILLEGAL MIGRATION IN THE PROGRAM DOCUMENTS OF POLITICAL SWEDISH PARTIES

Mariia Sviatlakova

Mariupol State University,

Faculty of History, International Relations and Foreign Policy Department

Budivelnkyiv ave., 129a, 87500, Mariupol, Donetsk region, Ukraine

Nowadays, migration processes influence various aspects of society. In the context of global redeployment of human resources, they determine the modernization of the national economy, the state development, the promise of the progress of society. The intensification of international migration, which is a consequence and, at the same time, a growth engine of the globalization, can be fully observed on the European continent. The Kingdom of Sweden, one of the most developed countries in Europe, is engaging special attention.

Sweden has a reputation for its advanced system of social welfare. However, the arrival of a large number of migrants created additional challenges for the state. Moreover, in some cases migrants received additional preferences in the social sphere – in health care, education etc.

The increase in migratory flows, the different circumstances in which immigrants arrive, and the change in the categories of migrants have raised an issue of the regulation of migration pressure into the country before the Swedish leadership. In order to achieve this, gradually, step by step, a stable legislative framework was introduced, which determined the rights and obligations of both parties – the state and the immigrants.

More than a hundred-year-old history of Sweden's largest political parties shows that a stable party-political framework is the result of a timely response to new challenges, constant party development and political compromise. The migration crisis, which engendered discontent in society and the activation of far-right parties in the country was not an exception.

Considering that Sweden has appeared to be one of the few EU member states which remained committed to an open door policy within the context of a rapidly growing number of forced migrants from the Middle East and North Africa, the Swedish experience is still a bright example (in both positive and negative contexts) of setting immigration policy on refugees.

This article examines the activities of Sweden's leading parties in regard to current migration issues. The state still tends to receive refugees actively. However, the intensification of anti-immigration sentiment in society is making the government to take certain decisions leading to a revision of the existing models of immigrants integration into the Swedish society.

Key words: refugees, illegal migration, Sweden, parties, Social Democratic Workers' Party, Swedish Democrats, migration crisis, Europe.

УДК 324+321.6/8

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.33>

ЦИФРОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС УКРАЇНИ ТА БІЛОРУСІ (КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ВИБОРІВ ПРЕЗИДЕНТА)

Наталія Стебліна

*Донецький національний університет імені Василя Стуса,
факультет інформаційних та прикладних технологій,
кафедра політології та державного управління
вул. 600-річчя, 21, 21021, м. Вінниця, Україна*

Цифрові політичні дискурси України та Білорусі порівнюються у статті. Використовується формальний аналіз, здійснений за допомогою комп'ютерної програми, написаної мовою Python. Матеріалом для дослідження стали провідні незалежні ЗМІ країн: «Українська правда» та «Новая ніва». Періодом для України були вибори 2019 р., для Білорусі – 2015 р. (для аналізу бралися тексти за півроку). За трьома показниками (диверсифікація, унікальність, вітчизняний фокус) встановлено принципову різницю між дискурсами країн. Український дискурс можемо охарактеризувати як такий, що має відносно високий рівень диверсифікації – 1,1 (репрезентована більша кількість політичних акторів, які взаємодіють один з одним через політичний текст), а білоруський – як такий, що має низький рівень за показником – 0,5 (тому політична взаємодія перед виборами та після – слабка). При цьому український дискурс за більш високої диверсифікації передбачає меншу унікальність – 17% (до взаємодії постійно долучаються одні й ті ж суб'єкти), а білоруський, навпаки, за низької диверсифікації має високу унікальність 46% (половина політичних акторів – епізодичні). Це говорить про фрагментарність, непостійність цифрового політичного дискурсу за складом політичних акторів у Білорусі. До того ж в Україні увага в дискурсі зосереджена переважно на вітчизняних акторах (і їх згадують більше під час виборів та після), а от у Білорусі за високої фрагментарності та низької диверсифікації половина згадок належить зарубіжним акторам (вітчизняний фокус в Україні – 2,8, у Білорусі – 0,6). За попередні роки спостережень рівень диверсифікації падає в обидвох країнах, що можемо пов'язувати із цифровізацією дискурсу, а отже, збільшенням інформації (а тому і кількості політичних текстів). Також зростає показник вітчизняного фокусу (про зарубіжних акторів пишуть усе більше).

Ключові слова: цифровий політичний дискурс, Україна, Білорусь, президентські вибори, політичний режим.

Епоха пост-правди та «альтернативних» фактів дає змогу будь-якому режиму, навіть авторитарному, називати себе демократичним і створювати відповідний імідж у політичному дискурсі. На думку І. Пантелейчука, цілком можлива імітація демократії, за якої «політика починає підмінятися маніпуляціями суспільною свідомістю» [3, с. 284]. Причому, інколи в наукових працях знаходимо вказівки про те, що це «молода демократична правова держава» та «демократична держава перехідного типу» [4]. З-поміж інших визначень знаходимо характеристики «парадоксальний» [5], «феномен» [9], «патримоніалізм Бонапартистськими тенденціями» [7], «конкурентний авторитаризм», «демагогічна демократія», «керована демократія» [9] та ін.

Інколи чітких визначень бракує й українському режимові. Наприклад, Р. Балабан називає його «фасадною й риторичною демократією» [1, с. 267], С. Матушак – «олігархічною демократією» [6]. При цьому потрібно враховувати динаміку українського режиму,

оскільки за часів президентства Л. Кучми, В. Ющенка, В. Януковича та П. Порошенка він «істотно змінювався» [8, с. 106]. Дуже часто щодо обидвох режимів: українського та білоруського вживається характеристика «гібридний» чи «перехідний». Або ж режими колишніх радянських республік просто характеризуються як «більш» демократичні чи «більш репресивні» [11], «більш відкриті» та «більш закриті» [11, с. 231]. Тим не менш подібні визначення не дають змоги чітко відокремити обидва режими й побачити різницю між ними.

Тож, визначаючи режим, важливо не просто говорити про наявність демократичних ознак інституцій (приміром, конституцій, де гарантовані права та свободи, виборів, парламентів та ін.), але й визначати фактори, які «спрощують або підривають процес авторитарної консолідації та «закриття» режиму» та звертати увагу на можливість політичної конкуренції [11, с. 232]. Говорячи про український режим, І. Мацишина зауважує «наявність декількох центрів прийняття рішень, а відповідно, і неоднорідність офіційного дискурсу» [2, с. 6].

Зважаючи на зазначене вище, пропонуємо розрізняти український та білоруський політичні режими через декілька показників: диверсифікацію, вітчизняний фокус та унікальність політичного дискурсу. Саме це нам дасть змогу відстежити наявність політичної конкуренції, характер репрезентації політичних суб'єктів та інститутів та порівняти обидва режими.

Отже, метою дослідження є компаративний аналіз цифрового політичного дискурсу України та Білорусі за трьома зазначеними показниками. Матеріалом для дослідження стануть політичні новини незалежних ЗМІ: України – інтернет-видання «Українська правда», Білорусі – інтернет-газета «Наша ніва». Задля вимірювання показників створимо і використаємо комп'ютерну програму (мовою Python). За її допомогою:

- знаходитимемо і підраховуватимемо згадки вітчизняних політичних суб'єктів та інститутів та отримуватимемо показник диверсифікації (кількість згадок політичних суб'єктів та інститутів/кількість новин);

- визначимо відсоток унікальних згадок політичних суб'єктів та інститутів до загальних згадок – показник унікальності;

- підрахуємо співвідношення вітчизняних/зарубіжних суб'єктів та інститутів (вітчизняний фокус).

Періодом дослідження будуть шість місяців із часу реєстрації кандидатів у президенти в ЦВК перед останніми виборами (для Білорусі – з 22 серпня 2015 р.; для України – з 31 грудня 2018 р.). Саме президентські вибори вважаємо показовими для вимірювання окреслених показників, оскільки в політичному дискурсі мають бути репрезентовані основні кандидати, а незалежні мас-медіа – виступати майданчиком для суспільного діалогу, до якого долучатимуться різні політичні актори.

Переїдемо до розгляду результатів.

Український цифровий політичний дискурс має вищі показники диверсифікації, а також перед виборами та після фіксуємо зростання за показником (рис. 1). У Білорусі – диверсифікація нижча, при цьому показник перебуває приблизно на одному й тому ж рівні. Нижчий показник в Україні у першому місяці та в Білорусі у п'ятому пояснюємо сезонним коливанням (це січень, коли політичне життя у країнах має найнижчу інтенсивність).

Також різну картину спостерігаємо щодо показника унікальності. У білоруському політичному дискурсі він майже удвічі більший (рис. 2).

Чим вищий показник унікальності дискурсу, тим більше в ньому епізодичних політичних акторів. Майже половина політичних акторів та інститутів Білорусі згадуються

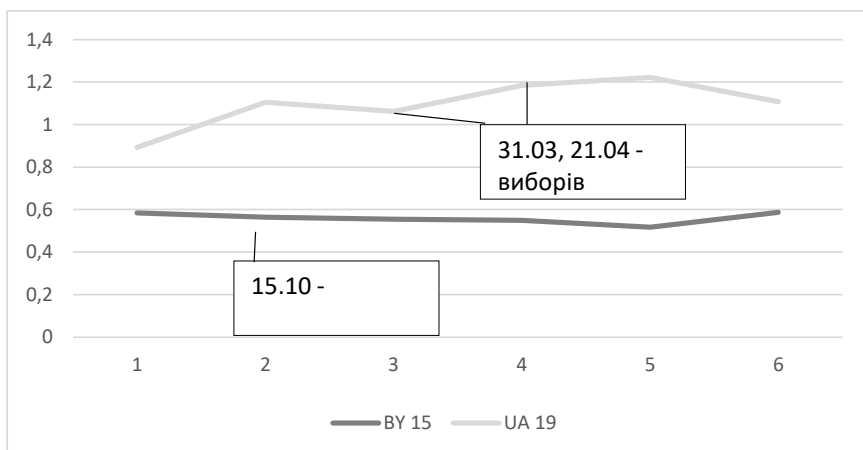

Рис. 1. Диверсифікація цифрового політичного дискурсу України та Білорусі

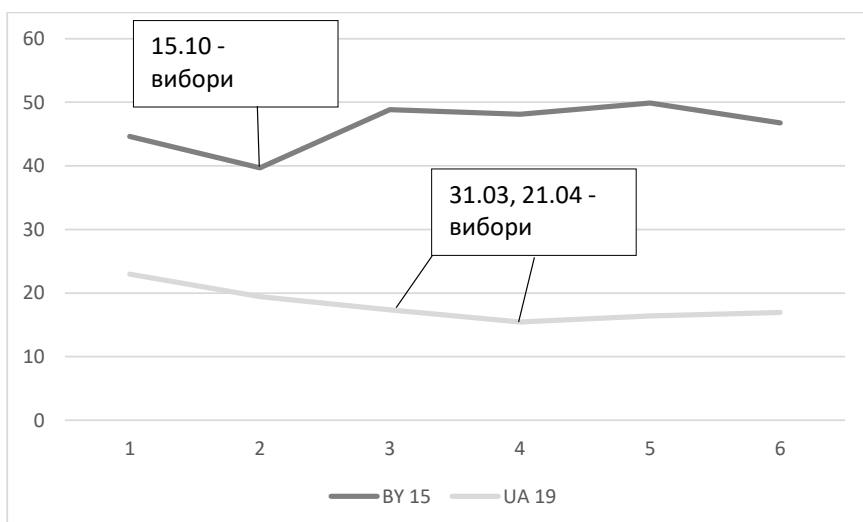

Рис. 2. Унікальність цифрового політичного дискурсу України та Білорусі

лише декілька разів, в Україні таких у середньому 17%. Цікаво, що в місяці виборів є «присідання» показника, це означає, що в цей період увага сконцентрована на провідних кандидатах, і їх згадують найбільше. В Україні після виборів показник лишився на тому ж рівні (що можемо пов'язати із майбутніми позачерговими парламентськими виборами). В Білорусі ж, навпаки, унікальність зросла майже на 10%.

Також різницю бачимо і щодо вітчизняного фокусу (рис. 3).

Український цифровий політичний дискурс зосереджений переважно на вітчизняних акторах (їх згадують удвічі, а під час другого туру та після нього – втричі більше, ніж

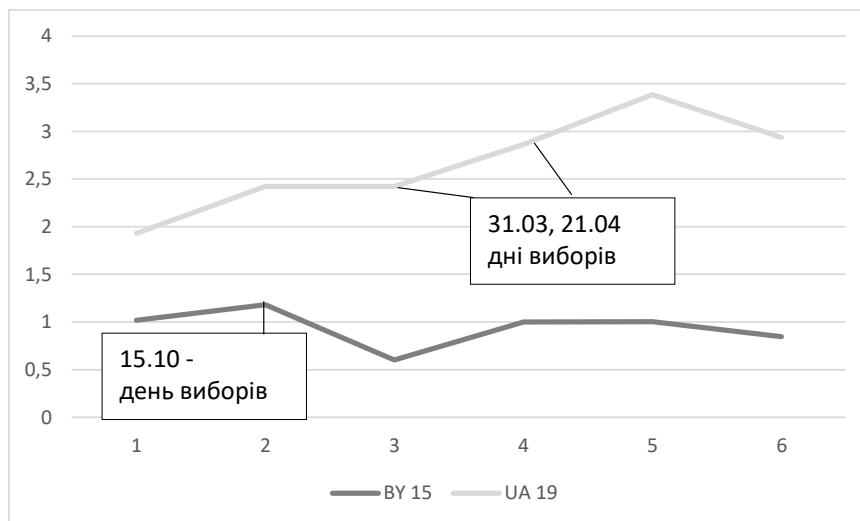

Рис. 3. Вітчизняний фокус цифрового політичного дискурсу України та Білорусі

зарубіжних). Натомість у Білорусі приблизно однакова кількість згадок. І є «просідання» за показником одразу після виборів, що можемо пов'язати із трансляцією реакції зарубіжних акторів на вибори.

Отже, на основі аналізу текстів політичних новин у період виборів бачимо суттєву різницю між дискурсами двох країн. Український режим можемо охарактеризувати як такий, що має високий рівень диверсифікації (а отже, у політичному дискурсі присутня більша кількість політичних акторів, які взаємодіють один з одним через політичний текст), а білоруський – як такий, що має низький рівень за показником (отже, політична взаємодія перед виборами та після – слабка).

При цьому український дискурс за більш високої диверсифікації передбачає меншу унікальність (до взаємодії постійно долучаються одні й ті ж суб'єкти), а білоруський, навпаки, за низької диверсифікації має високу унікальність (політичні актори рідко згадуються, і практично половина з них – унікальні). Це говорить про фрагментарність, нестійкість цифрового політичного дискурсу за складом політичних акторів.

До того ж в Україні увага в дискурсі зосереджена переважно на вітчизняних акторах (і їх згадують більше під час виборів та після), а от у Білорусі за високої фрагментарності та низької диверсифікації половина згадок належить зарубіжним акторам.

Таким чином, компаративний аналіз показує суттєву різницю між цифровими політичними дискурсами обидвох країн. Маємо також зазначити, що за попередні роки спостережень рівень диверсифікації падає в обидвох країнах, що можемо пов'язувати із цифровізацією дискурсу, а отже, збільшенням інформації (отже, і кількості політичних текстів). Також зростає показник вітчизняного фокусу (про зарубіжних акторів пишуть усе більше). Відповідно, є потреба подальшого вивчення цифрових дискурсів як цих держав, так і інших республік колишнього СРСР. Це дасть змогу чіткіше характеризувати політичні режими, а також, імовірно, у майбутньому створити відповідну класифікацію цих режимів.

Список використаної літератури

1. Балабан Р. Політичний режим в Україні в аспекті суспільних цінностей. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса*. 2012. № 6. С. 253–268.
2. Мацишина І. Конструювання політичної реальності України. Вінниця : ТОВ «Твори», 2019. 376 с.
3. Пантелейчук І.В. Політичний режим в Україні: проблеми демократичного транзиту. *Актуальні проблеми державного управління*. 2010. № 2. С. 282–289.
4. Хамутовська С. Політико-ідеологічні преференції населення Республіки Білорусь: соціологічний аналіз. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2013. № 4. С. 166–179.
5. Hutchenson D., Korosteleva E. *The Quality of Democracy in Post-Communist Europe*. Abingdon : Routledge, 2006. 178 p.
6. Matuszak S. *The oligarchic democracy. The influence of business groups on Ukrainian politics*. Warsaw : Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, 2012. 113 p.
7. McAllister I., White S. Electoral Integrity and Support for Democracy in Belarus, Russia, and Ukraine. *Sociology*. 2015. No. 25(1). Pp. 78–96. DOI: 10.1080/17457289.2014.911744.
8. Pleines H. Oligarchs and Politics in Ukraine. *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*. 2016. No. 24(1). Pp. 105–127.
9. Pospieszna P.M. *When Recipients Become Donors Polish Democracy Assistance in Belarus and Ukraine*. Tuscaloosa : The University of Alabama, 2010. 399 p.
10. Shlapentokh V. *Personal Relations as a Core Feature of Feudalism. Contemporary Russia as a Feudal Society* New York : Palgrave Macmillan. 2007. Pp. 151–171.
11. Stent A. *The Lands In Between: The New Eastern Europe in the Twenty-First Century. The New Eastern Europe: Ukraine, Belarus, Moldova / Daniel Hamilton and Gerhard Mangott (editors)*. Washington : Center for Transatlantic Relations. 2007. Pp. 1–21.
12. Way L. Authoritarian State Building and the Sources of Regime Competitiveness in the Fourth Wave: The Cases of Belarus, Moldova, Russia, and Ukraine. *World Politics*. 2005. No. 57(2). Pp. 231–261. DOI: 10.1353/wp.2005.0018.

**UKRAINIAN AND BELARUSSIAN DIGITAL POLITICAL DISCOURSES
(COMPARATIVE ANALYSIS OF PRESIDENTIAL ELECTIONS' REPRESENTATION)****Nataliia Steblyna**

*Vasyl' Stus Donetsk National University,
Information and Applied Technologies Faculty,
Political and Government Studies Department
600-richchya str., 21, 21021, Vinnytsa, Ukraine*

Ukrainian and Belarussian digital political discourses are compared in the paper. Formal analysis is used (conducted with a computer program, written on Python language). Texts' corpus is materials of independent central online media of the countries: "Ukrains'ka Pravda" and "Novaya niva". The analysis periods were presidential election in Ukraine in 2019 and presidential election in Belarus in 2015 (texts for half of the year were collected). Three indicators were considered (diversification, uniqueness and local focus) and the significant difference between the discourses was discovered. Ukrainian discourse may be characterized as the one with relevantly high diversification level – 1.1 (the higher number of political actors, who are interacting through a text is represented); Belarussian discourse as one with low level for the indicator – 0.5 (thus, political interaction in the election time is weak). Additionally, Ukrainian discourse with higher diversification has lower uniqueness – 17% (the same constant political subjects are taking part in the interaction), however, Belarussian one with low diversification has high uniqueness – 46% (almost a half

of political actors represented is episodic). Thus, Belarussian discourse may be characterized as fragmented, and changeable because of political actors' consistence. Besides, in Ukraine attention is predominantly paid at internal actors (and there is an increase of the attention during the election and afterwards), however in Belarus with fig fragmentation and low diversification a half of mentions are about international actors (thus, local focus in Ukraine 2.8, in Belarus – 0.6). According to the previous discoveries the diversification level has been decreasing in the both countries, and that may be explained with discourses' digitalization and information oversaturation (thus, the number of news texts). The local focus indicator has been increasing as well (there is more information about international actors). Recent discoveries in the field has shown, that diversification level has been decreasing in the both countries, this may be explained with the discourse digitalization and information oversaturation (and increasing of political texts' number). The local focus indicator has been increasing (international actors are mentioned more).

Key words: digital political discourse, Ukraine, Belarus, presidential election, political regime.

УДК 659.3

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.34>

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА ФЕНОМЕНА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ

Саломе Сунгурова

Військовий інститут

Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

кафедра військової політології

вул. Ломоносова, 81, 03189, м. Київ, Україна

У статті проведено системне дослідження витоків становлення інформаційної війни як елементу сучасної соціально-політичної дійсності, проаналізовано її змістові особливості та різні перцепції цього феномена окремими експертами. Також досліджені авторські дефініції поняття «інформаційна війна», виділено загальні риси, властиві більшості визначень. Відповідно, зауважується, що інформаційна війна – це завжди протистояння у інформаційному полі, яке може впливати на людей та системи, мати захисну чи атакуючу логіку. Доведено термінологічний взаємозв'язок інформаційної війни з такими поняттями, як «дані» та «знання». Систематизовано досвід західних держав, насамперед США, у веденні перших інформаційних війн в епоху інформаційного суспільства (війна у Перській затоці 1991 року, війна в Іраку 2003 року). Акцентується увага на тому, що до початку інформаційної доби інформація також відігравала важливу роль у протистоянні держав у світовому масштабі. Обґрунтовано значущість розвитку інформаційно-комунікаційних технологій у просуванні інформаційних воєн як у контексті традиційних війн, так і поза ним. Стверджується, що інформаційна війна є одним із проявів постмодерну, адже впливаючи на формування інформаційного порядку денного й, відповідно, масову свідомість, доводить постмодерну тезу щодо соціального конструювання реальності у такому разі тими, хто володіє засобами масової інформації або може чинити на них вплив, насамперед уряди, та значущість емоційного сприйняття «реальності» громадянськостю. Досліджено класифікацію медіавпливів на суспільну свідомість, розроблену ученим тандемом С. Ієнгара та М. Саймона, на основі чого доведено, що ЗМІ мають можливість вибирати актуальні події для висвітлення, від частоти якого залежить значущість цих подій в очах глядачів (громадян), а також впливати на те, як люди сприймають політиків. Таким чином, порядок денний, сприйняття та взаємозв'язок між подіями можна контролювати. Виявлено, що посилення ролі ЗМІ в інформаційних війнах сьогодення сприяє переходу у відносинах між урядами і ЗМІ від конфронтації до колаборації.

Ключові слова: інформація, дані, знання, пізнання, інформаційна війна, інформаційне суспільство, інформаційно-комунікаційні технології.

Постановка проблеми. Інформаційна війна в інформаційну епоху пов'язана з контролем над інформаційною сферою, що передбачає формування та спрямування інформаційних потоків на тактичному, оперативному та стратегічному рівнях у часи миру, напруженості та війни. По суті, це контроль над джерелами та поширенням інформації. Контроль сприйняття реципієнтами в інформаційній сфері означає, що інформація повинна бути створена в інтересах домінуючої сили. Ця інформація може представляти або не представляти фізичну реальність. Іншими словами, інформація, яка надає перевагу домінуючій стороні, може бути підмножиною реальності або, власне, штучною реальністю. У обох виявах вона пов'язана з обманом, маніпуляціями, навіюванням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Суттєві наукові дослідження інформаційної війни проведені такими фахівцями, як О. Бойченко, Н. Волковський, О. Дубас, А. Кампен, М. Кіца, М. Лойд, Д. Міллер, Г. Почепцов, А. Сірик, В. Ткач, Е. Тофлер тощо. Завдяки теоретичним напрацюванням цих науковців розкрито багато дослідницьких аспектів, зокрема зв'язок ЗМІ та інформаційної війни, її глобальні прояви, понятійно-категоріальний контекст формування дефініції, практичні кейси ведення інформаційної війни, її сучасні інструменти тощо. Водночас у науково-дослідній площині бракує напрацювань, які б розкривали одночасно як сутність феномена, так і поняття «інформаційна війна».

Відповідно, **мета** статті полягає у системному дослідженні витоків та змісту інформаційної війни як явища соціально-політичної дійсності та поняття, що використовується у наукових розвідках.

Методологія дослідження базувалася на використанні комплексу логічних методів (синтезу, аналізу, індукції, дедукції), а також низці загальнонаукових підходів, зокрема системного, структурно-функціонального та історичного.

Виклад основного матеріалу та отриманих наукових результатів. За визначенням інформаційна війна – це використання та захист інформації. Тут виникає питання: що таке інформація? І закономірно постає потреба у тлумаченні взаємозв'язку цього поняття, а також термінів «дані» та «знання». Використовуючи лінійний підхід, можна стверджувати, що дані описують атрибути речей, інформація – це зіставлені дані в контексті, а знання – це інформація, яку людина інтерпретувала з огляду на досвід.

У трактуванні М. Буазо дані асоціюються з річчю і розрізняють різні стани речі, яку вони описують. Вони складаються з атрибутів подій або об'єктів, які вони описують. З іншого боку, знання є атрибутом людини. Знання – це набір взаємодіючих думок про дані, активовані подією. А інформація, своєю чергою, – це набір відфільтрованих людиною даних у межах знань, якими володіє ця людина або група людей, вона встановлює зв'язок між пізнанням та даними [1].

Ю. Бабенко розглядає інформаційну війну як сукупність спеціалізованих (фізичних, інформаційних, програмних, радіоелектронних) методів і засобів тимчасового або безповоротного виводу з ладу функцій, або служб інформаційної інфраструктури загалом, або окремих її елементів [2].

Г. Почепцов стверджує, що інформаційна війна – це будь-які дії, спрямовані на нейтралізацію противника або опонента в інформаційному просторі [3].

А. Фісун визначає інформаційну війну як «комплексний відкритий чи прихований цілеспрямований інформаційний вплив однієї сторони, чи взаємний вплив сторін одна на іншу, який охоплює систему методів та засобів впливу на людей, їхню психіку та поведінку, інформаційні ресурси та інформаційні системи з метою досягнення інформаційної переваги в забезпеченні національної стратегії, здатної сприяти прийняттю сприятливих для ініціатора рішень або паралізувати інформаційну інфраструктуру супротивника з одночасним зміцненням і захистом власної інформації та інформаційних систем» [4, с. 46].

Попри авторські акценти на різних аспектах інформаційної війни, більш загальний чи конкретний підхід до визначення її поняття, з вище наведених дефініцій стає зрозумілим, що інформаційна війна – це завжди протистояння у інформаційному полі, яке може впливати на людей та системи, мати захисну чи атакуючу логіку.

Витоки терміна «інформаційна війна» можна пов'язати з кінцем 1980-х років, коли у західному світі вираз був специфічним для військової сфери. Його вжиток насамперед асоціюється з війною у Перській затоці 1991 року. Першопочатково під інформаційною війною розумілася електронна війна, військовий обман, психологічні операції та інформа-

ційно-експлуатаційна безпека. Однак найважливішим елементом її еволюції став розвиток електронних обчислювальних технологій та комунікаційних технологій. У 1990-х роках роль цих технологій, на думку А Кампена, була доведена війною у Перській затоці 1991 року [5]. Інформація, а точніше, інформаційні технології дали перевагу у бойовій розвідці, таргетингу, командуванні та контролі. Однак тоді акцент усе ще робився на технологічній, а не інформаційній стороні. Тим не менш інший компонент активно розвивався у ході цієї війни – управління ЗМІ.

Починаючи з війни у В'єтнамі військові докладали багато зусиль розвитку своєї тактики. Війна у В'єтнамі стала переломним етапом у відносинах між ЗМІ та військовими (по суті, урядом). Звітність щодо перебігу цієї війни була переважно відкритою для журналістів [6]. Однак навіть у цьому конфлікті офіційні брифінги в пресі демонстрували жорстко контрольований інформаційний потік. Водночас розвиток вертолітного транспорту та військових кооперативів дав журналістам можливість неконтрольовано виходити на операції. Телетрансляції з місця подій, які могли побачити по телевізору всі американці, були досить впливовими. У подальшій дискусії військові неодноразово звинувачували журналістів у зловживанні такою свободою пересування. Крім того, військові звинувачували знакові образи, які символізували втрату «домашнього фронту», а згодом – і війни [7].

На той момент військові та уряд не усвідомлювали весь потенціал телебачення та його здатність впливати на громадську думку. Подальші тактики використання засобів масової інформації з пропагандистською метою, якими почали користуватися західні держави, суттєво змінились. У США розвиток цієї тактики мав навіть загрозувати життєздатності Першої поправки до Конституції [8].

Фолклендська війна 1982 року створила прецедент для поширення офіційних випусків інформації стосовно інших конфліктів того десятиліття, такі як вторгнення в Гренаду та Панаму. Фолклендська війна відбувалася в географічно ізольованій місцевості з дуже обмеженою комунікацією. Таким чином, усі прес-релізи контролювались та повідомлялися урядом. Журналісти проходили перевірку, і всі їхні репортажі піддавалися військовій цензурі [9]. Це був класичний випадок маніпулювання даними, представленими населенню. Сполучені Штати навчилися з цього досвіду і суттєво стримували журналістів протягом вторгнення до Панами. До цього додалося маніпулювання контекстом подій. Були влаштовані паради перемоги, телетрансляції яких демонстрували панамців, що святкують американську участь. Водночас насправді корінні жителі розглядали ці події як вторгнення. Однак важливим було сформоване у громадськості уявлення про те, що військова операція не тільки була успішною, а й віталася всіма сторонами. Країна звільнена від гніту – це було ключове повідомлення.

Війна в Перській затоці показала рівень витонченості в управлінні інформацією з боку військових і уряду, який повинен був вплинути на спосіб поведження урядів Заходу з уявленнями громадськості протягом наступного десятиліття. Поява прес-«пулів» і «затверджених» журналістів переважно означала, що ЗМІ повідомлятимуть лише ті дані, які їм надали урядові чи військові чиновники. Незалежних журналістів тримали подалі і насправді до них ставились як до потенційних ворогів. ЗМІ у відповідь гарантували, що буде представлена лише урядова версія подій [10].

У середині 1990-х років інформаційна війна під впливом бурхливого розвитку в галузі комп'ютерної та комунікаційної технологій переросла в інтегровану доктрину. Це все ще була технологія, зосереджена на домінуючих командах та контролі й окремому керуванні медіа. Однак технологічні інновації почали сприяти їх злиттю. Стало очевидним, що сучасні війни були також медіавійнами. Проте інформаційна

війна все ще мала військовий характер і вважалася, що вона має відношення лише до воєнного часу.

У одному з наукових текстів того періоду йдеться про те, що інформаційна війна – це поєднання командної та контрольної війни, інтелектуальна війна, економічна війна, кібер-війна та хакерська війна. Ці умови були чітко визначені і свідчили про те, що інформаційна війна стосується використання технологій з допомоги командуванню, контролю та збору розвідувальних даних, і одночасно перешкоджання аналогічним процесам на стороні супротивника. Включення економічної війни є аномалією, хоча тоді було багато дискусій щодо цієї загрози безпеці Америки [11].

Водночас в окремих сферах публічної дипломатії та державних справ відбувалися кардинальні зміни. Західні уряди змінювали відносини зі своєю громадськістю. Незважаючи на те, що в історії і раніше траплялися неправдиві факти, з'явилася нова порода фахівців з громадських зв'язків, які покладалися на можливості сучасних комунікацій для агресивного використання інформації як переваги. Інформація стала елементом, який слід створювати за бажанням і контролювано поширювати. Мистецтво вибору відповідної інформації, корисної для підбурювача, що призводило до хибного інформування, було цинічно замінено використанням дезінформації – навмисним використанням оманливої інформації. Цей тонкий перехід від викривлення до навмисної брехні змінив характер урядово-військово-медіа-публічного інтерфейсу.

Ця зміна стосунків спочатку пройшла непомітно. Обман не вважався важливим фактором громадсько-державних контактів на Заході. Це вважалось більш характерним для тоталітарних режимів. Наприклад, у Радянському Союзі фактично були відсутні розмежування військових та дипломатичних граней уряду. Обман був функцією держави і не обмежувався лише військовими. Вчення про обман стало відоме як «маскування» («приховування», «камуфляж»). Загалом, радянська концепція маскування включала обман, дезінформацію, секретність, фінти, диверсії, наслідування, приховування, імітацію та безпеку [12], хоча не обмежувалася лише ними. Здебільшого вона стосувалася будь-чого, здатного заплутати і таким чином послабити ворога [13].

За радянських часів поняття обману не отримувало моральної зневаги, як це було на Заході. Однак на межі XX–XXI століть західні уряди почали розглядати потенціал обману як тактику, якщо не стратегію. Відповідно, роль маніпулювання інформацією для переваги вийшла на перший план. Саме доступ та використання інформації стали основними чинниками переваги. Практика обману почала розумітися як природне продовження сприйняття інформації, як домінуючий елемент у конкурентній перевазі. Якщо інформація має значення під час прийняття рішень, тоді її контроль та маніпуляції також мають бути важливими.

У XXI столітті «медійні війни» стали справжнім інтегрованим процесом. Уряди та пов'язані з ними військові групи удосконалили методи впливу на громадськість. Методики зв'язків з громадськістю, розроблені в 1920-х роках, були вдосконалені експоненцією зростання знань. Теорія соціальної психології та емпіричні дослідження об'єднувались із психологічною війною та методами публічної дипломатії. Це поєднання за допомогою вдосконалених медіа-технологій та методик, а також монополістичних медіа-компаній мали розвинути в ситуацію, коли засоби масової інформації повинні були стати невід'ємною частиною військових зусиль.

Терористичні атаки на Нью-Йорк, Вашингтон та Пенсильванію 11 вересня 2001 року серйозно позначилися на «об'єктивності» звітності ЗМІ. Зараз журналісти в США вважають себе частиною національної команди, а не «сторонніми людьми», які неупереджено

передають інформацію. Наслідки зміни ставлення журналістів до їхньої ролі стали зрозумілими в наступні роки. Так, приміром, друга війна з Іраком у 2003 році продемонструвала реальність справжньої інформаційної війни та важливість ЗМІ у ній.

Коментар Ж. Бодріяра з приводу того, що перша війна в Перській затоці «не відбулася» [14], також є актуальним і для другої війни в Іраку 2003 року. Філософ не мав на увазі, що війна фізично не відбулася, а те, що війна, про яку знала громадськість, була ілюзією, створеною бойовою машиною. ЗМІ в обох війнах стали войовничим складом там, де військово-розважальний комплекс створив контент з власною напругою, драмою та хвилюванням. В обох війнах було використано те, що окремі експерти називають «сексуальністю» зброї [15]: візуальні видовищні вибухи ракет на горизонті. Однак ЗМІ зрідка демонстрували руйнівні наслідки цих вибухів, тіла мертвих та скалічених або ж зруйновані будівлі.

Нині можна виділити три класи медіа-ефектів:

- порядок денний – здатність засобів масової інформації визначати важливі проблеми дня;
- ґрунтування – взаємозв'язок між моделями висвітлення новин та критеріями, за допомогою яких громадськість оцінює політиків;
- обрамлення – зв'язок між якісними особливостями новин та громадською думкою [16].

Автори цієї класифікації стверджують, що різкі зміни в суспільній думці визначаються обсягами висвітлення новин щодо певних політичних питань. Це висвітлення буде диктувати рівень важливості, який громадськість надає цим питанням, – встановлення порядку денного. ЗМІ також мають можливість впливати на те, як сприймають політиків – це обрамлення. Ґрунтування має тенденцію бути важливішим для оцінки ефективності та мати менший вплив на оцінки особистості. Таким чином, порядок денний, сприйняття та взаємозв'язок між подіями можна контролювати. Люди можуть сприймати лише отримані дані.

Висновки та перспективи подальшого розвитку в цьому напрямі. У наш час інформація та комунікація повністю контролюються на масовому рівні. Вплив інформаційної війни (особливо психологічних операцій та компонентів обману) є першорядним. У певному сенсі сприйняття стало важливішим за реальність. Обман набув глобального, постмодерністського виміру, в якому реальність конструюється, а масова свідомість зазнає щоденних маніпулятивних впливів. Подальші аналітики цього питання можуть бути скеровані у бік деталізації інструментів інформаційної війни, сучасних кейсів та досвіду ведення інформаційних війн безпосередньо в українській дійсності.

Список використаної літератури

1. Boisot M. Knowledge Assets. Oxford : Oxford University Press, 1998.
2. Бабенко Ю. Інформаційна війна – зброя масового знищення! URL: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2006/04/20/4399050>.
3. Почепцов Г. Інформаційна війна як інтелектуальна війна. URL: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/1330>.
4. Фісун А. Теоретично-категоріальне осмислення поняття «інформаційна війна» в структурі інформаційно-політичного простору. *Інформаційне суспільство: науковий журнал*. Київ, 2011. 60 с.
5. Campen A. The First Information War: The Story of Communications, Computers, and Intelligence Systems in the Persian Gulf War. Fairfax, VA, AFCEA International Press, 1992.
6. Louw E. The Media and the Political Process. London : SAGE Publications, 2005.

7. Carruthers S. *The Media at War*. Houndsville, MacMillan Press, 2000.
8. Carpenter T. *The Captive Press: Foreign Policy Crises and the First Amendment*. Washington, DC : Cato Institute, 1995.
9. Street J. *Mass Media, Politics and Democracy*. Houndmills, Palgrave, 2001.
10. Knightley P. *The First Casualty*. Baltimore : John Hopkins University Press, 2000.
11. Libicki M. *What is Information Warfare?* Washington : National Defense University, 1995.
12. Shea T. Post-Soviet Maskirovka, Cold War Nostalgia, and Peacetime Engagement. *Military Review*, 2002. May/June, pp. 63–67.
13. Lloyd M. *The Art of Military Deception*. London : Leo Cooper, 1997.
14. Baudrillard J. *The Gulf War Did Not Take Place*. Sydney : Power Publications, 1995.
15. Adie K. Television Presentation. *Press Club*, Australian Broadcasting Corporation, 13.00 hr, 22 December, 2004.
16. Iyengar S., Simon A. News Coverage of the Gulf Crisis and Public Opinion. In *The media, public opinion, and U.S. foreign policy in the Gulf War* Chicago, University of Chicago Press, 1994, Ch. 8, pp. 167–185.

CONCEPTUAL APPROACHES TO THE STUDY OF THE CONCEPT AND PHENOMENON OF INFORMATION WAR

Salome Sungurova

Military Institute of the Taras Shevchenko National University of Kyiv,

Department of Military Political Science

Lomonosova str., 81, 03189, Kyiv, Ukraine

The article conducts a systematic study of the origins of information warfare as an element of modern socio-political reality, analyzes its main features and different perceptions of this phenomenon by individual experts. The authors' definitions of "information warfare" are also studied, the general features inherent in most definitions are highlighted. Accordingly, it is noted that information warfare is always a confrontation in the information field, which can affect people and systems, have a defensive or offensive logic. The terminological connection of "information war" with such concepts as "data" and "knowledge" is proved. The experience of Western countries, first of all, the United States in waging the first information wars in the era of the information society (the war in the Persian Gulf in 1991, the war in Iraq in 2003) is systematized. Emphasis is placed on the fact that before the beginning of the information age, information also played an important role in the confrontation of states on a global scale. The significance of the development of information and communication technologies in the promotion of information wars, both in the context of traditional wars and beyond it, is substantiated. It is argued that information warfare is one of the manifestations of postmodernism, because by influencing the formation of the information agenda and, consequently, the mass consciousness, proves the postmodern thesis on the social construction of reality, in this case by those who own the media or can influence them, first of all, governments, and the importance of the public's emotional perception of "reality". The classification of media influences on public consciousness, developed by the scientific tandem of S. Iyengar and A. Simon, is studied, on the basis of which it is proved that the media have the opportunity to choose current events for broadcasting, the frequency of which influences on the significance of these events, and influences on how people perceive politicians. In this way, the agenda, perception and relationship between events can be controlled. It has been found that the strengthening of the role of the media in today's information wars facilitates the transition in relations between governments and the media from confrontation to collaboration.

Key words: information, data, knowledge, cognition, information war, information society, information and communication technologies.

УДК 327 (82)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.29.35>

РОЛЬ СПОРТУ В РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА: МІЖНАРОДНО-ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНА

Юлія Філіппова

*Національна академія державного управління при Президентові України,
кафедра парламентаризму і політичного менеджменту
вул. Академіка Ромоданова, 12/2, 02000, м. Київ, Україна*

Значення спорту у розвитку міжнародного гуманітарного співробітництва неможливо переоцінити. Він формує потужний гуманітарний складник комунікації людства та використовується як один з інструментів освіти, розвитку і миру, сприяє зміцненню співробітництва, солідарності, терпимості, розуміння та соціальної інтеграції на місцевому, національному і міжнародному рівнях. Його внутрішні цінності, такі як командний дух, чесність, дисциплінованість, повага до супротивника та правил гри, приймаються у всьому світі й можуть використовуватися для сприяння зміцнення солідарності, соціальної згуртованості та мирного співіснування. Спортивна галузь є природним партнером системи ООН. Вона тісно пов'язана з правами людини, які потрібно виконувати і поважати. Спорт усе частіше визнається надзвичайно ефективним інструментом гуманітарного розвитку та побудови миру не тільки організаціями системи ООН, але і неурядовими організаціями, урядами, агентствами розвитку, спортивними федераціями та засобами масової інформації. У сучасному світі заняття спортом більше не розглядаються як привілей вищих верств суспільства. Спорт вважається вагомим інвестицією в сьогодення та майбутнє суспільства, особливо в умовах кризи та нестабільності. Зокрема, мовиться про такі ситуації, які постають перед людством нині: пандемія, війни, глобалізація.

Важливим напрямом гуманітарної співпраці залишається співробітництво у сфері спорту вищих досягнень, масового спорту, спортивної медицини та науки, державної політики та законодавства в галузі спорту і фізичної культури, будівництва та експлуатації спортивних об'єктів, організації спортивних змагань, обмін тренерами і спортивними фахівцями.

У статті стверджується з урахуванням інтересів України про важливість взаємодії в галузі спорту з ЮНЕСКО, Радою Європи, Світовим антидопінговим агентством для надання імпульсу розвитку спорту і фізичної культури на основі передового зарубіжного досвіду. Успіхи такої співпраці сприяють прийняттю міжнародними спортивними організаціями та федераціями рішень щодо реалізації в Україні резонансних міжнародних спортивних проєктів.

Ключові слова: гуманітарне співробітництво, пандемія, глобалізація, спорт, мир, сталий розвиток, Олімпійське перемир'я, спорт, права людини.

Постановка проблеми. Спорт у зовнішній політиці багатьох держав завжди відіграв важливу роль, особливо в галузі міжнародного гуманітарного співробітництва. У сучасних умовах, у яких опинилося людство, гуманітарне співробітництво набуватиме ще більшого значення. Пріоритети розвитку культурно-гуманітарного співробітництва полягатимуть у підтримці міжнародного олімпійського та паралімпійського руху, захисті прав людини, широкій участі представників спорту в найбільших міжнародних змаганнях, дотриманні правопорядку в спорті, зміцненню співробітництва та довіри у відносинах між державами, що сприяють регулярному обміну досвідом, делегаціями, спортсменами, командами, тренерами та фахівцями в галузі спортивної підготовки.

Новим викликом для спортивних амбасадорів, спортивних менеджерів, дипломатів та міжнародної спільноти стає інформатизація суспільства. Внаслідок пандемії інформаційний простір зайняв у житті людини більше значення, а це, своєю чергою, перетворилось на виклик для спорту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У статті приділено увагу роботам фахівців різних галузей, які розглядають гуманітарну політику та співробітництво крізь призму спорту. Західний дослідник Хосе Антоніо Леон Баррена відносить спорт у гуманітарному співробітництві до інвестиційної та інтервенційної діяльності, до інструменту для досягнення цілей гуманітарних дій, таких як зменшення страждання, миротворчість, підтримка гідності людини та захист основних прав людини. Крім того, спорт може бути компетентним психосоціальним методом, а також засобом для обізнаності [7]. Своєю чергою дослідниця Е. Ченг Гафні сформувала думку, що міжнародна спільнота давно вірила в силу ролі спорту в гуманітарному розвитку. З цієї віри виникло багато міжнародних конвенцій, декларацій та статутів, які становлять основу для спорту та розвитку гуманітарного співробітництва [6]. Вітчизняний науковець А.О. Кравченко розглядає спорт як соціальний регулятор, який спроможний на перетворення навколишньої дійсності (світу)[8].

Слід звернути увагу, що зарубіжні науковці більш глибоко досліджують питання гуманітарного співробітництва та готові до реалізації своїх напрацювань безпосередньо на практиці.

Мета статті – розглянути основні інструменти спорту, які впливають на міжнародні відносини та гуманітарну політику держав.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи більшість економічно розвинених держав, можна відзначити особливе місце спорту в розвитку культурно-гуманітарного співробітництва. Показовими є й основні напрями політики України у галузі міжнародного культурно-гуманітарного співробітництва.

Визначаючи пріоритетні завдання в сфері міжнародного культурно-гуманітарного співробітництва, МЗС України, а також Міністерство молоді та спорту окреслюють спорт і фізичну культуру як один із важливих засобів зміцнення взаєморозуміння, виявлення доброї волі, налагодження контактів між людьми, а також розвитку напряму міжнародного співробітництва та європейської інтеграції. До уваги беруться як **великі змагання** (Олімпійські ігри, Паралімпійські ігри, чемпіонати світу та Європи, міжнародні, континентальні, регіональні першості), так і **спортивні заходи** (кубкові та товариські зустрічі; фестивалі, виставки, присвячені спортивній тематиці; спортивні конгреси, конференції з питань спорту: європейські тижні спорту та ін.).

Одним із пріоритетів розвитку міжнародного гуманітарного співробітництва є взаємодія в галузі спорту з ЮНЕСКО. У травні 2013 року в Берліні відбулася 5-а Міжнародна конференція ЮНЕСКО міністрів, відповідальних за фізичне виховання і спорт, на якій було прийнято план дій щодо зміцнення правопорядку в спорті та забезпечення його загальнодоступності. Учасники схвалили широкий список рекомендацій щодо боротьби з корупцією в спорті, більш справедливого використання позитивного впливу спорту в соціально-економічній сфері та забезпечення загальнодоступності спортивних змагань.

У Декларації, прийнятій на конференції, підкреслюється, що заняття спортом є одним з основних прав кожної людини незалежно від етнічного, культурного і соціального походження, гендерної приналежності, віку, стану здоров'я, економічних можливостей або сексуальної орієнтації.

Саме тому можна виокремити загальні принципи, які властиві спорту, щодо прав людини:

1. Спорту властива сила для створення позитивних змін.

Спорт може сприяти просуванню прав людини та сталому розвитку, а також сприяти співпраці, солідарності, справедливості, соціальній включеності, освіті та здоров'ю на місцевому, регіональному та міжнародному рівнях. Для реалізації цього потенціалу важливо, щоб захист та повага до прав людини були закладені в рамках управління та діяльності спорту, а також, щоб політика, системи та практика всіх суб'єктів регулярно розвивалися, щоб відображати ландшафт прав людини, що постійно розвивається. Це також повинно бути початковою точкою для вирішення критичних питань, таких як чесність, рівність, розвиток та чесна гра.

2. Діють права людини, що визнані на міжнародному рівні.

Управління та реалізація спорту мають у будь-який час базуватися на міжнародних інструментах, принципах та стандартах у галузі прав людини, включаючи ті, які виражені в Керівних принципах ООН з питань бізнесу та прав людини, що стосуються багатонаціональних підприємств та соціальної політики, а також ті, які можуть застосовуватися до потенційно вразливих чи маргіналізованих груп, таких як Конвенція ООН про права дитини.

3. Усі учасники спорту захищають права людини, що було визнано на міжнародному рівні.

Усі учасники спорту повинні взяти на себе зобов'язання захищати та поважати міжнародно визнані права людини через свою діяльність та ділові відносини. Шкоди, які виникають, слід усунути. Усі суб'єкти мають прагнути діяти відповідально через своє управління, належну охорону та захист/дотримання прав усіх зацікавлених сторін, включаючи спортсменів, вболівальників, громад, працівників, дітей, волонтерів, журналістів, правозахисників та потенційно маргіналізовані групи.

4. Права людини беруться до уваги постійно.

Усі суб'єкти спорту, які займаються спортом, мають виявити, запобігти, пом'якшити та пояснити, яким чином вони вирішують свій вплив на права людини через надійний та постійний процес належної ретельності. Це стосується будь-якого суб'єкта, який бере участь у проведенні спортивних змагань на кожному етапі їхнього життєвого циклу, починаючи з торгів, оцінюючи ставки, плануючи, розробляючи, доставляючи, стадію до спадщини, а також у цілому ланцюжку спортивних цінностей.

5. Уражені групи мають голос у прийнятті рішень.

Необхідно знайти принципові та практичні способи зміцнити голос усіх, хто постраждав від спорту, включаючи спортсменів, вболівальників, громади, працівників, дітей, волонтерів, журналістів, правозахисників та потенційно маргіналізовані групи, завдяки значній та постійній роботі. Необхідно докласти особливих зусиль для взаємодії з уразливими та важкодоступними групами та вирішити будь-яку дискримінацію чи невдачу і, відповідно, захищати, поважати та підтримувати права, що сприяють цьому.

6. Уроки фіксуються та поділяються.

Уроки, пов'язані з успіхами та невдачами прав людини в діяльності та ділових відносинах суб'єктів, які беруть участь в управлінні та здійсненні спорту, включаючи весь життєвий цикл мегаспортивних подій, повинні бути захоплені, оприлюднені та поширені прозорими способами підвищення стандартів, варто вдосконалити практику з метою запобігання повторному негативному впливу на права людини з часом.

7. Зміцнюється правозахисний потенціал зацікавлених сторін.

Для вирішення ризиків та можливостей щодо прав людини уряди, спортивні органи, організаційні комітети та інші ключові зацікавлені сторони, що беруть участь в управлінні

та здійсненні спорту, мають прагнути розвивати знання та спроможність щодо прав людини та звертатися за експертною порадою, якщо це потрібно.

8. Колективні дії використовуються для реалізації прав людини.

Щоб допомогти всім учасникам спорту продовжувати бути джерелом натхнення протягом наступних десятиліть, увсі зацікавлені сторони повинні створити колективні рішення для вирішення проблем, пов'язаних з правами людини, які не в змозі вирішити будь-яка із зацікавлених сторін. Усі суб'єкти повинні спільно працювати над координацією, підтримкою та розвитком гармонії між світом спорту та міжнародними інструментами, принципами та стандартами в галузі прав людини.

9. Торги на проведення мегаспортивних заходів є відкритими для всіх.

Усі країни та місцевості повинні мати можливість брати участь у мегаспортивних заходах та приносити людям ці урочистості досягнення людини, за умови, що вони демонструють свою прихильність виконувати свої обов'язки та зобов'язання відповідно до міжнародних інструментів, принципів прав людини, та стандарти стосовно події [9].

Особлива увага в Декларації приділяється явищам, що загрожують чистоті спорту, які подібно до самого спорту набули глобального характеру. До таких явищ, на думку міністрів, належать транснаціональна організована злочинність, допінг, маніпуляція результатами спортивних змагань і корупція. Багато з конкретних рекомендацій з питань доступності, фінансування і чистоти спорту, викладених у Декларації, спрямовані на поліпшення і зміцнення міжнародного співробітництва між урядами і всіма іншими зацікавленими сторонами в цих сферах. У документі особливо підкреслюється необхідність розвитку спорту в школах і залучення до спортивних занять людей з обмеженими можливостями і членів соціально ізольованих груп. Декларація закликає створювати більш ефективну систему управління та посилювати прозорість у змаганні за право проведення великих спортивних заходів, а також використання різних підходів до їхньої організації. Вона також рекомендує обмінюватися результатами наукових досліджень і передовим досвідом у галузі фізичного виховання і спорту та розвивати співробітництво в питаннях раннього виявлення маніпуляцій у спорті, прийняття запобіжних заходів і заходів контролю відповідно до національного та міжнародного права [3].

Крім того, Декларація закликає керівників спортивного руху проводити політику нульової терпимості, зокрема щодо допінгу і маніпуляцій у спортивних змаганнях, а також сприяти ефективному, пропорційному та у разі необхідності дисциплінарному регулюванню, а також прийняттю відповідних превентивних заходів.

За оцінками експертів Всесвітнього антидопінгового агентства Україна посідає одне з перших місць у світі із вживання допінгу, що негативно впливає на імідж держави у міжнародному спортивному середовищі. Тому боротьба з допінгом є пріоритетом діяльності та спільною відповідальністю всіх суб'єктів спортивного руху. За відсутності системної політики та втрати лідерів та професіоналів у сфері спорту в повному обсязі не реалізується мета спорту вищих досягнень, а саме гордість нації, покращення іміджу України та натхнення громадян через міжнародні спортивні перемоги [4].

Берлінська декларація закликає держави-члени ЮНЕСКО вдвічі збільшити зусилля щодо дотримання чинних міжнародних угод і документів, таких як Міжнародна конвенція про боротьбу з допінгом у спорті, пропонує ЮНЕСКО робити практичні кроки зі спостереження і контролю за їхньою реалізацією.

Найбільш послідовний і широкий гуманітарний характер мають паралімпійські ігри, головне завдання яких полягає в підтримці інвалідів. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, понад один мільярд людей у світі мають будь-яку форму інвалідно-

сті [1]. Їхні права є предметом особливої уваги Організації Об'єднаних Націй, яка 13 грудня 2006 року прийняла свою Конвенцію про права інвалідів. У цьому міжнародно-правовому документі підтверджується загальність, неподільність, взаємозалежність і взаємопов'язаність усіх прав людини й основних свобод, а також необхідність гарантування інвалідам повного користування ними без дискримінації. Принцип рівних можливостей лежить в основі політики до осіб з обмеженими можливостями. Актуалізація проблеми інвалідності є відповідною частиною стратегії сталого розвитку. Держави-члени ООН і міжнародні організації повинні розвивати та заохочувати розвиток стратегій, планів, програм і заходів на національному, регіональному та міжнародному рівнях для подальшого забезпечення інвалідам рівних можливостей.

З цією метою Конвенція про права інвалідів закріплює обов'язок держав-учасниць вживати належних заходів:

1) для заохочення та популяризації якомога повної участі інвалідів у загальнопрофільних спортивних заходах на всіх рівнях;

2) для забезпечення інвалідам можливості організовувати спортивні та дозвільні заходи спеціально для інвалідів, розвивати їх і брати участь у них, і для сприяння у зв'язку з цим тому, щоб їм нарівні з іншими надавались належні навчання, підготовка і ресурси;

3) для забезпечення того, щоб інваліди мали доступ до спортивних, рекреаційних і туристичних об'єктів;

4) для забезпечення того, щоб діти-інваліди мали рівний з іншими дітьми доступ до участі в іграх, у проведенні дозвілля і відпочинку та у спортивних заходах, включаючи заходи в рамках шкільної системи;

5) для забезпечення того, щоб інваліди мали доступ до послуг тих, хто займається організацією дозвілля, туризму, відпочинку та спортивних заходів [3].

Реалізація гуманітарної політики під час Олімпійських ігор має велике значення у політиці між державами, особливо це стосується країн, які перебувають у військовому конфлікті. Починаючи з 1993 року олімпійське перемир'я стає предметом для обговорення на засіданнях Генеральної Асамблеї ООН, відображаючи безпрецедентну однотайність держав-членів під час прийняття резолюцій щодо олімпійського перемир'я, демонструючи довіру ідеалам олімпійського перемир'я. Генеральною Асамблеєю ООН була затверджена резолюція, де вказувалося, що перемир'я повинно дотримуватися «від сьомого дня перед офіційним відкриттям Ігор до сьомого дня після офіційного закриття Ігор». Дотримання «олімпійського перемир'я» (і під час проведення Паралімпійських ігор і відповідне визнання прав інвалідів) є ще одним важливим досягненням, заснованим на попередніх варіантах резолюції Генеральної Асамблеї.

Організація Об'єднаних Націй робить постійні зусилля для забезпечення миру і стабільності в регіонах, в яких є конфлікти та напруженість. Досягти цієї мети важко, але олімпійське перемир'я може, хоча й на короткотривалий час, зупинити конфлікт і бути потужним стимулом для додаткових зусиль міжнародної спільноти щодо встановлення миру в конфліктних регіонах. На жаль, цей принцип Олімпійського перемир'я не завжди дотримується. Так, незадовго до початку Сочинської Олімпіади 7 лютого 2014 року Росія закликала учасників усіх збройних конфліктів оголосити на час проведення ігор «Олімпійське перемир'я», як робили це раніше господарі Олімпійських ігор. Утім саме Росія порушила цей принцип, розпочавши агресію проти України після завершення самих ігор. Перший з найвідоміших випадків порушення зазначеного принципу з боку РФ стався ще в 2008 році, коли почався збройний конфлікт у Південній Осетії. Перші постріли пролунали в день відкриття літньої Олімпіади в Пекіні, згодом конфлікт також отримав назву «п'яти-

денна війна». Лондонська літня Олімпіада у 2012 році також не сприяла затиханню громадянської війни в Сирії із залученням до неї низки іноземних держав, включно з Росією.

Прикладом вдало розв'язаної політичної ситуації є забезпечення безпеки на Олімпійських іграх-2018 р., які проходили в південнокорейському Пхьончхан. Місто знаходиться лише за 80 кілометрів від кордону з Північною Кореєю, яка постійно провокувала міжнародну спільноту своїми ракетними і ядерними випробуваннями. У зв'язку з цим багато хто був стурбований гарантіями безпеки під час Олімпійських ігор. Тому не раз лунали пропозиції щодо перенесення Олімпіади або ж її можливий бойкот. Утім у ситуації, пов'язаній з Північною Кореєю, президент МОК Томас Бах наполягав на політичному вирішенні. Він зазначав, що Олімпійські ігри в Пхьончхан могли би слугувати стабілізації становища на Корейському півострові. В інтерв'ю німецьким ЗМІ Бах підкреслював, що країни-члени ООН можуть діяти не тільки через резолюції Генасамблеї, а й за допомогою укладення олімпійського перемир'я. Оскільки договору про мир між Північною і Південною Кореєю до тих пір не було, олімпійське перемир'я забороняло б проводити в лютотому, під час зимових Ігор, ракетні випробування і будь-які військові маневри. Зусилля керівництва МОК увінчалися успіхом. Кім Чен Ин оголосив про можливість участі в Олімпійських іграх. Після цього Південна Корея запросила Північну до участі в Іграх. Відбулися квапливі зустрічі дипломатів. Протягом кількох тижнів було погоджено, що КНДР відправить до Південної Кореї спортсменів та діячів культури [2].

Загалом, нині олімпійське перемир'я відображає прагнення людства побудувати світ, заснований на принципах справедливої гри, миру, гуманізму і примирення. Більш того, олімпійське перемир'я з'єднує старі добрі традиції з основною метою Організації Об'єднаних Націй – забезпечення миру і безпеки. Найбільш видима ілюстрація такого зв'язку проглядається в схожості цілей і принципів міжнародного олімпійського руху та Організації Об'єднаних Націй, що підтверджується традицією – ставити починаючи з 1998 р. прапор ООН на всіх Олімпійських іграх.

Резолюції Генеральної Асамблеї ООН про утвердження миру і побудову більш щасливого життя на планеті за допомогою спорту та втілення олімпійських ідеалів приймаються кожні два роки перед літніми та зимовими Олімпійськими іграми. Розробкою і просуванням цього документа займається делегація країни-господарки майбутньої Олімпіади.

Одне з головних завдань МОК полягає в тому, щоб залучити до олімпійських цінностей якомога більше держав, при цьому, не втручаючись у політику, а зосереджуючись виключно на питаннях спорту, його організації, загальнодоступності та безпеки. Число держав, які беруть участь в Олімпійському русі, перевищує число держав-членів ООН. Цей факт відображає прихильність держав до олімпійських ідеалів. Потенційна готовність держав, що беруть участь в Олімпійському русі, відкласти в сторону політичні проблеми й змагатися в спорті, демонструє досягнення сучасної спортивної дипломатії.

Разом із тим аналіз діяльності МОК показує всю складність і неоднозначність проблеми взаємин олімпізму і політики. Ці взаємини склалися і розвивалися непросто, були різними упродовж історії сучасних Олімпійських ігор.

Нині спорт у гуманітарній політиці набуває ще більшого значення, адже світ зіткнувся з новими непередбачуваними викликами у внутрішній та зовнішній політиці внаслідок пандемії COVID-19, коли мільярди людей у всьому світі неминуче змінили ритм життя. Так, незважаючи на обставини, спорт поступово з'являється у ще більш позитивній формі, яка буде підкріплена солідарністю, інноваційною підтримкою, стійкістю та зв'язком між людьми незалежно від географічної відстані чи соціокультурних відмінностей. Під час цьо-

горічного Міжнародного дня спорту – 6 квітня – Організація Об'єднаних Націй закликала людей бути активними під час карантину та сприяти солідарності, громаді та командному настрою. «Відсутність занять спортом протягом цих тижнів складно дається як спортсменам, так і вболівальникам. Ще кілька місяців тому спостереження та заняття спортом було одним із найбільших задоволень у житті. Спортсмени все ще можуть зблизити нас, надихнути та підняти енергію, коли ми ведемо спільну боротьбу за подолання пандемії COVID-19», – йдеться у зверненні [5].

Попри те, що у 2020 році не відбудуться Олімпійські ігри у Токіо з їх гуманітарною функцією, очевидним є те, що завдяки інформаційним технологіям та Департаменту глобальних комунікацій ООН (який сприяє глобальній поінформованості через свою мережу Інформаційних центрів Організації Об'єднаних Націй – UNICs – у всьому світі) спорт не буде стояти на місці й надалі буде об'єднувати нації, але насамперед у царині інформаційного простору.

Висновки. Отже, спорт відіграє помітну і здебільшого визначальну роль у розвитку міжнародного гуманітарного співробітництва. Втім починаючи з 2008 року Україна почала втрачати свої позиції у світовому спортивному русі: від 14-го загальнокомандного місця у неофіційному заліку серед країн, що брали участь в Іграх XXIX Олімпіади, до 31-го місця на Іграх XXXI Олімпіади 2016 року. Це може призвести в майбутньому до втрати впливовості нашої держави на міжнародній арені.

Великі міжнародні змагання, перш за все олімпійські і паралімпійські ігри, чемпіонати світу з окремих видів спорту, є не тільки спортивними подіями, в яких визначаються переможці, а й засобом вирішення питань гуманітарного характеру. Саме вони часом стають рушійною силою у вирішенні військових конфліктів та політичних питань. Спорт має вагомий вплив на імідж держави, тому дуже важливо, щоб спортсмени та спортивні менеджери розуміли серйозність їх впливу та несли відповідальність у разі порушення Берлінської декларації.

Список використаної літератури

1. Более одного миллиарда человек в мире имеют какую-либо форму инвалидности. URL: http://www.who.int/mediacentre/news/releases/2011/disabilities_20110609/ru/.
2. КНДР на Олімпіаді: що це означає? BBCnews Україна. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-42973359>.
3. Конвенция о правах инвалидов. Принята резолюцией ГА ООН 61/1063.12.2006 г. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/disability.shtml.
4. Стратегія розвитку фізичної культури і спорту до 2028 року / Міністерство молоді та спорту України. URL: <http://dsmsu.gov.ua/media/2020/05/22/16/merged22.pdf>.
5. The Power of Sport During a Pandemic: Training at Home with Japanese Athletes / United Nations. URL: <https://www.un.org/en/coronavirus/power-sport-during-pandemic-training-home-japanese-athletes>.
6. Cheung-Gaffney E. Sports and Humanitarian Development: A Look at Sports Programming in the Refugee Crisis Through a Case Study of Kick Start Joy Soccer Project at the Zaatari Refugee Camp. *Journal of Legal Aspects of Spor.* 2018. Vol 28(2). Pp. 208–221.
7. Barrera Jose Antonio León. Sport for humanitarian action. A Do No Harm approach. *Yearbook of humanitarian action and human rights.* 2009. Pp. 115–132.
8. Кравченко А.О. Соціальна поведінка та її регуляція. *Гуманітарний дискурс суспільних проблем: минуле, сучасне, майбутнє:* матеріали конференції молодих науковців, курсантів та студентів, 2017. С. 29.
9. Sporting Chance Principles. URL: <https://www.sporhumanrights.org/en/principles>.

**THE ROLE OF SPORT IN THE DEVELOPMENT
OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN COOPERATION:
INTERNATIONAL ORGANIZATIONAL EXPERIENCE AND UKRAINE**

Yuliya Philippova

*National Academy for Public Administration under the President of Ukraine,
Department of Parliamentarism and Political Management
Academician Romodanov str., 12/2, 02000, Kyiv, Ukraine*

The importance of sport in the development of international humanitarian cooperation cannot be overestimated. It includes a serious humanitarian component and is used as an instrument of education, development and peace, promoting cooperation, solidarity, tolerance, understanding and social integration at the local, national and international levels. Its intrinsic values, such as team spirit, honesty, discipline, respect for the opponent and the rules of the game, are accepted throughout the world and can be used to promote solidarity, social cohesion and peaceful coexistence. The sports industry is a natural partner of the UN system. It is closely linked to human rights, which must be guaranteed and respected. Sport is increasingly recognized as an extremely effective tool for humanitarian development and peace-building, not only by UN organizations but also by non-governmental organizations, governments, development agencies, sports federations and the media. In today's world, sports are no longer seen as a privilege of the upper classes. Sport is considered an important investment in the present and future of society, especially in times of crisis facing humanity today, such as pandemics, war, globalization.

Cooperation in the field of high-achievement sports, mass sports, sports medicine and science, state policy and legislation in the field of sports and physical culture, construction and operation of sports facilities, organization of sports competitions, exchange of coaches and sports specialists important remains important areas of humanitarian cooperation.

The main directions of Ukraine emphasize the importance of cooperation in the field of sports with UNESCO, the Council of Europe, the World Anti-Doping Agency to give impetus to the development of sports and physical culture on the basis of best foreign experience. The success of such cooperation contributes to the adoption of decisions by international sports organizations and federations on the implementation of high-profile international sports projects in Ukraine.

Key words: humanitarian cooperation, pandemic, globalization, sports, peace, sustainable development, Olympic Armistice, sports, human rights.